

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Владимир Р. Радовановић

**РАДОСЛАВ М. ГРУЈИЋ И ЊЕГОВ ДОПРИНОС
ОЧУВАЊУ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА СРПСКОГ НАРОДА**

Докторска дисертација

БЕОГРАД, 2022.

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Vladimir R. Radovanović

**RADOSLAV M. GRUJIĆ I NJEGOV DOPRINOS
OČUVANJU KULTURNOG NASLEĐA SRPSKOG NARODA**

Doktorska disertacija

BEOGRAD, 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Vladimir R. Radovanović

**RADOSLAV M.GRUJIĆ AND HIS CONTRIBUTION TO THE
PRESERVATION OF THE CULTURAL HERITAGE OF THE SERBIAN
PEOPLE**

Doctoral dissertation

BELGRADE 2022.

Ментор:

др Миодраг Марковић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду

Чланови комисије:

др Миодраг Марковић, редовни професор
Филозофског факултета Универзитета у Београду

др Драган Војводић, редовни професор
Филозофског факултета Универзитета у Београду

др Милош Ковић, редовни професор
Филозофског факултета Универзитета у Београду

др Милан Попадић, редовни професор
Филозофског факултета Универзитета у Београду

др Владислав Пузовић, ванредни професор
Православно-богословског факултета Универзитета у Београду

Датум одбране:**Владимир Р. Радовановић**

РАДОСЛАВ М. ГРУЈИЋ И ЊЕГОВ ДОПРИНОС ОЧУВАЊУ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА СРПСКОГ НАРОДА

Предмет истраживања докторске дисертације су живот проф. др Радослава М. Грујића (1878–1955) и његова делатност на прикупљању, проучавању, представљању и очувању културног и уметничког наслеђа српског народа. Досадашња историографија сагледала је Радослава Грујића углавном на основу његових научних радова и активности за време и непосредно после Другог светског рата. Богата архивска и необјављена грађа (око 10.000 докумената) чији се већи део први пут појављује у овој докторској дисертацији, обједињена је и интерпретирана применом интердисциплинарног приступа како би се дошло до објективније слике о значају и доприносу др Радослава Грујића српској музеологији, историји, историји уметности, археологији и очувању културног идентитета, уметничког и духовног наслеђа српског народа. На основу необјављених архивских докумената преиспитана је веродостојност и објективност досадашњих сазнања, а контекстуализацијом нових чињеница овај аспект животног дела Радослава Грујића позициониран је у односу на друштвено-политички, идејни, културни и функционални оквир. Дисертација је структурирана кроз осам поглавља и 16 потпоглавља. Закључци проистекли из истраживања потврђују да је Радослав Грујић један од најзначајнијих међуратних, ратних и послератних културних делатника када је реч о проучавању, ископавању, прикупљању, презентовању, заштити и очувању покретног и непокретног културног наслеђа српског народа. Грујићева мултидисциплинарност, како по образовању тако и по истраживачким и организационим методама које је примењивао, дала је јединствене резултате у поменутих областима. Изузетан допринос оснивању Филозофског факултета у Скопљу, Скопског научног друштва, Музеја Јужне Србије, Музеја Српске православне цркве, Музеја Срба у Хрватској, свеукупна научна делатност и подвиг спасавања српског културног наслеђа и црквеног блага у најтежим историјским околностима сврставају Радослава Грујића у ред најзначајнијих културних делатника прве половине XX века.

Кључне речи: Радослав Грујић, музеологија, археологија, Скопље, Филозофски факултет, Музеј Јужне Србије, Скопско научно друштво, Музеј Српске православне цркве, спашавање културних добара

Научна област: Историја уметности

Ужа научна област: _____

УДК: _____

Vladimir R. Radovanović

RADOSLAV M. GRUJIĆ AND HIS CONTRIBUTION TO THE PRESERVATION OF THE CULTURAL HERITAGE OF THE SERBIAN PEOPLE

Summary

The scope of research of the doctoral dissertation encompasses the life of prof. Dr. Radoslav M. Grujić (1878–1955) and his activity related to the collection, studying, presentation and conservation of the cultural and artistic heritage of the Serbian people. Previous historiography has considered Radoslav Grujić mainly on the basis of his scientific papers and activities during and shortly after the Second World War. The rich archival and unpublished material (about 10,000 documents), most of which coming to light for the first time in this doctoral dissertation, was pulled together and interpreted by employing interdisciplinary approach so as to provide a more impartial account of the importance and contribution of Dr. Radoslav Grujić to Serbian museology, history, art history, archeology and the preservation of cultural identity, artistic and spiritual heritage of the Serbian people. On the basis of unpublished archival documents, the integrity and solidity of previous findings was re-examined, and by contextualizing new facts, this aspect of Radoslav Grujić's life is positioned with reference to the socio-political, ideological, cultural and functional framework. The dissertation is structured within eight chapters and sixteen subchapters. The conclusions emanating from the research confirm Radoslav Grujić as one of the most significant interwar, war and post-war cultural activists in regard to the studying, excavation, collection, presentation and preservation of the movable and immovable cultural heritage of the Serbian people. Grujić's multidisciplinary, both in terms of his education and the research and organizational methods that he applied, allowed for unparalleled outcomes in the mentioned areas. Exceptional contribution to the establishment of the Faculty of Philosophy in Skopje, the Skopje Scientific Society, Museum of Southern Serbia, Museum of the Serbian Orthodox Church, Museum of Serbs in Croatia, his overall scientific work and rescuing the Serbian cultural heritage and church treasures during the most difficult historical circumstances rank Radoslav Grujić as one of the most significant cultural workers from the first half of the 20th century.

Key words: Radoslav Grujić, museology, archeology, Skopje, Faculty of Philosophy, Museum of Southern Serbia, Museum of the Serbian Orthodox Church, preservation of Serbian cultural heritage

Scientific field: _____

Scientific subfield: _____

UDC number: _____

САДРЖАЈ

01.	УВОД.....	10–16
02.	БИОГРАФИЈА.....	17–22
03.	ШКОЛОВАЊЕ.....	23–30
04.	КАТИХЕТСКА И СВЕШТЕНИЧКА СЛУЖБА И ПОЧЕЦИ НАУЧНОГ РАДА РАДОСЛАВА ГРУЈИЋА.....	31–55
05.	МЕЂУРАТНИ ПЕРИОД.....	55–232
05.1.	ОСНИВАЊЕ И РАД ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У СКОПЉУ.....	55–88
05.2.	МУЗЕЈ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ: ОСНИВАЊЕ И ИСТОРИЈАТ.....	88–135
05.3.	ЕТНОГРАФСКО-АНТРОПОГЕОГРАФСКО ОДЕЉЕЊЕ.....	135–143
05.4.	ЗООЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ.....	144–146
05.5.	РАТНО (ВОЈНО) ОДЕЉЕЊЕ.....	146–148
05.6.	КОПИСТИКА И МАРКЕТЕРИЈА.....	148–162
05.7.	АРХЕОЛОШКА ДЕЛАТНОСТ.....	162–191
05.8.	СКОПСКО НАУЧНО ДРУШТВО.....	191–226
05.9.	ЦРКВЕНИ МУЗЕЈ У СКОПЉУ.....	226–232
06.	БЕОГРАДСКИ ПЕРИОД.....	232–336
06.1.	ОСНИВАЊЕ МУЗЕЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ.....	234–254
06.2.	ИЗРАДА ЗАКОНА И ПРАВИЛА У ЦИЉУ ПРОУЧАВАЊА, ЗАШТИТЕ И ПРЕДСТАВЉАЊА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА.....	255–268
06.3.	ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ И СТАРАЊЕ О КУЛТУРНИМ ДОБРИМА У РАТНИМ ПРИЛИКАМА.....	268–288
06.4.	ПОСЛЕРАТНИ ПЕРИОД.....	288–300
06.5.	ТРАГАЊЕ ЗА НЕСТАЛИМ КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКИМ БЛАГОМ СРПСКОГ НАРОДА У ТОКУ РАТА.....	300–319
06.6.	РАД НА ОСНИВАЊУ МУЗЕЈА СРБА У ХРВАТСКОЈ.....	319–326
06.7.	ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ ЖИВОТА И РАДА 1948–1955. године.....	326–336
07.	ОСТАВИНА РАДОСЛАВА ГРУЈИЋА.....	336–344
08.	ЗАКЉУЧАК.....	344–350
09.	ЛИТЕРАТУРА.....	351–355

Коришћени ИЗВОРИ:

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ = АЈ

АЈ, 54 РЕПАРАЦИОНА КОМИСИЈА ВЛАДЕ ФНРЈ

- АЈ, 54-326-490 Патријаршија српске православне цркве, Београд

АЈ, 63 МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

- АЈ, 63-45-139 Законско одељење

АЈ, 66 МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918–1941.

Унутар истог су коришћене следеће фасцикле и архивске јединице:

- АЈ, 66-646-1092 Историско-археолошки музеј Скопље
- АЈ, 66-84-244 Музеј Јужне Србије у Скопљу – разни подаци
- АЈ, 66-331-560 Музеј Јужне Србије Скопље
- АЈ, 66-571-918 Музеј Јужне Србије Скопље
- АЈ, 66-3268-2417 Музеј Јужне Србије Скопље
- АЈ, 66-81-228 Филозофски факултет у Скопљу
- АЈ, 66-156-429 Филозофски факултет – Скопље
- АЈ, 66-157-430 Особље Филозофског факултета у Скопљу (А–У)
- АЈ, 66-545-818 Филозофски факултет – Скопље
- АЈ, 66-569-901 Научна друштва
- АЈ, 66-592-980 Филозофски факултет Скопље
- АЈ, 66-2394-2265 Преписка са установама под надлежношћу
Министарства просвете
- АЈ, 66-3278-2497 Научне установе и научна друштва
- АЈ, 66-119-375 Министарство иностраних дела

АЈ, 69 МИНИСТАРСТВО ВЕРА

- АЈ, 69-153-234 Музеји

АЈ, 110 ДРЖАВНА КОМИСИЈА ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И
ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

- АЈ, 110-551 Доказни материјали

АЈ, 313 – МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ ФНРЈ

- АЈ, 313-2 Општи материјали о култури и просвети

АРХИВА ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ = Архива ПБФ

АРХИВА СВЕТОГ АРХИЈЕРЕЈСКОГ СИНОДА = Архива САС

АРХИВ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ = АСАНУ

АСАНУ 13174 Историјска збирка = АСАНУ, 13174

АСАНУ 14386 Заоставштина Александра Белића = АСАНУ, АБ

ДРЖАВНИ АРХИВ РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ = АМ

АМ 62 Црквени музеј
АМ 323 Филозофски факултет – Скопје
АМ 338 Музеј Јужне Србије – Скопје, Народен музеј Скопје (необрађено)
АМ 486 Скопско Научно Друштво

ДРЖАВНИ АРХИВ СРБИЈЕ = АС

АС, 47 Археолошки институт Београд 1947-1995
АС, Г-179 Комитет за научне установе, универзитет и високе школе Народне Републике Србије - Београд
АС, Г-200 Универзитет у Београду - Београд
АС, Г-208 Филозофски факултет у Београду 1897-1953

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ГРАДА БЕОГРАДА = ИАБ

ИАБ-42 Комисија за бирачке спискове 1945
ИАБ VdS Заповедник Полиције безбедности и службе безбедности – Гестапо 1941-1944

МУЗЕЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ = МСПЦ

Оставина Радослава Грујића = ОРГ
ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г. = ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г.
ОРГ Музејски Предмети = ОРГ МП.
Архива Оставине Душана Кашића = МСПЦ А.Д.К.

HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ, Dokumentarna zbirka Muzeja Srba u Hrvatskoj = MSH

01. УВОД

Живот и рад проф. др Радослава Грујића привлачили су пажњу стручне и шире јавности још за време његовог живота. Грујићеве заслуге за оснивање Музеја Српске православне цркве и спасавање културног блага српског народа током Другог светског рата, а посебно изузетно богата и значајна Оставина коју је завештао Музеју, биле су чињенице по којима је Грујић био познат стручној и широј јавности после своје смрти. Стицајем послератних околности јавност је остала ускраћена за значајнији и шири увид у рад и допринос Радослава Грујића, а начињен је и изванредан отклон према његовом лику и делу. Такве околности нарочито нису биле наклоњене сагледавању и валоризовању онога што је он урадио и постигао у међуратном периоду. Свакако да један од разлога за ово треба тражити у чињеници да послератне комунистичке власти нису благонаклоно гледале на његова предратна достигнућа, а нарочито нису биле вољне да их вреднују. Такође треба имати у виду чињеницу да Грујић спада у ред стручњака оријентисаних ка националним, српским темама, које су биле од изузетне важности за српску историју и културу. Својим највећим делом Грујићев научни рад био је посвећен областима мешовитих средина (простор данашње Хрватске и Северне Македоније) које је од давнина насељавао српски народ, где је током Другог светског рата доживео изузетно велика страдања. На овим просторима по завршетку рата тежило се стварању новог колективног националног идентитета, чијој је изградњи главна сметња био велики допринос српске историје, културе и духовности. Међутим, Грујићева научна достигнућа и допринос били су често незаобилазни у проучавању различитих веома значајних националних тема. Његов публиковани научни рад било је немогуће заобићи, посебно кроз Гласник Скопског научног друштва и сарадњу са бројним страним научницима, због чега је у науци био међународно признат. Грујићев значај у пионирским подухватима на прикупљању културно-уметничког блага, изради палеографских описа и проучавању рукописног наслеђа пре Првог светског рата и међуратни рад на оснивању најважнијих институција науке, просвете и културе, као што су Филозофски факултет у Скопљу, Историјско-археолошки, а касније Музеј Јужне Србије, Скопско Научно Друштво, археолошка истраживања, копистика, маркетарија, законска регулатива у области заштите и очувања културних добара, били су предмет заборава. Институције које је оснивао и у чијем је раду Грујић учествовао после завршетка Другог светског рата престале су да постоје у свом изворном облику, а знање и свест о њима временом је почело да бледи. Сведочанства о Грујићевим достигнућима у међуратном периоду остала су сачувана у недовољно обрађеним архивским документима. Догађаји као што су спасавање и пренос моштију светитеља из фрушкогорских манастира и послератно проналажење духовног и културног блага и његово враћање у Србију, неизбрисиво су урезали име Радослава Грујића у свест српског народа.

Наш главни задатак у овом раду био је да прикупимо што више архивских докумената и непубликоване грађе на основу којих ћемо у поглављима која следе изнети пред стручну јавност сва наша нова сазнања до којих смо дошли у току научно-истраживачког рада, а тичу се доприноса др Радослава Грујића прикупљању, проучавању, представљању и очувању културног и уметничког наслеђа српског народа. Надамо се да ћемо на овај начин допринети да многа сведочанства и чињенице које су биле непознате стручној јавности буду изнете на светлост дана. Тиме би се стекла потпунија сазнања о просветним и културним институцијама за које смо до данас знали само у обрисима, тек делом свесни њиховог значаја. Нажалост, и поред тежње да објединимо сву архивску и непубликовану грађу и на тај начин реконструирамо Грујићев рад, свесни смо чињенице да наши крајњи закључци

неће бити потпуни јер од богатог фонда Музеја Јужне Србије – оригиналних предмета и вредних копија, античких, римских, византијских и српских артефаката и још много тога – данас није доступан или није сачуван највећи део, а управо то представља један од важнијих делова у богатом мозаику Грујићевог дела.

Један од основних циљева ове дисертације јесте да прикаже живот и рад Радослава Грујића у контексту његовог значаја за свеукупну српску историју, науку, али на првом месту културу и уметност. Свестраност његове личности, рад и допринос толико су широки да осећамо потребу да се одмах на почетку рада изјаснимо да смо сматрали да у једној докторској тези није могуће сагледати целокупно стваралаштво Радослава Грујића. Када ово кажемо, мислимо на следеће: Грујић је био теолог, историчар и правник, свештено лице, катихета, професор, научник, оснивач и руководиолац разних институција културе и просвете. Као научник био је на првом месту историчар и то историчар историје Српске православне цркве, али је историјске теме сагледавао кроз све видове српске културе. Његову богату библиографију чине текстови, студије, чланци и књиге, укупно преко 270 библиографских јединица и преко 500 одредница за *Народну енциклопедију* коју је приређивао др Станоје Станојевић. Ова теза неће обрађивати наведену публиковану грађу, јер њен обим и значај, између осталог, представљају тему за себе.

Идеја ове тезе јесте да се посветимо Радославу Грујићу као једном „од оснивача наше новије историје уметности“, како га именује Светозар Радојчић који је, као једна од најзначајнијих личности савремене историје уметности, поводом четрнаестогодишњице Грујићеве смрти његово животно дело квалификовао на следећи начин:

„Ретко се спомиње да је Радослав Грујић први створио збирку копија фресака за научне потребе, први код нас започео систематско снимање фресака. Други светски рат скоро је збрисао Грујићеве радове у области музеологије. Једва је остало неколико сведока, код нас и у иностранству, који се сећају великих Грујићевих подвига: лапидарија у Куршумли-хану и галерије копија фресака у Музеју Јужне Србије. [...] Можда је најдрагоценији удео Грујићев у српској историји уметности остао заувек неухватљив. По тој особини Грујић подсећа на оне скоро митске осниваче модерне латинске епиграфике о којима су млађи сарадници и ученици увек са страхопоштовањем причали како су толико радили и знали, а да нису ни помишљали да све напишу. Закупљени теренским и музејским радом, они су уживали да некога науче. Њима је био сличан Радослав Грујић“.¹

Нажалост, сем прибелешки Светозара Радојчића, Дејана Медаковића² и неколико других Грујићевих ученика и сарадника, који су га директно познавали, мало је људи било свесно његовог доприноса развоју историје уметности као засебне научне дисциплине.

Грујићева достигнућа, посебно у области музеологије, ишла су у корак са најсавременијим домаћим и светским токовима. У кратком раздобљу од непуне две деценије постојања Историјско-археолошког Музеја – потоњег Музеја Јужне Србије, ова институција успела је да досегне ниво квалитета рада институција тог типа које су постојале дуже од једног века. Ту између осталог мислимо и на археолошка ископавања и заштиту ископина, идентификовање културног и уметничког блага, његово пописивање, обраду, валоризацију, фотографисање, проучавање, заштиту, конзервацију и рестаурацију, израду верних копија и

¹ Светозар Радојчић, „Успомени Радослава М. Грујића“, *Зборник за ликовне уметности – Споменнице Радослава Грујића*, бр. 5, Нови Сад, 1969. (ненумерисане странице).

² Дејан Медаковић, *Ефемерис – хроника једне породице*, том III, Београд 1992.

макета, па све до рада на идентификовању и научној обради нематеријалног културног наслеђа. То су биле темељне вредности које је Грујић као руководилац пројеката и оснивач више музеја постављао као основне задатке. Стичемо утисак да је по систематичности и резултатима рада био далеко испред свог времена на нашим просторима.

*

Определили смо се да тему докторске дисертације обрађујемо пре свега на основу архивске и необјављене грађе из више разлога. Први свакако јесте јединствена околност да нам је као управнику Музеја Српске православне цркве иначе тешко доступна и несређена архивска грађа била на располагању. Друга околност је свакако чињеница да се ради о изузетно важној непубликованој грађи, расутој у разним архивима чијим се изношењем на светлост дана у јавност може дати велики број одговора на питања која се тичу Грујићеве личности, музеологије, археологије, историје уметности, научно-истраживачког рада и многих других области у вези са културним и духовним благом српског народа. Сматрали смо да је потребно изложити ову грађу, па се теза скоро искључиво базира на њој. Архивска грађа која је обухваћена нашим научно-истраживачким радом садржи преко 10.000 пређених докумената, док је у самој тези цитирано око 1000 најзначајнијих докумената. Мишљења смо да необјављена грађа не само што даје нова сазнања, већ баца ново светло на сагледавање међуратне и послератне музеологије код нас и начина заштите, проучавања и презентовања српског средњовековног духовног и културног наслеђа.

На самом почетку рада било је потребно идентификовати где се све може пронаћи најзначајнија и најобимнија необјављена архивска грађа за изучавање теме ове докторске тезе. Највећу потешкоћу у раду са непубликованом грађом представљала је чињеница да у појединим случајевима грађа није била архивски сређена тј. систематизована. Прве фазе рада подразумевале су навикавање на читање Грујићевог рукописа и рукописа његових савременика, као и упознавање са основним постулатима архивистике. У току израде докторске дисертације користили смо више архивских фондова:

- Архив Југославије
- Архива Православног богословског факултета у Београду
- Архива Светог Архијерејског Синода
- Архив САНУ
- Државни архив Републике Македоније
- Државни Архив Србије
- Историјски архив града Београда
- Музеј Српске православне цркве
- Hrvatski Povijesni Muzej

После фонда необјављене архивске грађе сачуване у Музеју Српске православне цркве у Оставини Радослава Грујића, највећи број најважнијих архивских документа за израду докторске тезе пронашли смо у Архиву Југославије. Овај фонд нам је био од нарочите користи приликом израде поглавља о Филозофском факултету у Скопљу и Музеју Јужне Србије.

Архива Православног Богословског Факултета

У овој архиви налазе се већином документи који су у вези са Грујићевим професорским ангажовањем на овом факултету. Најзначајније документе у овом фонду представљају два сачувана Службеничка листа Радослава Грујића, која су нам користила нарочито приликом израде биографије и укрштања података из више докумената који се тичу његовог живота.

Архива Светог Архијерејског Синода

Архива Светог Архијерејског Синода је несређена и доступна само уз посебно одобрење Светог Архијерејског Синода. У овој архиви највећим делом се налазе сачувана административна документа која можемо поделити на две целине. Прву целину чине документи који су у непосредној вези са радом Музеја Српске православне цркве, а другу целину чине документи који су у непосредној вези са послератним проналажењем и враћањем предмета из Загреба. Захваљујући документацији која се чува у овој архиви, успели смо да поузданије и детаљније реконструишемо догађаје који се тичу оснивања и рада Музеја Српске православне цркве до 1948. године. Помоћу докумената из Архиве Светог Архијерејског Синода успели смо да већим делом реконструишемо ток процеса проналажења и враћања културног блага које је током Другог светског рата однето из српских цркава и манастира са територије такозване НДХ у Загреб.

Архив Српске академије наука и уметности

У Архиву САНУ налазе се документи о пријему Радослава Грујића у Српску краљевску академију и два његова непубликована рада у рукопису, од којих је рад „Србуље у бившем вараждинском генералату и Славонији“ за објављивање 2016. године приредила проф. др Татјана Суботин-Голубовић.³ С обзиром на то да је Грујић сарађивао са великим бројем чланова Српске краљевске академије, потом и САНУ, Оставине које се чувају у Архиву САНУ било би значајно обрадити у будућности, због сагледавања ширег друштвеног контекста у ком је стварао Радослав Грујић.

Државни Архив Републике Македоније

У овом архиву сачувана је нарочито богата архивска грађа која се тиче оснивања и рада Филозофског факултета у Скопљу. Реч је о скоро 40 кутија архивске грађе. Такође је делом сачувана и грађа која се односи на Скопско научно друштво. Иако смо имали оправдана очекивања да ћемо у овом архиву наћи и архивску грађу Историјско-археолошког,

³ Радослав Грујић, *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*, приредила Татјана Суботин-Голубовић, СКД Просвјета, Загреб 2016.

каснје Музеја Јужне Србије, нажалост то није био случај. У овом архиву пронашли смо само једну кутију „*Народен Музеј Скопје*“ у којој се налази једна фасцикла *Музеј Јужне Србије 1926–1930* са само неколико докумената који се тичу тог музеја и то већим делом његовог Зоолошког одељења. Наша очекивања да ћемо у овом архиву наћи већи број докумената заснивала су се и на књизи Горге Милковика, *Прилог кон историјата на музејското дело на територијата на социјалистичка Република Македонија*⁴ који у овој књизи наводи одређена документа из овог архива, а тичу се рада Музеја Јужне Србије која ми приликом нашег рада у овом архиву нисмо могли да пронађемо.

Државни архив Србије

Фонд Државног архива Србије помогао нам је да нађемо грађу и јасније дефинишемо везу између Београдског универзитета и Филозофског факултета у Београду спрам Филозофског факултета у Скопљу. Такође нам је значајан за разумевање Грујићевог рада после Другог светског рата и његовог ангажмана у Археолошком институту САНУ.

Историјски архив града Београда

Из овог архива коришћени су за потребе израде тезе документи који се тичу живота Радослава Грујића за време Другог светског рата и непосредно по завршетку Другог светског рата. Овај архив је приликом поступка рехабилитације Радослава Грујића по службеној дужности прикупио и доставио Вишем суду у Београду документе која се чувају у њему, а односе се на Радослава Грујића. Поред овога, успели смо да у овом архиву пронађемо неколико докумената који том приликом нису достављени Суду, а који су од непроцењивог значаја за сагледавање судских поступака који су вођени против Радослава Грујића после Другог светског рата и за разумевање његовог положаја у друштву у послератним приликама.

Музеј Српске православне цркве

У фонду Музеја Српске православне цркве налазе се одређени документи који су у вези са радом Музеја, формирањем његових збирки, а у директној су вези са животом и радом Радослава Грујића.

Оставина Радослава Грујића – Музеј Српске православне цркве

Оставина Радослава Грујића (у наставку ОРГ) која се чува у Музеју Српске православне цркве садржи 69 архивских кутија. Ова целина се дели на 53 кутије докумената, 13 кутија се воде под поднасловом „ОРГ Музејски предмети“, а у 3 кутије су „ОРГ предмети“ нађени у стану др Радослава Грујића. Приликом истраживања фонда ОРГ издвојили смо изворе који су везани за тему докторске дисертације, што је подразумевало идентификацију докумената и њихово читање. Преглед фонда Оставине трајао је више година, потом су извори сложени према тематским посебностима и садржају, уз систематизовање хронолошким редом, по годинама. У тексту дисертације је сваки документ доследно

⁴ Горге Милковик, *Прилог кон историјата на музејското дело на територијата на социјалистичка Република Македонија*, Скопје 1982.

интерпретиран. Несређеност овог фонда у складу са архивским постулатима условила је да смо у изради дисертације користили специфичан начин цитирања тако што смо најпре наводили фонд, садржај заглавља документа или прве речи документа и датум његовог настанка ако постоји.

Легат др Душана Кашића

Проф. др Душан Кашић завештао је Музеју Српске православне цркве целокупну своју научну архиву. У изради ове дисертације она је била значајна зато што је Душан Кашић био ученик и сарадник Радослава Грујића. Предмет интересовања Душана Кашића био је сличан Грујићевом, а тицао се нарочито српских споменика на простору данашње Републике Хрватске. У фонду легата сачувано је више писама која је Радослав Грујић упутио Кашићу. Између осталог, у њој се такође налази непубликован текст Кашића насловљен *Грујићева Апологија српског народа у Хрватској и Славонији – Поводом 50-годишњице Велеиздајничког процеса*, који нам је послужио приликом сагледавања овог значајног Грујићевог дела.

У току рада на дисертацији упознали смо се и са грађом која се чува у Архиву Матице српске у Новом Саду у *Рукописном одељењу* и односи се на преписку др Радослава Грујића са знаменитим личностима у периоду од 1910. до 1954. године. Рукописно одељење у свом фонду чува 26 писама Радослава Грујића.

*

Нажалост, у току 2021. и 2022. године због пандемије и везаности за рок довршавања тезе, нисмо могли да радимо у архивама у Хрватској, пре свих у Музеју за Умјетност и Обрт у Загребу, и у Хрватском повијесном музеју. Део докумената из Хрватског Повијесног музеја користили смо на основу фотокопија докумената које нам је уступио др Андреј Вујновић, а биле су нам од великог значаја у изради поглавља о Музеју Срба у Хрватској.

Када је у питању публикована грађа, исту смо користили већим делом само када су њени аутори били Грујићеви сарадници и савременици који су и сами учествовали у различитим Грујићевим подухватима. Резултати Грујићевог научног рада до сада су коришћени приликом писања чланака о темама које је и он сам обрађивао. Текстови који су за основни циљ имали сагледавање живота и дела Грујића нису били већег обима и нису приступали на студиозан начин. Непосредно после смрти Радослава Грујића штампани су биографски подаци о његом животу и раду. Први некролог непосредно по његовој смрти био је штампан у Гласнику Српске православне цркве и саставио га је Светозар Душанић, познаник, сарадник и управник Музеја Српске православне цркве по Грујићевом пензионисању.⁵ Другим некрологом се од њега у име научне заједнице опростио његов асистент на Филозофском факултету и дугогодишњи колега и сарадник др Димитрије Мита Костић.⁶ Први је библиографију радова Радослава Грујића објавио Љубомир Никић.⁷

⁵ Светозар Душанић, „Протојереј-ставрофор Др Радослав Грујић професор универзитета у пензији“, *ГСПЦ* 34, бр. 6. 1955, стр. 104–107.

⁶ Мита Костић, *In memoriam, Д-р Радослав Грујић*, ИЧ, књ. VI, 1956, стр. 259.

⁷ Љубомир Никић, *Библиографија радова др Радослава М. Грујића*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука, св. 12, Нови Сад 1956, 110–124.

Непосредно после Грујићеве смрти краћи текст о њему написао је и његов познаник из Беловарског периода Балдуин Сарија.⁸

Први за кога можемо рећи да је покушао да валоризује рад Радослава Грујића, нарочито у оном сегменту којим се бави ова докторска теза, његов допринос на пољу историје уметности, музеологије и археологије, а био је сведок ових дешавања, јесте Светозар Радојчић.⁹ Кратку биографију Радослава Грујића саставиће још један његов савременик, ученик и сарадник у послератним годинама – Душан Кашић.¹⁰ Још један од Грујићевих савременика, Дејан Медаковић, коме је Грујић био и члан комисије приликом одбране докторске тезе, а који ће остати у добрим односима са Грујићем до краја његовог живота, оставио је у својим делима *Животни кругови Радослава М. Грујића* и *Ефемерису* III више својих бележака и сећања на Радослава Грујића.¹¹ О Грујићевом животу и писали су и др Сава Вуковић¹² и Слободан Милеуснић¹³, управник Музеја Српске православне цркве, који нису били његови савременици. У новије време текст који се директно односи на рад и живот Радослава Грујића написао је монах Игњатије Марковић.¹⁴

02. БИОГРАФИЈА

⁸ Balduin Saria, *Radoslav M. Grujić (1888–1955)*, Südost-Forschungen 16 (1957), 449–450.

⁹ Радојчић, „Успомени Радослава М. Грујића“, (ненумерисане странице).

¹⁰ Душан Кашић, „Др Радослав Грујић. Био-библиографија“, *Богословље* 24 (39) 1980.

¹¹ Дејан Медаковић, „Животни кругови Радослава М. Грујића“, *Даница – српски народни илустровани календар*, 2000, стр. 86–94; Медаковић, *Ефемерис – хроника једне породице*, том III, 274–280.

¹² Сава Вуковић, *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, Београд 1993, предговор, 1977, 5-7

¹³ Слободан Милеуснић, *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, Београд 1993, поговор, 1977, 336–337; Исти, *Три сахране протојереја-ставрофора Радослава Грујића*, Календар Српске православне цркве за 1998. годину, 92–96; Исти, *Поговор-прилози за биографију др Радослава Грујића*, у: Радослав Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, Загреб 2002.

¹⁴ И. Марковић, „Прота др Радослав Грујић у свом и нашем времену – поводом рехабилитације“, *Богословље* 1, 2014, 161–173.

Радослав Грујић рођен је 17/29. јуна 1878. године у Земуну, који је у том тренутку био део Аустроугарске монархије.¹⁵ Треће је дете оца Милоша и мајке Милеве Грујић, девојачко Илић. Отац Милош рођен је у Шиду 16/28. фебруара 1846. године, а мајка Милева у Карловцима 1850. године. Милош и Милева ступили су у брачну заједницу 2/14. новембра 1873. године. Оба Радослављева родитеља била су српски народни учитељи.¹⁶ Отац Милош је био учитељ Српске основне горњоварошке школе у Земуну.¹⁷ Поред Радослава, Милош и Милева имали су још седморо деце. Најстарија је била ћерка Десанка рођена 1874. године, која је преминула већ следеће 1875. године. Друго по реду дете, сестра Дивна рођена је 1876. године, а преминула је већ 1878. године, неколико месеци пре Радослављевог рођења. Четврто дете у породици Грујић била је ћерка Софија, рођена 1879. године, која се 1904. године удала за Танасија Крестића, пешадијског поручника. Млађи брат Петар такође је преминуо као дете, са непуних годину дана, 1882. године. Најмлађи брат Божидар рођен је 1882. године, био је свршени ливадар и намештеник у задрузи за исушивање југоисточног Срема. Радослав је имао још две сестре. Даринка је рођена 1887. године, са којом ће живети последње две деценије свог живота. Последње дете је била ћерка Јулка, рођена 1888. године, рано преминула, као девојчица са четири године.¹⁸

Како пише у Сведоци градског поглаварства у Земуну, и потврди цркве Свете Тројице у Земуну из 1890. године, Радослав Грујић је детињство провео у Земуну, у Горњој вароши у предграђу Јосипово, у кући број 39.¹⁹ Ту ће и започети своје школовање у Српској основној школи Горње вароши у Земуну 1884. године, где ће му први учитељ бити отац Милош.²⁰ По завршеној основној школи, школске 1888/89. године уписује се у Краљевску велику реалку у Земуну.²¹ Током његовог школовања у Реалци 1891. године, када је имао 13 година, умире му мајка Милева.²² Своје тадашње животне и породичне прилике у молби за добијање стипендије Грујић описује речима: „Син сам сиромашног српско-народног вероисповедног учитеља, који осим мене има још четворо деце који смо без матере остали, а уз то је отхранитељ двоје сирочади.“²³ Исте чињенице потврђује Градско поглаварство у Земуну када приликом ослобађања Милоша Грујића од плаћања „биљеговине и пристојбе“ за разлоге наводи то „што је отац петоро неопскрбљене дјецe уз то и одхранитељ двоје сирочади, а кућа број 39 гор. варош јесте у презадуженом стању“.²⁴

¹⁵ ОРГ 1335. Бр. 193/ех 904. Извод из протокола крштених православне источне цркве, храма Св. Тројице у Земуну од г. 1860. Књига VI. Лист 272. Грујића је крстио јереј Димитрије Руварац.

¹⁶ ОРГ 1335. Бр. 194/ех 944. Izvjestnica o stanju dušah iz matice krštenih (rodjenih), vjenčanih i umrlih u pogledu porodice Грујића, stanjuće u obćini Zemun pod kuće broj 39.

¹⁷ ОРГ 1328. Преписка Руварац Грујић, Обвезак између седам српских земунских учитеља и управитеља и Димитрија Руварца склопљен у Земуну 29. априла 1877. г. Препис.

¹⁸ ОРГ 1335. Бр. 194/ех 944. Izvjestnica o stanju dušah iz matice krštenih (rodjenih), vjenčanih i umrlih u pogledu porodice Грујића, stanjuće u obćini Zemun pod kuće broj 39.

¹⁹ ОРГ 1335. Број 1623 Svjedočba. U Zemunu, 22 veljača 1890. На истом документу је и потврда издата од Димитрија Руварца којом се потврђује истинитост Свједочбе.

²⁰ ОРГ 1335. Број 23. Школска Сведоциба, Радослава Грујића, ученика 4. разреда срп. основ. г. вар. школе земунске.

²¹ ОРГ 1335. Број 10. Svjedočba Grujić Radoslava iz Zemuna u Slavoniji grčko-istočne vjere učenik prvog razreda u kr. velikoj realci zemunskoj. U Zemunu dne. 2 ožujka.

²² ОРГ 1335. Бр. 194/ех 944. Izvjestnica o stanju dušah iz matice krštenih (rodjenih), vjenčanih i umrlih u pogledu porodice Грујића, stanjuće u obćini Zemun pod kuće broj 39.

²³ ОРГ 1335/1. Молба Радослава Грујића за добијање стипендије. Земун, 22. септембра 1894. године.

²⁴ ОРГ 1335. Славни одборе! У Земуну, 22. септембра 1894. Р. Г.

Краљевску реалку у Земуну завршио је школске 1894/95. године, а испит зрелости положио 14. јуна.²⁵

Православно српско богословско училиште у Сремским Карловцима Радослав Грујић уписује школске 1895/96. године.²⁶ Исто је завршио 24. јуна 1899. године.²⁷

Своју супругу Милицу Радивојевић Радослав је упознао у Сремским Карловцима. Милица је била кћи Јована Радивојевића, краљевског капетана родом из славонског села Гарчина.²⁸ Када су се упознали, Радослав је био ученик Карловачке богословије, а Милица ученица Женске стручне школе у Ср. Карловцима.²⁹ Брак су склопили (Радослав је имао 21 годину, а Милица 19 година) 1/13. новембра 1899. године у Сремским Карловцима. Венчао их је свештеник Василије Константиновић у цркви Ваведења Пресвете Богородице. Кумови на венчању су им били др Миливој Бабић и Милан Шкорић.³⁰ Радослав и Милица нису имали порода.

Након завршене богословије и женидбе Грујић је крајем 1899. године рукоположен за свештеника.³¹ Прво место постављења у вршењу свештеничке службе било је при храму Свете Тројице у Земуну.³² Његово основно задужење било је вршење обавеза парохијског свештеника, заменика проте Димитрија Руварца.³³ По рукоположењу 30. октобра 1899. године биће постављен за наставника вере у грађанској шегртској школи у Земуну.³⁴ Следеће 1900. године успешно полаже катихетички испит за вероучитеља у средњим школама.³⁵ После тога 1901. године полаже и испит за парохијско звање после чега добија право да може самостално вршити парохијско звање.³⁶

У намери да се даље школује и усавшава, Радослав Грујић уписује 1903. године Правни факултет у Загребу као ванредни слушалац Краљевског свеучилишта Фрање Јосипа Првог.³⁷ У жељи да студирање настави као редован слушалац исте године, обраћа се молбом Високој краљевској земаљској влади у Загребу да му одобри полагање допунских матурских

²⁵ ОРГ 1335. Број 3. Сведоџба зрелости, Грујић Радослава. У Земуну дне 14. липња 1895.

²⁶ ОРГ 1335. Српско православно богословско училиште у Ср. Карловцима. Сведоџба о годишњем успеху. У Карловцима 12/24. јуна 1896.

²⁷ ОРГ 1335. Православно српско богословско училиште у Срем. Карловцима. Бр.5. 1898/9. Сведоџба Радослава Грујића.

²⁸ ОРГ 1335. Извод из протокола вјенчаних православне српске цркве, храма Ваведеније Пресвете Богородице у Ср. Карловцима од год. 1889. Књига VI. Лист 4.

²⁹ ОРГ 1335. Polaznica. Број 40. Radivojević-Vacić, Milica, uč. srednje struč. škole. У Карловцима дана 25. липња 1899.

³⁰ ОРГ 1335. Извод из протокола вјенчаних православне српске цркве.

³¹ ОРГ 1335. Званична потврда. У Карловцима 6/18. новембра 1899. г. Њоме се потврђује да је Радослав Грујић свршени богослов приликом свога рукоположења уплатио у епархијски фонд 20 форинти. ОРГ 1335. К. 853/526 ех 1900. У Карловцима 12/25. септембра. У документу се наводи податак да се још није навршила година дана од његовог рукоположења. ОРГ 1328. Преписка Руварац Грујић, најамни уговор потписан између протојереја Димитрија Руварца и јереја Радослава Грујића. У Карловцима 21. новембра 1899. На основу ових докумената оквиран датум његовог рукоположења био би октобра или почетком новембра 1899. године.

³² ОРГ 1335. Признаница, Карловци 18/11.899. Овде се први пут помиње да је „Радослав Грујић Капелан у Земуну“.

³³ ОРГ 1328. Преписка Руварац Грујић, Уговор између Д. Р. пароха земунског и одређеног му помоћника Р. Г. свршеног богослова. На основу овог недатираног уговора видимо да је конзисторијалном одлуком „од 8. јула 1889. бр. к 591/261 ех 1889“ Грујић био постављен на место, како Димитрије Руварац наводи, „лични помоћник“. Овим уговором било је предвиђено да Грујић предаје и веронауку па је највероватније био у почетку и Руварчев заменик као катихета у школи.

³⁴ ОРГ 1335. Краљевина СХС. Службенички Лист Радослава М. Грујића. Овај службенички лист је недатиран и непотписан за разлику од оних који се налазе у архиви Православног богословског факултета.

³⁵ ОРГ 1335. Сведоџба. У Карловцима 30. новембра/13. децембра 1900. год.

³⁶ ОРГ 1335. Бр. 3. ех.1901. Сведоџба Јереј Грујић Радослав. У Карловцима 13/26. новембра 1901. године.

³⁷ ОРГ 1335. Prijavnica izvanrednog slušača u Kralj. Sveučilištu Franja Josipa I u Zagrebu.

испита, што му је и одобрено.³⁸ Поновљени испит зрелости у реалци у Земуну полаже 25. јуна 1904. године.³⁹ Радослав Грујић је Јуридикки (правни) факултет уписао 8. октобра 1904. године на Краљевском свеучилишту Фрање Јосипа Првог у Загребу.⁴⁰

На основу конкурса Конзисторије у Сремским Карловцима, објављеног у *Српском Сиону* бр. 3 и 4 из 1904. године, Грујић је конкурисао на радно место вероучитеља православних ученика у Реалној гимназији у Бјеловару.⁴¹ Пакрачка конзисторија је прихватила ову молбу и проследила је са својом препоруком Краљевској земаљској влади у Загребу која је на основу тога именовала Грујића 29. јула 1904. године „prvim veroučiteljem devetoga činovnoga razreda u Kr. realnoj gimnaziji u Bjelovaru“.⁴² Исте године 28. септембра заједно са супругом сели се из Земунa у Бјеловар.⁴³ Поред катихетске, свештеничке службе већ од 1905. године епископ Мирон Николић поставио га је за свог конзисторијалног саветника.⁴⁴ Исте године 7. јула полаже пред комисијом на Правном факултету у Загребу први правноповјесни теоретички државни испит.⁴⁵ Следеће године 10. јула полаже и други правноповјесни испит.⁴⁶ Наставио је студије на јуридикком факултету у Загребу 1907/08. школске године, да би се 1908. године уписао на апсолвентске студије у Бечу које је исте године и завршио.⁴⁷ Током ових година почиње да се интензивира Грујићев како научни, тако и теренски рад на проучавању и прикупљању културних драгоцености. Као таквог, бан др Никола Томашић бира га за конзерватора земаљског повјеренства за очување уметничких и историјских споменика у краљевинама Хрватској и Славонији.⁴⁸ Једанаестог септембра 1907. године добија звање професора.⁴⁹ У октобру 1908. године уписује се на Философско-историјски факултет Кр. свеучилишта Фрање Јосипа Првог у Загребу.⁵⁰ Факултет завршава у року 1911. године.⁵¹

Упоредо напредује и у својој свештеничкој служби. Тако је епископ пакрачки Мирон 28. јула 1909. године, уважавајући Грујићеву ревност и успешан рад у Цркви и школи и допринос на пољу српске књижевности, донео одлуку да се може пасати црвеним појасом.⁵² Наводећи сличне разлоге епископ Мирон рукопроизвео га је за протопрезвитера на

³⁸ ОРГ 1335. Visoka Kraljevska zemaljska Vlado! U Zagrebu 14. listopada 1903. R.G. Одлуком Број 162. U Zemunu, dne, 4. svibnja 1904.

³⁹ ОРГ 1335. Br. 18. Svjedodžba zrelosti. U Zemunu, dne 25. lipnja. 1904.

⁴⁰ ОРГ 1334. Br. 177. Indeks predavanja Radoslava M. Grujića. Upisan u juridičkom fakultetu kralj. sveučilišta Franje Josipa I u Zagrebu dne 8. listopada 1904.

⁴¹ ОРГ 1335. Пречасна Конзисторијо! У Земуну 18. фебруара 1904. год. Молба је упућена Пречасној Епархијској конзисторији у Пакрацу.

⁴² ОРГ 1335. Kr. hrv.-slav.-dalm.-zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu. Br. 9814/1904. Dekret, U Zagrebu, dne 29. srpnja 1904. Prepis.

⁴³ ОРГ 1335. Visoka Kr. zemaljska Vlado! U Belovaru 18. listopada 1904.

⁴⁴ ОРГ 1335. Visoka kralj. Zemaljska Vlado! U Bjelovaru 15. prosinca 1912.

⁴⁵ ОРГ 1335. Svjedočba o državnom ispitu. Broj. uručb. zap. 101/ isp. zap. 90. U Zagrebu 7. jula 1905.

⁴⁶ ОРГ 1335. Svjedočba o državnom ispitu. Broj. uručb. zap. 87/ isp. zap. 83. U Zagrebu 10. srpnja 1905.

⁴⁷ ОРГ 1335. Nummer des Meldungs buches 177. N 9435 Absolutorium. Wir, Rektor der k.k. Universität zu Wien und Dekan der rechts- und staatswissenschaftlichen Fakultät, bestätigen hiermit, dass der Studierende der Rechte Herr Radoslav Grujić. Wien, den 31. Juli 1908. Упоредујући овај докуменат са раније наведеним Индексом предавања Радослава Грујића на јуридикком факултету у Загребу уочава се да је током 1908. године изгледа упоредо студирао у Загребу и Бечу.

⁴⁸ ОРГ 1335. Visoka kralj. Zemaljska Vlado! U Bjelovaru 15. prosinca 1912.

⁴⁹ ОРГ 1335. Краљевина СХС. Службенички Лист Радослава М. Грујића.

⁵⁰ ОРГ 1334. Indeks predavanja Br. 101 Filozofsko-historičkog fakulteta. U Zagrebu dne 10. listopada 1908.

⁵¹ ОРГ 1335. Број 462/194. Absolutorij Radoslava Grujića. U Zagrebu, dne 10. srpnja 1911.

⁵² ОРГ 1335. Број 109 ex 1909. Пречасни господине, У Пакрацу, дана 28. јулија (10. августа) 1909. године.

архијерејској литургији одржаној 21. јула 1913. године у цркви Свете Тројице у Бјеловару.⁵³ Грујић је у периоду живота и рада у Бјеловару био изузетно национално ангажован, а један од најречитијих примера те ангажованости јесте и његова *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији* која је била написана у циљу одбране оптужених у велеиздајничком процесу.

Раније смо видели да је Грујић прикупљао грађу за своју докторску тезу, али су га ратне прилике омеле у томе да исту заврши. Он ће докторирати 31. јула 1919. године на Мудрословном факултету и стећи звање доктора философије из хрватске историје и географије, из историје философије и етике, на Филозофском факултету у Загребу.⁵⁴ Докторирао је на теми „Грађа за културну историју Славоније“ и том приликом из свих области постигао је одличан успех.⁵⁵

Грујић 1919. године прелази у Београд. Судићи по овереном документу о његовом постављењу за професора Хришћанске науке у Другој београдској гимназији, он је пре тога био „професор Карловачке Богословије, по молби“.⁵⁶

Већ 30. маја 1919. године Радослав Грујић постављен је за професора Богословије Св. Саве у Београду.⁵⁷

Грујић ће на место ванредног професора Филозофског факултета у Скопљу бити изабран на седници Филозофског факултета у Београду 5. марта 1920. године, а на седници Универзитетског савета одржаној 13. марта биће потврђен његов избор за ванредног професора на предмету Историја српског народа.⁵⁸ Указом Његовог величанства краља Петра I од 20. априла 1920. године биће званично постављен на место професора у Скопљу.⁵⁹ У другој половини 1920. године Грујић ће се са супругом Милицом преселити у Скопље. Већ од септембра 1921. године знамо да је Грујић преузео на себе посао оснивања Историјско-археолошког музеја у Скопљу.⁶⁰ Управљаће овим музејом све до 5. 8. 1939. године, када ће бити уважена његова оставка на звање хонорарног директора Музеја Јужне Србије.⁶¹ Радослав Грујић је изабран на место председника Скопског научног друштва 6. новембра 1921. године и на том месту ће остати све до 20. октобра 1937. године.⁶² Решењем Министарства просвете као ванредни професор разврстан је у трећу групу прве категорије 5. марта 1924. године.⁶³ За редовног професора Филозофског факултета у Скопљу изабран је 7.

⁵³ ОРГ 1335. Број 144 ex 1913 Пречасном Господину Протопрезвитеру. У Пакрацу, дана 21. јулија (3. августа) 1913. године.

⁵⁴ ОРГ 1335. NOS RECTOR ET REGIA LITTERARUM UNIVERZSITAS CROATICA ZAGREBENSIS, U Zagrebu 31/7. 1919.

⁵⁵ ОРГ 1332. Vredovna potvrda. Dekanat mudroslovnog fakulteta kr. sveučilišta u Zagrebu dne 31. juliја 1919.

⁵⁶ ОРГ 1335. Њ.К.В Александар наследник престола у име Њ.В. Петра I. П. Бр. 4714. Само се у овом документу наводи податак да је он са места професора Карловачке богословије пребачен у београдску гимназију. На основу истог, не можемо са сигурношћу да тврдимо да ли је посреди грешка или је реч о томе да је Грујић био постављен за професора карловачке Богословије, а да та одлука није спроведена.

⁵⁷ ОРГ 1335. У име Њ. В. Петра I У Београду, 4. јуна 1919. Бр. 2025.

⁵⁸ АМ 1.323.1. 4/13-14. Записник седнице Савета Београдског Универзитета од 13. марта. 1920. године.

⁵⁹ Архива ПБФ. Краљевина СХС. Службенички Лист др. Радослава, М. Грујића. ОРГ 1335. Министарство просвете Краљевства СХС, Одељење за средњу наставу, П. Н. Бр. 2914, од 25. маја 1920. г.

⁶⁰ АЈ, 66-646-1092. Управа Историско-Уметничког Музеја бр. 27. од 14. септембра 1921. године. Уметничком одељењу Министарства просвете.

⁶¹ Архива ПБФ. Краљевина СХС. Службенички Лист др. Радослава М. Грујића. У овом листу наводи се податак да је за хонорарног управника Историјско-археолошког музеја постављен 12. V 1928. год. Ово се односи на званично постављење.

⁶² Војислав Радовановић, „Скопско Научно Друштво“, *Гласник Скопског научног друштва (XVII-XVIII), Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, стр. 1007.

⁶³ ОРГ 1335. Министарство просвете Краљевине СХС, П. Бр. 1783 од 5. марта 1924. године.

марта 1928. године.⁶⁴ За декана Факултета биран је више пута. Грујић је први пут за декана Филозофског факултета у Скопљу изабран на седници Савета факултета одржаној 26. маја 1930. године.⁶⁵ Други пут је за декана у школској 1931/32. години изабран на седници која је одржана 27. маја 1931. године.⁶⁶ После подношења оставке др Мите Костића на седници Савета факултета 4. октобра 1935. године поново је за декана изабран др Радослав Грујић.⁶⁷ На седници Савета Филозофског факултета 30. јуна 1936. године изабран је последњи пут за декана у школској 1936/37. години.⁶⁸

Грујић ће на место редовног професора Богословског факултета указом Краља Петра II бити постављен 21. августа 1937. године.⁶⁹ Свих својих дужности професора на Филозофском факултету у Скопљу биће разрешен 3. новембра 1937. год.⁷⁰ На дужност професора Богословског факултета ступио је 5. новембра 1937. године.⁷¹ Ступиће на ову дужност као редовни професор на Катедри за црквену историју и друге помоћне историјске науке.⁷² Грујић ће у 1939. и 1940. години бити и декан Богословског факултета.⁷³ Приликом покушаја обнове рада Београдског универзитета Грујић ће бити именован поново за редовног професора Теолошког факултета 6. марта 1942. године.⁷⁴ Те 1942. године биће изабран и за декана Теолошког факултета. Први пут ће бити са места професора пензионисан 30. јула 1943. године.⁷⁵ На предлог Савета Теолошког факултета биће донета одлука да као пензионисани професор и даље ради на факултету.⁷⁶ Он ће током рата обављати дужности декана Теолошког факултета. Грујић ће по други и последњи пут бити пензионисан одлуком Министарства просвете Србије „V бр. 6728“ од 15. фебруара 1945. године.⁷⁷

Грујић ће већ током 1937. године отпочети припреме за отварање Музеја Српске православне цркве. Иако постоје сачувани документи да ће током те и следеће 1938. године радити на организовању Музеја, тек у 1939. години имамо први сачувани документ који сведочи да је он са Лазаром Мирковићем постављен на место управника Музеја.⁷⁸ Заједно са њим биће први пут разрешен дужности управника Музеја Српске православне цркве 6. јуна 1941. године.⁷⁹ Грујић ће на место управника Музеја бити поново именован 28. априла 1942.

⁶⁴ ОРГ 1335. Његово Величанство Александар I по милости Божијој и вољи Народној Краљ Срба, Хрвата и Словенаца, П. Бр. 3590 од 7. марта 1928. год.

⁶⁵ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија Ф. Ф. К бр. 958 од 27. IV 1930. Исто АМ 1.323.12.48/284.

⁶⁶ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофски факултет бр. 1061 од 28. маја 1931. г. Скопље, Министру Просвете Опште Одељење декан Рад. М. Грујић. АМ 1.323.12.48/286. Исто.

⁶⁷ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофски факултет бр. 2043 од 6. октобра 1935. г. Господину министру просвете, декан др Рад. М. Грујић.

⁶⁸ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија Ф. Ф. Бр. 1124 од 3. јула 1936. г., декан Ф. Ф. др. Рад. М. Грујић.

⁶⁹ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Препис. У име Његовог Величанства Петра II ... од 21. августа 1937. год П. бр. 37971/37.

⁷⁰ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Краљевина Југославија Ф. Ф. бр. 1903 од 3. новембра 1937. год.

⁷¹ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Универзитет К. Ј. ПБФ Бр. 3569 од 11. новембра 1937. год.

⁷² Архива ПБФ. Краљевина СХС. Службенички Лист др. Радослава М. Грујића.

⁷³ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Универзитет у Београду К. Ј. Ректорат, број 6548 од 19. VII 1940. год. Он је био декан до 25. септембра 1940. када је дужност предао новоизабраном декану др Димитрију Стефановићу.

⁷⁴ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Реверс, Главна контрола, број 24955, од 18. VI 1942. год.

⁷⁵ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Претседништво Министарског савета, М. С. Број: 1858 од 30. јула. 1943. године.

⁷⁶ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Министарство просвете и вера, Одељење за високо образовање и народну културу IV Бр. 6074, од 15. септембра 1943. године.

⁷⁷ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Уверење које је издато на Грујићев захтев (нема године) 24. априла.

⁷⁸ ОРГ 1335. Музеј СПЦ, Бр. 7 од 2. фебруара, 1939. г.

⁷⁹ ОРГ 1355. Патријаршија СПЦ, број 118 од 6. VI 1941. г.

године.⁸⁰ Коначно ће бити разрешен дужности управника Музеја Српске православне цркве 1948. године.⁸¹

Српска краљевска академија на предлог Јована Радоњића, Томе Живановића, Слободана Јовановића, Павла Поповића и Николе Радојчића⁸² изабрала је др Радослава Грујића за дописног члана Одељења друштвених наука 16. фебруара 1939. године, а Српска академија наука потврдила његов статус 22. марта 1948. године.⁸³ Био је редовни члан Матице српске, хрватске и словеначке, почасни члан Студентског историјског друштва у Београду, сарадник Српског географског друштва и Југословенског историјског друштва у Београду.

Радослав Грујић умире 25. 5. 1955. године на Хвару, а сахрањен је 1. 6. на Новом гробљу у Београду.⁸⁴ Године 1992. на предлог управе Музеја Српске православне цркве посмртни остаци Радослава Грујића и његове супруге Милице пренети су са београдског Новог гробља у манастир Гргетег, где и данас почивају.⁸⁵

⁸⁰ ОРГ 1355. Свети Архијерејски Синод СПЦ бр. 1165 / зап. 217 од 28/15. IV 1942. год.

⁸¹ Архива САС. Записник са седнице САС бр. 34 одржане 16/3. новембра 1948. године.

⁸² АСАНУ, 165/1939. Предлог је примљен у СКА 26.01.1939. године.

⁸³ Љубомир Никић, Гордана Жујовић, Гордана Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске Краљевске академије 1841–1947*, Београд 2008, 69.

⁸⁴ Архива САС. Др. Радослав М. Грујић, професор Универзитета и члан Српске Академије наука. Умрлица.

⁸⁵ Слободан Милеуснић, *Три сахране протојереја-ставрофора Радослава Грујића*, Календар Српске Православне Патријаршије Црква 1999, Београд 1998, 92–96.

03. ШКОЛОВАЊЕ

Радослав Грујић је започео своје образовање у родном Земуну у склопу школског система тадашње Аустроугарске монархије, којој је земунска варош у том тренутку припадала. И пре него што је формално започело његово образовање, Радослав је у родитељском дому преко свог оца Милоша, који је био народни учитељ у Земуну, и мајке Милеве, такође народне учитељице, васпитаван са много пажње.⁸⁶ Можемо сасвим сигурно да претпоставимо да је прве поуке добијао од родитеља, просветних радника. О другим видовима његовог образовања у предшколском периоду немамо сачуваних података. Грујић се у први разред основне школе уписао школске 1884/85. године, што значи да је пошао у школу са напуњених шест година живота.⁸⁷ Ово видимо на основу сачуваног сведочанства о завршеном четвртном разреду Српске основне горњоварошке школе у Земуну. Ову Школску „сведоцбу“ потписао је учитељ Милош Грујић, што је недвосмислена потврда да му је у прва четири разреда основног образовања учитељ био отац Милош. Из Школске сведоцбе види се да је општи успех у четвртном разреду био врлодобар. Од 16 школских предмета, из 14 је оцењен као врлодобар док је из два оцењен као добар. Радослав Грујић ће се на самом почетку свог школовања упознати са одређеним предметима који ће током његовог живота и рада имати велику важност, нарочито када је реч о научноистраживачком раду. Ту је на првом месту црквенословенски језик, са чијим се основама тада први пут упознаје. Током каснијег школовања само је још боље и детаљније упознавао ову област, што је било од изузетне важности за његово даље бављење српском рукописном и старом штампаном књигом.

По завршетку основне школе Грујић уписује Краљевску велику реалку у Земуну. У периоду између школске 1888/89. до 1894/95. године завршио је свих седам разреда Реалке.⁸⁸ Грујића је током школовања пратило добро здравље.⁸⁹ Нажалост, 1891. године умире му мајка.⁹⁰ Бројна породица, без мајке, засигурно је живела у сиромаштву, што је представљало додатну отежавајућу околност за младога Грујића.⁹¹ Ради обезбеђивања финансијских средстава потребних за даље школовање, обраћа се 1894. године заклади Луке Миланковића и сестре му Марије Петровић, ради добијања стипендије.⁹² У молби наводи да је Србин православне вере, здрав телесно и душевно, син сиромашног српског народног вероучитеља који осим њега има још четворо млађе деце који су без матере остали, а поред свега су и отхранитељи двоје сирочади. Грујић пише: „Свршио сам IV разред реалке, уз врло тешке домаће прилике са добрим успехом. А ако по доброты славног одбора буде ми подарена горе мољена штипендија, обавезујем се бољи успех у будуће постићи, јер ће ми тада и домаће

⁸⁶ ОРГ 1335. Вр.194/ех 944. Izvjestnica o stanju dušah iz matice krštenih (rodjenih), vjenčanih i umrlih u pogledu porodice Grujića, stanujuće u občini Zemun pod kuće broj 39.

⁸⁷ ОРГ 1335. Број 23. Школска Сведоцба Радослава Грујића, ученика 4. разреда срп. основ. г. вар. школе земунске.

⁸⁸ ОРГ 1335. Број 3. Svedočba zrelosti, Grujić Radoslava.

⁸⁹ ОРГ 1335. Лечничка сведоцба, У Земуну 3. X. (18)94.

⁹⁰ ОРГ 1335. Вр. 194/ех 944. Izvjestnica o stanju dušah iz matice krštenih (rodjenih), vjenčanih i umrlih u pogledu porodice Grujić, stanujuće u občini Zemun pod kuće broj 39.

⁹¹ ОРГ 1355. Број 1623. Svjedočba, Gradsko poglavarstvo u Zemunu, 22. veljače 1890. Gradonačelnik. Посреди је сведочанство о сиромаштву породице Грујић у ком се наводи да учитељ Милош Грујић има шесторо неопскрбљене деце, а од имовине само кућу на броју 39 у предграђу Јосипово и осим годишње плате од 500 форинти нема никаквог другог иметка те због тога није у стању платити школовање за свога сина ученика другог разреда Краљевске велике реалке у Земуну.

⁹² ОРГ 1335. Славни одборе! У Земуну, 22. септембра 1894. Р. Г.

прилике побољшане бити.⁹³ На основу Свједоцбе о сиромаштву породице Грујић, коју је издало градско поглаварство, по свему судећи, било му је омогућено бесплатно школовање, а неопходни новац успевао је да надомести стипендијама.⁹⁴

Грујићеви наставници током школовања у земунској реалци биле су истакнуте личности тог времена. Науку вјере предавао му је Сава Теодоровић, значајни српски православни теолог, аутор књига *Основи веронауке*, *Православно морално богословље* за више разреде средњих школа и препарандије, *Православна догматика са апологетским разјашњењима* за више разреде средњих школа и препарандије. Природопис и минералологију предавао му је Мојо Медић, познати минеролог и аутор више књига: *Зоологије* за више разреде средњих школа, и превода *Последња грофица Бранковићка* (превод са немачког).⁹⁵ Математику и физику предавао му је надстојник разреда Станко Пливелић, физичар и аутор дела *Опасност деловања електричних струја на човјека и прва помоћ у случају несреће*, *Муњоводни уређаји – Прописи за изградњу и испитивање муњовода*, који је у Бечу 1918. године патентирао на праву за одбрану електричних зрачних водова од грома. Описно мјерство (дескриптивну геометрију) предавали су му Крековић Милан и Машић Александар, мјерство и мјерственорисање (нацртну геометрију) Вукелић Пајо, а хрватски језик Ватрослав Рожић, који се бавио дијалектиком, етнографијом и језичком дидактиком, аутор књига *Кајкавачки дијалект у Пригорју*, *Барбаризми у хрватском или српском језику* и *Пригорје. Народни живот и обичаји*. Просторучно рисање (слободно цртање) предавао је Антун Боснар, немачки језик Иван Тропш, а француски језик Никола Андрић, који је студирао романистику и славистику у Бечу и Паризу, аутор књига *Пријеводна белетристика у Срба од године 1777–1847*, *Спомен-књига Хрватског земљишног казалишта*, *Извори старих кајкавских драма*, и друго. Повјесницу (историју) је предавао Едмунд Урлих, који је, између осталог, био оснивач Хрватског певачког друштва у Земуну, а хемију Јовановић Јован.

Из наведеног списка Грујићевих наставника јасно је да су посредни личности које су биле врло образоване и које су оставиле траг у својим областима. Свакако да су овако учени професори морали утицати и на формирање Грујићеве личности у целини. Грујић се током свог седмогодишњег школовања у Краљевској великој реалци у Земуну није нарочито истицао, ако о томе доносимо суд на основу оцена. Највећи број предмета завршавао је са оценама добар и довољан, а из мањег броја добијао је оцену врлодобар.⁹⁶ Интересантно је и то да језици и историја нису у овом периоду биле области у којим је Грујић бриљирао, иако ће се њима касније током свог живота интензивно бавити.⁹⁷

Грујић је током школовања у реалци у Земуну стекао и нека познанства која ће бити важна за његово даље узрастање, будући да се радило о лицима од изузетног значаја у

⁹³ ОРГ 1335. Славни одборе! У Земуну, 22. септембра 1894. Р. Г. Тражену стипендију Грујић није добио јер је већ била додељена другом ученику.

⁹⁴ ОРГ 1335. Број 27. Ц. О. 1895. Господину Милошу Грујићу учитељу. Реч је о одобрењу о потпори од 60 форинти из благајне Светосавског фонда за потребе школовања.

⁹⁵ Био је школски друг Николе Тесле и бољи ученик од њега. Предавао је минералологију и геологију Милутину Миланковићу.

⁹⁶ ОРГ 1335. Svjedočba Grujić Radoslava iz Zemuna u Slavoniji. Сачувано је тринаест школских сведочанстава Радослава Грујића.

⁹⁷ ОРГ 1335. Број 3, Svjedočba Grujić Radoslava iz Zemuna u Slavoniji. Ово је сведочанство за школску 1892/93. годину у којој је Грујић био ученик петог разреда. У овој години он је пао на поправном из француског језика. Али видећемо мало касније да се Грујић упушта у преводилачки подухват са француског језика Бојсејевих проповеди.

међуратном периоду, попут Јована Скерлића, Бранка Таназевића и Јована Новаковића.⁹⁸ Из сачуване свешчице види се да је Грујић доста педантно водио белешке на часовима, иако је нејасно да ли је реч о прибелешкама или изводима из неких уџбеника. Поред потписа његових школских другова, у овој бележници занимљиво је и то што се поред њихових имена врло често налази напомена из ког краја долазе (Призрен, Крушевац, Пирот, Лесковац, Крагујевац, Београд, Сремска Митровица, Пожаревац, Сремски Карловци, Нови Сад, Ниш, Смедерево, Шабац, Тузла и други). Захваљујући чињеници да је имао школске другове из различитих области настањених српским народом, који је поред тадашње Краљевине Србије живео и у две царевине – Аустроугарској и Турској, Грујић је имао прилике да се упозна са људима различитог менталитета, образовања и типова личности међу српским народом.

После стварања двојне Аустроугарске монархије 1867. године, школство је уређено тако да је Црква одвојена од Државе, наука и настава су слободни, школовање обавезно за децу од 6 до 14 година, а учитељи стручни (са завршеном учитељском школом и стручним усавршавањем, с нагласком на уређењу школских библиотека).⁹⁹ Године 1886/87. у Аустроугарској је било 5.386 католичких школа, 2.147 православних, 1.770 унијатских, 2334 реформаторске, 1.437 евангелистичких, 45 унитарских, 544 јеврејске, укупно 16.538, од чега чак 16.301 основних, 74 више народне, 150 грађанских и 13 виших девојачких школа. У њима је било 1.020.518 ученика, 889.850 ученица и 24.148 учитеља.

По завршетку Краљевске велике реалке у Земуну Грујић се опредељује да своје даље школовање настави у Карловачкој богословији која је у то време поред Карловачке гимназије спадала у ред најстаријих и свакако најпрестижнијих школа српског народа. Велики број виђених Срба стицао је своје образовање у Сремским Карловцима. Тај изабрани пут обележиће целокупни свештенички, професорски и научни рад Радослава Грујића до краја његовог живота. Иако је Карловачка богословија на првом месту представљала образовну институцију која је оспособљавала своје ученике за свештенички позив, ипак је по тадашњим мерилима пружала велике могућности када је реч о општем, широком образовању. Њена предност, када је Грујић у питању, огледала се у томе што је својим образовним програмом придавала велику важност предметима који су били пресудни за формирање научника који би се бавио изучавањем српског језика, историје и културе. Ове области биле су од суштинског значаја за Српску православну цркву која је у одређеним епохама била стожер и носилац историјских догађаја судбоносних за српски народ. У околностима када нису постојале уско специјализоване школе које би пружале знања потребна за разумевање српске културе, црквено школство у Карловачкој митрополији, које је баштинило традиције ранијих српских просветних институција, пружало је добар почетни основ да би се могла разумети српска историја, култура и духовност.

Узимајући у обзир чињеницу да је због слабог материјалног стања Грујић с потешкоћама завршио основно образовање, још више задивљује податак да се опредељује за

⁹⁸ ОРГ 1334. Бележница, Физика из VI и VII в. реалке, почео бележити 20. априла 1895. године. У овој малој свешчици вероватно је Грујић бележио предавања са часова и већим делом су она из физике. Међутим, поред тога, помоћу ње можемо да реконструиремо ко су све били школски другови Радослава Грујића јер су у њој сачувани њихови потписи, а поједини су оставили и кратке коментаре. Оно што је још занимљивије, један од наслова у овој свесци гласи *Прибележени важнији догађаји из мога живота*: „Почео сам водити прибелешке 20. фебруара, осврнувши се дјеломично на знатније догађаје из прошлог доба, Радослав Грујић матурант.“ Нажалост, Грујић је пишући ове своје прибелешке користио неку врсту тајнописа који нисмо успели да дешифрирамо.

⁹⁹ Д. Јаковљевић, „Зачеци српског школства у Угарској“, *Годишњак факултета за културу и медије*, бр. 7, 2015, 512–513.

одлазак у Сремске Карловце ради свог даљег школовања. Будући да се у породици Грујић у којој су оба родитеља били наставници велики значај придавао стицању образовања, овакво настројење Радослава Грујића не чуди. Грујићево богословско образовања у Сремским Карловцима трајало је од школске 1895/96. до 1898/99. године.¹⁰⁰ Православно српско богословско училиште у Сремским Карловцима Радослав Грујић уписује 1895. године. На основу сведоцбе о завршеној првој години богословије школске 1895/96. године видимо да је општи успех Грујића био добар.¹⁰¹ У другој години богословије Грујићев успех у школи се значајно поправља. Један од разлога за то је што се у другом разреду уводи и црквена историја као предмет, која га је посебно занимала, и из које је оцењен похвалном оценом.¹⁰² У трећој години оцењен је и из историје Цркве и историје Српске цркве одличним оценама.¹⁰³ Црквену историју му је предавао Милутин Јакшић, синовац прослављеног песника Ђуре Јакшића.¹⁰⁴ Завршна сведоцба Грујићева потврђује да је он током година напредовао и да се као ученик поправљао. Предмет из ког је оцењен највишом оценом била је историја, а општи успех врлодобар.¹⁰⁵

Материјално стање Радослава Грујића током школовања у богословији било је лоше, на шта указују сведочанства издата од стране земунских општинских власти о материјалном положају породице Грујић.¹⁰⁶ Због тога је Грујић тражењем стипендија покушавао да обезбеди средства потребна за своје школовање. Тако ће му током 1896. године бити одобрена стипендија из закладе доктора Ђорђа Пантелића у износу од 210 форинти годишње.¹⁰⁷ Српска православна црквена општина Земун одобрила је Радославу 21. јануара 1896. године десетомесечну стипендију из фонда др Ђорђа Пантелића¹⁰⁸ у износу од 210

¹⁰⁰ ОРГ 1335. Православно српско богословско училиште у Срем. Карловцима, Сведоцба.

¹⁰¹ ОРГ 1335. Српско православно богословско училиште у Ср. Карловцима, стр. 35, ред. бр. 62, у матици за годишње оцене школ. год. 1895/96. Сведоцба о годишњем успеху: Увод у богословље – похвалан, Увод у Св. Писмо Ст. Завета – добар, Тумачења Св. писма Ст. завета – добар, Црк. слов. језик – добар, Грчки језик – довољан, Појање – довољан, Пчеларство – похвалан.

¹⁰² ОРГ 1335. Српско православно богословско училиште у Ср. Карловцима, стр. 40, ред. бр. 51, у матици за годишње оцене школ. Год. 1896/97. Сведоцба о годишњем успеху: Увод у Св. Писмо Нов. завета – одличан, Тумачења Св. писма Новог завета – похвалан, догматско богословље – похвалан.

¹⁰³ ОРГ 1335. Српско православно богословско училиште у Ср. Карловцима, стр. 45, ред. бр. 24, у матици за годишње оцене школ. год. 1897/98. Сведоцба о годишњем успеху.

¹⁰⁴ Милутин Јакшић рођен је 1. августа 1863. године у Српској Кларији у Банату. Умро је 1937. године у Српској Црњи. Основну школу завршио је у Српској Црњи, а гимназију у Новом Саду. По матурирању је уписао Карловачку богословију коју завршава 1887. године. Као питомац Текелијанума студира на Правном факултету у Пешти, који је завршио 1890. године. Током школовања стекао је широко образовање, а говорио је латински, немачки и мађарски језик. По завршетку школовања постао је катихета гимназије у Новом Саду, да би 1890. године био постављен за професора историје Српске цркве у Богословији у Сремским Карловцима. Интензивно се бавио истраживачким радом, нарочито у Архиву Карловачке митрополије. Сарађивао је у неким од најугледнијих српских књижевних и научних часописа, а био је и уредник *Богословског гласника*. После пензионисања 1905. године вратио се у Српску Црњу где је покренуо часопис *Српски лист*. Поред бављења историјом писао је песме и приповетке.

¹⁰⁵ ОРГ 1335. Православно српско богословско училиште у Срем. Карловцима, Сведоцба.

¹⁰⁶ ОРГ 1335. Iskaz i Svjedočba o pouzdano izviđenih okolnosti učenika Radoslava Grujića. Broj 13182, II-1895. U Zemunu dne 15. studenoga 1895. g. ОРГ 1335. Iskaz i Svjedočba o pouzdano izviđenih okolnosti učenika Radoslava Grujića, Br. 11834, 1896, U Zemunu 30. rujna 1896. g. ОРГ 1335. Gradsko poglavarstvo u Zemunu. Broj 120898. 1897, Сведоцба сиромаштва број 12098, у Земуну дне 21. августа 1897. године.

¹⁰⁷ ОРГ 1335. Број 470. ц. I. 1896. Господ. Радославу Грујићу богослову. У Земуну 2. фебруара 1896. године. Овим актом је уједно обавештен да му се прекида уплата на основу помоћи коју је добијао из Светосавског фонда.

¹⁰⁸ Породица Пантелић је била позната земунска породица која је имала своју ливницу основану 1854. године.

форинти.¹⁰⁹ Стипендиста ове закладе за сиромашне ђаке биће до краја школовања у Богословији. Обавезе добијене стипендијом налагале су да Грујић на крају сваке школске године Црквеном одбору достави сведоцбу о успеху ради увида у постигнути успех.¹¹⁰ Грујић се за стипендију обраћао и неколико пута тадашњем патријарху Георгију Бранковићу. У својим молбама као разлог наводи тешко материјално стање и немогућност свог оца да одгаја и школује шесторо деце.¹¹¹ Своју молбу поткрепљује и чињеницом да је његов прадеда Димитрије Владисављевић својом опоруком од 1847. године завештао српској Великој гимназији карловачкој и благодарјенију своту од хиљаду форинти.¹¹²

Грујић је и током свог школовања у богословији имао значајне професоре. Један од најпознатијих био је учени Иларион Зеремски, професор Светог писма и руског језика. Он је у том тренутку јеромонах и настојатељ фрушкогорских манастира Хопова и Раковца, а потом је изабран за епископа горњокарловачког. Школовао се у Новом Саду, правне науке слушао је у Будимпешти, а завршио је Московску духовну академију 1890. године, после чега је био постављен за професора у Карловачкој богословији. Писао је о српској патријаршији, српским манастирима у Банату, о женском манастиру у Старом Јаску. Свакако да ће овај учени монах оставити велики утисак на Грујића. Др Георгије Летић, професор црквеног права, после основног образовања стеченог у Бачком Градишту, гимназије у Новом Саду, богословије у Сремским Карловцима школовање је завршио у Украјини у граду Черновцима, где је био и промовисан за доктора теологије. Пре избора за епископа темишварског, био је професор црквеног права у богословији. Јован Вучковић, пореклом из Великих Бршљаница, Славонац, био је ректор и професор на предмету Увод у богословље. Своје научне радове објављивао је у *Српском Сиону*, *Гласнику* и *Летопису Матице српске*. Најважнија објављена дела су му *Свети Сава архиепископ Српски и просветитељ*, *Главни моменти из историје хришћанске ставрографије*, *Митрополит Ђорђе Николајевић* и друга. Димитрије Бранковић предавао је догматику, Јован Живановић црквено појање, а проф. Радивој Врховац, потоњи председник Матице српске, филологију и књижевност.¹¹³ Радослав Грујић је школовање на богословији у Карловцима успешно окончао 12. (24) јуна 1899. године.¹¹⁴

Од Грујићевих радова из овог периода школовања сачувано је неколико припремљених школских проповеди.¹¹⁵ Ове проповеди писао је као ученик четвртог разреда богословије. У богословским школама поклањала се велика пажња омилитици, то јест припремању будућих црквених клирика за једну од њихових основних мисија – ширење Христовог учења путем проповеди. Будућим свештеницима ово је било од изузетног значаја, а за самог Грујића биће од непроцењивог значаја не само у будућем свештеничком позиву националног и патриотског делатника српског народа, већ и у позиву просветног радника и педагога. Произношење проповеди имало је два важна сегмента. Први је била припрема за проповед, што је подразумевало да се за проповед прикупи потребна грађа, направи концепт

¹⁰⁹ ОРГ 1335. Господ. Радославу Грујићу богослову IV године. У Земуну 6/18. септембра 1898. године. Овим дописом се као стипендиста закладе доктора Ђорђа Пантелића позива да присуствује његовом парастосу и том приликом одржи прикладни говор.

¹¹⁰ ОРГ 1335. Закључци Српске православне црквене општине Земун, од 21. јануара 1896. године.

¹¹¹ ОРГ 1335. Ваша Светости! У Карловцима 20. јулија 1896. године. Његова молба није уважена.

¹¹² ОРГ 1335. Ваша Светости најмилостивији Господине! У Земуну 11. (23) августа 1897. године.

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ ОРГ 1335. Сведоцба Православно српског богословског училишта у Сремским Карловцима од 12. (24) јуна 1899. године.

¹¹⁵ ОРГ 1357. Реч је о проповедима на којима стоји да их је написао Радослав Грујић, српски православни богослов четврте године: „Беседа на Божић“, „Проповед о црквеној Слави“, „Проповед на Мајку Ангелину“, „О Нади“, „Проповед при освећењу дома“, проповед „О Крсту“, „О страдањима Христовим“.

и напише проповед. За успешну проповед није, међутим, било довољно само ово јер је још важније од састављања проповеди било њено произношење, то јест преношење мисли и идеја проповедника на оне којима су намењени и који слушају ту проповед. Неретко се из проповеди може сазнати много о самој личности проповедника: питања и идеје које је издвајао као најважније, коју је поруку и закључке преносио слушаоцима, које проблеме у савременом друштву сматра важним и друго.

Из сачуваних Грујићевих проповеди уочава се неколико основних темеља које је он тада поставио, који ће бити препознатљиви током целокупног његовог каснијег научноистраживачког и списатељског рада. Његове прве забележене проповеди одликују јасноћа и повезаност тока мисли које се крећу од хришћанских корена према моралним особинама, и на крају националним и патриотским поукама. У њима постоји динамика чији понекада романтични патос изазива осећања верског и националног поноса код народа и притом не одскаче, већ се у потпуности уклапа у јеванђеоску или празничну проповед. Ове проповеди су најбоља сведочанства Грујићевог дара и талента које је још у овом времену показао.

Да Грујићеве проповеди нису биле само део његових школских обавеза сведоче две проповеди које је он произнео и штампао; проповед „О страдањима Христовим“ коју је као ученик четвртог разреда богословије одржао на Цвети 1899. године у недељној женској, мушкој и шегртској школи у Сремским Карловцима,¹¹⁶ а друга проповед „Ексортација у Недељу Сиропсну“ коју је говорио пред ученицима карловачке горње гимназије још увек као ученик и која је штампана је у *Српском Сиону* 1899. године.¹¹⁷ Ово јасно сведочи да су његови школски савременици поштовали његов беседнички таленат. Сам Грујић пише: „Већ за време мога полагања правосл. срп. богосл. училишта Карловачког – написао 4 писмене радње, од којих ми је прва похваљена, а остале три награђене првом наградом; а од ових две су историског садржаја: 'Историјско критички поглед на наше црквено-народне Саборе' и 'Тумачење чланака у Душанову Законику, који се на цркву односе'."¹¹⁸

Материјално стање у којем се налазила Грујићева породица захтевало је да он мора да обезбеђује финансијску потпору како би имао неопходна финансијска средства за своје школовање. Зато се по завршетку основног школовања посветио полагању испита који су му били неопходни за вршење свештеничке и катихетске службе.

Непосредно по завршетку богословије Грујић је рукоположен за свештеника, постаје катихета и свештенички помоћник у Земуну. Међутим, то неће означити крај његовог формалног школовања.

Грујић је 29. и 30. новембра 1900. године полагао катихетски испит пред комисијом коју су између осталих чинили Јован Вучковић, ректор богословије, Милан Ћирић, новосадски окружни протопрезвитер, др Георгије Летић и Лав Теодоровић, краљевски професор и катихета.¹¹⁹ Полагањем овог испита Грујић је стекао право да може вршити катихетску службу у средњим школама. Следеће 1901. године полаже испит за парохијско звање.¹²⁰ Грујић се 1903. године пријавио за ванредног слушаоца у Краљевском свеучилишту

¹¹⁶ ОРГ 1357. Проповед „О страдањима Христовим“. Саставио и говорио на Цвети 1899. године у недељној женској, мушкој и шегртској школи у Сремским Карловцима.

¹¹⁷ Радослав Грујић. *Српски Сион* IX, 1899, 740–745.

¹¹⁸ ОРГ 1355. Ваша Светости! Преузвишени господине! У Сремским Карловцима 17. (30) јула 1905. г. Р. Г.

¹¹⁹ ОРГ 1335. Сведоцба. У Карловцима 30. новембра (13. децембра) 1900.

¹²⁰ ОРГ 1335. Сведоцба бр. 3. ех 1901. У Карловцима 13/26. новембра 1901. године.

Фрање Јосипа Првог у Загребу.¹²¹ Први предмети које је слушао су Повјест и институције римског права код др Људевита Андрасија (Ljudevit Andrassy), Обична правна повјест и енциклопедија и методологија права код др Мавровића, Хисторију Хрвата 1526–1848. код др Тадије Смичикласа, Етику у другом семестру слушао је код др Марковића. Римски цивилни поступак и Хрватско-угарско приватно право предавао му је др Мавровић, а др Шишић Хисторију Хрвата за краљева из куће Арпадовске (1301–1395).

Грујић је спочетка био примљен као ванредни слушалац факултета. О својим поривима за наставак образовања пише: „У намери да се прибави врло потребно му правничко систематско образовање, уписао се ове године као изванредан слушалац на правничком факултету у Загребу, те је слободан у најдубљој понизности умолити Високу Владу, да му дозволи, еда може надопунити своју матуру – матуром из латинског језика, који му је потребан, да као редован слушалац може наставити и довршити правне науке.“¹²² Грујић ће у Краљевској великој реалци у Земуну 25. јуна 1904. године положити допунске испите ради уписа у редовне слушаоце факултета.¹²³

Неколико месеци касније, 8. новембра 1904. године, уписује се на јуридикчки факултет Краљевског свеучилишта Фрање Јосипа Првог у Загребу као редован слушалац овог факултета.¹²⁴ Седмог јула 1905. године положио је први правноповијесни теоретски државни испит и проглашен је „способним и добрим успјехом“. Други правноповијесни теоретски државни испит положио је 10. јула 1906. године и проглашен „способним и добрим успјехом“.

Грујић је апсолвирао правне науке у Бечу школске 1907/08. године.¹²⁵ Похађао их је од зимског семестра 1905/06. године до летњег семестра 1908. године.

По завршетку јуридикчко-политичких студија 31. јула 1908. године, Грујић се 10. октобра 1908. године уписује на Философичко-исторички факултет Краљевског свеучилишта Фрање Јосипа Првог у Загребу, о чему сведочи сачувани индекс.¹²⁶ Од школске 1908/09. до 1910/11. године он ће похађати овај факултет, који завршава 10. јула 1911. године. Тада ступа у контакт са најпознатијим хрватским историчарима Вјекославом Клаићем,¹²⁷ Фердом Шишићем,¹²⁸ Албертом Базалом, Хинком Храниловићем и Гаврилом Манојловићем.¹²⁹

¹²¹ ОРГ 1335. Prijavnica izvanrednog slušača u Kralj. sveučilištu Franje Josipa I u Zagrebu.

¹²² ОРГ 1335. Visoka Kraljevska zemaljska Vlado! U Zagrebu 14. listopada 1903. R. G. Odlukom br. 162. U Zemunu, dne 4. svibnja 1904. Одобрено је Грујићу полагање допунидбеног испита зрелости из хрватског и латинског језика у летњем року 1904. године, с тим да претходно мора да положи предиспит из „филозофијске пропедевтике“.

¹²³ ОРГ 1335. Svjedodžba zrelosti Grujić Radoslava. U Zemunu, dne 25. lipnja 1904. Реч је о допунском Сведочанству зрелости издатом на основу положене разлике у предметима. Прво је издато 14. јуна 1895. године.

¹²⁴ ОРГ 1335. Br. 177. Indeks predavanja slušača Radoslava M. Grujića. dne 8. listopada 1904.

¹²⁵ ОРГ 1335. Nummer des Meldungsbuches 177. N 9435, Absolutorium. Wir, Rektor der k.k. Universität zu Wien und Dekan der rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät, bestätigen hiermit, daß der Studierende der Rechte Herr Radoslav Grujić. Wien, den 31. Juli 1908.

¹²⁶ ОРГ 1335. Br. 101, Indeks predavanja slušača Radoslava Grujića, dne 10. listopada 1908.

¹²⁷ Вјекослав Клаић, рођен у Грачанима 1849, а умро у Загребу 1928. године. Познати хрватски историчар. Школовао се у Вараждину, Загребу и Бечу, где је завршио повјест и земљопис. Најпознатија дела *Повјест Хрвата, Славонија од X до XII вијека, Повјест Босне* и друга. Професор који је Грујићу предавао највише предмета током студија: Повјесница најновијега вијека од год. 1789. до 1900, Извори о повјесници средњега вијека, Повјест XIX вијека, Повјест сеобе народа, Хроника Отона Тризинскога, Преглед повјести старог вијека, О изворима старог вијека, Повјест Европе 1453–1517, Преглед грчке повјести и други.

¹²⁸ Фердо Шишић, рођен у Винковцима 1869. године, а умро у Загребу 1940. године. Школовао се у Загребу и Бечу. Радио је најпре у просвети, да би 1900. године постао професор на факултету. Оставио иза себе бројне научне радове. После Вјекослава Клаића предавао је највећи број предмета Грујићу: Повјест Аустроугарске

На овом факултету Грујић је стекао сва основна потребна знања када је реч о историјским наукама и коришћењу извора, која ће касније успешно примењивати у свом раду. Једна специфичност коју је Грујић увидео на овом факултету јесте то да је ово свеучилиште било стожер очувања и уздицања националне свести хрватског народа у двојној Аустроугарској монархији. Тадашњи најзначајнији хрватски повјесничари, а Грујићеви професори, давали су велики допринос том циљу и били најгласовитији борци за њега. Грујић је ту имао прилику да види како се помоћу историјских наука може водити борба за национални идентитет и свест једног народа и колико проучавање извора може да допринесе у тој борби. Захваљујући овако стеченом образовању и стеченој научној пракси он ће и сам касније те методе примењивати приликом проучавања српске историје и буђења националне свести у нашем народу.

Избијање Првог светског рата свакако је успорило даље школовање Радослава Грујића, али он је током тих ратних година наставио свој рад на докторској дисертацији. То нам најбоље потврђује писмо подршке које су потписали Грујићеви професори Вјекослав Клаић и Фердо Шишић.¹³⁰ Из овога документа јасно се види да је Грујић био добро запажен као студент од самих професора током свог студирања. Тада су приметили Грујићеву велику љубав ка изучавању и прикупљању историјских извора. Истичу податак да је Грујић сакупио богату грађу за повјесницу Бјеловарско-крижевачке жупаније за коју наводе да би „вјечна штета била, да остане необјављена“ и наводе да му је за објављивање ове грађе потребно око годину дана ако би био ослобођен других обавеза.

Грујићев рад на докторској дисертацији се мало одужио и он ће исту завршити 1919. године, непосредно по завршетку Првог светског рата. Докторирао је 31. јула 1919. године са темом „Грађа за културну историју Славоније“ на Универзитету у Загребу и стекао звање доктора филозофије.¹³¹

Овим ће се завршити формално школско образовање Грујићево, али у пракси оно је трајало током читавог његовог живота.

монархије, Упута у научноисторијски рад, Повјест Хрвата за владара народне крви, Извори старе хрватске историје, Живот и дјела новијих хисторика, Повјест хрватска од 1102. до 1526, Писци хрватски од XII до XVI столећа, Константин Порфиригенит и друго.

¹²⁹ ОРГ 1335. Број 462/194. Absolutorij Radoslava Grujića. U Zagrebu, dne 10. srpnja 1911.

¹³⁰ ОРГ 1335. Кр. hrv. slav. dalm. vlada, Odjel za bogošt i nastavu. U Zagrebu 10. listopada 1915.

¹³¹ ОРГ 1335. NOSRECTOR ET REGIALITTERARUM UNIVERSITAS CROATICA ZAGREBENSIS, U Zagrebu 31/7. 1919. Професор промотер Грујићу био је др Алберт Базала који му је на основним студијама предавао предмете: О слободи воље, Филозофија најновијег доба, Логика и Психологија.

04. КАТИХЕТСКА И СВЕШТЕНИЧКА СЛУЖБА И ПОЧЕЦИ НАУЧНОГ РАДА РАДОСЛАВА ГРУЈИЋА

Прва служба Радослава Грујића била је у земунској цркви Св. Тројице, где је постављен за капелана помоћника чувеном проти Димитрију Руварцу.¹³² На овај начин Грујић се на самом почетку свог службовања сусрео са једном изразито снажном и специфичном личношћу. Али оно што је надасве важније, са једним од најзначајнијих српских научних радника тог времена. Ово познанство, заједничко службовање и научна сарадња имаће свакако великог утицаја на формирање личности Радослава Грујића, а оно што је још важније, на његово формирање као истраживача и научног радника. Однос Руварца и Грујића, не само за време Грујићевог службовања у Земуну, већ и после његовог преласка у Бјеловар, па и касније, може се окарактерисати, најблаже речено, нескладним. Прецизније, он би се пре могао одредити као противречан, а у неким тренуцима и као врло буран. Узрока за ово је више. Прво треба узети у обзир личност Димитрија Руварца, кога су савременици описивали као човека пргаве природе, склоног полемикама, повремено склоног и свађама.¹³³ Између Грујића и Руварца постојао је велики генерацијски јаз. У тренутку када им се путеви укрштају, Димитрије Руварац је стари признати прота са много искуства, изграђена личност и признати научни радник на значајним положајима, док је Грујић млади јереј пред којим је живот и који је тек требало да се формира и афирмише као научник и да стекне свој положај у друштву.

стицајем околности, одмах по рођењу Грујићевом њих двојица дошли су у контакт: Руварац је крстио и миропомазао Грујића.¹³⁴ До ближег упознавања долази у најранијем Грујићевом детињству, а и током његовог школовања. То закључујемо на основу више потврда које је Димитрије Руварац издао Грујићу током његовог школовања.¹³⁵ Грујићев отац Милош био је српски народни учитељ у школи у Земуну, где је Димитрије Руварац био управитељ.¹³⁶ Иако је између Грујићевог оца Милоша и Руварца постојао сукоб, Грујић је

¹³² Димитрије Руварац, рођен 25. октобра 1842. г. у Старим Бановцима, умро 16. децембра 1931. г. у Сремским Карловцима. Био је из познате породице Руварац. Отац му је био свештеник, а браћа судија Јован, чувени историчар Иларион и књижевни критичар Коста Руварац. Димитрије Руварац је основну школу завршио у Новим Карловцима. Гимназију и богословију похађао је у Сремским Карловцима. По завршетку школовања постао је учитељ у Крушедолу, па у Земуну. Након рукоположења 1866. г. постављен је за капелана у Земуну, а 1870. за пароха Горње вароши земунске. Године 1899. постао је управник манастирске штампарије у Сремским Карловцима и главни библиотекар Патријаршијске библиотеке. Уређивао је часописе *Српски Сион* и *Архива за историју Српске православне карловачке митрополије*. Бавио се највише објављивањем историјских извора, нарочито историјом фрушкогорских манастира. У својим бројним расправама дотицао се и политичких тема. Припадао је критичком правцу у историографији који је код Срба започео његов брат Иларион. Одликовао га је изразито полемички тон који имају сва његова дела, а то је био и његов манир у понашању и односу са другим људима.

¹³³ ОРГ 1328. Потврда за овакво тумачење личности Димитрија Руварца налазимо у богатој преписци између њега и Грујића, која броји око стотину писама. Пуна је не само полемичког, већ врло често заједљивог и свађалачког тона који је некада отпочињао сасвим изненада, а често се завршавао очинским поукама и ставом.

¹³⁴ ОРГ 1332. Извод из протокола крштених православне источне цркве храма Св. Тројице у Земуну од године 1860, књига VI, лист 272.

¹³⁵ ОРГ 1332. Бр. 1/1889, исказ. У Земуну 3. јануара 1889. Д. Руварац.

¹³⁶ ОРГ 1328. Преписка Руварац–Грујић, обвезак између седам српских земунских учитеља и управитеља и Димитрија Руварца склопљен у Земуну 29. априла 1877. Посреди је препис оригинала. Овај докуменат сведочи о сукобу који је избио између седам српских народних учитеља и Димитрија Руварца. Повод за то био је Руварчев извештај месном школском одбору о унутрашњем стању српских земунских школа који је штампан у *Застави* и тужбе против појединих учитеља, који су након тога оптужили Димитрија за извесне моралне преступе и тражили његову смену. Договор је склопљен тако што су се обе стране обавезале да ће повући своје тужбе и на крају то потписале.

1899. године постављен за капелана у цркви у којој је службовао Димитрије Руварац. На то место постављен је конзисторијалном одлуком од 8. јула 1899. бр. К. 591/261 ех 1899.¹³⁷ Разлог за постављање Грујића на место помоћника при парохији Димитрија Руварца треба тражити у чињеници да је Руварац у том тренутку од стране патријарха Георгија Бранковића постављен за управника манастирске штампарије, а нешто касније и за управника Патријаршијске библиотеке у Карловцима. Ове нове обавезе и њима условљено пресељење у Сремске Карловце свакако да су онемогућавале Димитрија да врши своје парохијске дужности, па је било неопходно да има помоћника који би га мењао. Убрзо по његовој селидби у Сремске Карловце, Грујић се 1. октобра 1899. године усељава у кућу бр. 30 у Горњој вароши у Земуну.¹³⁸ На основу сачуване преписке види се да Димитрије Руварац гледа на Грујића као на свог личног парохијског помоћника, који га по потреби замењује у вршењу свештеничких и парохијских дужности при цркви Св. Тројице у Земуну. Ова чињеница је од изузетног значаја за разумевање њиховог односа који карактеришу чести неспоразуми до којих је долазило у том периоду. Од око 85 писама која потичу из времена Грујићевог службовања у Земуну већина се тиче њихових финансијских односа, док се у мањем броју коментаришу политичке прилике или поједини савременици. У писмима Руварац оловљава Грујића најчешће речима „Љубазни Радо“. Многа писма обилују врло заједљивим тоном, непримереним и јетким коментарима. Интересантно је да се после појединих писама чини да је сваки контакт између Руварца и Грујића морао бити прекинут, но он се наставља као да се ништа није десило.

Овакви међуљудски односи не искључују важност Руварчеву за Грујићево научно формирање. Он је од најранијег детињства био под утицајем Руварчевим. Овај утицај огледао се у томе да је на самом почетку Грујићевог формирања Руварац сугерисао које књиге да чита, а и пружао могућност да до њих уз његову помоћ лакше дође. То се види из писама у којима га Руварац опомиње да врати позајмљене књиге. Други правац утицаја јесте подстицање на научни рад. Руварац обавештавајући Грујића крајем 1902. године да је постао уредник *Српског Сиона* пише: „Дед опробај снагу, па напиши што из црк. автономног живота. Мило би ми било да узмеш тему: О избору свештеника. Нађеш лепе грађе у раду саборском од 1879. Како се дошло до избора, наићићеш у успоменама Мандићевим.“¹³⁹ На основу овога јасно се уочава не само да га је подстицао на научни рад, већ му је и предлагао теме које би могле да буду предмет његовог истраживања и најзад, изворе које би могао да користи за свој рад.

¹³⁷ ОРГ 1328. Преписка Руварац–Грујић, уговор између Д. Р. пароха земунског и одређеног му помоћника Р. Г. свршеног богослова. У овом нацрту уговора највише се говори о прерасподели парохијских припадности између Руварца и Грујића и његових замена као вероучитеља. Уговор није датиран, али на основу речи „Уговор овај важи од дана ступања Р. Г. за личног помоћника Д. Р. за једну годину дана“ датирани смо га у 1899. годину. Постоји неколико оваквих уговора које су током службовања у Земуну потписивали Руварац и Грујић. Један од њих је склопљен и 12. (25) јануара 1902. године.

¹³⁸ ОРГ 1328, преписка Руварац–Грујић, најамни уговор склопљен 21. новембра 1899. године. Ради се о уговору о изнајмљивању куће Димитрија Руварца Радославу Грујићу. Највероватније је реч о кући која није била у приватном власништву Димитрија Руварца, већ о парохијском дому који је он изнајмио Грујићу. ОРГ 1328, преписка Руварац–Грујић. Славном председништву српске православне црквене општине у Земуну, од 24. маја 1903. године. У овом документу Грујић наводи: „Од тога издвајам госп. Димитрију Руварцу у име станарине у парохијалном дому.“

¹³⁹ ОРГ 1328. Преписка Руварац–Грујић, писмо. Љубазни Радо! од 28. 12. 1903. г.

На основу ових писама сазнајемо важне податке и о Грујићевој супрузи Милицу.¹⁴⁰ Иако формално није имала високо образовање, била је велики љубитељ књига и доста је читала. Руварац у своме писму критикује Грујићеве зашто не одржавају у довољној мери кућу коју им је изнајмио речима: „Рекао сам ти не једном, да жена треба пре свега да је жена уредна газдарица има и сувише посла с кућом. Није лако кућу држати у реду, и ко то хоће, нема много времена за читање.“¹⁴¹

Грујићу је сам Руварац изгледа први предложио могућност његовог преласка за Бјеловар још 1901. године. Он Грујића у писму обавештава да постоје предуслови за његов прелазак у Бјеловар за катихету, објашњавајући му и развој ситуације са закључком да ће се за годину-две отворити катихетско место. Руварац се нуди да, ако је он сагласан, посредује код епископа Мирона.¹⁴² Руварац је тај који Грујића обавештава први 1904. године: „У Бјеловару се отвара место катихете на реалној гимназији. Стечај ће ићи у идућем броју. Промисли се да ли да се иштеш или не.“¹⁴³

Треба имати у виду да је и сам Руварац био врло често у сукобу са радикалима које је називао „пустахијама и бећарима“.¹⁴⁴ Ово је и један од разлога за распламсавање сукоба са Грујићима – оцем и сином, који су пак били њихови симпатизери. Србима је на простору Аустроугарске било онемогућавано удруживање и организовања у српске организације. Један од преосталих начина српског организовања био је оснивање различитих задруга. Грујић је био позиван да се као истински родољуб укључи у рад истих.¹⁴⁵ Сам Руварац пише Грујићу: „Седи са миром и окани се земљорадничке задруге. У Земуну нема земљишта за њу.“¹⁴⁶ Грујић је свакако имао велико поштовање према Димитрију Руварцу. По сопственим речима, поштовао га је као рођеног оца и свакако да су овакви ставови Руварчеви спречавали Грујића да се дубље укључи у рад земљорадничких задруга, међу којима и пчеларске.¹⁴⁷ А да је Грујић у самом почетку своје службеничке и свештеничке делатности био склон сарадњи са странкама које су имале национални српски предзнак говоре нам и речи писма које му је упутио отац Милош: „Теби овде једино што су пређе замерили – што си јавно прешао у самосталну странку; а да си остао неутралан као државни чиновник и свештеник – најбоље би било.“ Његов отац није био у потпуности против Радослављевих уплитања у политичка дешавања, али је сматрао да он још није томе дорастао: „Мили, ти си још слаб политичар и многоговорљив, па те кроз провиде и онда сметње стварају.“ Писмо завршава речима: „Буди обазривији у своме кретању.“¹⁴⁸

Сукоб између Милоша Грујића и Димитрија Руварца ескалирао је 1907. године када га је Руварац оптужио да је он његову Обавезу коју је својеручно потписао под присилом дао да

¹⁴⁰ ОРГ 1332. Број 12, Polaznica. Radivojević-Vačić Milica uč. Ženske stručne škole rodom iz Garčina u Slavoniji polazi tečaj II za šivenje, krojčanje i vezenje. U Karlovcima dana 31. sječnja 1898. Грујићева супруга Милица била је за своје време доста образована, што се закључује на основу сачуваних докумената које је она писала или преписивала.

¹⁴¹ ОРГ 1328. Преписка Руварац–Грујић, писмо. Љубазни Радо! Карловци 1/2, у питању су дан и месец, година није написана, али се по тексту писма претпоставља да је то било 1900. године.

¹⁴² Исто, од 30. 11. 1901. године.

¹⁴³ Исто, од 29.01. 1904. године.

¹⁴⁴ Исто, од 18. 11. 1903. године.

¹⁴⁵ ОРГ 1364. Бр. 9 ex 1900. П. н. г. Радославу Грујићу парох. помоћнику, Управа Српске пчеларске задруге.

¹⁴⁶ ОРГ 1328. Преписка Руварац–Грујић, писмо. Љубазни Радо! од 20. 7. 1900. године.

¹⁴⁷ ОРГ 1364. Писмо. Пречасни Господине! Марко Шарла, Рума од 17/30. 10.1901.године.

¹⁴⁸ ОРГ 1328. Преписка Руварац–Грујић, писмо. Мила децо! од 9. 2. 1907. Писмо је упутио Грујићу отац Милош.

фотографишу и доставио његовим непријатељима.¹⁴⁹ Из овога је испала велика расправа и оптуживање које карактерише врло брутално опхођење Руварчево спрам Грујића.

По расписаном стечају у *Српском Сиону* бр. 3 и 4 из 1904. године Грујић се 18. фебруара те године обратио Пакрачкој конзисторији са молбом да благоизволи предложити га Високој краљевској земаљској влади у Загребу, на место вероучитеља православних ученика на реалној гимназији у Бјеловару.¹⁵⁰ Ову његову молбу Конзисторија је прихватила и препоручила га је Краљевској хрватско-славонско-далматинској земаљској влади која је прихватила ову препоруку и декретом од 29. 7. 1904. године поставила Грујића на место вероучитеља деветога чиновничкога разреда у Краљевској реалној гимназији у Бјеловару.¹⁵¹ Радослав и Милица Грујић селе се из Земуна у Бјеловар са свим својим покућством 28. септембра 1904. године.¹⁵²

Са Грујићевим преласком у Бјеловар завршава се прво поглавље његовог школовања и службеничког рада. Грујић је сам најбоље сагледао овај период кроз своје научно стваралаштво: „За време мога полагања правосл. срп. богосл. училишта Карловачког написао сам 4 писмене радње од којих ми је прва похваљена, а остале три награђене првом наградом; а од ових две су историјског садржаја: *Историјско критички поглед на наше црквено-народне Саборе и Тумачење чланака у Душановом Законику, који се на цркву односе*. Даље – већ седам година радим са успехом на црквено-књижевном пољу – о чему сведоче многобројни чланци расправе, самостална дела и преводи по *Српском Сиону* и *Богословском гласнику* у Карловцима, те *Гласнику правосл. цркве* и *Веснику српске цркве* у Београду; већ пуних шест година нарочито сам обратио специјалну пажњу историји српске цркве и народа у Карловачкој митрополији, те сам у сврху проучавања исте прикупио велики посве нов материјал из архива царског ратног савета у Бечу, нашег митропол.-патријарашког у Карловцима, те генералата вараждинског у Бјеловару. Прикупљену грађу већ сам отпочео и публицирати уз односне чланке и расправе по том предмету, као што ми је нпр. од наше Матице у Новом Саду примљени и награђени рад: 'Како се поступало са српским молбама, на двору ћесара австријског, последње године живота патријарха Арсенија III Чарнојевића', што ће скоро бити одштампано у првој свесци *Зборника за српску историју* – та је ствар преко листова била објављена, а званично је наведена у *Раду и именуку* Матице српске за 1904. годину. У жељи да што боље користим Св. Цркви и народу своме, као веран и одан помоћник свога љубљеног духовног поглавице – а у славу свемогућег Бога – трудио сам се и трудим се, да прикупим што већи обим знања, како би што боље то знање и другима предати могао, те сам у ту сврху, као матурант реалке, положио и матуру гимназијску, као и све друге споменуте испите.“¹⁵³

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ ОРГ 1335. Пречасна Конзисторијо! У Земуна 18. фебруара, 1904. године Р. Г.

¹⁵¹ ОРГ 1355. Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu. Br. 9814/1904, Dekret. U Zagrebu, dne 29. srpnja 1904. Prepis. ОРГ 1335. Бр 262. Р. н. Radoslavu Grujiću, prav. vjeroučitelju u Zemunu, Bjelovar, dne 3. rujna 1904. на основу овог документа видимо да је пре Грујића на том месту вероучитељ био свештеник Петар Босанац. Они ће постати сарадници и остати пријатељи до краја живота. Петар Босанац ће изабети током Другог светског рата у Аранђеловац где ће све до своје смрти остати у сталном контакту са Грујићем.

¹⁵² ОРГ 1355. Visoka kr. zemaljska vlado! U Bjelovaru 18. listopada 1904. R. G. У овом допису Грујић моли да му се рефундирају трошкови пресељења.

¹⁵³ ОРГ 1355. Ваша Светости! Преузвишени господине! У Сремским Карловцима 17. (30) јула 1905. Р. Г. Ову молбу Грујић упућује патријарху Георгију Бранковићу ради пријема на упражњене катедре опште историје хришћанске цркве, историје Српске цркве и полемичког богословља на Православном српском богословском училишту у Сремским Карловцима.

Грујићевим преласком у Бјеловар наступа други период његовог живота и завршно раздобље његовог основног школског образовања. Он ће током овог периода завршити правне науке на Универзитету у Бечу 1901–1908. године и Филозофски факултет у Загребу 1911. године, да би коначно своје формално високошколско образовање завршио одбраном докторске дисертације 1919. године.¹⁵⁴

Оно што ће, између осталог, значајно обележити овај период Грујићевог живота јесте његов све интензивнији научноистраживачки, књижевни, библиотечки, музеолошки и национално ангажовани рад у циљу презентације и заштите историјског, културног и духовног блага српског народа. Ово деловање у датим околностима имало је за циљ заштиту и очување идентитета српског народа и његовог историјског и културног наслеђа. Сразмерно великој Грујићевој ангажованости на овим пословима ширио се и круг српских интелектуалаца, културних, патриотских радника и уопште најзначајнијих научника и истраживача тог времена са којима је Грујић ступао у контакт. Опет, ово је подразумевало да Грујић има све више контаката са главним институцијама културе српског народа, и шире.

Пошто је Грујић непосредно по завршетку школовања започео и показао афинитет ка научноистраживачком раду још у свом бјеловарском периоду, он први пут показује и своје друге две пасије које ће га пратити до краја живота: љубав према рукописним и старим штампаним књигама, прикупљање, заштиту и спасавање покретних споменика српске културе.

Прва његова пасија – љубав према рукописним и старим штампаним књигама појавила се скоро изненада. Иако је познато да је говорио и служио се са осам страних језика (немачки, француски, италијански, руски, чешки, бугарски, латински и грчки),¹⁵⁵ Грујић се током основног и средњег образовања није особито истицао када је реч о страним језицима.¹⁵⁶ У земунском периоду бави се претежно архивском грађом. Међутим, Грујићевим преласком у Бјеловар проучавање рукописних и старих штампаних књига постаће врло важан сегмент његовог научног рада који ће га пратити све до последњих дана његовог живота. Оно што се може претпоставити јесте да је Грујић на овом простору имао прилике да се сретне са богатим рукописним наслеђем српског народа. Овде се пре свега мисли не само на оно које је настало на овим просторима у историјском трајању српског народа, већ на оно још богатије, које је донето на ове просторе, са различитих територија и крајева у којим је живео и деловао српски народ, приликом својих бројних сеоба. Стицајем повољних околности рукописно наслеђе на овом простору било је сачувано у значајном обиму. Када је реч о Грујићевом бављењу рукописном и штампаном књигом, посебно су занимљиви донети његовог рада на самом почетку овог посла.

У односу на земунски период, Грујић је у прилици да успоставља контакте са разгранатом мрежом научних радника, што говори о квалитативној промени која наступа у његовом животу. О оваквом развоју ситуације у том периоду најбоље говори преписка са неким од најеминентнијих научних радника тог времена. То су др Јован Радонић, др Тихомир Остојић,¹⁵⁷ др Тихомир Ђорђевић,¹⁵⁸ Јован Скерлић,¹⁵⁹ Алекса Ивић,¹⁶⁰ Станоје Станојевић,¹⁶¹ Коста Страјнић¹⁶² и други.

¹⁵⁴ ОРГ 1355. Краљевина СХС, Службенички лист Р. Г.

¹⁵⁵ Исто.

¹⁵⁶ ОРГ 1332. Српско православно богословско училиште у Ср. Карловцима. Сведоцба о годишњем успеху. Сачуване су сведоцбе за школске 1895/6, 1886/87, 1887/88. и Општа сведоцба о завршеној богословији. Из Црквенословенског језика Грујић је добијао оцену: добар, а у Општој сведоцби: довољан.

¹⁵⁷ ОРГ 1332. Писмо. Драги Госп. Колега, опростите! Тихомир Остојић 3. новембар, 1905. године Грујићу.

Ова преписка пружа нам могућност не само да пратимо развој односа, већ и да схватимо како је и где до тих Грујићевих познанстава долазило. Са Тихомиром Остојићем познанство је успоставио приликом проучавања докумената у карловачком Архиву. Захваљујући научној сарадњи и сличним интересовањима ова познанства се продубљују.

Ова преписка најбољи је показатељ које место Грујић заузима међу српским научним радницима и делатницима тог времена у Аустроугарској монархији у којој и сам живи и ради. Посебно издвајамо пример преписке са Алексом Ивићем, у то време једним од најзначајнијих српских истраживача прекодунавских Срба.¹⁶³ Алекса Ивић пише Грујићу са жаљењем што приликом кратког виђења у Карловцима није имао прилику да се упусти у дубљи разговор са њим, па то покушава да надокнади писмом. Грујића обавештава о томе да када је у Бечу искрсла први пут мисао о оснивању историјско-археолошког друштва:

„... Када смо набрајали имена оних људи, који ће, према досадашњим радовима својим, бити у стању, да прихвате идеју о овом друштву, међу првим је било Ваше име.“¹⁶⁴

Даље наводи како је он био задужен за кореспонденцију Друштва и да му се обратио чим је нашао његову адресу. Он сматра да је без сумње упознат са предлогом о оснивању друштва које ће значити препород српске историјске науке и преображај у познавању српске прошлости. Као обећану потпору овом друштву наводи Саборски одбор који је обећао повећу новчану припомоћ, при чему је патријарх Лукијан осим материјалне припомоћи прихватио понуду да буде патрон Друштва. По овом питању Ивић наводи да је професор Недељковић припремао чланак у *Застави*, др Никола Радојчић у *Бранковом колу*, а у исто време Грујића моли да и он напише један чланак у ком би изнео своје мишљење о значају оснивања Друштва.

„Истакните молим Вас у чланку нарочито ту околност, да је ово прво и једино научно друштво српско у Хрватској и Славонији и значај друштва са тог становишта. Затим нагласите да се данас више него икад види вредност историје, јер се и међународни државни акти извршавају позивањем на историју и историјска права и многе странке, па чак и демократске, темеље своје захтеве у свом програму на основу историјског права. Уосталом је непотребно да спомињем. Ви сте човек од пера па знате и сами.“

На крају писма моли Грујића да му пошаље обећане његове радове које ће употребити за писање једне своје студије.¹⁶⁵ Грујић је своје публиковане радове послао, после чијег пријема Ивић пише да ни сам није знао да је њихов број толики.

„Разгледао сам поједине књиге и уверио се, да је њима попуњена у многим празнина у

¹⁵⁸ ОРГ 1332. Писмо. Универзитет, Етнолошки семинар од 16. априла 1907. године, Тихомир. Р. Ђорђевић, Радославу Грујићу.

¹⁵⁹ ОРГ 1332. Писмо, *Српски књижевни гласник*, Уредништво од 27. 12. 1908. године. Драги Г. Грујићу, Ј. Скерлић.

¹⁶⁰ ОРГ 1322. Писмо, Многопоштовани господине! Буђановци од 12. 11. 1908. године.

¹⁶¹ ОРГ 1321. Писмо, Поштовани Господине, Београд од 9. 10. 1909. године, Ст. Станојевић.

¹⁶² ОРГ 1331. Писмо, Пречасни господине. Загреб 18. 1. 1909. године, Коста Страјнић.

¹⁶³ Алекса Ивић рођен је 23. децембра 1881. године у Буђановцима, умро је 23. новембра 1948. године у Београду. Основно образовање стекао је у Буђановцима и Новом Саду. Студирао је славистику и историју на Бечком универзитету. Професори су му били Вагрослав Јагић и Константин Јиречек. Докторирао је 1905. године. Изабран је за заступника у Хрватском сабору 1910. године, радио је у Земаљском архиву. До Првог светског рата објавио је преко 150 чланака, углавном на основу до тада непубликоване грађе. После Првог светског рата и оснивања суботичког факултета, на Правном факултету предавао је дипломатску и политичку историју.

¹⁶⁴ ОРГ 1332. Писмо, Многопоштовани господине! Буђановци, 12. 11. 1908. А. Ивић.

¹⁶⁵ Исто.

новијој историографији овостраних Срба. Хоћу одмах, да Вам једном месту у Вашем писму замерим. Останите код издавања докумената и не прелазите, ако Бога знате, на писање студија! Издавање ће ићи лакше, чим се оснује друштво. Ми Срби имамо историјских расправа сијасет – нема их ниједан народ толико – али шта вреди, кад немамо нових извора, него преживљамо деченијама један те исти материјал. Издавањем историјских споменика, а Ви сте се већ много увели у и праксом ћете још већима увести у тај посао, учинићете много више за науку, јер ће из тих споменика црпети за себе грађу и правник и културни као и политички историк и филолог¹⁶⁶.

Из ових Ивићевих речи видимо не само да је Грујићев рад са архивским материјалом био само познат другим истраживачима, него су његове доприносе на том пољу савременици изузетно ценили. Свакако да су ови подстицаји на почетку његове каријере за њега били значајни, па ће Грујић наставити даљи рад у овој области бавећи се прикупљањем извора све до краја свог живота.

Грујићева и Ивићева преписка не говори само о односима између Срба који су у том тренутку били у саставу Аустроугарске монархије, већ и о њиховом односу спрам „Србијанаца“ – како Ивић назива научне раднике из матице. „Не знам, да ли сте читали у задњем ’Бранкову Колу’ чланак др-а Милоја М. Васића о историјско-археолошком друштву? Чудни ти људи Београђани. Говоре тако, као да смо ми, Срби с ове стране Саве, с опроштењем траву пасли. Те не знам, или немамо људи спремних за тај посао, те њихова академија води већ бригу о прошлости свију Срба, те они треба да су центар и шта тамо нема. Када човек чита онај чланак, чини му се да су сав материјал о историји угарских и хрватско-славонских Срба, који је до сада познат, обелоданили баш ти Србијанци, ’људи спремни и позвани за тај посао’, док међутим они нису ни јоте написали, већ све што је до сада учињено, заслуга је овдашњих Срба. И не само да смо били кадри (шпарати) за нашу прошлост, него смо много допринели и при проучавању њихове историје.“ Повод за овакав оштар став Ивићев свакако је било штампано мишљење Милоја Васића о оснивању историјско-археолошког друштва Срба у Аустроугарској монархији, нарочито што Ивић наглашава неразумевање намере да се ствара један центар српске културе, због чега истиче:

„Зар они народи, који имају пет-шест универзитета и академија, дакле пет-шест културних и научних центара, зар ти онда не могу бити културно уједињени? Београђани место да кажу хвала Богу, што и међу угарским и хрватско-славонским Србима оснивају једно научно друштво и да морално па евентуално и материјално потпомогну наш започет рад и да пожеле овако друштво и по осталим крајевима српским – они се дижу на ноге да и ово наше покваре.“

У даљем тексту писма Ивић позива Грујића да ако још увек није завршио свој текст о овом питању за *Србобран*, у њега укључи осврт на ова писања на која ће свој поглед дати и неколицина других, а да их у организовању Друштва неће спречити ни Васић ни други. Писмо завршава молбом Грујићу да погледа правила Друштва, да их проучи, те да на састанку ради оснивања Друштва каже своје примедбе на иста.¹⁶⁷ Ова преписка је по више основа важна и сведочи о разноврсности односа и размени свих видова међу научним и културним посленицима тог времена. Грујић је тада, можда први пут, искусио такав однос београдске интелектуалне средине која ће показати још веће неразумевање, негативно

¹⁶⁶ ОРГ 1332. Писмо, Врло поштовани господине професоре! Буђановци, 15. XII 1908. године. Занимљив је цитат који Ивић наводи да би поткрепио свој став; у питању су речи његовог професора Ватрослава Јагића: „Дајте Ви мени приручник публиковане грађе, а сос преко ње може прелити и сваки магарац.“

¹⁶⁷ ОРГ 1332. Писмо, Поштовани Господине! Буђановци, 23. XII 1908. године. Алекса Ивић.

оквалификовавши Грујићеве археолошке подухвате за време његовог рада у Скопљу, у чему се посебно истакао горе поменути Милоје Васић. Наиме, Васић ће оштрицу свог пера са нарочитом јеткошћу уперити против Грујића приликом ископавања манастира Св. Арханђела код Призрена.¹⁶⁸ Грујићева и Ивићева преписка била је интензивна до пред сам крај Првог светског рата. У већини случајева писма садрже молбе Грујићу да напише приказ на његове књиге или захтеве за помоћ приликом публикувања других књига. Тако наводи да има намеру да настави са писањем историје Срба од оног места на коме је стао Јиречек па до савремених дана.¹⁶⁹

Радослав Грујић 1905. године први пут публикује чланак који је посвећен историјском развоју српских манастира у Банату.¹⁷⁰ Он с тим у вези дефинише њихов значај за српски народ. Тако пише да ниједном народу његови манастири нису донели толико добра у религијском, националном и уопште културно-просветном смислу колико су донели српском народу. У златно доба српског царства „светле задужбине врлих владара наших“ биле су средиште нашег културно-просветног живота. У дане тешког робовања „они постадоше душа свега народног живота нашег! – Не беху наши манастири скровишта само побожних пустињака и осамљеника – него живих, неуморних радника на пољу просвете, чувања и буђења религиозне и националне свести у народу своме. Стари калуђери наши беху скоро једини учитељи, бранитељи и најбољи пријатељи народа свога, који су не само са народом заједно делили сав терет оних љутих невоља за турског господства, него увек спремни и кадри били и сами себе жртвовати у корист добра и среће народа свога.“ Грујић наводи да манастирима дугујемо највећу захвалност за сва сазнања о нашој прошлости како за време светлих и радосних дана, тако и за време мрачних дана пуних невоље и јада. Грујић је био упознат са литературом о тим манастирима и монасима и њиховим значајем у прошлости. Он наводи да су то већином биле само мале монографије, без икаквог систематског и стварног излагања историјских чињеница о њима. Сматра да још увек нема ниједне систематски изложене историје засноване на чињеницама, која би дала верну и потпуну слику стања живота наших манастира и монаха у њима. Грујић наводи да је „случајно“ нашао у митрополитско-патријаршијском архиву у Карловцима неколико врских података који пружају одличне изворе за прављење целокупне слике стања наших манастира у Србији за време аустријске владе у првој половини 18. века. Његово штампање чланка о овој теми сматрао је за свој допринос историјској науци у решавању тако важног и интересантног, а до тада слабо обрађеног питања.¹⁷¹

Једно од главних поља Грујићевог рада у овом периоду није био само дидактички рад у школству него и друштвено ангажовање у борби за очување националног просветног школства. Ова његова борба ишла је у два правца. Први је био научноистраживачки рад и објављивање чланака чије је тематско поље било проучавање српског школства.¹⁷² Други је борба на самом терену и активност на његовој заштити. Грујић ће цео свој радни век провести у просвети. Значај исте за њега био је немерљив. Ово ће свакако потицати и из чињенице да је Грујић имао свест о значају српске просвете за очување верске и националне свести

¹⁶⁸ АС. Г-208 ф. III. Савету Филозофског факултета у Београду 18. октобра 1927.

¹⁶⁹ ОРГ 1332. Писмо, Многопоштовани господине! Загреб, 7. IV 1918. године. Алекса Ивић.

¹⁷⁰ Радослав Грујић. „Прилози историји српских банатских манастира у другој половини XVIII века“, *Богословски гласник* VIII, 1905, стр. 387–407.

¹⁷¹ ОРГ 1352. Без наслова, У Бјеловару пред Св. Николу 1905. Р. Г.

¹⁷² Радослав Грујић, „Српске школе у Београдско-карловачкој митрополији“ (1718–1739), *Гласник ПЦКС* VII 1906. стр. 425–442, 524–538, 568–576, 681–695; Исти, *Српске школе (од 1718–1739. г.): прилог културној историји српског народа*, издање Задужбине И. М. Коларца, Београд 1908. године.

српског народа не само на основу својих истраживања, већ је и као грађанин који се школовао и радио у саставу тадашње Аустроугарске монархије видео од коликог је значаја очување српских просветних институција.

На конференцији православног српског свештенства протопрезвитерства бјеловарског у новембру 1906. године Радослав Грујић је предложио да се обрате представком Епархијској скупштини да се код Краљевске земаљске владе и Хрватског сабора у Загребу поради на томе да се приликом усвајања нових школских закона узму у обзир и потребе Цркве и народа православно-српског, те да се очувају и законом признају дужности и права Срба учитеља у државним школама и да у црквама могу вршити своју појачку службу.¹⁷³ Овај Грујићев предлог је једногласно подржан, а текст, вероватно раније припремљен, упућен је Епархијској скупштини.¹⁷⁴ У тексту се међу учитељством примећују тенденције ка потпуној еманципацији од Српске православне цркве. Један од повода за ово обраћање било је и потенцијално усвајање новог школског законског решења којим би учитељи били ослобођени своје појачке дужности у Цркви. Обављање ове службе они су сматрали за моралну и националну дужност Срба учитеља: „а нема сумње да свјесни Срби учитељи знају, да су вјера и црква наша православна најмоћнији и најважнији фактор у буђењу, развијању и снажењу националних осећаја у народу нашем; и да је несумњива историјска чињеница огромни значај православне цркве наше за све просветне и културне установе наше – за сво биће народа нашег.“ Даље се наводи важност црквеног појања у школском образовању српске младежи. Изражава се страх и да законским решењем којим се Срби учитељи ослобађају ове дужности неки од њих не би допринели у довољној мери у очувању националне свести српског народа. Завршава овај допис захтевом да се упуту молба Високој краљевској земаљској влади у Загребу да при реформисању школског закона „узму у обзир и потребе и народа православно-српског“ и сачувају прописе када је реч о појачким обавезама српских учитеља.

Из 1908. године имамо први извор који сведочи о почетку Грујићевог рада на прикупљању драгоцености, на првом месту рукописних књига са подручја Епархије пакрачке, ради организовања библиотеке и музеја у њеном средишту. Да је та иницијатива потекла од Грујића непосредно сведочи и писмо које је епископ пакрачки Мирон упутио у првој половини 1908. године Грујићу: „Слажем се с Вама са овим, да би добро и корисно било да прикупимо овде у средишту Епархије све по црквама Епархије наше разбацане и затрпане књиге рукописне и оне старе српске штампарије. У савезу са тим слажем се даље и у томе, да већ прикупљене код вас пошаљете овамо жељезницом. [...] Мило ће ми бити, ако примогнете обићи и остала протопрезвитерства Епархије наше и покупите по њима, што има Србуља и др. и у томе желимо да вам будем у помоћи. Што ми пишете за Ман. Љепавину, добро би било да се и његове књиге нађу овде на окупу, само ми се неће тражити то 'силом, ал ћу радо присилити милом'. Богата је и у томе и Ораховица, покрај све пљачке коју је досада претрпела.“¹⁷⁵ Из овог писма сазнајемо да је Грујић и пре 1908. године почео прикупљати рукописне и старе штампане књиге за пакрачку библиотеку. Он је то, изгледа, почео да ради на своју руку, али је ускоро добио сагласност надлежног епископа с тим да

¹⁷³ ОРГ 1364. Записник састављен у конференцији православно-српског свештенства протопрезвитерства бјеловарског дана 22. новембра (5. децембра) 1906. у Бјеловару.

¹⁷⁴ ОРГ 1364. Славна Епархијска Скупштина! У Бјеловару, 22. новембра (5. децембра) 1906. Овај текст који је писао Радослав Грујић потписали су свештеници протопрезвитерства бјеловарског, православни Срби учитељи – при избору посланика за српско-народно-црквени сабор.

¹⁷⁵ ОРГ 1332. Писмо, Пречасни Господине! На чисти четвртак 908. викарни владика Мирон.

прикупљене књиге достави у Пакрац и, ако је у могућности, настави започети посао. Грујић описује како је текао тај посао и отпор на који је наилазио приликом реализације свог наума. Додатно сведочанство о томе најбоље пружа и преписка са братством манастира Лепавине. Грујић пише братству манастира: „По жељи Његовог Високопреосвештенства основаће се у владичанској резиденцији у Пакрацу 'Србуљска Библиотека', у којој ће прикупљене бити, из цјеле дијацезе, све старе рукописне и штампане књиге српско-словенске редакције. Његово Високопреосвештенство ме је опуномоћило, да замолим и Вас, да и Ви уступите старе 'Србуље' поменутој Библиотеци, како би та библиотека што потпунија била и што боље својој сврси одговарала...“ Он моли да га што пре обавесте кад може доћи да одабере односне књиге да их у Пакрац пренесе. У том тренутку све прикупљене књиге из протопрезвитерата бјеловарског већ су биле прикупљене у Пакрацу, а и сам Грујић је планирао да пређе у Пакрац како би радио на сређивању Библиотеке.¹⁷⁶ Грујић је на своју молбу братству манастира Лепавине добио врло јасан одговор: „Братство овог манастира не може молби Вашој удовољити, нити изручити и оно мало старина, што их још има – доста је тога већ свуда и свакуда, а само у манастиру не! Чему онда и Манастир? ако се ништа у њему сачувати и задржати неможе и нетреба.“¹⁷⁷

О значају и думетима Грујићевог научно-истраживачког рада који је спроводио у доба свог боравка и рада у Бјеловару, а нарочито у периоду од 1906. до 1908. године, најбоље сведочи његов предговор који је написао „У Бјеловару, пред Св. Саву 1908.“ за свој опис Србуља у бившем Вараждинском генералату у Славонији, дело које нажалост за време његовог живота није штампано.¹⁷⁸ Из предговора видимо како су уопште текле прве године научноистраживачког рада Грујићевог у Бјеловару: „Када сам пре четири године дошао у овај крај заинтересовала ме је увелико судбина овог дела народа нашег, те сам одмах почео да свестрано испитујем прошлост његову. Пошто сам прикупио и проучио издану грађу, зашао сам прво у наше старе архиве, а кад сам и ту посао свршио пошао сам од цркве до цркве, да и тамо прикупим потребне ми податке за што потпунију и вернију израду историје Срба у Вараждинском генералату. И нисам се преварио у очекивању; по тим црквама, од којих су неке из XVII века, нашао сам прилично грађе, која ми је у много чему попунила оскудне податке архивске.“¹⁷⁹

На основу овог Грујићевог текста можемо да сагледамо целокупни научно-истраживачки методолошки приступ који је примењивао приликом проучавања неког научног проблема. Овај методолошки образац он ће примењивати до краја свог живота. Први део се састојао од такозваног „кабинетског“ рада који је подразумевао проучавање све укупне познате до тада публиковане грађе о проблему који је предмет истраживања. Други део био је кабинетско-теренски рад, који је подразумевао обилазак свих јавних архива. Трећи део чинио је рад на самом терену у циљу прикупљања свих осталих релевантних података. Било би погрешно узроке за овакав методолошки приступ тражити у чињеници да се предмет Грујићевог научноистраживачког рада налази у непосредној близини места у ком је живео и радио или неким другим животним околностима. Видећемо да је он и касније током целог свог живота комбиновао кабинетски и теренски рад и на тај начин долазио до података о

¹⁷⁶ ОРГ 1332. Писмо, Преподобном братству у Ман. Лепавину, У Беловару 1/14. августа 1908. г. Р. Г.

¹⁷⁷ ОРГ 1332. Реч је о одговору који је потписан „Са братским поздравом Гедеон“. Сам одговор је написан на полеђини Грујићевог писма упућеног братству манастира.

¹⁷⁸ Радослав Грујић, *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*, приредила Татјана Суботин-Голубовић, СКД Просвјета, Загреб 2016.

¹⁷⁹ АСАНУ, 13174. Грујић, *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*.

теми којом се бавио или проучавао. Публикована грађа служила је Грујићу само као полазна тачка јер се највећи део његових студија и чланака темељи на изворима првог реда, архивској грађи и теренском раду у вези са објектима који су предмет његовог истраживања. За успех ове методе свакако да важну улогу игра и љубав према овој врсти рада, коју је Грујић поседовао и која је била један од његових главних покретача. Овај унутрашњи осећај који је извирао из његове природе и личности у заједници са патриотским и родољубивим тежњама целог његовог бића били су му главни покретачи у раду. Због тога Радослава Грујића с правом можемо да сврстамо међу српске великане и пионире на пољу проучавања покретног културног наслеђа српског народа. По обиму, размерама и сложености подухвата које је Грујић предузимао пре би се очекивало да их спроводи и реализује нека институција, него појединац, личном иницијативом. Крајњи резултати и донети Грујићевих пројеката су изузетни. Зна се да је Грујић по завршетку свог основног школовања отпочео интензивна архивска истраживања, те да је у бјеловарском периоду посећивао велики број домаћих и страних архива. Када је реч о теренском раду, нашим истраживањем било је могуће установити колико је места Грујић обишао и који је број предмета том приликом и обрадио. Походио је 69 цркава и један манастир. Током свог рада пронашао је 61 рукописну књигу и 109 примерака старих штампаних књига.¹⁸⁰ У овим рукописима нашао је и верно преписао око 640 разних записа. Направио је и више фотографија најинтересантнијих рукописа и старих штампаних књига. Верно и у боји копирао је одређени број иницијала и орнамената: „При целом послу овом трудио сам се да што тачније поступама по строго научним принципима и утврђеним методама у палеографији.“¹⁸¹

Нажалост нисмо у Грујићевој архиви нашли обимнију архивску документацију која би нам помогла да детаљније сагледамо овај његов подухват. У својим истраживањима пронашли смо један коверат где се наводи да су посредни „Пописи старина по Срп. црквама у север. Хрватској- Бјеловар. крај и Славонија из 1906-8“ који потиче из грађе која је нађена у Грујићевом стану после његове смрти, а у ком се налази одређени број прибелешки које је он направио приликом обиласка манастира и цркава на овом подручју. На основу ових брзописом писаних кратких бележака видимо да се Грујићево интересовање приликом обиласка ових манастира и цркава није сводило само на рукописну и штампану књигу, него је он обрађивао и бележио све оно за шта је мислио да има историјску и културну вредност. У њима је највише бележака које се тичу описа рукописних и старих штампаних књига са преписаним појединачним записима са истих. Али постоје и забелешке о иконостасима, иконама, фрескама и сликама, звонима, а нарочито ако су на њима постојали неки записи од историјског значаја. Један од куриозитета јесте и следећа прибелешка:

„Обичај је да у манастир Ораховицу долазе римокатолици врло много и моле калуђере, а нарочито игумана, да им чита Црну мису за овог или оног а то значи да овај или онај њихов непријатељ или ... умре, настрада и др. – Калуђери то одбијају.“¹⁸²

Из овога се опажа да је бележио податке о покретним и непокретним споменицима, о појединим важнијим историјским личностима, па све до оних о етнографској и нематеријалној културној баштини српског народа.

О свом раду на овом пољу у Бјеловару Грујић је оставио мање белешке приликом израде нацрта за текст који је требало да буде у прилог оснивању историјско-археолошког

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ Исто.

¹⁸² ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г. бр. 2. Пописи старина по српским црквама у северној Хрватској–Беловар. крај и Славонија из 1906-8.

друштва: „У том погледу учињено је већ нешто у Епарх. Пакрац. прошле године, 1907. истргао сам из влаге, трулежи и вековне прашине... филиј. и парох. црква и доста по жупанији (Криње) и Вараждин знати број разноврсних Србуља рукопис и штампаних (међу којима је доста и врло ретких издања милешевских, гораждских, трговишких, и др.) те их сместио добротом еп Миро у резиденцији Епис. у Пакрецу, а нашао сам ту и доста старих икона из XVI, XVII и XVIII века, те врло старих антим. пећких патриј. архиеп. карлова. и београдских и разних епископа, као и многих других цркв. утвари са много драгоцених одломака за нашу културну историју. Све то истргнуто је из прашине и пропасти и биће сачувано за Народни Музеј.“¹⁸³

Постоје јасна сведочанства која говоре о његовој жељи да поред црквене библиотеке оснује и музеј у Пакрацу. У једном од сачуваних докумената који је насловљен „За црквени музеј“ реч је о тој његовој жељи:

„Хоће се у првом реду, да се они предмети, који имају научну вриједност за повјест уопће, а за повјест пакр. влади. [најпосле] ... те сви они предмети, који нешто вреде с обзиром на умјетност или са обзиром на културну историју – да се окупе у Пакрацу да се с научног и умјетничког гледишта изучавају и испитују и да се очувају од кварења, разбијања и разношења које итд. По многим крију се одлични свједоци наше прош. те их могу други развући, а с друге опет стране може их опет незнање спојено са сујеверјем покварити или разрушити на штету науке. Надгробно камење и камење са натписима ... сликарице сваке руке А у првом реду ми смо позвани на прибирање таквих података за историју и просвјету, то је наше свето и неоспорно право и дужност. У образованом свјету од вајкада ради се на проучавању старин. споменика.“¹⁸⁴

Грујић 1909. године пише краћи текст *О музеју за народне везове*, у ком указује на просветни значај музеја.¹⁸⁵

Грујић је после прикупљања и на тај начин спасавања значајног дела рукописног и штампаног наслеђа српског народа приступио и његовој обради:

„Пошто су те старе књиге, нарочито рукописи, од општег значаја за проучавање културно-просветног стања српског народа у пређашњим вековима одмах сам одлучио да их палеографски опишем и упознам научни свет са тим заосталим сведоцима нашег старог културно-просветног рада, док није и њих зуб времена уништио.“¹⁸⁶

Доскора је стручној и широј јавности мало била позната чињеница да је Грујић урадио опис рукописа „Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији“, који чини 320 страница руком писаног папира канцеларијског формата, а који се чувао у Архиву САНУ и чекао свој тренутак да буде публикован. Објављен је 2016. године, а предговор је написала проф. др Татјана Суботин Голубовић.¹⁸⁷ Штампањем овог капиталног дела Радослава Грујића 60 година после његове смрти, на светлост дана изашао је не само овај Грујићев рад, већ је могло бити сагледано и његово научно достигнуће на том пољу. Оно је показало да Грујић

¹⁸³ ОРГ 1334. Приговори против оснивања археолошког друштва.

¹⁸⁴ ОРГ 1334. За црквени музеј. Прибелешка написана на једном папирићу без могућности тачног датовања.

¹⁸⁵ Радослав Грујић, „О музеју за народне везове“, Нови Васпитач, двадесет и друга година (1909), 15-16.

¹⁸⁶ АСАНУ, 13174. Р. Грујић *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*.

¹⁸⁷ Радослав Грујић, *Србуље у бившем Вараждинском Генералату и Славонији*, приредила Татјана Суботин-Голубовић, СКД Просвјета, Загреб 2016. година. Оригинални рукопис у Српској академији наука и уметности прва је пронашла др Татјана Суботин-Голубовић приликом прикупљања материјала за израду своје докторске дисертације. Захваљујући господину Чедомиру Вишњићу ови Грујићеви описи штампани су 2016. године.

није само ишао укорак са својим савременицима на овом пољу већ је у неким пољима био и испред свих њих. Из ових описа рукописа види се да је Грујић био добар познавалац научних принципа обраде ове врсте грађе јер је обрађена у складу са тада важећим методолошким начелима. Дело „Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији“ писано је у исто време када је Љубомир Стојановић објавио *Збирку рукописа Српске краљевске академије и Збирку Народне библиотеке у Београду*.¹⁸⁸ Професорка Суботин наводи да је Грујић вероватно у тренутку израде својих описа био упознат са овим делом и да је у неким сегментима давао детаљније описе и обавештења о самом рукопису наводећи „да то показује да је поседовао одређена дубља филолошка знања“.¹⁸⁹ Али Грујић ће у српској научној средини на овом пољу и направити искорак тако што ће први приликом научне обраде рукописа увести и анализу водених знакова и контрамарки. Професорка Суботин наводи:

„Колико нам је познато, Грујић је наш први научник који је у своја проучавања српског рукописног наслеђа укључио и овај елеменат.“¹⁹⁰

Описивању и датирању рукописа и старих штампаних књига које је прикупио Грујић приступа посвећено, са пуном свешћу о значају истих и са одличним знањем како треба радити, иако је, објективно, то први подухват тог обима који предузима, а у том тренутку има само 26 година. Како је до тога дошло, како се Грујић образовао и стручно усавршавао на овом пољу, није нам познато. У својим истраживањима нисмо нашли детаљније податке сем прибележака да је поједине књиге које су за тему имале ову тематику читао и уважавао. Тако на једном месту имамо сачуван његов навод који гласи:

„Од особног интереса за палеографију а посебице за иконографију мора бити књига: П.К. Симони „К истории обихода книгописца, переплетчика и иконного писца при книжном и иконном строении: Материалы для истории техники книжного дела и иконописи, извлеченные из русских и сербских рукописей и других источников XV–XVIII столетий“ Вып. 1, [СПб.], 1906. 280 с., у: „Памятники древней письменности и искусства CLXI.“¹⁹¹

О подухвату прикупљања и обраде рукописа током свог службовања у Бјеловару Грујић нам пружа податке приликом ангажовања на изради културног и цивилног плана током Другог светског рата за време владе Милана Недића. Приликом израде овог плана део који се односи на рукописно и старо штампано наслеђе Грујић је обрађивао и том приликом истиче:

„Потписани је, наиме, само у једној области северне Хрватске, између Драве, Лоње и Илове, на крајњој северозападној периферији српских насеља, у бившој Бјеловарској жупанији, по сеоским црквама и парохијским домовима, као и у једном тамошњом манастиру – Лепавини, између Крижевца и Копривнице, успео да нађе неколико десетина старих српских путописних књига на хартији и пергаменту од XIII до XVII века, писаних већином по разним другим крајевима нашим и доношених у ту област приликом разних сеоба народа нашег од XV до XVIII века. Све те нађене књиге одмах су регистроване и пренете у Епархијску библиотеку у Пакрацу, па затим подробно палеографски описане, поједини њихови карактеристични листови фотографски

¹⁸⁸ Татјана Суботин-Голубовић, „Радослав Грујић и његов рад на проучавању српских рукописа“, у: Радослав Грујић, *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*, I–VII; Владимир Радовановић, *Почеци рада Радослава Грујића на прикупљању и обради старог српског књижног наслеђа*, Археографски прилози 43 (2021), 134.

¹⁸⁹ Исто, стр. IV.

¹⁹⁰ Исто, стр. VII.

¹⁹¹ ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г. бр. 2. Пописи старина по Срп. црквама у север. Хрватској-Беловар. крај и Славонија из 1906-8, мали блок са теренским прибелешкама.

снимљени, а орнаменти, иницијали и минијатуре верно у бојама копирани, док су орнаменти утиснути у кожним увезима њихових корица, уколико се нису могли фотографски снимити, тачно прецртани.¹⁹²

Што се тиче старе штампане књиге, Грујић пише:

„Сем тога уколико је мени познато, почело се систематски радити на прикупљању наших старих штампаних књига још у самој епархијској библиотеци у Пакрацу, у Славонији, где се у прве две деценије овог века сабрало 28 разних наших старих издања у 109 примерака, покупљених из разних парохијских цркава саме пакрачке епархије. Тај је посао прекинут, када је потписани, који је покренуо и водио тај рад 1920. године прешао из Хрватске у Јужну Србију на Филозофски факултет у Скопљу. У тој збирци, поред других ретких издања, налазила су се и сва она врло ретка и у науци још довољно не проучена издања из наших старих штампарија прве половине 16. века у Горажди и Милешеви.¹⁹³

Овај Грујићев подухват је по много чему јединствен, између осталог и зато што представља једну од првих активности која се може назвати систематским и организованим прикупљањем одређених предмета од изузетног историјског и културног значаја покренутим од стране једне личности, а не институције, притом спровођен уз сагласност Српске православне цркве. Наиме, висока јерархија старешине манастира и цркава увек су већим делом неблагонаклоно гледали на иницијативе које су предузимане у циљу прикупљања и одузимања драгоцености које су се налазиле у њиховим манастирима и црквама. Из наведеног писма братства манастира Лепавине видимо да иако је Грујић имао подршку надлежног архијереја, отпор реализацији његовог наума уопште није био мали, а сасвим је извесно да то није био и једини проблем са којим се он сусретао. Стицајем околности, али на првом месту довитљивошћу и безграничном упорношћу, Грујић је успевао да шире друштвене кругове убеди у своје идеје и да их укључи у остварење својих замисли, што је довело до прикупљања толиког броја рукописних и старих штампаних књига и других културних, историјских и духовних драгоцености српског народа.

Радослав Грујић не само да је спровео овај подухват него је тиме дао и немерљив допринос очувању духовног и културног наслеђа српског народа. Са данашње историјске дистанце његов допринос добија на нарочитом значају. У само неколико наредних деценија на овом простору одиграће се два светска рата од којих ће онај други бити много крвавији, а када је реч о уништавању покретног и непокретног духовног блага, беспштеднији. Грујић скоро да је пророчки почео са прикупљањем и описивањем предупредујући оно што ће се десити. А сам он имаће прилике да током рата искуси све своје страхове о овом питању, али и да у свом претходном раду нађе бар зрно утехе у тако тешким тренуцима. О овоме сведочи његов закључак изнет током Другог светског рата у тренутку кад је мислио да су рукописи и старе штампане књиге које је прикупио и описао уништени он износи став: „На тај начин ће се (објављивањем описа, прим. аут.), када наша Академија, тај опис штампа, моћи добити једна доста јасна и верна слика, не само садржаја тих наших старих српских рукописа по северној Хрватској, него и слике облика и боје слова и орнамената, као и самог материјала на коме су оне писане и корица у које су оне у време свог постанка, још пре неколико векова, увезане биле. Тако ће се уједно, бар колико толико смањити и она огромна културна штета,

¹⁹² АЈ, 110-551-114,115. Одбор за попис и опис старих српских рукописа.

¹⁹³ Радовановић, *Почеци рада Радослава Грујића на прикупљању и обради старог српског књижног наслеђа*, 132.

коју је овај рат нанео народу нашем паљењем, развлачењем и свестраним уништавањем свих, па сигурно и тих, вековних српских тековина у Хрватској.¹⁹⁴

Оно што ће обележити овај бјеловарски период живота Радослава Грујића, може се слободно рећи и целокупан његов живот, свакако јесте књига *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја: поводом "Оптужнице" кр. држав. одветника у Загребу од 12. I 1909. године*.¹⁹⁵ Државни тужилац је поред детаљних оптужби за поједине „велеиздајнике“ саставио један историјски увод у коме је скоро у потпуности негирао постојање српске народности у Хрватској и Славонији. Тужилац Милан Акурти оптужницу је отпочео речима: „На подручју Краљевина Хрватске и Славоније није се у ширим слојевима народа, нарочито у сељаштву, прије више година ни знало за српско име, нарочито ни у оном дјелу, који исповеда грчко-источну вјеру.“¹⁹⁶ Даље у тексту оптужнице покушавао је да докаже да по разним основама Срби нису постојали ни живели у овим крајевима, већ да је то плод скорије „великосрпске пропаганде“. Док су главни бранилац оптужених пред судом др Хинко Хинковић и остали бранитељи оповргавали на првом месту појединачне оптужбе својих штићеника, дотле је Радослав Грујић (у том тренутку млади професор-катихета Бјеловарске гимназије) устао против неоснованих оптужби тужитеља, устајући тако у одбрану и заштиту целокупног српског народа у Хрватској и Славонији. Треба узети у обзир чињеницу да је Грујић устао против званичног става тадашње Владе чији је он у том тренутку био службеник, што његов акт чини још храбријим јер је директно зависио од ње. На овакве ставове тадашње Раухове владе о Србима у Хрватској и Славонији Грујић је одговорио пишући књигу од 291 странице. Ако узмемо у обзир то да је оптужница састављена 12. јануара 1909. године, а да је Грујић своју *Апологију* завршио у Бјеловару на Лазареву суботу исте године, ово значи да је он своју *Апологију* написао за мање од три месеца.¹⁹⁷ Та чињеница сведочи о више ствари. Прво, да је Грујић раније био добро упознат

¹⁹⁴ Исто, стр. 264.

¹⁹⁵ Р. Грујић, „Слутње у 'Оптужници' државног тужиоца у Загребу 1909. год. о цепању Аустро-Угарске монархије“, *Књижевни север V*, 1929. године, 165–170. Овако је Радослав Грујић двадесет година касније описивао овај догађај: „Дванаестог јануара 1909. године 'кр. државно одвјетништво' у Загребу подигло је оптужницу против 53 Србина из Хрватске и Славоније, на челу са Адамом Прибићевићем, тврдећи, да су они: 'било непосредно, било посредно, у вези са политичким друштвом 'Словенски Југ' у Београду, којему је сврха – да под видом 'ослобођења' те државног, политичког, социјалног, народносног и културног уједињења Југословена – пропагира, те узгоји и проведе у Краљевинама Хрватској, Славонији и Далмацији, те Босни и Херцеговини, мисо велико-српске државе, а онда да се подигнућем свеопће револуције у овим земљама и уз војну снагу Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе, ове краљевине и земље отргну од Аустро-Угарске монархије и присаједине Краљевини Србији, и тако створи једна српска држава под жезлом Краља Краљевине Србије Петра I Карађорђевића'.“

¹⁹⁶ МСПЦ, А.Д.К 30–40, кутија VII, фасцикла 36. Др Душан Љ. Кашић, „Грујићева 'Апологија српског народа у Хрватској и Славонији' – Поводом 50-годишњице 'Велеиздајничког процеса'“, листови 26–31. Реч је о тексту Душана Кашића који је сачуван у његовој заоставштини, за који нам није познато да је негде објављен. Није наведен у његовој објављеној библиографији (др Душан Љ. Кашић (1914–1990), „Библиографија“, у: *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1996, 381–394). Требало би да је рад написан 1958–1959. године јер се те године навршавало 50 година од „велеиздајничког“ процеса. Можда треба тражити разлоге за овако нешто у политичким приликама тог времена. Како је овај текст непубликован, а сматрамо га извором првог реда јер је Грујић био покровитељ Кашићев и његов ментор у научном узрастању. Сам Кашић је био Славонац и свештеник у Беловару, те је најбоље познавао домете Грујићеве *Апологије*. Стога ћемо се у даљем тексту највише користити његовим виђењем исте.

¹⁹⁷ Ускрс се по јулијанском календару 1908. године прослављао 29. марта, што значи да је Лазарева субота те године била 21. марта. Ако се узме да је писање *Апологије* започето 12. јануара, а завршено до 21. марта, то значи да је Грујић *Апологију* написао за 68 дана. Да је ово приближно тачна рачуница, сведочи документ: ОРГ 1332. Велика издавачка књижара и штампарија учитељског деон. др. „Натошевић“, Нови Сад, 5. 4. 1909. Пречасном Господину Радославу М. Грујићу, катихети. Потврда да су према личном споразуму од Грујића раније примили на израду књигу *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији* на хартији као што су то

са овом темом, да је поседовао потребно знање, и да је проучавао архивска документа, јер без тога сигурно не би могао да овако брзо напише своју *Апологију*. Грујић је конципирао своју књигу поделивши је на три дела. У првом делу он пише о пореклу српског народа у Хрватској и Славонији. Насупрот ставовима изнетим у тужиочевој оптужници, Грујић је своју аргументацију и тврдње поткрепио казивањима најугледнијих хрватских историчара о том питању. После представљања њихових објављених научних радова прешао је на изношење података из архивске грађе, нарочито поткрепљујући чињеницу да православни народ који је на том простору живео нису могли бити „аутохтони Хрвати“, како је то тужилац тврдио, него досељени Срби на чијем су покрштавању или унијаћењу, по њиховом досељавању у ове крајеве, интензивно радили представници римокатоличке цркве. На крају првог дела књиге *Апологија Срба у Хрватској*, Грујић расправља о термину „Власи“, којим су означавани Срби, оспоравајући тезу да је то назив за народ романског порекла, већ да су Срби овако називани због њиховог претежно сточарског занимања. Главна одлика првог дела *Апологије* је полемички карактер текста.

У другом делу *Апологије* Грујић је укратко изложио историју досељавања Срба у Хрватску и Славонију, углавном на основу до тада публиковане грађе. Тај део је од изузетне важности за историју Срба у Хрватској и Славонији, јер представља први научни покушај краћег систематског прегледа формирања српских насеља у свим пределима Хрватске и Славоније. Поред тога, у овом одељку Грујић је изложио и правни и политички положај Срба у тим крајевима, њихове привилегије и касније уредбе којима је регулисан њихов живот.

Трећи део, слично првом, има полемички карактер спрема ставова изнетих у оптужници да се код народа „грчко-источне“ вере у Хрватској и Славонији, у ширим слојевима народа, нарочито у сељаштву, раније није знало за српско име. Грујић је на основу публиковане грађе и својих истраживања успео да ове претпоставке тужиоца у потпуности оповргне.

За поткрепљивање Грујићевих теза врло важан сегмент представљала је историја Српске православне цркве, која је вековима на овим просторима неговала употребу српског ћириличног писма и старала се о очувању целокупне српске културе.

Значај *Апологије* је нарочито у томе што је након паушалних оцена изнетих у оптужници Радослав Грујић успео да своје ставове поткрепи одговарајућим документованим, научним доказима. При томе, то је учинио одмерено, без еуфорије и шовинистичких испада, упознајући читаоца са основним токовима историје српског народа на овом подручју, што је само по себи најбоље оповргавало све наводе оптужнице. Јасно је, најзад, на основу концепта оптужнице и каснијег процеса, да овде није суђено појединачним кривцима, већ је једна идеја стављена на оптуженичку клупу – њој је покушано да се суди и да буде осуђена.

Ако је у току писања *Апологије* и дошло до неких пропуста, треба схватити у каквим околностима и у каквој брзини је Грујић завршио писање ове књиге, веома значајне за историју српског народа, која ће му служити на част у будућем научном, професорском и службеничком раду.¹⁹⁸

издања књиге Матице српске. Обавештавају га да су му тог дана послали коректуру првог табака, а сутра ће отићи и други, јер је у складу са споразумом Грујић имао обавити коректуре. На основу овог документа јасно је да је књига штампана у релативно великом тиражу за то време – 1000 примерака.

¹⁹⁸ Када ово пишемо, на првом месту имамо у виду критику коју је о овој књизи изрекао Димитрије Руварац у делу „Доле научну образину Грујићу“ (Карловци: Штампарија М. Јанковића 1910). У ствари, те године сукоб између Радослава Грујића и Димитрија Руварца достигао је врхунац. Раније смо помињали однос Руварца и Грујића, који је био обележен разним крајностима.

У жељи да унапреди свештеничку проповедничку делатност, Грујић предузима подухват превода са француског Фенелонових *Разговора о речитости*.¹⁹⁹ Овај подухват је отпочео, како сам наводи, у жељи да упозна „наше пастире“ са узорима проповедничке службе. Свакако да разлоге за узимање Фенелона за узор треба тражити у томе што је Грујић ценио његове васпитачке и дидактичке успехе.²⁰⁰ Грујић и посебно наглашава те аспекте његове проповеди: „Износио је са амвона истине, о којима је предходно добро размислио, а не фразе – на памет научене“ (‘само је оно лепо што је истинито’).²⁰¹

Грујић је започео своју наставничку делатност као катихета у Земуну, затим у Бјеловару и Госпићу. Да је за једну од својих животних мисија сматрао тежњу да што већем броју ученика пренесе своје знање, види се и из његове молбе за премештај: „... ја сам жељан, да своје најбоље доба проведем у раду са што већим бројем ученика.“²⁰² У истој молби наводи да његов рад у школи протиче „на задовољство својих препостављених власти. Стога ми је пресвјетли госп. Мирон Николић, мој дијацезални епископ, одао нарочито признање за тај рад и 1909. год. одликовао ме црвеним појасом, а већ од 1905. г. има ме као свог конзисторијалног савјетника.“²⁰³ Све ово јасно говори о свести и значају који је епископ Мирон придавао његовом дидактичком раду. Из претходно наведеног случаја видело се колико је за њега за очување националне свести била важна традиција да катихете буду и појци у црквама.

Период Грујићевог живота у Бјеловару, као и касније, обележиће његова потпуна укљученост у културно-просветни и духовни живот људи и свих српских институција на ширем подручју Аустроугарске монархије. Једно од таквих друштава била је и Српска читаоница у Бјеловару. Треба узети у обзир то да су читаонице овог типа далеко превазилазиле својом функцијом значење које се данас придаје појму читаоница. Наиме, Српска читаоница у Бјеловару била је центар свих културних збивања српског народа у овим крајевима, тј. окупљања оног његовог најзначајнијег културног и политичког дела који је био члан читаонице.²⁰⁴ Од самог почетка рада друштва Грујић је био позиван да држи предавања

¹⁹⁹ Радослав Грујић, „Предговор уз превод Фенелонових *Разговора о речитости*“, *Богословски гласник* III (1903), 85–88.

²⁰⁰ Исто. Франсоа Фенелон (Francois de Salagnac de la Mothe-Fenelon) рођен је у Перигорду 1651. године. Богословске науке слушао је у семинару у Сен Силпису. Након што га је париски архиепископ рукоположио за свештеника, поверена му је управа над обраћеним протестантима. Својим проповедничким талентом успео је многе протестанте да поврати у крило римокатоличке цркве. Написао је између осталог и спис *О васпитавању девојчица*. Краљ га је 1689. године изабрао за васпитача свог синовца херцога Бургундског. Постао је бискуп у Камбреји, где је остао до своје смрти.

²⁰¹ Исто.

²⁰² ОРГ 1322. Visoka kralj. zemaljska vlado! U Bjelovaru 15. prosinca 1912. g. R. G.

²⁰³ Исто.

²⁰⁴ Z. Renić, „Bjelovarske čitaonice i knjižnice početkom 20. stoljeća“, u: *Radovi zavoda za znanstveno istraživački i umjetnički rad u Bjelovaru 1*, 2007, 147–160. Правила Српске читаонице усвојена су још 1905. године, а она је формално отпочела са радом 27. јануара на Св. Саву 1906. године. Настала је издвајањем из читаонице која није имала национални предзнак. У истом тренутку основана је и Хрватска читаоница. Обе су настале из Војничког касина који је играо важну улогу у Бјеловару, нарочито узимајући у обзир чињеницу да је ово подручје било део Војне крајине које је и после њеног развојничења међу становницима имало велики број војних лица. Српска читаоница окупљала је чланове из свих друштвених слојева, и за свој главни задатак је имала очување националног идентитета. Нарочито су важне биле светосавске свечаности које је читаоница организовала. На истим су присуствовали и најзначајнији представници власти тог поднебља. Тако је 1907. године присутан жупан Бјеловарско-крижевачке жупаније Теодор Георгијевић и поджупан Иван Жигровић и други. Те свечаности биле су обележаване пригодним светосавским предавањима, наступима Српског пјевачког збора, представама аматерских позоришта и тако даље.

у истом.²⁰⁵ Од члана и предавача, Грујић ће с временом постати и председник Српске читаонице у Бјеловару.²⁰⁶ Самим тим ући ће у најужи круг оних који су управљали културним животом српског народа на том подручју. Колико је под Грујићевим вођством био проширен делокруг рада Српске читаонице, види се и из прогласа „Браћо Срби и Српкиње сестре“.²⁰⁷ Овај проглас упућен је са намером да се започне изградња дома за потребе читаонице и Српског сокола. Оно што примећујемо када је реч о тексту овог прогласа јесте оштра терминологија коју Грујић користи, нарочито узимајући у обзир чињеницу да се у том тренутку овај проглас издаје у границама Аустроугарске монархије. У њему се наводи кратак историјат доласка Срба у ове крајеве и оснивање Вараждинског генералата, а у повести о борби српског народа на страни аустријских царева у ратним походима као последица истиче се да Срби, за разлику од срећнијих народа Царства, нису имали довољно времена да се посвете свом културно-историјском и економском просперитету:

„Малена ондашња интелигенција није знала ни умјела учити и задржати народ, да се не дјели онако нагло и да не продаје крвљу стечене земље туђинцима. И редови јуначког народа нашег у овом крају проредише се брзо инвазијом Њемаца, Мађара и других, који буд-зашто покуповаше многе земље старих граничара, не навиклих да обрађују више земље него што им је за кућу потребно...“²⁰⁸

Даље Грујић наводи да је у новије време „заструјао нови живот на све стране народа нашег, поче се и овде будити свјест“ (мислећи на Бјеловар и околину, прим. аут.) где се српска интелигенција организује ради јачања народне свести и подизања културно-просветног средишта српског народа у Бјеловару. Овакав проглас у тренутку када су односи између Срба и Аустроугарске монархије били затегнути до крајњих граница јасно показује да је Грујић у потпуности био укључен у национална струјања српског народа и буђење његове свести, а он сам је тим тежњама давао потребни национални, културни и духовни садржај.

Грујићев рад у деценији пре избијања Првог светског рата не треба свести на рад у уско националним српским круговима. Током својих студија у Загребу и Бечу долазио је у додир са најпознатијим немачким и хрватским професорима и интелектуалцима, као и многобројним културним радницима, нарочито из круга хрватског народа. Поједина тада успостављена познанства и научну сарадњу Грујић је одржавао све до избијања Другог светског рата. Не треба сметнути са ума чињеницу да је он сам у том периоду био део званичне службе заштите споменика културе на подручју Славоније. Наиме, Радослава Грујића је бан др Никола Томшић именовao за конзерватора Земаљског повјеренства за очување умјетних и историјских споменика у краљевинама Хрватској и Славонији.²⁰⁹ Свакако да је ово допринело не само раду на проучавању споменика, већ и познавању принципа њихове заштите. Помоћу ове дужности Грујић је свакако ступао у непосредне контакте са колегама са подручја Хрватске и Славоније. Један од њих је и Ђуро Сабо који је једно време и службовао у Бјеловару, па можемо претпоставити да отуда потиче и њихово

²⁰⁵ ОРГ 1364. Српска читаоница Бјеловар, Врлопоштовани господине! У Бјеловару 12. (25) XII 1906. Овај позив у том тренутку потписали су председник Никола (нечитко презиме, прим. аут.) и тајник Марчетић.

²⁰⁶ Z. Renić, „Bjelovarske čitaonice i knjižnice ročetkom 20. stoljeća“, 156. У свом раду само пише да је Грујић био председник Српске читаонице, не наводећи раздобље у ком је вршио ту дужност.

²⁰⁷ ОРГ 1331. Браћо Срби и сестре Српкиње! У Бјеловару пред Благовести 1911. године. Предсједник Српске читаонице Р. Г. и старешина Српског сокола Дионисије Север.

²⁰⁸ Z. Renić, „Bjelovarske čitaonice i knjižnice ročetkom 20. stoljeća“, 156. У свом раду само пише да је Грујић био председник Српске читаонице, не наводећи раздобље у ком је вршио ту дужност.

²⁰⁹ ОРГ 1322. Visoka kralj. zemaljska Vlado! У Bjelovaru 15. prosinca 1912. g. R. G. Судаћи на основу овога, он је за конзерватора именован у периоду између 1910. и 1912. године.

познанство и касније доживотно искрено пријатељство.²¹⁰ О њиховом колегијалном и пријатељском односу најбоље сведочи сачувано куцано писмо из кога видимо да Ђуро Сабо обавештава Грујића да се вратио из „убавог Срема“ и да га је на столу сачекало Грујићево писмо са фотографијама, на чему му захваљује и наставља добронамерним критикама у вези са неким фотографијама које нису најбоље успеле уз пријатељски савет: „... да не жалиш мало трошка и времена, па да се добро упутиш у особине свога апарата“.²¹¹ На основу њихове преписке види се да је Грујић ишао по терену, пописивао споменике, фотографисао и израђивао фотографије. Он је често излазио у сусрет и достављао фотографије и податке Ђури Сабу, а овај је пак њему помагао када је реч о стручним стварима, од слања фотоапарата и давања упутстава до пружања информација у тренутку када Грујић саставља своје дело *Plemenski rječnik Ličko-krbavske županije: po službenim podacima krajem 1915. godine* (Zagreb, Dioničarska tiskara 1917). У писмима ословљава Грујића „Велештовани г. конзерваторе! Драги пријатељу!“. Њихов контакт није прекинут ни у најтежим тренуцима за Грујића током 1916. и 1917. године док је у интернацији у Госпићу.²¹²

Грујић је 1912. године саградио породичну кућу у Бјеловару.²¹³ Ово га није додатно везало за сам живот у Бјеловару, јер је упоредо са подизањем куће у Бјеловару радио на томе да из истог оде.²¹⁴ Наиме, у децембру 1912. године он се обратио Високој краљевској земаљској влади са молбом да буде постављен за професора катихету у Краљевској великој реалној гимназији у Земуну.²¹⁵ За ово истиче више разлога. Прво наводи разлоге личне природе да је рођен у Земуну, да тамо живи његов остарели отац који већ 45 година служи као народни учитељ, те да би му његова помоћ била од великог значаја. Као на један од разлога за одлазак указује и на мали број православних ученика у Бјеловару „обично између 55 и 70“. Међутим, као главни разлог који и најопширније образлаже наводи своје бављење „књижевним радом“. Наводи да се већ скоро десет година бави прикупљањем грађе за историју источно-православне цркве у Хрватској и Угарској и да је један део његовог рада већ објављен у двадесетак публикација. У наставку пише и да га је Синод митрополије

²¹⁰ Ђуро Сабо рођен је у Новској, у породици крајишког капетана. Основно образовање и Класичну гимназију завршио је у Загребу 1892. године. У Бечу је студирао историју и германистику. Као учитељ службовао је у Сењу, Осијеку, Беловару и Загребу. Био је професор у Класичној гимназији у Загребу од 1907. до 1910. и од 1912. до 1920. године. Усавршавао се у области конзервације и рестаурације у Будимпешти, Прагу, Бечу и Нирнбергу на препоруку Тадије Смичикласа. Од 1911. до 1943. године био је тајник Земаљског повјеренства за чување споменика у Хрватској и Славонији, а од 1919. до 1926. равнатељ Музеја за умјетност и обрт. Од 1928. до 1943. био је равнатељ Музеја града Загреба. Дописни члан Југославенске академије знаности и умјетности постао је 1936. године. Објавио је преко две стотине радова из области националне историје, историје уметности, конзервације, музеологије и топономастике.

²¹¹ ОРГ 1332. Писмо, Драги Грујићу! Загреб 4. X 1911. Сачувано је у периоду до 1917. године више писама из 1913, 1915, 1916, 1917. године.

²¹² ОРГ 1332. Писмо, Госпић 6. VII 1915. Мила моја Мико, супрузи Милице. Р. Г. Интересантно је сведочанство овога писма за односе између Грујића и Саба. Говори о томе како је Сабо док је Грујић боравио у Загребу „скоро силом“ материјално помогао. За њега каже да је „јединствено добра душа“ наводећи како му је у ствари дао део новца који је потицао од мираза његове сестре.

²¹³ ОРГ 1355. Трошак на градњу, уређење и издржавање куће – виле – на Сајмишту у Бјеловару, бр. 609. Градња отпочета 1912. г., VII 5. Уселили у кућу 15. X 1912. коначно доготовљена Радослав и Милица Грујић. Реч је о свешчници у којој је Грујић врло детаљно бележио све издатке у изградњи, неки пут до таквих детаља да је тог и тог дана купио четири пива мајсторима. Његова супруга је такође у другом делу свеске бележила кућне издатке.

²¹⁴ ОРГ 1332. Ваша Светости! Преузвишени Господине! 17. јула 1905. Р. Г. Молба патријарху да буде постављен за професора у Православном српском богословском училишту у Карловцима. ОРГ 1332. Високопречасна Архидијацезална Конзисторијо! У Бјеловару 17/30. априла 1909. Р. Г. Молба којом конкурише на место пароха и окружног протопрезвитера у Земуну.

²¹⁵ ОРГ 1332. Visoka Kralj. Zemaljska Vlado! U Bjelovaru 15. prosinca 1912. R. G.

карловачке одредио да напише *Историју хришћанске Цркве* за више разреде црквених школа. Своју молбу закључује речима:

„Тај књижевни рад не могу да развијем како би ваљало у Бјеловару, јер сам удаљен од свих књижевних средишта, а нарочито од Срем. Карловаца, Новог Сада и фрушкогорских манастира, гдје су главни архиви и библиотеке, које ми могу пружити у изобилју нужне грађе за писање једне критичке историје источно-православне цркве у Угарској и Хрватској.“

Разлоге за овакве тежње треба свакако тражити и у чињеници да је Грујић својим деловањем јасно запао за око властима на овом подручју. Предосећајући будући развој догађаја он је тежио да се измести из те средине и дође ближе самој Србији. Аустроугарске власти, знајући његову делатност на патриотском пољу, намерно нису излазиле овим молбама у сусрет, предосећајући да би можда у другој средини ближеј пограничном подручју са Србијом његово присуство још више штетило њиховим интересима. Зато је већ почетком 1913. године стигао одговор Земаљске краљевске владе „да се није могла уважити“ Грујићева молба за премештај.²¹⁶ Почетком Првог светског рата оствариле су се Грујићеве слутње. Он је међу првима дошао под удар државних, аустроугарских власти као један од најзначајнијих духовних и националних представника српског народа на овом подручју. Наиме, како сам Грујић сведочи у изјави о Андрији Рибару датој касније 1944. године за време Другог светског рата: „Када је српска војска септембра 1914. г. почела продирати у Срем и Босну, мене су одмах ухапсиле хрватске државне власти и оптужиле ме за велеиздају. За све време мога тамновања у самици Апел. суда у Б. (Бјеловару, прим. аут.), нико од мојих до тадашњих пријатеља Хрвата није се усудио да ме посети.“²¹⁷ Поред овога, власти су спроводиле своју одмазду према Грујићу тако што су покушале да дискредитују његову наставничку службу покретањем поступка против њега на пољу на ком је највише деловао. Наиме, власти нису уважиле жалбу коју је Грујић уложио на одлуку од „27/10. 1914. бр. 2847, којом је одређено Ваше интернирање код овог повјеренства“.²¹⁸ Тиме званично Краљевска земаљска влада, део за богоштовање и наставу, „одређује овим против Вас дисциплинарни поступак због повреде службених дужности почињене тиме што сте се према пријави кр. редарственог повјеренства за град Бјеловар од 31. листопада 1914. број 2.847 у школи као учитељ некоректно владали“.²¹⁹ Док је Грујић покушавао да ову одлуку оспори и остане у Бјеловару, у истом тренутку су државне власти доносиле према њему разне репресивне мере. У фебруару 1915. године донета је одлука којом се Радославу Грујићу ограничава време кретања ван куће за сваки дан у трајању од 10 до 12 часова пре подне и од 3 до 5 часова после подне „и то Кукуљевићевом улицом крај Гимназије, на шеталиште Марије Терезије и по истом шеталишту“.²²⁰ Ова ограничења марта исте године олакшана су утолико што је Грујићу најпре дозвољено да у недељне и празничне дане може вршити литургију, те да сме

²¹⁶ Исто. На полеђини документа налази се оверени одговор краљевског равнатеља гимназије у Бјеловару.

²¹⁷ ОРГ 1303. Андрија Рибар, директор гимназије у пензији, од 28. јан. 1944. Реч је о потврди којом Радослав Грујић даје исказ да је „Андрија Рибар у политичком погледу потпуни антипод своме брату Ивану... који је кад ме је видео где у пратњи оружаног стражара прилазим тамничаревој канцеларији, на одобрени састанак са њиме, полетео ми у загрљај пред свима и са сузама у очима [изгрлио] мене оптуженог“.

²¹⁸ ОРГ 1332. Кр. redarstveno povjereništvo за град Bjelovar. Br. 3029/1914, Bjelovar 13. studena 1914.

²¹⁹ ОРГ 1332. Кр. Hrv. Slav. Dalm. Vlada, Odjel за богоштовање и наставу, Broj 29.166.1914. U Zagrebu, dne 21. studenoga 1914. Поступак против Грујића водио је Шандор Јеремић.

²²⁰ ОРГ 1332. Кр. Redarstveno povjerenstvo за град Bjelovar. Broj 566-1915. Bjelovar 26. veljače 1915.

шетати Мажуранићевом улицом до села Ивановчани,²²¹ а после тога да му је дозвољено кретање само на подручју града Бјеловара.²²²

Грујић је сам навео у свом службеном листу да је премештен за Госпић 5. јуна 1915. године: „Декрет Кр. зем. владе у Загребу, 5. јуна, 1915. бр.16885. Премештен на Гимназију у Госпић где је дужност примио, једанаестог (11) јуна 1915.“²²³ Грујић је на пут из Бјеловара за Госпић кренуо око 13. јуна 1915. године тако што се прво упутио у Загреб.²²⁴ Ова загребачка епизода његовог путовања за Госпић нарочито је интересантна, а можемо да је реконструирамо на основу писма које је упутио супрузи Милици, у ком је доста детаљно исту и описао. Оно нам потврђује да је Грујић уживао велико поштовање код тада најугицајнијих и најпознатијих интелектуалних и политичких представника српског народа и код појединих хрватских интелектуалаца: „Кад сам од куће стигао у Загреб срео сам се на станици са Др. Душаном Поповићем, који је долазио из Пеште на сабор. Он је чуо већ за моја страдања и када је дознао да сам на путу за Госпић рекао ми је сам од себе, да ће ићи [... нечитко, прим. аут.], и да ће ме у уторак обавестити о резултатима разговора.“²²⁵ Друга личност која се у том тренутку заузела за Грујића је др Гавро Манојловић:

„Чим је чуо о моме премештају од Др. Поповића разговарао је о томе са Ројцом, и овај одмах рекао да ће ради мене ићи самом бану.“²²⁶ „[...] Те ми рекоше да сутра дођем у сабор и да ће они са Ројцом, Бадајем, Хрвојем и осталима покушати да измене одлуку Владе.“²²⁷

Из ових редова видимо да је Грујић био у познанству са најзначајнијим члановима друштва у тадашњој Краљевини Хрватској, Славонији и Далмацији. Исти су се интензивно заузимали за њега, што у том тренутку није било баш препоручљиво за њих, али свакако да је то Грујић својим дотадашњим радом заслужио. Нажалост, из даљег тока писма увиђамо да сва ова заузимања код Владе нису уродила плодом и да је Грујић приморан да иде у Госпић иако су се пре тог пута, како пише, „поред свих одговарања личких заступника, који се сјатише око мене и најцрњим бојама описао ми прилике у Лици, у четвртак зором отишао у Плашки, да одатле тражим пут и прилику како ћу доћи у Госпић“.²²⁸

²²¹ ОРГ 1332. Кр. Redarstveno povjerenstvo за град Bjelovar. Broj 630-1915. dne 3. ožujka 1915.

²²² Кр. Redarstveno povjerenstvo за град Bjelovar. Broj 682-1915. Bjelovar 11. ožujka 1915.

²²³ ОРГ 1332. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Службенички лист Радослава Грујића.

²²⁴ ОРГ 1332. Писмо. Госпић 12/25. VI 1915. Мила моја Милице, Р. Г.

²²⁵ Др Душан Поповић рођен у Руми 1. октобра 1887. године, а умро у Паризу 25. јуна 1958. године. Потиче из познате српске породице. Отац му је био угледни правник, а и он сам је стекао правничко образовање. Први посао био му је у адвокатској канцеларији. Спадао је у ред најзначајнијих представника Хрватско-српске коалиције. Године 1906. постао је члан Хрватског сабора. Први светски рат затиче га као посланика у Сабору и делегата у заједничком Угарско-хрватском сабору у Будимпешти. Учествовао је у одбрани оптужених у „велеиздајничком процесу“ и више других процеса које су аустроугарске власти водиле против Срба и чувеном бечком Фридриховом процесу.

²²⁶ Др Гавро Манојловић рођен је у Отоку код Огулина 27. октобра 1856, а умро у Загребу 1. новембра 1939. године. Спада у ред најзначајнијих представника српског народа свог времена. Био је историчар, књижевник, политичар, професор, академик. Докторирао је у Бечу 1901. године са темом из историје Византије. Изабран је за посланика Хрватског сабора 1908. године, а 1919. и за посланика Угарског сабора. У периоду 1919–1920. године био је члан Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. За члана Југословенске академије знаности и умјетности изабран је 1908. године, на чијем се челу налазио у периоду 1924–1933 године. Био је члан Српске краљевске академије. Политички ангажован непосредно пред избијање и током Првог светског рата.

²²⁷ Др Милан Ројц, рођен у Загребу 28. септембра 1855, а умро у Загребу 1. јуна 1946. године. Завршио је Класичну гимназију у Загребу. Студирао је права у Бечу и Загребу, где је докторирао. Био је једно време предстојник Одјела за богоштовље и наставу. Био је политички активан члан Хрватско-српске коалиције.

²²⁸ ОРГ 1332. Писмо, Мила моја Милице, Р. Г., Госпић 12/25. VI 1915.

Први сусрет са личким пределима оставио је на Грујића позитиван утисак који он лепо описује приликом путовања из Плашког у Госпић. Једино се жали на путовање аутомобилом, а као један од разлога наводи то што „поред најлепших и најзанимљивијих природних и историских објеката пролази се трком“.²²⁹ Стан у Госпићу узео је од најпознатије трговачке породице Тркуља из тог краја, у непосредној близини српске цркве и гимназије у којој је радио.²³⁰ Иако му је овај прелазак тешко падао, он је себе бодро речима старих стихова: „Буди јунак поносити! Ради, живи и умри.“²³¹ Из ових писама Грујићевих супрузи Милици јасно се види да је имао наду да ће бити враћен у Бјеловар или да ће му бити дозвољено бар да током летњег распуста борави у Бјеловару. Из њих се види да му је у том тренутку кретање било такође ограничено само на Госпић. И то је, како сам пише, стварало код њега велики осећај самоће па је и у тим тренуцима помишљао да супруга Милица, која је остала у Бјеловару, дође код њега у Госпић, претходно свраћајући у Загреб код његових пријатеља, да би проверила шта се дешава са његовим случајем. Поред људи из културног и политичког миљеа, Грујић је добијао подршку и од највиђенијих универзитетских професора тог времена, Вјекослава Клаића²³² и Ферда Шишића.²³³ Ова двојица професора потписала су заједнички препоруку Радославу Грујићу.²³⁴ Професори пишу да су упознати са радом Радослава Грујића и да су и сами имали прилике да се упознају и виде богату грађу коју је он сакупио за повјесницу Бјеловарско-крижевачке жупаније „за којом би вјечна штета била, да остане необјављена“. Даље у својој препоруци пишу да је Грујићу за завршавање тог рада неопходно бар годину дана ослобођења од сваког другог посла. Нажалост, све интервенције нису уродиле плодом. Судаћи према службеним подацима с краја 1915. године,²³⁵ Грујић ипак ово време изгнанства није изгубио у доколици и очајању, већ је период у Госпићу искористио за састављање свог *Племенског рјечника личко-крбавске жупаније*. Грујић је свакако имао могућности за прикупљање података непосредно са терена, али су архиви били незаобилазни извор за ово његово дело.²³⁶

Упорношћу и подршком коју је добио у високим политичким и интелектуалним круговима, Радослав Грујић је у тренуцима док је још увек трајао Први светски рат успео да

²²⁹ ОРГ 1322. Писмо разгледница, Госпић 7/20. IX 1915. Р. Г.

²³⁰ ОРГ 1332. Писмо, Мила моја Милице, Р. Г., Госпић 12/25. VI 1915.

²³¹ ОРГ 1322. Писмо разгледница, Госпић 7/20. IX 1915. Р. Г.

²³² Клаић Вјекослав, рођен у Грачанима 21. јуна 1848. године. Основно образовање стекао у Вараждину и Загребу у сјеменишној Класичној гимназији. Студирао је теолошке студије у Вараждину, које је напустио, и постао је учитељ у вараждинској гимназији. Студије наставио у Бечу, а по завршетку истих именован је за суплента загребачке гимназије. Потом је постао суплент на Мудрословном факултету на катедри хрватске повјести, да би се после неког времена вратио на место професора у гимназији. На факултет се вратио 1893. године на новоосновану катедру опће повјести, а био је и ректор 1902–1903. године. Предавао је на факултету све до 1922. године. Умро је у Загребу 1. јула 1928. године.

²³³ Шишић Фердо рођен је у Винковцима 9. марта 1869. године. Основно школовање завршио је у Загребу. Студирао је историју и географију у Загребу и Бечу. Докторирао је 1900. године на историји са темом „Задар и Венеција од 1159. до 1247.“ За ванредног професора изабран је 1906. године; напредовао је до звања редовног професора. На факултету је радио све до свог пензионисања 1939. године. Био је политички активан као члан Хрватско-српске коалиције чији је постао и заступник у Хрватском сабору и парламенту у Будимпешти. Умро је у Загребу 21. јануара 1940. године.

²³⁴ ОРГ 1332. Кр. Hrv. Slav. Dalm. Vlada, Odj. za bogošt. i nastavu.

²³⁵ R. Grujić, „Plemenski rečnik ličko-krabovske županije. Po službenim podacima krajem 1915. godine“, *Zbornik NŽOJS* 21/2, Zagreb 1917, 273–364; R. Grujić, „Topografski rječnik gospićkih kotara“, *Zbornik NŽOJS*, Zagreb 1917, 125–256.

²³⁶ ОРГ 1332. Кр. Ug. Slav. Dalm. Ravnateljstvo u Gospiću, broj 4766/1916. U Gospiću 24. ožujka 1916. Реч је о одобрењу датом Грујићу да врши препис докумената за сврху „Plemen Rječnik“.

добиле премештај из Госпића и враћа се у Бјеловар.²³⁷ Од 1917. године до његовог преласка у Београд 1919. године Грујић се посветио бризи о српској сирочади из Босне, Херцеговине, Далмације, Баније, Лике и Трста.²³⁸ Број збринуте ратне сирочади износио је 776, од којих је 508 било дечака, а 268 девојчица: „Велика већина је из босанске крајине. Из ње смо примили 677 деце, а само 99 из осталих крајева и то: 61 из Далмације, 12 из Херцеговине, 11 из Лике, 9 из Баније и 5 из Трста. Од тог броја, уколико нам је до данас познато, вратило се у домовину своју 95, а 12 њих је умрло међу нама. Најмлађе дете било је 3 године, а најстарије 16 година.“²³⁹

По свом повратку у Бјеловар Грујић пише: „Овде влада велико расположење код свих наших пријатеља и других, због нашег повратка.“ У вези са оним што му се дешавало, закључује: „Морамо да сносимо све што нас у животу снађе са стоичком хладнокрвношћу. Друкчије не иде.“ Сам Грујић је у том тренутку био изненађен колику је Влада предусретљивост показала према њему: „Врло велика предусретљивост и необично добро расположење код меродавних фактора према свим мојим жељама управо ме изненађује.“²⁴⁰ Грујић је 1918. године био унапређен у виши, осми степен чиновничког разреда.²⁴¹

Окончањем Првог светског рата долази до уједињења у заједничку државу Срба, Хрвата и Словенаца, што у животу Радослава Грујића наговештава нову етапу, јер ускоро прелази у Београд, а потом и Скопље. Искушења која је Грујић преживео током ратних година, а пре ослобођења, утицала су и на његово здравствено стање, па је током летњих месеци 1918. године боравио у манастирима Ораховици и Лепавини где је у строгом миру покушавао да се опорави.²⁴²

О значају Радослава Грујића за културну средину Бјеловара закључујемо по томе што се и након његовог одласка у Београд не раскидају потпуно везе са културним институцијама, већ од председника и редовног члана Српске читаонице у Бјеловару бива изабран за првог почасног члана ове читаонице у знак благодарности за сав свој племенити рад.²⁴³

Добротворна задруга Српкиња у Бјеловару на првој својој седници одржаној по одласку Грујића доноси једногласан закључак захвалности „Вама, многопоштовани господине и писменим путем на Вашој великој љубави за нашу задругу, којој сте Ви један од првих и највреднијих оснивача били, – на неуморном Вашем труду и заузимању за напредак ове наше једине добротворне установе у овом крају! – Цео Управни Одбор одаје Вам једнодушно признање на успеху ког је наша Задруга у тако кратком времену свога рада

²³⁷ ОРГ 1332. Кг. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu, br. 24.225.1917. U Zagrebu, dne 26. rujna 1917. У одлуци се наводи да је премештај извршен службе ради.

²³⁸ ОРГ 1300. Извештај о српској сирочади из Босне, Херцеговине, Далмације, Баније, Лике и Трста – смештене у Беловарској-крижевачкој жупанији од 11. XII 1917. до 11. 1919.

²³⁹ Исто.

²⁴⁰ ОРГ 1332. Писмо. Беловар 8. IX 1917. Мила моја Милице.

²⁴¹ ОРГ 1332. Кг. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu, br. 22.725.1918. U Zagrebu, dne 4. kolovoza 1918.

²⁴² ОРГ 1332. Два писма Радослава Грујића упућена супруги Милице и једно писмо Милице Грујић упућено супругу у августу 1918.године. Из писама се сазнаје да су доктори Грујићу преписали строго мировање и он је покушавао, како сам каже, да у овим манастирима „потражи лек у миру и природи манастирској“ и још пише: „... али се надам да ћу у лепој Божијој природи и овом потпуном миру брзо се опоравити. Глава ми као ведрија, а живци мирнији.“

²⁴³ ОРГ 1364. Писмо упућено 25. 6. 1919. Драги пријатељу Радославе, Ни. Богојевић.

постигла, као што Вам од свег срца захваљује, што сте у најтеже доба уништавања и прогона свих српских установа знали да сачувате задругу од штете и уништења.²⁴⁴

У својим истраживањима нисмо пронашли детаљније информације о тренуцима из Грујићевог живота непосредно пред и после ослобођења Бјеловара.²⁴⁵ Први податак који имамо јесте постављење „за професора Хришћанске Науке у Другој Београдској Гимназији г. Радослава М. Грујића, протојереја и професора Карловачке Богословије, по молби. У Београду 18. марта 1919. године.“²⁴⁶ Из истог се види да је релативно брзо по завршетку рата постављен и премештен на рад у Београд, да би за само нешто више од два месеца био постављен за професора Богословије Св. Саве у Београду.²⁴⁷

Разлози за овако брзи премештај су вишеструки. Грујић ће убрзо по свом запослењу у Бјеловару више пута покушавати да пређе у Земун или Сремске Карловце, али те његове жеље нису се оствариле све до завршетка Првог светског рата. Разлоге за овако брз премештај по завршетку рата треба тражити у томе да је властима и интелектуалној елити нове државе сигурно био познат патриотски и национални рад Грујићев у Аустроугарској монархији. Он је пре избијања рата био у контакту са великим бројем српских интелектуалаца који су по завршетку рата били на важним местима у културном животу нове државе. Све ово условило је брзу проходност и могућност Радославу Грујићу да оствари своје жеље, а засигурно је једна од њих била да се стави у потпуну службу нове државе коју је он свакако сматрао великим успехом српског народа.

Радослав Грујић је почетком 1919. године дошао сам у Београд. Супруга Милица у том тренутку још увек је у Бјеловару у њиховој кући. Грујић покушава да нађе подесну кућу коју би купили у Београду да би се што пре у потпуности преселили за Београд. Опредељујући се између два могућа решења за своје стамбено питање, бира оно које је неподесније и скупље, али се налази у близини „Академије наука, Богословије и Универзитета“.²⁴⁸

По преласку у Београд Грујић је добио намештење предавача Богословије Светог Саве у Београду на предметима Опште историје и Географије, и како наводи у писму „те предмете предавао је до мог доласка Велимировић. Он је пред прошлу недељу завладичен. Био сам са њиме, као његов наследник на катедри.“²⁴⁹ Описујући свој први сусрет са богословима пише: „Изгледају ми врло бистри, разумни и пажљиви. На првим часовима већ смо се спријатељили. Има их неколико који су ратници у војсци па и у енглеским и француским униформама, а неколицина и у сељачким оделима. Све већином здрави, једри и крепки момци. По неки носи и неколико рана на себи. Можеш мислити како ми је то душевна радост радити са тим људима и спремати их за учитеље и пастире народа нашег.“²⁵⁰

²⁴⁴ ОРГ 1364. Добротворна задруга Српкиња у Бјеловару, бр. 37 ex 1919. У Бјеловару 23. јуна 1919.

²⁴⁵ ОРГ 1335. Кг. Hrv. Slav. Dalm. zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu, br. 22.725/1918. Dekret. U Zagrebu, dne 4. kolovoza 1918. Реч је о документу насталом непосредно пред ослобођење и односи се на повећање Грујићеве плате.

²⁴⁶ ОРГ 1335. Њ. К. В. Александар наследник престола у име Њ. В. Петра I П. Бр. 4714. У Београду 18. марта 1919. године. У овом документу помиње се постављање Грујићево као „професора Карловачке богословије, по молби“. Нисмо у својим истраживањима нигде друго наишли на податак да је Грујић био професор у овој богословији иако је он сам раније конкурисао за то место. Не чини се вероватним да је посредни грешка будући да је реч о званичном документу, јер онај који је га састављао сигурно је имао пред собом „молбу“ на којој је молилац потписан или је ово било прво Грујићево постављење које није реализовано.

²⁴⁷ ОРГ 1335. У име Њ. В. Петра I. У Београду, 4. јуна 1919, бр. 2025.

²⁴⁸ ОРГ 1332. Писмо Радослава Грујића упућено супрузи Милице, Петак после Спасова 919.

²⁴⁹ Исто.

²⁵⁰ Исто.

Грујић је врло брзо успео да се укључи у друштвени живот престонице тадашње државе. Изгледа да је први лични контакт Грујић са краљем Александром имао још док је он био престолонаследник, када је са више архијереја пред Спасовдан 1919. године служио парастос, коме је присуствовао престолонаследник.

Описујући стање српског друштва у том тренутку Грујић каже „да у црквеној и народној политици није најбоље. Много избијају лични моменти. Има врло немилих појава. Мораћемо да прођемо још једну тешку унутрашњу борбу док дођемо до реда и правог рада. Нашој генерацији суђено је, да сав свој век и сву своју снагу утроши у то рашчишћавање. Тешко ћемо и доспети, до шта бољег и већ страдамо.“²⁵¹

05. МЕЂУРАТНИ ПЕРИОД

05.1. ОСНИВАЊЕ И РАД ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У СКОПЉУ

Оснивање Филозофског факултета у Скопљу представља један од најзначајнијих просветних подухвата који је спроведен после српске победе у Првом светском рату и оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Док је западни део те државе имао своје универзитетске центре у Београду, Загребу и Љубљани, на простору између Београда и границе са Бугарском, Грчком и Албанијом није постојао ниједан факултетски центар. У овим крајевима који су и материјално и културно заостајали за западним деловима земље, било је од изузетне важности оснивање једног универзитетског центра. Нарочито је то постало потребно на оним просторима који су ослобођени непосредно пред почетак Првог светског рата, током балканских ратова. Радило се о простору који су током историје већински насељавали Срби, али је током пет векова турске владавине постао национално разнородан. Због тога је био врло погодан за разне врсте пропаганди, нарочито бугарске државе, која је сматрала да ове територије припадају њој. Област која се између два светска рата називала Јужном Србијом или Старом Србијом превазилазила је границе данашње Северне Македоније. Она је обухватала и области Косова и Метохије и делове данашњег југа Србије.

Водећи српски универзитетски професори тога времена покрећу иницијативу за оснивање факултета у Скопљу. Највећи допринос овој идеји дао је тадашњи ректор Београдског универзитета др Јован Цвијић.²⁵² Свакако да своје заслуге у остварењу овог подухвата имају и професори Станоје Станојевић, Тихомир Ђорђевић и други. За реализацију овако захтевног подухвата било је потребно много више од добре воље, јер су околности за оснивање научне институције у овом делу земље представљале истински изазов. Најпре, тадашња Јужна Србија, са својим центром у Скопљу, по ослобођењу представља област са недовољно развијеном инфраструктуром. У том тренутку Скопље још не личи на европску варош већ више личи на турску касабу сличну многим другим оријенталним насељима тога доба, коју је између осталог одликовало богатство различитих културних и архитектонских слојева. У српској држави тек изашлој из страхаота Првог светског рата који је донео велика разарања, погибију и девастирану економију, постојала је

²⁵¹ Исто.

²⁵² Светислав К. Марковић и Јаков Ивановић, „Школство Јужне Србије од 1912. до 1937.“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, стр. 947.

свест, воља и разумевање за чињеницу колико би био важан један просветни центар у Скопљу за тадашњу Стару или Јужну Србију. Уз то, сам одабир професорског кадра који је требало упослити на новооснованом факултету није био нимало једноставан задатак, како због специфичних потреба и околности у којима је требало да ради, тако и због задатака које је требало да спроведе. Професори Београдског универзитета нису показивали одушевљење за прелазак на факултет у Скопљу, па није било једноставно наћи довољно мотивисан и полетан кадар. Да ли стицајем околности или промишљеним одабиром, вероватно уз утицај оба ова фактора, тек Филозофски факултет у Скопљу добиће први наставнички кадар који ће учинити овај нови факултет једним од најживљих факултетских средишта у тадашњој држави.

За долазак на Филозофски факултет у Скопљу Радослава Грујића је поред његовог научног рада препоручивао и његов национални рад и патриотско деловање, које је било познато и тадашњој интелектуалној јавности, јер је он у периоду пре избијања Великог рата сарађивао са значајним бројем српских интелектуалаца, као и са Српском краљевском академијом наука и са професорима Београдског универзитета. Међу њима су били и Јован Цвијић, Станоје Станојевић, Тихомир Ђорђевић, Јован Радоњић и многи други и др., који су међу најзаслужнијим за оснивање Филозофског факултета. У том тренутку Радослав Грујић се већ преселио у Београд и предаје на београдској Богословији. У само једној години од свог доласка у Београд до преласка у Скопље, Грујић је сходно својој природи, која је увек била изразито предузимљива, успео да успостави широк круг познанстава, нарочито са оним делом српске елите тог времена коју је одликовао изразито патриотски став и, могло би се рећи, једна врста националне еуфорије. Све су то разлози који су га избацили у први план када је започет процес оснивања факултета у Скопљу. Захтев за оснивањем факултета у Скопљу потекао је од државних власти, то јест од Министарства просвете и тадашњег министра Павла Маринковића који се обратио ректору Београдског универзитета речима:

„Скопље је један од најважнијих градова у целом Краљевству како у трговинском и економском погледу, тако, и нарочито, у политичком, националном и културном погледу. Стога је и просветни рад у Скопљу почео, одмах по ослобођењу, да се развија у великим размерама. Из тих разлога је несумњиво потребно да се у Скопљу оснује нека школска установа виша од гимназије и учитељске школе које за сада тамо постоје. Ради тога намеран сам поднети Краљевској Влади да се, у што краћем времену, оснује у Скопљу Филозофски факултет. Овај факултет не само да би био од великог националног и културног значаја и утицаја, већ би тиме што би привукао знатан број студената, олакшао у неколико и рад Универзитета у Београду.“²⁵³

Министар просвете још моли ректора да прибави мишљење Филозофског факултета у Београду о овој намери. Већ следећег дана састао се Универзитетски савет под председништвом тадашњег ректора Београдског универзитета Јована Цвијића и по први пут на седници која је одржана 13. децембра 1919. године расправљао о питању оснивања Филозофског факултета у Скопљу.²⁵⁴ Јован Цвијић отварајући дискусију на седници савета изјављује да је ово питање „зрело за решавање“ и као разлоге за то наводи следеће:

„Даљина Македоније од Београда. Пажња Београда као центра привучена је на наше земље северно од Београда, те ће Македонија још више бити занемарена. Због тога је

²⁵³ АМ-1.323.1. 1/1-2. Министар просвете Господину ректору. 11. XII 1919. године.

²⁵⁴ АС. Г-200. Записници седница Универзитетског савета. У Архиву Србије чувају се оргинални записници седница Универзитетског савета, док се у Државном архиву Македоније чувају преписи седница који су урађени за потребе комплетирања документације која је у вези са оснивањем Филозофског факултета у Скопљу.

потребно имати у Скопљу јак центар наше цивилизације. Сви који о томе мисле, држали су да је најприлагодније тамо основати Филозофски факултет.“

Износи мишљење да ће тај факултет привући студенте из Македоније, Старе Србије и знатног дела Црне Горе.²⁵⁵ На овој седници Савета поставило се и питање аутономије новог факултета спрам Београдског универзитета. Донета је одлука да о овом питању своје мишљење достави Филозофски факултет у Београду. Убрзо ће Живојин Ђорђевић, декан Филозофског факултета, ректору универзитета доставити одговор да је Савет Филозофског факултета у Београду на седници одржаној 25. децембра 1919. године одлучио да подржи мишљење Универзитетског савета о оснивању Филозофског факултета у Скопљу и да исти буде аутономног карактера.²⁵⁶ На седници Универзитетског савета одржаној 31. децембра 1919. године потврђена је одлука Савета Филозофског факултета у Београду да Филозофски факултет у Скопљу треба да буде аутономан и донета је одлука да се ти закључци проследе Министарству просвете.²⁵⁷ Из записника седнице одржане 28. фебруара 1920. године видимо да Јован Цвијић обавештава присутне да је посао на оснивању Филозофског факултета у Скопљу добро одмакао и да је већ расписан конкурс за наставнике, а да је са појединима и он сам водио разговоре.²⁵⁸ Како је Филозофски факултет у Београду био матични факултет из кога је израстао Филозофски факултет у Скопљу, тако је на овом факултету извршен избор првих професора чија су имена послата на седницу Универзитетског савета, где је после читања реферата био потврђиван њихов избор.²⁵⁹ После извештаја Филозофског факултета у Београду ректору Београдског универзитета, Савет универзитета на седници одржаној 13. марта 1920. године приступио је потврди избора професора.²⁶⁰ Прва четворица изабраних и потврђених професора били су др Степан М. Куљбакин за редовног професора, др Тихомир Остојић за редовног професора, др Радослав Грујић за ванредног професора и др Светомир Ристић за ванредног професора. Избор свих поменутих професора једногласно су потврдили чланови Савета Београдског универзитета.²⁶¹ Приликом избора за ванредног професора реферат о формалним и научним квалификацијама Радослава Грујића дали су др Станоје

²⁵⁵ АМ-1.323.1 4/11-12. Записник седнице Универзитетског савета одржане 13. XII 1919. године. Ови преписи записника су прекуцавани за потребе документације Филозофског факултета у Скопљу и на појединим местима нису прекуцани они делови који се односе на оснивање других факултета.

²⁵⁶ АМ-1.323.1. 2/3. Господину ректору Универзитета од 29. XII 1919. године.

²⁵⁷ АМ-1.323.1 4/12. Записник седнице Универзитетског савета одржане 31. XII 1919. године.

²⁵⁸ АМ-1.323.1. 4/12-13. Записник седнице Универзитетског савета одржане 28. II 1920. године. На овој седници Јован Цвијић први пут помиње имена Степана Куљбакина, професора славистике на харковском универзитету и Тихомира Остојића као кандидате за наставнике у Скопљу. На истој седници покренуто је и питање оснивања универзитетске библиотеке у Скопљу. Као датум оснивања филозофског факултета у Скопљу у споменици о јубилеју двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије (*Гласник Скопског научног друштва* XVII-XVIII, 1937, 948) наводи се 2. фебруар 1920. године, када је донета Уредба о оснивању Филозофског факултета у Скопљу.

²⁵⁹ АС, Г-200. Записник састанака Одбора за Скопски факултет. Ови записници су и сведочанство о степену аутономије коју је имао скопски факултет у односу на Београдски Универзитет и матични факултет. Наиме, на предлог Филозофског факултета у Београду Универзитет је формирао одбор за Скопски факултет кога су чинили професори Тихомир Ђорђевић председник, Владимир К. Петковић, Недељко Кашанин, Веселин Чајкановић и Владимир Ђоровић. Одбор је водио записнике од 1924. до 1926. године. Из истога се види да су се чланови одбора бавили разним питањима рада факултета у Скопљу. Последњи записник је вођен са седнице одржане 24. априла 1926. године и као једину тачку дневног реда имао је молбу Филозофског факултета у Скопљу да сам бира своје професоре, што је и усвојено од стране одбора. Иако после овога нису вођени записници, из једног дописа који се чува у истом фонду из 1928. године видимо да је и даље постојао „Скопски Одбор при Универзитету у Београду.

²⁶⁰ АМ-1.323.1. 4/13-14. Записник седнице Савета Београдског универзитета од 13. III 1920. године. Избор прва три професора извршен је на Филозофском факултету 5. марта, док је четврти изабран 7. марта 1920. године.

²⁶¹ Исто.

Станојевић, др Јован Радоњић и др Владимир Ђоровић.²⁶² Грујић је изабран за ванредног професора на предмету Историја српског народа.²⁶³ Сама по себи важна је чињеница да је Грујић сврстан међу прву тројицу професора изабраних на седници Филозофског факултета у Београду 5. марта, а да је трећи по реду од четворице изабраних професора на седници Универзитета одржаној 13. марта. У одлуци Министарства просвете од 25. маја налазимо податак да је указом од 20. априла 1920. године Грујић био први званично постављени професор Филозофског факултета у Скопљу,²⁶⁴ што најбоље сведочи о томе да Грујић спада у ред првих професора и оснивача овог факултета.²⁶⁵ На првој седници конституисаног Савета Филозофског факултета у Скопљу, која је одржана у Београду 9. маја 1920. године, после свог уводног излагања о разлозима за оснивање Филозофског факултета у Скопљу и његовом значају за Стару Србију и Македонију, Јован Цвијић позива присутне да конституишу факултет.²⁶⁶ За декана је изабран Тихомир Остојић, а за пословођу Радослав Грујић. На предлог Станоја Станојевића Грујић је изабран и за привременог секретара факултета, а дато му је и овлашћење да у одсуству декана који стално живи у Новом Саду њега пуноправно заступа пред властима. После извештаја др Тихомира Ђорђевића кога је ректор био послао да извиди како се решава питање потребног простора за смештај факултета у коме наводи да у Скопљу нема слободног одговарајућег простора за факултет, Савет поверава Радославу Грујићу да се са надлежним органима града Скопља побрине за обезбеђивање зграде факултета.²⁶⁷

Поред ова прва три професора, избор осталих професора на факултету текао је следећим редом: на седници од 5. априла изабрани су др Димитрије Мита Костић за доцента за Српску историју,²⁶⁸ а Милош Ивковић за професора на Катедри за српски језик. На седници одржаној 7. маја за хонорарног наставника за Историју средњег и старог века изабран је Петар Михајловић Бицли. Николај Окуњев је на место хонорарног професора за Археологију изабран на седници одржаној 15. маја. На седници одржаној 2. јуна 1920. године изабрани су: Грго Новак за доцента на Историји средњег века, Николај Михајловић Бубнов за хонорарног професора Нове историје и помоћних историјских наука, Павле Чубровић за

²⁶² АМ-1.323.20.37/79-80. Изводи из записника седница Савета Филозофског факултета у Скопљу одржаних у периоду између 5. IV и 2. VI 1920. године. АС, Г-208, Ф III. Савету филозофског факултета. Ради се о оригиналном предлогу наведених професора за Грујићев избор у професорско звање на Факултету у Скопљу. У овом предлогу поред основних биографских и библиографских података наводи се и то да се о његовом научном раду „стручна критика о њима у главном повољно изразила“. Помињу се и одређени недостаци, у али као крајњи закључак се наводи да његов рад заузима угледно место у нашој историографској књижевности.

²⁶³ АМ-1.323.1. 4/14. Записник седнице Савета Београдског универзитета од 13. III 1920. године.

²⁶⁴ АС, Г-200, Ф I, 2,3.

²⁶⁵ ОРГ 1335. Министарство просвете Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, Одељење за средњу наставу, П. Н. Бр. 2914 од 25. маја 1920. године. Уверење. У том тренутку Грујић има 20 година 5 месеци и 21 дан указне службе. „Садашњи наставници факултета“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930, 315-318. У овој публикацији наводи се да је листа професора сачињена „по хронолошком реду њиховог доласка на факултет“: Грујића 20. 4. 1920. године, Куљбакина 22. 5. 1920. године, Тихомира Остојића 25. 5. 1920. године и тако даље.

²⁶⁶ АМ-1.323.20.36/77. Записник прве седнице Савета Филозофског факултета у Скопљу, одржане 9. маја 1920. године у Ректорату Београдског универзитета. На овој првој седници од професора су присутни Јован Цвијић, Александар Белић и Станоје Станојевић, док су од професора новооснованог факултета присутни само Тихомир Остојић, Степан М. Куљбакин и Радослав Грујић.

²⁶⁷ АМ-1.323.20.36/77. Записнике првих неколико седница водио је Радослав Грујић.

²⁶⁸ АС, Г-208, ф III. Димитрије Мита Костић је поднео молбу са места професора карловачке гимназије за доцентско место на предмету Историја српског народа. Препоруку за његов рад дали су Станоје Станојевић и Владимир Ђоровић. ОРГ 1334. Поштовани и драги др Радославе! Ср. Карловци 15.IV. 920. Мита Костић се захваљује у писму на Грујићевим честитањима, на која он узвраћа и завршава речима: „Тим пре као Ваш доцент“.

доцента на Педагогији и етици и Светомир Ристић²⁶⁹ за професора Историје филозофије и логике.²⁷⁰ На овом списку професора налазе се имена личности које су у међуратном периоду дале значајан допринос науци и на многим другим пољима оставила дубок траг у српској историји. Иако смо раније истакли да је приликом оснивања Факултета изнет став да је Филозофски факултет у Скопљу аутономна високошколска институција, ипак ће се избор не само прве поставе професора, већ и свих других, још дуги низ година вршити на Београдском универзитету и на Филозофском факултету у Београду.²⁷¹ Нарочито ће у првој деценији рада овог факултета матични факултет у Београду и његови професори бити укључени у његов рад.

На основу сачуваних првих записника седница Савета Филозофског факултета у Скопљу које су се још увек одржавале у Београду, Грујић добија разна задужења на пословима организације факултета. На другој седници одржаној 15. маја 1920. године, Грујићу се даје задужење да узме у решавање питање потребног простора за предаваонице, деканат, секретаријат и кабинете за професоре. Када је реч о реализацији одобреног кредита за набавку намештаја, тај посао се такође поверава Грујићу, с тим да, ако је потребно, он посредује код власти да исти не пропадне.²⁷²

У првим месецима оснивања и рада Факултета једини је Грујић од свих примљених професора био стално ангажован у Скопљу на пословима обезбеђивања услова за почетак рада факултета. За то има и званичну сагласност: потписује се као заменик декана,²⁷³ а из сачуване документације види се да је као овлашћени заступник факултета обављао све послове управе.²⁷⁴

До 18. октобра 1920. године осим Степана Куљбакина у Скопље није пристигао ниједан од наставника.²⁷⁵ Грујић наводи да је у позну јесен 1920. године стигло првих девет наставника Филозофског факултета у Скопљу, од чега пет Срба, три Руса и један Хрват.²⁷⁶ Даље описује да су по доласку у Скопље „професори нашли спремљене само празне просторије за свој рад, привремено уређене у приземљу старе турске Идадије, онда најугледније зграде у Скопљу“, као и да су „први наставници, по доласку своме, изгубили много времена на припремању неопходних потреба прве научне и највише просветне институције у Јужној Србији, да би могла почети редовна предавања на факултету. Стога је

²⁶⁹ Првош Сланкаменац у *Годишњаку* посвећеном јубиларној деценији Филозофског факултета у Скопљу („Филозофски факултет у Скопљу 1920–1930“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета I*, Скопље 1930, стр. 7) не помиње избор Светомира Ристића за професора.

²⁷⁰ АМ-1.323.20.37/79-80. Изводи из записника седница Савета Филозофског факултета у Скопљу одржаних у периоду између 5. 4. и 2. 6. 1920. године.

²⁷¹ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. 447 од 13. јуна 1921. године. Из овог акта видимо да је Филозофски факултет у складу са добијеном аутономијом тражио право да самостално врши избор других професора на факултету и да се на истом могу полагати докторске студије.

²⁷² АМ-1.323.20. 37/78. Записник друге седнице Савета Филозофског факултета одржане 15. 5.1919. године у Ректорату Београдског универзитета.

²⁷³ АМ-1.323.20.36/77. Записник прве седнице Савета Филозофског факултета одржане 9. 4. 1919. године у Ректорату Београдског универзитета. На првој седници на предлог Станоја Станојевића донета је одлука да Грујић у одсуству декана који стално живи у Новом Саду пуноправно заступа њега, а тиме и факултет, пред властима.

²⁷⁴ АЈ, 66-156-429. У овом фонду налази се сачувано више докумената на којима је Грујић потписан као „заступник декана“.

²⁷⁵ ОРГ 1364. Писмо Степана Куљбакина упућено Радославу Грујићу 18. X 1920. године. У *Годишњаку Скопског филозофског факултета*, бр. 1, за 1930. годину, у чланку Првоша Сланкаменца („О филозофском факултету у Скопљу“, стр. 7) наводи се да су професори почели да пристижу током септембра и октобра.

²⁷⁶ ОРГ 1354. Нацрт говора који је Радослав Грујић одржао на факултету приликом прославе Светог Саве 27. јануара 1937. године.

упис на први семестар завршен тек 11. децембра 1920. године, а предавања су почела пет дана доцније – 16. децембра, са дванаест студената и десет студенткиња.²⁷⁷ Савет Филозофског факултета састао се први пут у Скопљу 1. новембра 1920. године.²⁷⁸ Приступна предавања одржана су од 16. до 20. децембра, а од 20. децембра почела су редовна предавања за студенте.²⁷⁹ Филозофски факултет у Скопљу је 1921. године бројао 21 запослену особу, од тога дванаест професора, једног секретара, једног писара, три библиотекара и четири послужитеља.²⁸⁰

У тренутку оснивања Филозофског факултета у Скопљу и избора за његовог декана, Тихомир Остојић већ је био човек у поодмаклим годинама и нарушеног здравља. Лично познанство Грујића са Тихомиром Остојићем потиче још од пре 1905. године, када се Тихомир Остојић захваљује Радославу Грујићу на дару његових радова и на сећању.²⁸¹ На основу њихове преписке може се закључити да је познанство Остојића и Грујића започело још у карловачком Архиву, где су обојица обављала свој научноистраживачки рад. И касније су Остојић као управник Матице српске, а Грујић као научни сарадник, били у прилици да још више продубе своје познанство. Из њихове кореспонденције види се да је између њих постојао присан однос научне сарадње и испомагања.²⁸² Њихово дугогодишње познанство их је упућивало једног на другог. То се већ види из писма којим се Тихомир Остојић захваљује Грујићу на лепим честиткама на избору за декана. Он у писму изражава слагање са Грујићевим опажањем да ће њих двојица у раду на факултету бити више упућени један на другог него остале колеге.²⁸³ Свакако да је то и један од разлога што ће се остарели декан умногоме ослонити на младог и предузимљивог професора кога већ добро познаје. За то време док Грујић ради на свему што је потребно уредити за новоосновани факултет, декан Остојић одлази у Врњачку бању. У свом писму Тихомир Остојић и сам изражава жаљење што није у могућности да дође у Београд и да, како сам каже, „гура са свима вама“.²⁸⁴ Тихомир Остојић биће у Врњачкој бањи од 19. јуна до 20. августа 1920. године.²⁸⁵ У тим одлучујућим месецима за обављање припрема за отпочињање рада факултета Остојић и

²⁷⁷ Исто.

²⁷⁸ АМ-1.323.20.39/81-82/78. Записник четврте седнице Савета Филозофског факултета у Скопљу, одржане 1. новембра 1920. године у факултетској згради Идадији. Седници су присуствовали: Т. Остојић, С. Куљбакин, Р. Грујић и М. Костић. Прва одлука прве седнице одржане у Скопљу била је да се позову и остали професори ради почетка рада факултета. Том приликом на деканов позив Грујић изјављује да ће доставити детаљан извештај о универзитетској згради, о постављењу привременог вршиоца дужности секретара и о осталим званичним актима и поднесцима, као и о финансијским приликама факултета уопште, а посебно о платама наставника. Овај први записник седнице одржане у Скопљу водио је Радослав Грујић. Првош Сланкаменац, „О Филозофском факултету у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета*, бр. 1, Скопље 1930. У овом чланку се наводи да се предвиђало да ће упис студената отпочети 15. новембра, што је и објављено. Међутим, упис је почео 21. новембра 1920. године.

²⁷⁹ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Филозофски факултет у Скопљу, бр. 162, од 24. фебруара 1921. г. У извештају који је декан факултета упутио министру просвете наводи се да су приступна предавања почела 16. децембра, а редовна 24. децембра 1920. године и да је први семестар завршен 28. фебруара 1921. године. У првом семестру факултет је похађало 33 слушаоца. Светог Саву су те године заједно прославили Учитељска школа и Филозофски факултет, који су у том тренутку још увек делили простор зграде Идадије. На прослави је говор одржао Радослав Грујић, који је имао излагање о просветитељском и политичком раду Светог Саве.

²⁸⁰ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. 536, од 23. августа 1921. године. Списак професора и осталог особља факултета.

²⁸¹ ОРГ 1332. Писмо Тихомира Остојића упућено Радославу Грујићу 29. августа 1905. године.

²⁸² Исто, 3. новембра 1905. године.

²⁸³ ОРГ 1364. Писмо Тихомира Остојића упућено Радославу Грујићу 2. маја 1920. године.

²⁸⁴ Исто, 19. јуна 1920. године.

²⁸⁵ Исто, 19. јуна и 11. августа 1920. године из Врњачке бање.

Грујић су у комуникацији путем писама.²⁸⁶ Иако немамо писма која је Грујић упућивао, из одговора Тихомира Остојића закључујемо да га је извештавао о свему што је предузимао и тешкоћама на које је наилазио. Нарочито се уочава да је проблем било обезбеђивање зграде и стварање предуслова за почетак рада факултета 1. новембра 1920. године. За овакву преданост у раду Остојић у писму Грујићу изјављује: „Ви заслужујете признање свих колега што се тако заузимате за нашу ствар. На Ваше извештаје не могу Вам ништа рећи него: само напред.“²⁸⁷

У ком се тренутку Грујић упознао са Степаном Куљбакином није нам познато, али на основу њихове преписке из периода оснивања факултета имамо податак да се Куљбакин са породицом налази у Черевиху, а да је између њега и Грујића успостављен врло присан однос. Он шаље разне захтеве и предлоге Грујићу у вези са радом будућег факултета, а овај га обавештава о току припрема за отварање факултета. У том тренутку и он је у потпуности препознавао и ценио Грујићеву помоћ њему лично и његов допринос у оснивању факултета. Куљбакин у писму Грујићу пише: „Ја сам на Вашој бризи искрено и топло захвалан“, и наставља: „Дошао сам у Србију напустивши све: отаџбину, пријатеље и своје ситно имање, па ето сам, хвала Богу, добио најскупоценије благо и то добро пријатељство. Фала лепо, драги друже, више пута ! [...] Ви сте због свију нас имали те имате још пуно бриге, морате много радити те трпети незгоде летњег путовања и скопске врућине. У томе смо сви ми – Ваше колеге – према Вама дужници.“²⁸⁸ Куљбакин је после Грујића први професор који се доселио у Скопље. Он му је августу и септембру једини и био од помоћи у припремним радовима у вези са факултетом.²⁸⁹ У преписци која се односи на период од маја до октобра 1920. године са професорима новооснованог факултета у Скопљу види се да је Грујић био тај који врши припреме и коме се они обраћају за разне своје потребе.²⁹⁰ У више наврата путује из Београда у Скопље и обратно, бави се администрацијом и састанцима са државним и градским званичницима, организовањем исплата припадљности професора и извршава многе друге обавезе за потребе факултета.²⁹¹

Узимајући у обзир чињеницу да је Грујић један од прва три професора запослена на Филозофском факултету у Скопљу, да изабрани декан Тихомир Остојић, тада у поодмаклим годинама, није био у могућности да на себе преузима послове који су више одговарали некој млађој и активнијој личности, те да од Степана М. Куљбакина, руског избеглице, није било могуће очекивати да у страномј средини решава велике административне и организационе проблеме, већ се рачунало с тим да он својим образовањем и ерудицијом допринесе научно-образовном статусу факултета, само по себи наметало је Грујића као једину личност која је могла да се носи са овако захтевним послом организовања рада новооснованог факултета у Скопљу. Све ово ће се видети и у даљим активностима Факултета које је спроводио Радослав Грујић у својим првим годинама рада.

²⁸⁶ Исто, 31. августа 1920. године. Из писма видимо да је у том месецу Грујић боравио у Ораховици.

²⁸⁷ Исто, 3. августа 1920. године.

²⁸⁸ ОРГ 1333. Писмо Степана Куљбакина упућено Радославу Грујићу 21. VII 1920. године.

²⁸⁹ ОРГ 1364. Писма Степана Куљбакина упућена Радославу Грујићу 1. 10. 1920. године и 18. 10. 1920. године. Куљбакин у том тренутку надзира како теку радови на адаптацији простора у пансиону „Бристол“ који је одређен за потребе професорских станова, док је Грујић био болестан.

²⁹⁰ ОРГ 1364. Поред наведених писама, у фонду ОРГ сачувана је и преписка са др Митом Костићем из тог периода.

²⁹¹ ОРГ 1335. Попис наставника Филозофског факултета у Скопљу од 18. 10. 1920. године. Судећи по овом попису, на платном списку у том тренутку били су следећи наставници: Тихомир Остојић, Степан Куљбакин, Радослав Грујић, Светислав Ристић, Николај Михајловић Бубнов, Петар Бицли, Николај Окуњев, Грга Новак, Мита Костић и Милош Ивковић.

Колико се Радослав Грујић ангажовао и био предан у пословима у вези са оснивањем факултета у Скопљу, потврђује то што је физичка исцрпљеност нарушила његово здравље, те је добио маларију због које ће кратко боловати.²⁹² Првош Сланкаменац наводи да је Грујић током лета 1920. године боравио у Скопљу, обезбедио зграду Идадије за факултет и станове за наставнике, али да за студентски дом у том тренутку није успео да обезбеди подесан објекат.²⁹³

Зграда Филозофског факултета у Скопљу

Главни предуслов за почетак рада факултета у Скопљу било је обезбеђивање одговарајућег простора. Од тренутка оснивања идеја је била да за потребе факултета буде употребљена стара зграда Идадије.²⁹⁴ Тихомир Ђорђевић у свом извештају који је поднео ректору Универзитета наводи да зграду у том тренутку заузима Учитељска школа са интернатом, те да је потребно прво њу иселити у неку другу зграду или најпре факултет сместити у неке друге просторије. Ђорђевић указује на велику оскудицу адекватног простора у Скопљу, закључујући да ће ово питање несумњиво задати много бриге и посла, те да се факултет пре јесени неће сигурно моћи отворити.²⁹⁵ На следећој одржаној седници Савета Филозофског факултета у Скопљу поново се покренуло питање решавања просторија за факултет, а дефинисана је и величина потребног простора. Решено је да Радослав Грујић при тражењу и уређивању зграде узме те констатације у обзир.²⁹⁶ У ту сврху се управа Факултета обратила Министарству просвете за одобрење да професори који путују у Скопље ради надзора приликом уређења простора зграде Идадије имају дневнице, јер је потребно да убрзају радове, с обзиром на то да док се не уреди зграда, нико од професора не може прећи у Скопље.²⁹⁷ Министарство просвете одредило је да професори Бранко Таназевић, Радослав Грујић и Веселин Чајкановић отпутују у Скопље, нађу погодну зграду и изврше све потребне припреме ради отварања Филозофског факултета у Скопљу.²⁹⁸ Радослав Грујић путује са Бранком Таназевићем у Скопље 8. јуна 1920. године.²⁹⁹ По свему судећи, био је то први сусрет Радослава Грујића са Скопљем, у коме ће провести стваралачки најбоље и најплодније године свог живота. Након увида у понуду зграда које могу послужити за потребе факултета, поднели су извештај Министру просвете. У извештају Грујић и Таназевић наводе да се једино зграда Идадије може употребити и прилагодити намени, јер једино она, са око 1950 м², има довољно простора да прими Филозофски факултет и да уједно привремено послужи и за потребе становања професора. Зграда је била у таквом стању да су се могле до јесени текуће године извршити потребне преправке, што би омогућило да се на јесен отвори

²⁹² ОРГ 1364. Писмо Тихомира Остојића упућено Радославу Грујићу 12. августа 1920. године. ОРГ 1333. Писмо Степана Куљбакина упућено Радославу Грујићу. Черевих 24. VIII 1920. године.

²⁹³ Првош Сланкаменац, „О Филозофском факултету у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930, стр. 3.

²⁹⁴ АМ-1.323.20. 36/77. Записник прве седнице Савета Филозофског факултета одржане 9. 4. 1919. године у Ректорату Београдског универзитета.

²⁹⁵ Исто.

²⁹⁶ АМ-1.323.20.37/78. Записник друге седнице Савета Филозофског факултета у Скопљу одржане 15. маја 1920. године у Ректорату Београдског универзитета.

²⁹⁷ АЈ, 66-156-429. Господине Министре. Београд 15. јуна 1920. године.

²⁹⁸ АЈ, 66-156-429. Министарство просвете Краљевства СХС, Опште одељење О. Бр. 3428 од 4. јуна 1920. године и документ у вези са тим упућен од Министра просвете Министарском савету.

²⁹⁹ АЈ, 66-156-429. Филозофски факултет Скопље. Господину министру просвете извештај који су архитекта Таназевић и Грујић поднели 14. јуна 1920. године. Извештај је писао Грујић.

факултет. Сама зграда је била велика, али су знатан простор заузимали ходници.³⁰⁰ Предложено је да приземље и први спрат није потребно преграђивати „јер ширина ходника zgodna је за употребу студената и музеја, кога ваља привремено такође у Идадију сместити“.³⁰¹ На првом спрату, поред студентских слушаоница, предвиђено је смештање деканове канцеларије. Други спрат предвиђен је за привремене станове професора, где би били смештени и сви семинари, а на њему би се извршиле грађевинске преправке у виду новог распореда и преграђивања простора. Мањи простори око зграде, као што је купатило – амам, искористили би се за потребе помоћног особља. До усељења Факултета било је потребно да Министарство предузме све неопходно да се што пре из зграде исели Учитељска школа и да отпочну радови на адаптацији простора. Такође, у свом извештају помињу и зграду старе Ислахане,³⁰² која се налазила у непосредној близини зграде Идадије у којој се у том тренутку налазила Подофицирска школа. У извештају наводе да ова зграда није подесна за факултет и да је за разлику од зграде Идадије у врло лошем стању, али да би, ако се из ње исели Подофицирска школа, она могла добро послужити за потребе Дома студената. Из извештаја се види да је Грујић извршио темељну припрему за смештај факултета. Ступио је у контакт са свим битнијим институцијама и личностима, од којих је сакупио обавештења на који начин би они помогли остварење овог наума.³⁰³ Министарство просвете обратило се Министарству унутрашњих дела са захтевом да „реквирира потребан број станова за професоре Филозофског факултета у Скопљу пошто се на други начин станови у Скопљу не могу наћи“.³⁰⁴ Захваљујући интервенцији министра унутрашњих дела за потребе професора факултета обезбеђен је пансион „Бристол“ у Скопљу са шест скромних станова.³⁰⁵ Грујић извештава министра да је због тога одлучено да се сви наставници преместе у Скопље од 1. октобра, како би заједнички учинили и довршили оно што је потребно за отварање факултета на јесен.³⁰⁶ Београдски универзитет обраћа се 7. јуна Министарству просвете да обезбеди код надлежних власти да се зграда Ислахана испразни и стави на располагање Универзитету најкасније до друге половине јула, како би се у току месеца августа могле извршити најхитније поправке.³⁰⁷ На овај допис се министар просвете обратио министру унутрашњих дела, а овај министру војске и морнарице, која је захтевала извештај од команданта 3.

³⁰⁰ АЈ, 66-156-429. Филозофски факултет Скопље. Господину министру просвете извештај који су Таназевић и Грујић поднели 14. јуна 1920. године. Ово ће касније добро доћи Радославу Грујићу јер ће велики број предмета чувати и излагати у ходницима Идадије.

³⁰¹ Исто.

³⁰² АЈ, 66-156-429. Месни одбор за заштиту деце у Скопљу, бр. 1709 од 9. 5. 1920. г. Зграда Ислахане (тур. дом за поправку) подигнута је средствима скопске општине и добровољним прилозима њених грађана, а била је намењена хуманом циљу васпитавања сирочади и напуштене деце. Ту су деца поред основног школског образовања добијала и стручно занатско образовање. Занати којим су се деца обучавала су: топографски, обућарски, кројачки, столарски, резбарски; поред заната изучавали су и музику. Ови подаци преузети су из жалбе коју је Месни одбор за заштиту деце у Скопљу поднео суду општине града Скопља поводом намере да се зграда уступи за потребе Филозофског факултета у Скопљу.

³⁰³ АЈ, 66-156-429. Филозофски факултет, Скопље. Господину министру просвете. Извештај који су Грујић и Таназевић поднели 14. јуна 1920. године. Грујић се овде потписује као професор и секретар факултета.

³⁰⁴ АЈ, 66-156-429. Министарство просвете Краљевства СХС, Опште одељење П. Бр. 4363, од 8. јула 1920. године.

³⁰⁵ АЈ, 66-156-429. Господину министру просвете, Београд 5. септембра 1920. године.

³⁰⁶ Исто.

³⁰⁷ АЈ, 66-156-429. Краљевство СХС, Универзитет у Београду, бр. 1967 од 7. јуна 1920. године. Господину министру просвете.

армијске области за мишљење по овом питању.³⁰⁸ На основу повереног му мандата Радослав Грујић извештава шта је све учињено на припреми за отварање Филозофског факултета и о тренутном стању.³⁰⁹ Преговори са војним властима да се Подофицирска школа из Ислахане исели и да се у њу смести Учитељска школа нису могли бити спроведени и поред све предусретљивости надлежних власти. Узрок томе је са једне стране био недостатак простора где би се сместила Подофицирска школа, а са друге стране арнаутски немири и упади који су у потпуности заокупили пажњу локалних војних власти. У датим околностима постигнут је споразум да се други спрат Идадије испразни за потребе Филозофског факултета. Одлучено је да се у наредној школској години не примају нови ученици у Учитељску школу у Скопљу, већ да се они распореде у друге учитељске школе.³¹⁰ На тај начин би цео други спрат Идадије остао на располагању Филозофском факултету, што би за почетак било довољно. Грађевинској дирекцији у Скопљу упућен је захтев да што пре изврши потребне преправке, за шта је она сачинила пројекат и предрачун који је 26. 2. 1920. године послала Министарству просвете за добијање кредита. Међутим, Грујић констатује да, нажалост, Министарство просвете није дало никакав одговор и да радове није могуће отпочети како би се они завршили до 1. новембра када би требало да почне рад факултета.³¹¹ За предвиђено пресељење свих наставника до 1. октобра Грујић наглашава да је потребно такође обезбедити материјална средства.³¹² У истом допису он истиче и да је неопходно да му се одобри пут у Нови Сад ради набавке намештаја за канцеларије, семинаре и слушаонице факултета.³¹³

Половином 1921. године за Филозофски факултет у Скопљу и даље није до краја решено стамбено питање. Факултет и Учитељска школа заједно су користили зграду Идадије за своје потребе и у истој приређивали заједно одређене догађаје попут прославе Светог Саве, али изгледа да су стање на терену и нетрпељивост две просветне управе доводиле до тога да су се ове две институције жустро међу собом бориле која ће само за себе задржати зграду. Како је стање све више захтевало да се реши оваква све неодрживија ситуација, Опште одељење Министарства просвете предложило је министру просвете да се зграда Идадије после завршене школске 1921/22. године преда на коришћење Учитељској школи.³¹⁴ У том тренутку у Скопљу су биле у изградњи две зграде за потребе просвете. Прва зграда, у Улици кеј 13. октобра, зидана је за потребе Учитељске школе.³¹⁵ Друга зграда, до ове, била је намењена просветном инспекторијату и грађевинској дирекцији. Могућност да не добије на коришћење целокупну зграду Идадије управа Факултета схватила је као врло неповољну и као велики ударац на углед ове најзначајније научно-просветне институције државе на тлу

³⁰⁸ АЈ, 66-156-429. Филозофски факултет, Скопље. Министарство просвете Краљевства СХС, Опште одељење П. Бр. 3660 од 11. VI 1920. године. Министарство унутрашњих дела Краљевства СХС, Управно одељење, У. бр. 12264 од 12. јуна 1920. године.

³⁰⁹ АЈ, 66-156-429. Господину министру просвете, Београд 5. септембра 1920. године.

³¹⁰ Исто. Учитељска школа у том тренутку има око 150, како Грујић каже, „курсиста“ од којих највећи број завршава школу крајем јануара.

³¹¹ Исто.

³¹² ОРГ 1364. Господину Министру просвете. Београд, 5. септембра 1920. Овде се Грујић потписује као заменик декана Ф. Ф. у Скопљу.

³¹³ Исто.

³¹⁴ АЈ, 66-156-429. Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење. П. Бр. 2049 од 30. јуна 1921. године. Као разлоге да Учитељска школа остане у згради Идадије наводи то што је она већ имала спаваонице за ученике, које нова зграда није имала, и да својим положајем на периферији града одговара зато што је у продужетку дворишта било 10 хектара земље која је могла бити коришћена за потребу наставе у пољопривреди.

³¹⁵ АЈ, 66-592-980. Заглавље Учитељске школе бр. 442 од 24. II 1921. године. Зидане зграде учитељске школе започето је још у време турске власти у Скопљу. Иако је ова зграда била нова, вероватно да незадовољни њеним архитектонским решењем, ни Учитељска школа ни Факултет нису хтели да се уселе у исту.

Јужне Србије. Сви дописи и ургенције које је факултет покренуо како би ову најрепрезентативнију зграду добио на коришћење нису уродили плодом.³¹⁶

У зграду која је била у изградњи Филозофски факултет се уселио тек трећег семестра 1921. године. У другу двоспратну суседну зграду, коју је прво запосело Министарство просвете, а после Министарство грађевине, Факултет се уселио тек 1936. године. Све до усељења у другу зграду Факултет је имао проблема са простором за семинаре и кабинете професора.³¹⁷

Библиотека

За рад Факултета поред решавања питања простора неопходно је било решити и питање факултетске библиотеке. Ово питање се покреће већ на седници Универзитетског савета која је одржана 28. 2. 1920. године. Јован Цвијић тада извештава да је Министарство просвете за потребе Универзитетске библиотеке у Скопљу обезбедило кредит у износу од 50.000 динара, а да постоје изгледи да добротвор из Сенте целу своју библиотеку завешта Факултету. Цвијић том приликом напомиње и то да је откупљена библиотека Ватрослава Јагића, која би могла да буде припојена библиотеци Факултета.³¹⁸

Решавање питања библиотека нарочито је било важно и због чињенице да у Скопљу у том тренутку није постојала ниједна озбиљнија јавна библиотека. Иако је убрзо по ослобођењу крајева Старе или Јужне Србије од турске власти Министарство просвете Краљевине Србије основало 1914. године у Скопљу Народну библиотеку, која је била намењена свим грађанима, она је привремено била придодата Скопској гимназији. Од укупног књижног фонда библиотеке приликом повлачења на јесен 1915. године спасено је само 145 књига од веће вредности. Међу тим књигама било је и *Мирослављево јеванђеље*, које је са осталим књигама однето у Француску, да би по завршетку рата било враћено у Скопље.³¹⁹ Грујић наводи да су за прва предавања наставника и малобројних студената у првом семестру послужиле приватне библиотеке појединих наставника, које су они донели са собом.³²⁰

Непостојање одговарајуће библиотеке скоро да потпуно обесмишљава стварање универзитетског центра, што је у том тренутку Скопље тежило да постане. Знајући значај библиотеке за студенте, Грујић пише:

„Стога је неопходно потребно, да се приступи набављању бар најнужнијих књига без којих не може почети, а још мање правилно развијати се добар рад на факултету.“

Свестан чињенице да је библиотека основ било каквог просветног и научног рада, Грујић ће се у првој години рада факултета највише заложити за њено оснивање и богаћење. Питање оснивања и прибављања књига за потребе студената Филозофског факултета покренуо је још 5. септембра 1920. године, када се обраћа министру просвете у име Факултета као заступник декана, наводећи:

³¹⁶ АЈ, 66-592-980. У овом фонду постоји више докумената који сведоче о борби управе Филозофског факултета да добије на коришћење зграду Идадије.

³¹⁷ ОРГ 1354. Нацрт говора који је Р. Г. одржао на факултету приликом прославе Светог Саве 1937. године.

³¹⁸ АМ-1.323.1. 4/12-13. Записник седнице Универзитетског савета одржане 28. II 1920. године.

³¹⁹ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Филозофски факултет у Скопљу, бр. 275, од 5. априла 1921. године. Када је оснивана Универзитетска библиотека у Скопљу, управа факултета тражила је да се њеном фонду прикључе и књиге старе Народне библиотеке у Скопљу, наводећи као разлог то што је те књиге сада тешко набавити, а да се оне тренутно налазе у Гимназијској библиотеци, где „никоме ни зашто не служе“.

³²⁰ ОРГ 1354. Нацрт говора који је Р. Г. одржао на факултету приликом прославе Светог Саве 1937. године.

„просторије за Филозофски факултет у Скопљу стављене су нам на расположење, потребно је да се приступи набавци намештаја и библиотеке по одобреним кредитима. Стога молимо, да нам се одобри кредит за путовања у главне индустријске и просветне центре наше отаџбине, као и у Грац и Беч, где се све може добити много јефтиније и поузданије него у Београду.“³²¹

Амбициозност Грујићева огледа се и у томе колико значајних универзитетских и књижевних центара жели да обиђе да би се опремила факултетска библиотека.³²² Министарство просвете одобрило је 200.000 тадашњих динара за Грујићево путовање ради набавке књига за потребе Факултета.³²³ На пут је Радослав Грујић кренуо 26. новембра 1920. године, а вратио се 6. јануара 1921. године.³²⁴ Известио је факултетски Савет да је по одлуци Министарства просвете посетио Праг, Беч, Грац, Марибор, Љубљану и Загреб, а затим бању Нермет код Мохача и Сенту.³²⁵ Ово путовање на најбољи начин сведочи како о предузимљивости тако и о довитљивости Радослава Грујића да своје намере спроведе у дело. Прва станица Грујићевог путовања био је Праг.³²⁶ Разлог за то је сазнање о понуди за откуп значајне библиотеке госпође Панајотов-Урбанкове, супруге тада покојног чувеног бугарског професора и антиквара. Грујић је том приликом откупио 2.110 свезака књига.³²⁷ Књиге су већим делом биле на руском (806) и српском језику (721), затим на немачком, француском, енглеском, чешком и бугарском, а по својој тематици односиле су се већином на Србе и Јужне Словене уопште.³²⁸ Поред ових, Грујић је прикупио и откупио издања Чешке академије наука, Чешког земаљског архива, Матице чешке, Правничког друштва чешког, Чешког ученог друштва и разну периодику. Из његовог извештаја види се да је том приликом успоставио контакте са многобројним представницима ових институција од којих је неке знао и пре овог путовања. За разлику од Прага, где је успео да посети бројне књижаре и антикваре и откупи и прикупи бројне књиге, иста срећа није га послужила у Бечу и Грацу. Његов долазак у ове градове поклопио се са католичким божићним празницима па готово ништа није могао да нађе „јер су радње препуне и све веће наруџбине одлажу се до после нове године“. Ипак, и у таквим околностима он је успео да обиђе бројне антикварнице и због заузетости продаваца сам је улазио у њихове магацине и изабирало које су књиге за Факултет. Ову прилику је такође користио да посети важне научне и културне институције и прибави њихова публикована издања. Из Граца долази у Марибор, где ступа у контакт са председником тамошњег Историјског друштва. У Љубљани је уписао Филозофски факултет у Скопљу за члана оснивача Матице словеначке и обезбедио сва њихова издања за Факултет.

³²¹ АЈ, 66-545-818. Господину министру просвете за Филозофски факултет у Скопљу Радослав Грујић. Београд, 5. септембра 1920. године.

³²² АЈ, 66-545-818. Ф. Ф. у Скопљу Ад. бр. 31. ех 920, од 30. септембра 1920. Министарству просвете.

³²³ АЈ, 66-545-818. Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS, Opšte odeljenje, P. br. 7176 od 7. oktobra 1920. g. Од одобреног износа од 200.000 динара одређено је да се у Бечу и Грацу утроши 50.000, у Софији 15.000 и у Краљевини СХС 135.000 динара.

³²⁴ АМ-1.323.12.15/266-270. Извештај са путовања Радослава Грујића који је поднет Савету Филозофског факултета у Скопљу 7. јануара 1921. године.

³²⁵ Исто.

³²⁶ АЈ, 66-545-818. Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS, Opšte odeljenje, P. br. 7176 od 7. oktobra 1920. g. У овој одлуци не наводи се Праг као место за које је Грујић добио одобрење Министарства да путује, наводе се само Грац, Беч и Софија.

³²⁷ АМ-1.323.12.15/266-268. Извештај са путовања Радослава Грујића који је поднет Савету Филозофског факултета у Скопљу 7. јануара 1921. године. Радослав Грујић наводи у извештају да је госпођа Панајотов крила бугарско презиме свог покојног мужа и да је користила своје девојачко чешко презиме надајући се да ће, услед околности да је Србија после рата остала без књига, моћи да постигне бољу цену.

³²⁸ Исто.

Такође је у Љубљани ступио у контакт са управником словеначког Народног музеја Јосипом Мантуанијем и уговорио да Музеј у Скопљу добија сва издања њиховог Музеја и Архива.³²⁹ У Загребу је успео да обезбеди и сва „Академска издања, издања Музеја и Археолошког друштва, као и издања земаљског архива. Уз то сам поручио сва издања Матице хрватске и уписао Факултет за њеног члана оснивача“.³³⁰ У Загребу је Грујић ступио у контакт и са другим водећим људима културних и научних институција, као и са бројним књижарима и антикварима. На основу овог извештаја види се да Грујић није само прикупио бројне књиге за библиотеку, већ је и успоставио бројне контакте, како у име факултета тако и у своје лично име. Из Загреба долази у Београд где му Никола Вулић помаже и посредује приликом откупа књига.³³¹ У Београду прикупља бројна обавештења где би и како могао да додвори књиге за Факултет. У Земуну сазнаје да се у бањи Нермет код Мохача у дворцу тамошњег кнеза налази велика библиотека која је бројала између 10.000 и 15.000 свезака. Грујић је отишао лично и приступио одабиру књига за факултет у Скопљу. Када се вратио у Београд, одмах је ступио у контакт са ректором Слободаном Јовановићем са предлогом да се ова библиотека као репарациона штета подели између Београдског универзитета, скопског факултета и Народне библиотеке. Из бање Немет долази у Сенту код Јоце Вујића, колекционара уметнина и библиофила који је, како су раније погрешно били обавештени у Скопљу, хтео да завешта своју библиотеку Факултету у Скопљу. Међутим, показало се да је то била нетачна информација, јер је Јоца Вујић имао намеру да поклони само дупликате које је поседовао, али је Грујић са њим успео да успостави добар однос, те га је Вујић замолио да остане код њега неколико дана да изабере и друге књиге које сматра да су потребне факултету. Нажалост, Грујића је у том послу даље омело сазнање у Београду да су почела предавања на Факултету у Скопљу и он хита да се врати у Скопље. Овом приликом није успео, иако је планирао, да обиђе и Бугарску, пошто је у том тренутку граница била затворена, тако да ће ово путовање морати да одложи.³³² Професорима је одобрен кредит за путовање и набавку књига, тако да је др Светомир Ристић путовао у Лајпциг,³³³ а професор др Грго Новак истим поводом путовао је у Италију.³³⁴

У свом извештају Министарству просвете декан Тихомир Остојић фебруара 1921. године извештава да се Универзитетска библиотека успешно развија и да је до тог тренутка набављено, купљено или поклоњено више од 15.000 свезака.³³⁵

Грујић ће своје путовање у Бугарску ради набавке књига за библиотеку реализовати у мају 1921. године.³³⁶ Из Скопља ће се прво упутити за Београд, где обилази више власника приватних библиотека од којих покушава да поклоном или откупом прибави књиге за

³²⁹ Јосип Мантуани (1860–1933) био је словеначки историчар уметности и музиколог. Директор Народног музеја у Љубљани постао је 1909. године.

³³⁰ АМ-1.323.12.15/266-268. Извештај са путовања Радослава Грујића који је поднет Савету Филозофског факултета у Скопљу 7. јануара 1921. године.

³³¹ Исто. Ово је први извор који нам говори о директној сарадњи Николе Вулића и Радослава Грујића који ће касније приликом археолошких ископавања по Јужној Србији бити блиски сарадници.

³³² Исто.

³³³ АЈ, 66-545-818. Краљевство СХС, рачуноводство Министарства просвете Р. П. Бр. 9572 од 2. XII 1920. године.

³³⁴ Првош Сланкаменац, „О Филозофском факултету у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930. стр. 10.

³³⁵ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу Ф. Ф. У. бр. 162 од 24. фебруара 1921. године.

³³⁶ АМ-1.323.12.15/271-272. Савету филозофског факултета у Скопљу. Извештај који је Радослав Грујић поднео 16. 4. 1921. године.

библиотеку Филозофског факултета у Скопљу.³³⁷ Из Београда се упутио у Софију, где успева да набави скоро сва издања Бугарске академије наука. Прибавио је и поред великих тешкоћа сва издања Музеја и Археолошког друштва Бугарске, те годишњаке Софијског универзитета и сву значајнију бугарску периодику тог времена, попут *Зборника за народну умотворину, науку и књижевност*. Како сам наводи: „Осим тога прибавио сам све што сам могао наћи на бугарском језику о Србима и српским земљама.“ Грујић истиче да је током боравка у Софији прибавио око 1.000 свезака. Ово путовање било је од великог значаја за Грујића јер је имао прилику да се непосредно упозна са деловањем бугарске пропаганде. Набавком књига које су писали бугарски научници покушавао је да научну јавност тадашње Јужне Србије упозна са ставовима бугарске пропаганде о овим областима, и на тај начин професорима и студентима Филозофског факултета у Скопљу пружи могућност да критичким сагледавањем ових ставова дају адекватан одговор на ту пропаганду. Да је овај Грујићев подухват био и велики успех видимо и на основу Меморандума који су саставили професори, а декан факултета га упутио на различите значајне адресе, где професори који нису успели као Грујић констатују: „Хтели смо да два наставника пошаљемо ради набавка књига у иностранство, једнога у Италију, другог у Пољску, овога другог нарочито ради руских књига. То је, у овај мах, најближи, најбржи и најјефтинији начин. Ова два наставника чине жртву за добру ствар, али је молба наша кратко одбијена, опет с позивом на неки параграф. То је тим чудније, што је неким нашим наставницима допуштено било недавно да тај параграф обиђу.“³³⁸ У јесен 1921. године Савет факултета донео је одлуку да се читаоница факултета учини јавно доступном.³³⁹

Иако су у првој години за рад Факултета одобрена значајна средства, као и за потребе формирања факултетске библиотеке и професори на челу са Грујићем доста урадили на том пољу, ипак нису успели да остваре један од основних предуслова за будући рад Факултетске библиотеке, а то је запошљавање библиотекара. Прва особа запослена на месту привременог библиотекара Факултета био је Димитрије Кириловић 1921. године.³⁴⁰ Грујић ће се питањем библиотеке Факултета бавити дуги низ година. Он ће бити вишегодишњи председник одбора факултета задуженог за библиотеку.³⁴¹ Како се библиотека увећавала, Грујић је Савету Филозофског факултета предложио да се у факултетској библиотеци запосли и Владимир Ираклидије, што је факултетски савет усвојио.³⁴² Грујић као главни разлог за запошљавање асистента библиотекара наводи потребу израде стручног каталога не би ли студенти и други корисници лакше користили библиотеку, што није било могуће да уради само један библиотекар. Приликом оснивања библиотека је устројена по централном принципу, то јест није била подељена по семинарима.³⁴³ Грујић тако крајем 1922. године наводи да библиотека у том тренутку има око 30.000 књига, да је исте потребно по изради каталога поделити по струкама и да је за тај посао потребна особа која има потпуно познавање садржаја свих

³³⁷ Исто. У Београду је са др Милетом Новаковићем преговарао о библиотеци његовог оца.

³³⁸ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. 343 од 29. априла 1921. године. Меморандум Филозофског факултета у Скопљу. Може се са сигурношћу тврдити да се овај део односи и на Грујића и његова путовања ради набавке књига. Даље се у тексту говори и о значају библиотеке за сам факултет и о великом хендикепу због непостојања стално запосленог библиотекара.

³³⁹ Првош Сланкаменац, „О Филозофском факултету у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930, стр. 10.

³⁴⁰ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу Ф. Ф. У. Бр. 236 од 17. IV 1921. године.

³⁴¹ АМ- 1.323.12.15/274. Библиотека Универзитета у Скопљу, Бр. 86, од 27. априла 1922. године.

³⁴² АМ-1.323.12.15/275. Б. У. Број 155. Господину декану Ф. Ф. од 3. октобра 1922. године.

³⁴³ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. 343 од 29. априла 1921. године. Меморандум Филозофског факултета у Скопљу упућен је Министарству просвете.

књига.³⁴⁴ За десет година свог рада факултетска библиотека дошла је до броја од 60.000 свезака.³⁴⁵ У тренутку када је Грујић напуштао Филозофски факултет у Скопљу и прешао на Теолошки факултет, библиотека је бројала око 70.000 свезака.³⁴⁶

Факултет је знатно проширио своју библиотеку захваљујући репарацији из Немачке. Грујић пише:

„Држава наша, високо ценећи научног и највишег просветног рада у Јужној Србији, у прво време, у доба нашег великог економског просперитета, врло добро је финансирала наш факултет и давала знатне своте специјално за факултетску библиотеку и остала науци потребна средства, [...] али јој је последњих година, услед тешке финансијске кризе и сталног смањивања буџета, готово онемогућено да набавља нове научне публикације и држи довољно стручних часописа, који су тако потребни да би се правилно могао пратити развитак научних дисциплина код нас и у иностранству.“³⁴⁷

Грујић у свом говору 1937. године наводи податак да библиотека има 70.000 свезака књига.

Приступно предавање

Проф. др Радослав Грујић је за разлику од других професора који су своја приступна предавања одржали између 16. и 20. децембра 1920. године³⁴⁸ своје приступно предавање одржао у фебруару 1921. године.³⁴⁹ Разлог за ово било је његово одсуство са Факултета у том периоду због путовања предузетих ради набавке књига за факултетску библиотеку. Ванредни професор историје српског народа у свом приступном предавању поред излагања историје српског народа, са нарочитим освртом на крајеве Јужне или Старе Србије, изложио је и који се то задаци постављају пред младу научну и просветну институцију и њене студенте, будуће истраживаче и научне прегаоце. У свом приступном предавању Грујић креће од праисторијских прилика долазећи до савремених дешавања, дајући један систематски географски, историјски и културни преглед Старе Србије. Грујић је био добро информисан о историји ових крајева, а исте је очигледно интензивно обилазио пре одржаног приступног предавања, јер се из предавања јасно стиче такав утисак.

У свом приступном предавању Грујић се осврће на велики значај који је Јужна Србија имала у историји српског народа. Када је реч о историјско-културном значају Јужне Србије и Македоније, он истиче да су само неке гране потпуније обрађене, док су друге једва и започете. Креће од предисторијског становништва и насељавања на овим просторима до првих народа на овом тлу, старих Дарданаца, које Страбон, писац из времена Тиберија, помиње као прастановнике ових крајева. Прелазећи предримски, римски и византијски период на овим просторима, задржава се на раздобљу насељавања Срба и њиховом

³⁴⁴ АМ-1.323.12.15/275. Б. У. Број 155. Господину декану Ф. Ф. од 3. октобра 1922. године.

³⁴⁵ Првош Сланкаменац, „О Филозофском факултету у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930, стр. 10.

³⁴⁶ Број од 65.000 књига помињу К. Марковић и Ј. Ивановић („Школство Јужне Србије од 1912. до 1937.“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, стр. 947–949).

³⁴⁷ ОРГ 1354. Нацрт говора који је Радослав Грујић одржао на факултету приликом прославе Светог Саве 1937. године.

³⁴⁸ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Филозофски факултет у Скопљу бр. 162 од 24. фебруара 1921. године. Првош Сланкаменац, „О филозофском факултету у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930, стр. 9.

³⁴⁹ ОРГ 1354. „Историјски значај Јужне Србије и Македоније“, Приступно предавање на универзитету 1921. године. Његово приступно предавање сачувано је у изворном облику у виду руком писаног текста.

овладавању овим областима. Наводи податке да су српски владари поред манастира имали своје дворове и да су остала бројна сведочанства о средњовековној српској властели. Нарочито се задржава на периоду турских освајања и њихове владавине на овим просторима. Тема коју нарочито обрађује јесу миграције становништва под турском влашћу, наводећи да су се на запад селили не само Срби, већ и да су турске власти приликом освајања простора Хрватске, Словеније и Штајерске многе становнике тих области пребациле у Турску. Грујић указује на податак да је у турским пустошењима у северној Хрватској из 26 хрватских кастела одједанпут одведено преко 35.000 душа.

Историјско-књижевни значај области Јужне Србије прилично је привукао пажњу стручњака с обзиром на то да је био у непосредном додиру са књижевним центрима какви су Солун, Света Гора, Преспа, Охрид, Скопље и Кратово. Грујић указује на нарочити значај који простори Јужне Србије имају за изучавање наше традиционалне књижевности. После Косова, прилепски крај доводи се у везу са највећим и најлепшим циклусом народних песама, при чему Марко Краљевић није довољно објашњен у српској литерарној, а још мање у духовној историји српског народа, иако је „Србин Марко најпопуларнија личност међу разним народима целог Балканског полуострва“. „Ако се духовна јачина једног народа може ценити по утицајима које он врши на суседна племена и народе, онда сам пример Краљевића Марка сведочи о томе да српски народ представља најјачи народ Балканског полуострва.“ Узимајући у обзир чињеницу да је Марко највише опеван у западном делу нашег народа, како Грујић наводи – „све до истарских и штајерских слава, даће и правац истраживању за решавање проблема наших најстаријих миграција из ових области“.

О степену изучености историје архитектуре и сликарства у Јужној Србији и Македонији он закључује:

„Значај ове области за нашу историју уметности, а нарочито архитектуру и сликарство већ је прилично истакнут. Монументални остаци споменика наше старе културе, величанствене задужбине наших краљева, царева и властеле, разасути тако обилно по целој овој области, привукли су на себе пажњу многијех страних и наших научника првога реда, те су нам дали већ доста јасну слику њиховог естетског и уметничког значаја. Но на том пољу ће се још много и систематски морати радити, да се добије потпуна слика целокупне српске уметности у прошлости.“

Наводи да су ове области у историји хришћанства од изузетног значаја за проучавање почетака монашког живота, па и јеретика богумила који су живели на овим просторима.

О могућностима за археолошка и етнологска истраживања Грујић говори:

„Но од свих грана културне историје наше најмање је до сада рађено на историјско-археолошком и историјско-етнографском значају ових области за решавање проблема, који имају за нас не само научно-теоријски, него и национални практички смисао.“

Већ из ових речи може се уочити колики значај Грујић још у том тренутку придаје археолошким истраживањима, у која ће касније индиректно или директно сам бити укључен током свог рада у Скопљу. Он истиче богату и сложену етнографску структуру ових области и њихов историјски значај за ширење и утврђивање етнографских, а с њима и државних граница српског народа које тек треба расветлити. У говору Грујић упућује студенте да многа имена места попут Град, Градина, Градиште и Гребиште, као и географске карте, сведоче да на тим просторима има много археолошких локалитета које тек треба „прекопати и предузети археолошка истраживања“. Он наводи и да би требало истражити палафитска

станишта „зграде на колцима које беху у јакој употреби по већим рекама, а нарочито на језерима“.³⁵⁰

Ово Грујићево приступно предавање поред тога што нам пружа прегршт историјских, културних, миграционих, географских и многих других података, јасно одражава правце у којима треба да се креће истраживање студената Филозофског факултета у Скопљу у наредном периоду. Закључци и идеје које је Радослав Грујић изнео у овом предавању у главним цртама остаће присутни до краја његовог скопског периода усмеравајући његово деловање.

Предавачко устројство

Радослав Грујић већ у првим месецима започиње интензиван рад на научном развоју Факултета. Први семинар Филозофског факултета у Скопљу основан 1920. године био је Семинар за историју Јужних Словена на чијем се челу налазио др Радослав Грујић.³⁵¹ У првом зимском семестру школске 1920/21. године Грујић је држао следећа предавања: „Немањински период у историји Јужних Словена“, „Карађорђе и његово доба“ и „Читање и тумачење извора за немањински период“.³⁵²

Један од главних проблема у раду факултета био је недостатак професорског кадра и непопуњеност свих катедри факултета.³⁵³ Грујић приликом свог путовања марта 1921. године учествује у договорима на Београдском универзитету и Филозофском факултету у Београду о кандидатима и о њиховом избору за професоре скопског факултета.³⁵⁴ Ту ступа у контакт са новим ректором Београдског универзитета Слободаном Јовановићем и деканом Филозофског факултета у Београду Николом Вулићем, који схватају проблеме у којима се налази Филозофски факултет у Скопљу. Том приликом одржано је више састанака на којима је Грујић присуствовао и учествовао у предлагању више кандидата за рад на скопском Филозофском факултету.³⁵⁵

Какво је било стање и гледиште на потребе новооснованог скопског факултета најбоље се може закључити на основу Меморандума факултета који је испред колектива професора упутио декан факултета Тихомир Остојић. Суочавајући се са многим недаћама и на основу истих, стичући искуство како одговорити на проблеме у датим околностима,

³⁵⁰ Исто.

³⁵¹ ОРГ 1364. Писмо упућено Радославу Грујићу од његовог у том тренутку изабраног асистента, доцента Димитрија Мите Костића. Ср. Карловци 15. IV 1920. Види и: Првош Сланкаменац, „О Филозофском факултету у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930, стр. 10.

³⁵² АЈ, 66-156-429. Преглед предавања која ће се одржати на Филозофском факултету у Скопљу зимског семестра школске 1920/21. године.

³⁵³ Првош Сланкаменац, „О Филозофском факултету у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930, стр. 7. Николај Михајловић Бубнов и др Павле Чубровић, иако су изабрани за професоре Филозофског факултета у Скопљу, нису ступили на ту дужност.

³⁵⁴ АМ 1.323.12.15/271-272. Савету Филозофског факултета у Скопљу. Извештај који је Радослав Грујић поднео 16. 4. 1921. године.

³⁵⁵ Исто. Разматрано је попуњавање места за Византологију, Педагогију, Психологију, Немачки, Етнографију, Упоредну граматику. Том приликом подржан је и предлог факултета у Скопљу да се оснује катедра за турски и лектура за арбанашки језик. Поред наведених покренутих и решених питања, Грујић се у име факултета заузимао да се прими за наставника г. Флорофски, иако је то лоше прихваћено како на Београдском универзитету, тако и у Министарству просвете. Више важних одлука о постављењима и путовањима професора донето је том приликом. Подноси захтев за повећања хонорара професора за 25%, поново покреће питање буџета факултета за 1921/22. годину и реализације кредита опредељених за факултет. Убрзавање радова на завршетку зграде за потребе Учитељске школе и уступање целокупне зграде Идадије за потребе факултета и друго.

меморандум је написан пре свега са циљем да се отклоне извесни недостаци настали приликом оснивања факултета. Меморандум је имао за циљ да се вишим просветним и осталим властима укаже на ванредне прилике које су у том тренутку владале на простору Јужне Србије и потребу да се на њих адекватно одговори, нарочито узимајући у обзир чињеницу да „питање Универзитета у Скопљу искаче из оквира чисто просветне организације наше земље и постаје политичко и државно питање“, због чега су професори нашли за сходно да се на овај начин обрате.³⁵⁶

Узроке за овакво обраћање треба тражити и у средини коју су затекли професори факултета који су у том тренутку дошли у Скопље. Већина њих била је пореклом из западних крајева државе које је насељавао српски народ, па тако они пишу: „Скопље је од свих универзитетских места наше државе најтежа позиција за научника. Научне атмосфере овде нема, социјалне прилике и животни услови су тешки.“³⁵⁷

У Меморандуму се полази од чињенице да је приликом оснивања факултета идеја водила била не само просветни већ надасве државни интерес да на подручју које је дуго било под управом турске власти, и које је карактерисала „учмалост и културна заосталост овога народа и слаба национална свест, која се у неким крајевима једначи са анационалношћу“, што пре повеже у јединствену целину са осталим српским народом у тадашњој држави. Да би се испунили задаци који су постављени пред Факултет, управа и професори сматрали су да је неопходно остварити два предуслова: унутрашњу снагу и спољашњу репрезентативност. Под унутрашњим снагама подразумеван је просветни кадар: „За наставнике нека се овамо шаљу људи научно спремни, али исто тако одушевљени за народни рад. Овамо нека долазе људи који долазе од добре воље, а не на силу.“ Недостајуће наставно особље потребно је што пре попунити и због специфичних и тешких прилика у Скопљу и нарочито га „крепко помагати“.³⁵⁸

Под спољашњом репрезентативношћу подразумевали су се на првом месту простор и уређење факултета који својим изгледом треба да „неодољиво привлаче“, поготово у средини где је народ специфичан: „Овај свет је уопште повучен и неповерљив, стога се туђи и не загрева.“ Због тога сматрају да је врло важно да факултет има репрезентативну зграду која би самим својим изгледом код таквог народа морала изазивати поштовање. На крају Меморандума се као главно покреће решавање студентског питања, а ту се на првом месту мисли на хитну потребу за студентским домом.³⁵⁹

Први гостујући професор предавач на факултету био је Фердо Шишић, професор загребачког универзитета и Грујићев професор на том факултету.³⁶⁰ Током школске 1921/22. године Грујић је држао предавања из предмета Историја Хрвата, Историја Српске цркве и Аграрно правни односи у српској прошлости.³⁶¹

³⁵⁶ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. 343 од 29. априла 1921. године.

³⁵⁷ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу Ф. Ф. У. Бр. 236 од 17. IV 1921. године.

³⁵⁸ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. 343 од 29. априла 1921. године. Меморандум Филозофског факултета у Скопљу упућен је Министарству просвете, Министарству унутрашњих дела, ректору Београдског универзитета и Филозофском факултету у Београду.

³⁵⁹ Исто.

³⁶⁰ Првош Сланкаменац, „О Филозофском факултету у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930. година, стр. 11.

³⁶¹ Универзитет у Београду, *Преглед предавања за летњи семестар 1921-22 школске године*, Београд 1922, стр. 22.

Ванредне прилике на факултету наступају по смрти Тихомира Остојића у Бечу у ноћи између 17. и 18. октобра 1921. године.³⁶² Изгледа да је још почетком школске 1921. године Василије Ђерић био изабран за декана, али је због неслагања Остојића, Куљбакина и Ристића био присиљен да поднесе оставку.

Студентски дом

Од првих дана оснивања факултета једно од најважнијих питања било је решавање проблема студентског дома. Грујић је приликом свог првог званичног путовања у Скопље заједно са архитектом Бранком Таназевићем покренуо ово питање и предложио решење за исто. Наиме, приликом обиласка зграде Идадије за потребе факултета, у непосредној близини налазила се зграда старе Ислахане³⁶³ у којој је у том тренутку била смештена Подофицирска школа за коју наводе у извештају да је у врло лошем стању и самим тим неподесна за смештај факултета, али ако би се из ње изместила Подофицирска школа, иста би добро могла послужити за потребе уређења студентског дома.³⁶⁴ Решавање питања студентског дома на овај начин имало је и свој практичан разлог, јер је за студенте најбоље било обезбедити место у коме би они живели и хранили се током студија, а које би било у непосредној близини самог факултета. Потребу за брзим решавањем питања студентског дома диктирала је и специфична ситуација у којој је факултет започео свој рад. Треба имати у виду чињеницу да је одређени број ученика своје основно образовање завршио у бугарском школском систему и да је могућност постојања бугарске пропаганде међу студентима схватана врло озбиљно. Смештање студената у један простор који би могли да контролишу професори сматрано је веома значајним за спречавање неповољног развоја догађаја. Колико је ово питање мучило управу факултета видимо по томе што се још у првој години рада појавило мишљење да се студенти са простора Јужне Србије шаљу у Београд на студирање, а да се у Скопље упућују на студирање студенти из других бановина.³⁶⁵

Ове проблеме требало је предупредити те је зато и поред тешког материјалног стања и недостатка простора интензивно рађено на решавању овог проблема. Грујић ће приликом свог боравка у Београду маја 1921. године на Београдском универзитету покренути ово питање, а његово решавање поставиће као приоритетно у даљем раду скопског факултета. Настојаће да се за потребе Студентског дома уступи зграда старе Ислахане у којој је у том тренутку још увек смештена Подофицирска војна школа, за шта ће Министарство просвете пружити подршку износећи такав предлог пред министра војске и морнарице.³⁶⁶ Грујић се уједно трудио да од Министарства војног добије намештај и опрему за кухињу студената. Он пише да би на овај начин убрзо имали скоро комплетан дом за 100 до 150 студената.³⁶⁷ Нажалост, ова иницијатива није уродила плодом, јер је Министарство војске и морнарице

³⁶² АЈ, 66-592-980. Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. бр. 767 од 28. октобра 1921. године. Министарству просвете, Одељењу за вишу наставу декан Василије Ђерић.

³⁶³ АЈ, 66-156-429. Државна заштита деце и младежи. Месни одбор за заштиту деце у Скопљу, Бр. 1709 од 9. маја 1920.

³⁶⁴ АЈ, 66-156-429. Господину министру просвете. Извештај који су архитекта Таназевић и Грујић поднели 14. јуна 1920. године.

³⁶⁵ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф.Ф. У. Бр. 284 од 12. априла 1921. године.

³⁶⁶ АМ-1.323.12.15/271. Савету Филозофског факултета у Скопљу. Извештај који је Радослав Грујић поднео 16. 4. 1921. године.

³⁶⁷ Исто.

одговорило да и поред најбоље воље због непостојања могућности да се војска смести у неки други простор не могу уступити факултету зграду старе Ислахане.³⁶⁸

Како се није успео обезбедити посебан простор за потребе студентског дома, почетком школске 1921/22. године преуређене су две дворане у самој згради Идадије и уступљене за потребе истог.³⁶⁹ Подизање студентског дома и адекватно решавање овог студентског проблема била је једна од главних преокупација Радослава Грујића од првих дана оснивања факултета. Грујић се нарочито трудио да помаже сиромашне студенте зато и пише да:

„Одмах по оснивању факултета 1920. године уочено је да су стамбене прилике за сиромашне студенте ванредно тешке.“

Прву помоћ у решавању њихових стамбених прилика пружио је посредовањем Грујића удружење Хришћанска заједница, које је дало помоћ у намештају. Сам факултет је у својој згради определио две просторије за потребе становања, али није имао средства да их опреми, што ће урадити уз финансијску помоћ скопске општине:

„Тако је већ 1921. године могао се отворити скроман Студентски дом на факултету, са 25 постеља и другим потребним намештајем. Сиромашни студенти имају у њему бесплатан стан, осветљење и огрев.“³⁷⁰

С временом је постало све теже да студенти живе у згради у којој су кабинети професора и где се држе предавања, па је тражена могућност за трајно решење тог проблема. Као једно од могућих решења Грујић је предлагао да дрвене куће које је Краљевина СХС добила на име репарације од Немачке буду употребљене за потребе Студентског дома.³⁷¹ Грујић је питање решавања студентског дома директно повезивао са успехом у студирању:

„Не треба нарочито наглашавати колика је од тога штета за наше националне и културно-просветне интересе, а нарочито за национални и културни просветни преображај Јужне Србије уопште“,

ако студенти немају одговарајући дом за смештај.³⁷² Грујић је био и на челу одбора који се бавио решавањем проблема студентског становања и других студентских питања.

Велике Грујићеве заслуге на овом пољу видимо из његовог професорског досијеа где се наводи да је „основао и одржавао Студентски дом на факултету у Скопљу“, а то је наведено и у званичној биографији Грујићевој коју је Филозофски факултет у Скопљу упутио ректору Београдског универзитета.³⁷³ Иако је Министарство просвете у првом тренутку успело да за студентски дом обезбеди зграду непосредно поред факултета, касније је прећутно пристало да се у њу усели Грађевинска дирекција. У извештају се напомиње да је то било најбоље решење за факултет и да треба учинити све да иста зграда буде поново

³⁶⁸ АЈ, 66-592-980. Министарство војно и морнарице, Опште војно одељење, Ђенералштабни одсек Ф. Ђ. Бр. 27538 од 27. маја 1921. године.

³⁶⁹ Првош Сланкаменац, *О Филозофском факултету у Скопљу*, стр. 14.

³⁷⁰ ОРГ 1347. Студентски дом у Скопљу. Нацрт говора или неког дописа.

³⁷¹ Исто. Цео овај нацрт одише великом бригом Грујића према најсиромашнијим студентима и њиховим проблемима.

³⁷² ОРГ МП. 1524. Господину Нинку Перићу, министру за социјалну политику у Београду. Председник Одбора за студентске станове др Рад. М. Грујић. Он у овом допису који је највероватније писан у фебруару 1923. године пише да је већ немогуће да Студентски дом буде у оквиру зграде факултета који се све више развија и добија нове наставнике и развија нове институте, а повећава се и број студената. Молба да се одређени број кућа из репарације да Филозофском факултету није одобрена, што видимо на полеђини писма где се налази концепт новог дописа министру од 26. 5. 1923. године.

³⁷³ АМ-1.323.12.15/281. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. 1410 од 23. XII 1926. године.

предата факултету.³⁷⁴ Почетком школске 1929/30. године основано је Друштво за подизање Студентског дома у Скопљу, којим је председавао патријарх Варнава.³⁷⁵ Ово друштво је предузело веома живу акцију и један од првих и највећих приложника био је краљ Александар I Ујединитељ који је приложио 25.000 тадашњих динара. На дан прославе десетогодишњице факултета положен је и освећен камен темељац будућег дома на универзитетском земљишту у универзитетском парку у непосредној близини зграде факултета.³⁷⁶ У споменици која је штампана поводом освећења темеља стоји:

„Декан и наставници Филозофског Факултета у Скопљу, удружени са представницима власти, у десетој години факултетског рада, повели су акцију за подизање Студентског дома.“³⁷⁷

Приликом освећења камена темеља будућег дома Грујић је рекао:

„А да би студенти који буду становали у том дому и сами свагда имали пред собом један од највиших и најлепших примера и како треба, до самопрегорења савесно и предано служити своје узвишеном позиву и великим народним идеалима, одлучили смо, да тај Студентски Дом у Скопљу посветимо имену нашег великог Краља Петра Ослободиоца. Акција на прикупљању потребних средстава, захваљујући помоћи многих родољуба, од највишег места до малених сеоских општина наше Бановине, толико је успела да ће се већ ове године моћи саградити Студентски Дом.“³⁷⁸

По освећењу темеља овлашћен је акциони одбор Друштва да се стара о подизању дома који је расписао стечај за пројекат на који се јавило осам архитеката.³⁷⁹ Пројекат зграде новог Студентског дома урадили су супружници архитекте Даница и Бранислав Којић.³⁸⁰

Грујић наводи да су и сами наставници на почетку рада факултета започели акцију у корист својих ученика:

„Они нису жалили ни времена ни труда, па ни материјалних жртава, да што пре ставе кров над главом бар за најсиромашније своје студенте.“³⁸¹

Када су студенти морали да се иселе из зграде факултета, били су смештени у за ту сврху изнајмљене приватне станове. Изградњи Студентског дома приступило се у првој половини августа месеца 1932. године и трајала је скоро годину дана.³⁸² Студентски дом завршен је 1933. године и имао је предвиђена 32 места за студенте и 30 места за студенткиње, укупно 62 места.³⁸³ Дом је располагао са укупно 30 просторија за спавање, од чега 16 на мушком и 14 на женском делу. Имао је две просторије за амбулантно лечење

³⁷⁴ АЈ, 66-156-429. Краљевина СХС, Универзитет у Београду, Бр. 2233 од 8. јуна 1929. године. Извештај Чедомиља Митровића о његовој посети Скопском факултету.

³⁷⁵ Првош Сланкаменац, *О Филозофском факултету у Скопљу*, стр. 14.

³⁷⁶ „Летопис Филозофског факултета. Филозофски факултет у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета II (1931–1933)*, Скопље 1938, стр. III.

³⁷⁷ ОРГ 1347. Фотокопија Споменице о подизању Студентског дома са потписима учесника приликом овог свечаног чина.

³⁷⁸ „Данас је у Скопљу свечано прослављена десетогодишњица филозофског факултета“ *Правда*, 2. фебруар 1931. године.

³⁷⁹ „Летопис Филозофског факултета. Филозофски факултет у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета II (1931–1933)*, Скопље 1938, стр. III.

³⁸⁰ ОРГ 1354. Основни лист. Нацрт дописа или говора. ОРГ 1347. Фотокопија Споменице о подизању Студентског дома са потписима учесника приликом овог свечаног чина.

³⁸¹ ОРГ 1354. Говор одржан на факултету приликом прославе Светог Саве 1937. године.

³⁸² „Летопис Филозофског факултета. Филозофски факултет у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета II (1931–1933)*, Скопље 1938, стр. III. У *Споменици двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937* (Скопље 1937), К. Марковић и Ј. Ивановић („Школство Јужне Србије од 1912. до 1937.“, стр. 949) пишу да је Студентски дом „Краљ Петар Први Ослободилац“ отворен 1931. године.

³⁸³ ОРГ 1354. Говор одржан на факултету приликом прославе Светог Саве 1937. године.

лакших болесника, једну свечану салу, трпезарију, канцеларије за управника и економа и потребне споредне просторије.³⁸⁴ Студентска менза и трпезарија отворене су за студенте 1937. године.³⁸⁵

Прве године факултета

Општа атмосфера која је владала међу професорима у првим годинама рада факултета била је све друго само не мирна, могло би се рећи скоро узаврела, пуна динамике и полета, али и повремених сукоба. Средина у којој се налазио новоосновани факултет била је специфична, професори су долазили из разних крајева тадашње државе, били су разних националности и различитих вера, а било је и професора емиграната из Русије. Ставови професора врло често су се разликовали и по основним питањима као што је питање основне мисије факултета у Скопљу. Свакако да је основна мисија била просветног карактера, али Грујић то допуњује тиме да то није и његова једина мисија, него да је приликом оснивања факултета пред њега постављено: „... да наш Факултет служи не само строго научној него и чистој националној мисији, тако нужној овим крајевима.“³⁸⁶

Бољем разумевању стања и односа на факултету можда највише доприносе конкретни примери. Занимљив је и догађај који се одиграо на самом почетку рада факултета у октобру 1921. године између Радослава Грујића и Светомира Ристића.³⁸⁷ Између ове двојице ванредних професора дошло је до сукоба који је на крају толико кулминирао да се завршио подношењем оставке професора Светомира Ристића и његовим напуштањем факултета.³⁸⁸ На основу сачуване документације уочава се да је овај сукоб представљао много више од личног анимозитета и нетрпељивости Ристића према Грујићу. Наиме, сукоб је започео тако што је на седници факултетског савета одржаној у септембру 1921. године Грујић оспорио Степану Куљбакину право замеништва декана тврдећи да је то Остојевићева и Куљбакинова приватна ствар, а да је заменика декана требало да одреди Министарство просвете или сам Факултет.³⁸⁹ Ова, могло би се рећи, безазлена констатација отвориће простор за распламсавање много ширег сукоба. Сукоб ће ескалирати у тренутку када је Ристић поред оспоравања оваквог Грујићевог става почео да износи тврдњу да „Ви који сте ишли у редакцију *Политике* немате право да правите разлику између начелног и личног“, на шта му је Грујић одговорио: „Човек који то тврди непоштен је.“ На седници факултета која је одржана 22. октобра, Грујић је оспорио записник са претходне седнице који је саставио Светомир Ристић као пословођа, да би се та седница завршила тако што Ристић напушта

³⁸⁴ „Летопис Филозофског факултета, Филозофски факултет у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета II (1931–1933)*, Скопље 1938, стр. III. Укупни трошкови изградње дома износили су 1.539.335 тадашњих динара.

³⁸⁵ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. бр. 1416 од 28. јула 1937. године. Извештај Деканата Филозофског факултета у Скопљу за школску 1936/37. годину, декан др Рад. М. Грујић; Светислав К. Марковић и Јаков Ивановић, „Школство Јужне Србије од 1912. до 1937“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, стр. 949.

³⁸⁶ АЈ 66-592-980. Господине министре, Скопље 10. новембра 1921. године.

³⁸⁷ АС, Г-208, 3554. Господину Декану Филозофског факултета Београдског универзитета.

³⁸⁸ АЈ, 66-592-980. Универзитет у Скопљу, Филозофски факултет, бр. 797 од 11. новембра, 1921. године. Господину министру просвете декан Василије Ђерић.

³⁸⁹ АЈ, 66-592-980. Министарству просвете, оставка и изјава поводом сукоба са Радославом Грујићем министру просвете Светомира Ристића од 6. новембра 1921. године.

седницу уз директну претњу Грујићу: „Знајте, Господине, Ваш живот је у опасности!“³⁹⁰ Узрок за овај сукоб био је текст који је 10. априла 1921. године објавио лист *Политика*.³⁹¹ У њему је, између осталог, наведено да на скопском факултету ради већина професора који су руског порекла и да су они подржали избор једног руског професора који је познат као ватрени бугарофил. Реч је била о избору Георгија Флоровског за професора у Скопљу. Иако је Грујић категорично одбијао да је он тај који је на било који начин дао информације за овакво писање *Политике*, из његове изјаве видимо да између њега и руских професора односи нису били најбољи.³⁹²

Грујићева изјава потврђује раније изнето његово становиште да факултет у Скопљу поред своје основне научне има и изузетно значајну националну мисију у Јужној Србији. Грујић је у том тренутку један од најватренијих заговорника супротстављања свим облицима бугарске пропаганде и показивању толеранције према истој. Из његовог извештаја може се видети да није имао пуно разумевања за руске професоре који су подржавали и толерисали бугарску пропаганду. Колико се драстично променио однос неких професора према њему видимо и на примеру Степана Куљбакина. Раније наведен цитат из Куљбакиновог писма о његовој великој захвалности и о томе како се никад неће моћи за доброту одужити Грујић цитира, али и даље наставља и констатује како су му за то вратили:

„И одужили су ми се ево врло брзо и врло достојно, чим сам се усудио да слободно и отворено заступам своје уверење у раду и управи на нашем факултету.“³⁹³

Из ове изјаве свакако да се види каква је атмосфера владала међу универзитетским професорима у Скопљу, те да се руски професори спрам земље домаћина која им је пружила гостопримство нису односили баш лојално, већ и поред чињенице да је Бугарска током рата била на супротној страни, страни поражених, они опет показују веће разумевање за бугарске него српске интересе. Грујић је, како наводи, и сам по повратку са пута из Београда и Софије приметио промену код руских професора који су га сумњичили да је он тај који је утицао на недолазак друга два Руса за професоре. А и сами студенти који су били бугарофилски расположени, после пута су престали да долазе на Грујићева предавања.³⁹⁴ Грујићев став и његов национални рад добро су били познати тадашњој широј скопској јавности, а у тренутку када су у македонској области још увек постојале комите, може се претпоставити да речи Светомира Ристића да му је живот угрожен нису изречене без основа, и да је Радославу Грујићу живот заиста био угрожен.

Иницијатива и елан које је у почетним годинама оснивања Филозофског факултета у Скопљу улагао Радослав Грујић неће бити истог интензитета у наредним годинама. Разлози за ово су вишеструки. Један од њих је и то што се Грујић како је време пролазило све више посвећивао организовању и раду Историјско-археолошког музеја у Скопљу, Скопском научном друштву, а после 1925. године и *Гласнику Скопског научног друштва*, археолошким ископавањима и другим обавезама. Међутим, до промене је дошло и услед чињенице да први професори оснивачи факултета ускоро неће чинити главни кадар овог факултета. Светомир Ристић је напустио факултет, Тихомир Остојић је умро, Степан Куљбакин је прешао на

³⁹⁰ АЈ, 66-592-980. Изјаве које су колеге професори доставили на захтев Радослава Грујића о сукобу који се одиграо између њега и Ристића. Изјаве дали: Мита Костић, Грго Новак, Сима Тројановић, Василије Ђерић. Изјаву није хтео да да Степан Куљбакин.

³⁹¹ *Политика*, 10. април 1921. године.

³⁹² АЈ, 66-592-980. Господине министре, изјава Радослава Грујића поводом сукоба са Светомиром Ристићем од 10. новембра 1921. године.

³⁹³ Исто.

³⁹⁴ Исто.

Београдски универзитет и већ 1926. године скоро ниједан наставник, сем др Мите Костића који је примљен за наставника непосредно по формирању факултета, није био из првобитног састава професора оснивача факултета. Нови професори нису били сведоци Грујићевог прегалаштва у првим данима његовог оснивања. Положај на факултету зависио је од професорског звања, тако да иако су можда нови професори били мање заслужни за оснивање и рад факултета, они су због свог звања као редовни професори ипак имали предност приликом формирања факултетске управе и даљег рада. То ће бити један од главних разлога што на факултету Грујић у овом периоду, у тада већ бројнијем колективу, све више бива само један од наставника. Да је и у таквој ситуацији Грујић остао да непоколебљиво брани свој став и мишљење што је изазивало отпор и конфликте са другим професорима говори и случај сукоба Грујића и у том тренутку доцента Петра Јовановића. На основу сачуване архивске грађе сам овај случај може се добро расветлити, а опет он нам пружа могућност за шире сагледавање стања на факултету и односа међу професорима.³⁹⁵ Сукоб између професора Петра Јовановића и Радослава Грујића избио је зато што је Јовановић био противан одлуци да Грујић представља факултет на једном свечаном скупу у Београду. Разлог за такав његов став је ранији сукоб који се догодио између Симе Тројановића и Радослава Грујића. Наиме, Сима Тројановић је, према наводима Петра Јовановића, на једном од састанака Савета факултета назвао Грујића „неваљалцем“ говорећи тада како он „зна за оне ствари из Пакраца, шта мислите да не знам“, алудирајући, по Јовановићевим наводима, на неки немио догађај који се одиграо између владике пакрачког Мирона и Радослава Грујића. Грујић се на овакву Тројановићеву оптужбу оправдао тиме што је тврдио да су ове оптужбе у потпуности неосноване и да он није у сукобу него у потпуном пријатељству са владиком пакрачким Мироном. Да је Тројановићева оптужба била нетачна а Грујићева одбрана сасвим на месту, сведочи и преко 20 сачуваних писама владике Мирона упућених Радославу Грујићу, од којих је већина написана и упућена после овог догађаја, а нека су датирана и непосредно пред владикину смрт 1940. године.³⁹⁶ О овом сукобу дали су изјаве Грујић и Јовановић, али и поједини професори факултета који су били сведоци овог сукоба.³⁹⁷ Када се укрсте сва ова сведочења, може се доћи до следећих закључака: Грујић је, што смо и раније видели, у појединим тренуцима био у не баш идиличним односима са одређеним професорима. На основу ових изјава може се закључити да је у последњим месецима живота првог декана факултета Тихомира Остојића и Радослава Грујића дошло до мимоилажења о појединим питањима функционисања факултета. На основу изјава имамо потврду да је Грујић у првим годинама рада факултета био у лошим односима са појединим професорима руског порекла. Извести тачне и поуздане закључке о узроцима ових сукоба доста је тешко. Али на основу доступне архивске грађе о првим годинама рада факултета могу се донекле извести индиректни закључци. Сасвим је јасно да је Грујић био врло активан у првим годинама оснивања факултета, те да је он најчешће тај који наступа у име факултета у преговорима са надлежним институцијама државних и просветних власти, понекад се чини и више својом иницијативом него само као заступник управе факултета. Ово је без сумње

³⁹⁵ АС, Г-200, Записник одбора 1924-25, АМ-1.323.16.1/1-11 и кутија ОРГ 1333 су места где се о овом сукобу може наћи више докумената.

³⁹⁶ У поглављу о Музеју Јужне Србије биће више говора о овом сукобу између Грујића и Симе Тројановића, где ће се јасније видети шта је у ствари био повод за исти.

³⁹⁷ АС, Г-200. На седници Одбора Скопског факултета Тихомир Ђорђевић је известио чланове о овом сукобу. Одбор је донео олуку да се Ђорђевић пошаље у Скопље „на лицу места извиди сукоб и по сваку цену утиче“ да сукоб не изађе у јавност већ да се само решава унутар Универзитета.

морало изазвати подозрење професора. Додајмо томе већ поменути немили догађај када је Грујић био оптужен да се јавно путем штампе изјасни неповољно о раду професора руског порекла, о њиховом толерантном односу спрам бугарске пропаганде. Сукоб између Грујића и Јовановића завршен је њиховим каснијим помирењем, што ће се видети у делу који се тиче рада Скопског научног друштва и њихове сарадње.³⁹⁸ Свакако да су ови немили догађаји утицали не само на Грујићев положај на факултету него и на његову личност, у смислу да је дух који га је стално нагонио на покретање нових акција у оваквим околностима био у великој мери пољуљан.

Од колико је значаја за самог Радослава Грујића, поред свештеничког, био његов просветни и професорски позив видимо на основу одговора који је упутио Духовном суду Епархије скопљанске.³⁹⁹ Наиме, Духовни суд Епархије скопљанске проследио је Радославу Грујићу одлуку Светог архијерејског синода да мора да се определи коју ће службу вршити, захтевајући од њега да се у складу са одлуком Светог архијерејског синода одлучи да ли ће се одрећи својих професорских обавеза и посветити вршењу само свештеничке службе. На овај захтев он је одговорио да на позив:

„ ... од Београдског Универзитета, на катедру националне историје на Филозофском факултету у Скопљу који се тада оснивао, сматрао сам својом светом националном и научном дужношћу, да се одазовем том тешком позиву, примим понуђену мисију и дођем овамо, где је после неколико векова тешког политичког и духовног робовања, прека потреба да се оснује један снажан културно-просветни фронт наш и чине сви нужни напори за осигурање наших националних и државних, а с њима црквених интереса у овој области. А тај пут показали су нам и наши најугледнији представници Старе Цркве наше, када су за Немањића и доцније позвани одлазили на разне дужности световног карактера у корист народних и државних интереса.“

Грујић даље одговара да је „свестан своје дужности пре примања позива лично ишао Његовој Светости г. Патријарху Димитрију, обавестио га о позиву и умолио за благослов: „Његова Светост благословила ми је овај пут и ја ево већ три године вршим дужност професора“. Грујић завршава речима:

„Жалим, што је највиша црквена власт наша цитираним позивом својим ставила ме пред неугодну алтернативу и молим Вас, да Св. Архијерејском Синоду саопштите моје уверење: да ја као православни српски протопрезвитер на положају професора националне историје на Филозофском факултету у Скопљу вршим не само културно-просветну него и црквено-националну мисију своју како најбоље могу и уместо. А ако Свети Архијерејски Синод није задовољан са мојим радом нека поступи према своме схватању црквених интереса.“⁴⁰⁰

Овако, помало неуобичајено, оштар одговор Радослава Грујића најбоље говори о природи његове личности и о његовом схватању значаја мисије која му је била поверена. Овај у неким случајевима бескомпромисно изражени став Грујића коме је био склон онда кад је сматрао да принципијелно треба да брани своје мишљење у односу како на појединца, али

³⁹⁸ АС, Г-208, Ф IV. Колико је овај сукоб кулминирао види се и по томе што је на крају предмет дошао и пред Суд части Београдског Универзитета који је донео одлуку 1928. године да се Грујић и Јовановић извине за своје понашање и помире, чиме ће се окончати овај скоро трогодишњи сукоб.

³⁹⁹ АМ - 323.16.1/42. Препис одговора Радослава Грујића упућеног Духовном суду Епархије скопљанске од 9. маја 1923. године.

⁴⁰⁰ Исто.

и институцију, свакако нам доста говори и доста о његовој личности која је била спремна да се упусти у сваки вид интелектуалне борбе у одбрани својих ставова.

Решењем Министарства просвете Грујић је 5. марта 1924. године разврстан као ванредни професор Филозофског факултета у Скопљу I категорије, 3. групе.⁴⁰¹ Сам Грујић ће се наредних година интензивно посветити и научно-истраживачком раду, што је довело до тога да буде изабран за редовног професора на факултету 7. марта 1928. године. На предлог министра просвете, а по одлуци краља Александра I, Грујић ће са места ванредног професора 3. групе I категорије бити постављен за редовног професора 2. групе I категорије.⁴⁰²

Формалним избором Грујићевим за редовног професора његов положај и допринос оснивању и раду факултета биће препознати и полако све више добијати на значају. Указом од 15. августа 1929. године Грујић је одликован Орденом Светога Саве трећег реда.⁴⁰³ Да су и високе просветне власти све више цениле и биле свесне његовог доприноса види се у извештају који је поднео министру просвете Божи Максимовићу ректор Београдског универзитета Чедомиљ Митровић. Између осталог, он у том извештају наводи да је Скопско научно друштво које је основано у крилу факултета дало велики допринос у научном и националном смислу. Као други велики успех наводи чињеницу да „под руководством једног редовног професора Скопског Факултета, основан је Музеј Јужне Србије“.⁴⁰⁴ Ове речи у извештају односе се на Радослава Грујића који је у том тренутку вишегодишњи председник и управник ове две институције чије су резултате и значај просветне власти све више увиђале и сматрале значајним не само за Филозофски факултет у Скопљу него за целокупни културни и друштвени живот Јужне Србије. И највише локалне власти биле су свесне и цениле су велики допринос Грујићев на просветном плану, нарочито узимајући у обзир чињеницу да је он у том тренутку професор са најдужим стажом на факултету и један од оснивача истог. Зато у поверљивом акту бан Вардарске бановине пише да Грујић по свим основама заслужује да буде одликован Орденом Светог Саве другог реда.⁴⁰⁵

Грујић је први пут за декана Филозофског факултета изабран на седници Савета факултета одржаној 26. маја 1930. године.⁴⁰⁶ Други пут је за декана изабран у школској 1931/32. години на седници која је одржана 27. маја 1931. године.⁴⁰⁷ Иако је Грујићевим избором за декана био потврђен његов значај и допринос у раду факултета и дата му прилика да и формално води ову најважнију просветну институцију тадашње Јужне Србије, његов избор за декана поклопиће се са преломним и врло важним тренуцима за даљи опстанак факултета. Тих година отпочиње и велика економска криза у држави, па су дотације које су издвајане од просветних власти за факултет бивале све мање. И раније су се појављивале повремене гласине о могућности да се Филозофски факултет у Скопљу затвори. Ректор

⁴⁰¹ ОРГ 1335. Министарство просвете Краљевине СХС, П. Бр. 1783 од 5. марта 1924. године.

⁴⁰² ОРГ 1335. Његово величанство Александар I. У Београду 7. марта 1928. год. П. Бр. 3590. АМ-1.323.12.15/283. Краљевина СХС, Ф. Ф. Бр. 499 од 15. марта 1928. године.

⁴⁰³ АЈ, 66-156-429. Министарство просвете Краљевине Југославије, П. бр. 16502 од 20. маја 1929. године. Декану Филозофског факултета.

⁴⁰⁴ АЈ, 66-156-429. Краљевина СХС, Универзитет у Београду, бр. 2233 од 8. јуна 1929. г. Извештај ректора Београдског универзитета Чедомиља Мирковића.

⁴⁰⁵ АЈ, 66-81-228. Краљевска банска управа Вардарске бановине, Скопље, Поверљиво-84П-931. године. Бан предлаже да се награђивање врши по томе колико је година неко провео на факултету, на основу заслуга у раду, наставно-научном, културном и националном. „Имајући предње на уму декан г. Грујић заслужује одликовање на првом месту као декан, и као најстарији професор по служби на факултету, и као оснивач Скопског Научног Друштва и Музеја Јужне Србије и као научни радник [...] По свему заслужује.“

⁴⁰⁶ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. К., бр. 958 од 27. IV 1930. Исто АМ 1.323.12.48/284.

⁴⁰⁷ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофски факултет, бр. 1061 од 28. маја 1931. године. АМ 1.323.12.48/286.

Београдског универзитета Чедомиљ Мирковић обишао је Филозофски факултет у Скопљу у тренутку када су те гласине почеле да буду све чешће, у жељи да подржи даљи рад ове високе просветне установе. У свом извештају је написао, између осталог, да су поред свих тешкоћа са којима се факултет сусрео у првим годинама свога рада, постигнути резултати импресивни. Све већи број студената, њихова вредноћа и марљивост, те све већи број награђених светосавских темата најбоље сведоче, како он наводи, „да се међу њима развијају не само млади људи одани школи и наставничком позиву, већ исто тако скромни али ваљани сарадници у науци“. Овај факултет допринео је да се у Скопљу формира прилично јако културно средиште коме су осим Вардарске бановине гравитирале и највећи део Зетске бановине као и цела долина Јужне Мораве.⁴⁰⁸ Како се економска криза продубљивала, до професора допиру све бројније гласине о намерама да се факултет затвори, што ће све негативно утицати на њихов радни елан. Доласком енергичног Грујића за декана, који је имао добре везе са државним властима у Београду, факултет је био у прилици да у лику Радослава Грујића добије енергичног заступника који је способан да се избори не само са могућим укидањем факултета него да, напротив, за факултет успе да добије разне друге додатне повластице. Грујић за време свог првог деканског мандата интензивно ради на попуњавању наставног кадра факултета. На предлог управе факултета запослен је др Ернест Кекс на место хонорарног лектора за немачки језик.⁴⁰⁹ Новопостављени доцент др Баја Бајић започео је рад у Семинару за експерименталну психологију.⁴¹⁰ На предлог Радослава Грујића, а по савету Веселина Чајкановића, за хонорарног наставника класичне филологије на факултету изабрана је Аница Савић-Ребац, професорка женске гимназије у Скопљу.⁴¹¹ Смрћу редовног професора Милана Прелога 1931. године⁴¹² факултет је остао са само два редовна професора, због чега се Грујић обраћа Министарству просвете да потврди избор др Мите Костића за редовног професора, а у исто време предлаже да се за редовне професоре потврде Јосип Матасовић и Петар Јовановић.⁴¹³

За време Грујићевог деканства 1930. године почиње да излази и *Годишњак* факултета као званично гласило професора Филозофског факултета у Скопљу.⁴¹⁴ Подршка за ово гласило добијена је од бана Вардарске бановине, који у свом допису министру просвете дајући подршку покретању овог научног часописа наводи од коликог је значаја да исти излази на годишњем нивоу.⁴¹⁵ За потребе овог факултетског гласила Грујић пише и „Правила издавања часописа Скопског Универзитета“.⁴¹⁶ Грујић је саставио или учествовао у изради новог „Пословника скопског Филозофског факултета Београдског Универзитета“ који није

⁴⁰⁸ АЈ, 66-156-429. Краљевина СХС, Универзитет у Београду, Бр. 2233. од 8. јуна 1929. године.

⁴⁰⁹ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофски факултет, бр. 1484 од 29. октобра 1930. године.

⁴¹⁰ АЈ 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофски факултет, бр. 1963 од 30. XII. 1930. године.

⁴¹¹ АЈ 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофски факултет, бр. 190 од 14. фебруара 1931. године.

⁴¹² АЈ, 66-156-429. Извештај Филозофског факултета у Скопљу за 1931/32. школску год. од 15. јуна 1932. године. Милан Прелог умро је 24. децембра 1931. године, а др Мита Костић Указом II. бр. 16168 од 12. маја 1932. године постављен је за редовног професора.

⁴¹³ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофски факултет, бр. 871 од 28. априла 1932. године.

⁴¹⁴ Првош Сланкаменац, „О Филозофском факултету у Скопљу“, стр. 8. Утврдили смо на основу овог текста да је исти штампан најраније после 4. јула 1930. године у тренутку када је Грујић био декан.

⁴¹⁵ АЈ 66-156-429. Краљевска банска управа Вардарске бановине, Скопље IV. No. 17585 од 13. V 1930. г.

⁴¹⁶ ОРГ 1359. Правила издавања часописа Скопског универзитета.

датован, али за који претпостављамо да је написан као допуна и измена раније усвојеног пословника факултета око 1930. године.⁴¹⁷

Грујићев избор за декана поклопиће се и са десетогодишњицом оснивања овог факултета и припремама за прославу овог у том тренутку значајног факултетског јубилеја. Овај јубилеј биће свечано обележен 1. фебруара 1931. године.⁴¹⁸ Обележавање десетогодишњег рада одржаће се у просторијама Филозофског факултета у Скопљу. Догађај је пратио велики број дневних новина.⁴¹⁹ Самој прослави присуствовали су армијски генерал Милан Недић, као краљев изасланик, министар просвете Божидар Максимовић, представници Београдског универзитета Тихомир Ђорђевић и Веселин Чајкановић, бан Вардарске бановине Живојин Лазић, председник Скопске области и велики број јавних личности тадашње Јужне Србије.⁴²⁰ Министар просвете Божидар Максимовић је том приликом рекао:

„Гледан из перспективе културних и срећнијих народа код којих универзитети већ одавно славе стогодишњице, овај десетогодишњи интервал не би својим трајањем представљао никакав датум. Али гледан и оцењен према приликама нашим, тај период значи овде почетак организовања једног озбиљног научно просветног рада, у овом крају који је скоро до јуче притискиван и помрачиван вековним ропством. У свом раду факултет је био средиште науке и носилац наших традиција и проповедник нашег националног и државног јединства.“⁴²¹

Грујић је том приликом одржао свечани говор у коме је сумирао оно што је до тада било урађено.⁴²² У првом делу говора захвалио се свима који су током рата положили своје животе за ослобођење Јужне Србије, као и најзаслужнијима за оснивање факултета – Јовану Цвијићу и бившем министру просвете Павлу Маринковићу, као и првом декану факултета Тихомиру Остојићу, за кога је рекао:

„Он је наике иако већ физички сломљен, ношен снагом духа и љубави, похитао с нама, пре десет година, у старо славно Скопље да помаже крчити путеве обнављању националне духовне културе и цивилизације у овим областима.“

Грујић истиче да је у првих десет година рада факултета уложено „највише на стварање и организовање нужних помоћних средстава и института за научни рад, у спремање наставничких предавања и у настојањима да се социјално заштите сиромашни и вредни студенти“. О самим условима за оснивање факултета он каже:

⁴¹⁷ ОРГ 1347. Пословник скопског Филозофског факултета Београдског универзитета. На основу речи „Уредба за Филозофске факултете на Универзитетима у Југославији“ датujemo да је он написан после 1929. и промене назива државе у Краљевину Југославију.

⁴¹⁸ ОРГ 1344. Свечана позивница на прославу: 1920–1930. Десетогодишњица Филозофског факултета у Скопљу, 1. фебруара 1931. Програм прославе; 10h Примање делегата и упис у споменицу на Факултету; 10.30h Светосавска свечаност; 11h Свечана седница Факултетског савета и поздрави делегата; 12h Освећење темеља Студентског дома. После подне: 15h Разгледање изложбе старих штампаних и рукописних књига, фресака, археолошких и етнографских објеката, изложених у Музеју Јужне Србије (трговачка Академија); 20.30h свечана представа у Народном Позоришту.

⁴¹⁹ „Скопски Филозофски факултет прославио је јуче свечано десетогодишњицу свога рада“. *Политика*, 2. фебруар 1931. године, *Југословенски гласник*, 2. фебруар 1931. године. „Данас је у Скопљу свечано прослављена десетогодишњица филозофског факултета“ *Правда*, 2. фебруар 1931. године. „Данас Филозофски факултет у Скопљу прославља 10-годишњицу“, „Прослава 10-годишњице Филозофског факултета“. *Време*, 2. фебруар 1931. године.

⁴²⁰ *Време*, 2. фебруар 1931 године.

⁴²¹ „Летопис Филозофског факултета, Филозофски факултет у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета II (1931–1933)*, Скопље 1938, стр. I.

⁴²² ОРГ 1354. Светосавски говори 1931, 1936, 1937. Прослава Светог Саве обележена је заједно са прославом десетогодишњице факултета 1931. године.

„ ... у средини каква је била у Скопљу непосредно после Светског рата и вековног робовања, није била ни мало лака ствар. Сем тога не сме се сметнути са ума, да су први наставници који су у Београду изабрани и послати овамо да организују факултет, били сасвим нови људи у овој области, а већином и у универзитетским пословима. Поред неколико Руса ранијих универзитетских професора, који су са очајањем избегли из своје несретне Отаџбине, дошло нас је одмах и неколико Срба и Хрвата са средњих школа из разних наших уједињених области. Разумљиво је, да у тако компонованом првом колегијуму није одмах било ни јединствених погледа на задатак Филозофског факултета у Скопљу, нити потпуне једнодушности у мишљењу о организацији факултета и научног рада уопште.“

Као велике успехе рада факултета Грујић наглашава оснивање Скопског научног друштва 1921. године које је за свој циљ поставило проучавање Јужне Србије. Резултате својих истраживања професори су највећим делом публиковали у *Гласнику Скопског научног друштва*.

„Како се научна делатност на Филозофском факултету у Скопљу све више развија и диференцира, а Гласник Скопског Научног Друштва одређен је првенствено за публикавање научних резултата о проучавању Јужне Србије и суседних области, то је Факултетски савет прошле године донео одлуку: да Факултет издаје свој 'Годишњак', који ће бити ревија научног рада по свима дисциплинама, без обзира на област, само наставника Филозофског факултета у Скопљу.“

Поред оснивања Друштва, Грујић је говорио и о значају успостављања Музеја Јужне Србије. Главни задатак – образовање будућих генерација наставника и научника – Грујић види као главни успех рада факултета:

„Свесни огромног значаја који могу да имају средњошколски наставници на стварање нових генерација народне интелигенције, од које у првом реду зависи срећа и несрећа народа, наставници нашег Факултета настоје: да се код студената развије што осетљивија свест о ванредно важном наставничком задатку у средњој школи, где се формирају карактери, и о њиховој великој одговорности за будућност свога народа, а преко њега и за прогрес целогa човечанства.“⁴²³

Грујић је спадао у ред професора који је био доста омиљен међу својим студентима. Врло често тај однос се настављао и после завршеног факултета и одласка студената на разне стране. Многи од њих су га молили да им у разним околностима у које су доспевали помогне, други су писали где су тренутно и шта раде, али свима је заједничко то што у писмима пишу како ово чине сећајући се Грујићевог заузимања за студенте и бриге о њима. Њихова писма врло често почињу речима: „Врло поштовани господине професоре, Знајући вашу добронаклону предусретљивост према нама студентима“,⁴²⁴ „знајући нарочито што сте у свакој прилици, не само према мени него и према свима мојим колегама били сусретљиви како у научном тако и у материјалном смислу“⁴²⁵ и друго. Грујић се трудио да унапреди рад факултета организовањем и подржавањем студентских екскурзија које су имале за циљ археолошка, историјска, географска, филолошка, етнологска и друга испитивања Јужне Србије.⁴²⁶ Своју бригу о студентима показивао је и тиме што се залагао за добијање свих

⁴²³ ОРГ 1354. Светосавски говори 1931, 1936, 1937.

⁴²⁴ ОРГ 1333 Писмо, Скопље 16. VIII 1927, Чедомир Потпарић.

⁴²⁵ ОРГ 1333. Писмо, 17. XIII 1927. Поштовани г.не професоре, Чедомир Потпарић.

⁴²⁶ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 1416, од 28. јула 1937. г. Извештај.

врста помоћи за сиромашне студенте. У писму упућеном краљу Александру I Карађорђевићу стоји:

„Господине Маршале: да изволите Његовом величанству Краљу, нашем највећем добротвору, у име наставника и студената Филозофског факултета у Скопљу, подастрети наше осећаје оданости и најдубље захвалности на сталној пажњи и бризи Његова Величанства за цео наш Факултет, а нарочито за наше сиромашне студенте.“⁴²⁷

Колика је брига Радослава Грујића била о студентима види се и у томе што је и поред разних награда које су студенти добијали за своје светосавске темате он установио награду др Радослава Грујића у износу од 500 динара коју је лично финансирао.⁴²⁸

У 1932. години факултет је већ имао 14 семинара: 1) Семинар за историју Јужних Словена, основан 1920. године; 2) Географски институт, основан 1922. године; 3) Семинар за теоријску филозофију, основан 1922. године; 4) Семинар за етнологију, основан 1922. године; 5) Семинар за српскохрватски језик и словенску филологију, основан 1923. године; 6) Семинар за јужнословенску књижевност, основан 1924. године; 7) Семинар за историју новог века, основан 1926. године; 8) Семинар за упоредну књижевност, основан 1926. године; 9) Семинар за немачки језик и књижевност, основан 1926. године; 10) Семинар за француски језик и књижевност, основан 1926. године; 11) Семинар за педагогију, основан 1926. године; 12) Семинар за историју средњег века, основан 1927. године; 13) Општи педагошки семинар, основан 1927. године; 14) Семинар за експерименталну психологију, основан 1930. године.⁴²⁹ Семинар за историју Јужних Словена основао је Радослав Грујић, док је доцент на том семинару био Димитрије Мита Костић.⁴³⁰ Ангажовање Радослава Грујића на више положаја и бројним задужењима није било без одређених противљења других професора. Петар Колендић, професор факултета, на седници Савета факултета износио је став:

„не дирајући у питање, је ли или није на штету факултета, да његови професори упослени као управници и кустоси Музеја, ја мислим, да се они из чисто научних интереса, не би смели примати тих места, нарочито када немају музеолошке спреме, јер тиме нехотимице онемогућују каријеру музејских намештеника, доследно ограничују и онако ограничен број научних радника“.

Иако је ово био издвојени став једног професора из целог колегијума факултета, исти је достављен министру просвете са одговором Грујића у коме он наводи да је оснивајући Музеј Јужне Србије увек имао пред очима само научне интересе. „С тога Музеј Јужне Србије

⁴²⁷ АМ 1.323.12.15/288. Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 134, од 27. јануара 1932. г.

⁴²⁸ *Правда*, 2. фебруар 1931. године. Награду декана др Радослава Грујића добио је студент Ђорђе Стефановић за темат „Призренска гора“. АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. бр. 969, од 18. јуна 1932. Извештај Филозофског факултета у Скопљу за 1931/32. школску годину од 15. јуна 1932. године. Ову награду добила је Поповић Иванка за тему „Српске акције друге половине XIX века у Јужној Србији“. АЈ, 66-156-429. Извештај Филозофског факултета у Скопљу за 1932/33. школску годину од 1. јула 1933. г. Ову награду добио је студент Слободан Игњатовић за рад „Српско Скопље у средњем веку“. АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 1416, од 28. јула 1937. г. Извештај, У овој години награду је добио Владимир Протопопов за рад „Гостопримство код Јужних Словена“.

⁴²⁹ АЈ, 66-156. Извештај Филозофског факултета у Скопљу за 1931/32. школску годину. У извештају из 1932/33. године наводе се и Семинар за класичну филологију, основан 1922. године, и Семинар за класичну археологију и историју уметности, основан 1926. године. АЈ, 66-156. Извештај Филозофског факултета у Скопљу за 1932/33. школску годину.

⁴³⁰ ОРГ 1344. Семинар за историју Јужних Словена, без датума. На списку студената који су похађали семинар је и име Татомира Вукановића који ће касније постати службеник Музеја Јужне Србије. Ово је из првих година рада факултета.

од свог постанка служи као помоћни научни институт факултету.⁴³¹ Изјављује да је спреман да, ако то захтевају прилике, у сваком тренутку напусти место управника, али наглашава да је захваљујући његовом раду створио места и омогућио рад петорице младих научника. Указом краља Александра I унапређен је за једну вишу положајну групу 1932. године.⁴³²

Наставници Филозофског факултета били су учесници у скоро свим књижевно-културним, културно-националним и другим установама и догађајима од општег националног значаја.⁴³³ Колико је Филозофски факултет био од општег друштвеног значаја сведочи и чињеница да су у кругу овог факултета његови професори организовали такозвани Народни универзитет у Скопљу и Јужној Србији.⁴³⁴ Разлог за покретање овог народног универзитета била је општа заосталост народа у овим крајевима и жеља професора Филозофског факултета у Скопљу да развију ширу просветитељску делатност и заинтересују шире народне масе за науку, уметност и све друге тековине културе и цивилизације српског и осталих народа. Професори су у средини, која је нешто раније од њих била дефинисана као неповерљива и незаинтересована, покушавали да покрену шире друштвене слојеве. Најпре, на Филозофском факултету у Скопљу одржавана су јавна предавања која су овај факултет чинила и народним универзитетом:

„Нарочито треба истаћи, да је Народни Универзитет у Скопљу настао уз Филозофски факултет, и да су прва предавања током неколико година држана у сали самог Факултета, а да су управо велику већину предавача чинили наставници Факултета. Скопски Народни Универзитет основао је даље низ таквих установа у области Јужне Србије (Тетово, Куманово, Приштина и др.), а своје предаваче слао у та и многа друга места ради држања јавних предавања.“⁴³⁵

У првој години рада овог народног универзитета 1923/24. школске године, када су почела да се одржавају јавна предавања, Грујић је одржао предавање под називом „Космолошки проблеми пред нашим старим интелектуалцима“.⁴³⁶ Током наредних година овај народни универзитет организовао је разна предавања, а свој рад је нарочито интензивирао после 1934. године.⁴³⁷

На факултету је у периоду између 1924. и 1934. године био школован већи број женских особа – 1928. године било је чак дупло више женских него мушких студената – 86 према 44. Просечно, од оних који су уписали факултет, тек сваки трећи га је завршио. Грујић разлог томе не види само у немарности и неспособности, већ „можда и у великом сиромаштву многих, који притешњени немаштином, у борби за одржавање голога живота нису били кадри да поднесу велике умне и физичке напоре“.⁴³⁸ Говорећи о постигнутим научним резултатима професора факултета, Грујић наводи да су они „штампали до сада 800

⁴³¹ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофски факултет, бр. 926, 18. маја 1932. године.

⁴³² ОРГ 1335. Његово Височанство Александар I. У Београду 28. марта 1932. године. П. Бр. 9678.

⁴³³ ОРГ 1347. Меморандум Филозофског факултета у Скопљу, без датума и потписа. На основу текста се може закључити да је реч о 1933. години, а аутор меморандума Радослав Грујић у том тренутку је декан факултета.

⁴³⁴ Првош Сланкаменац, „Народни универзитет у Скопљу и Јужној Србији“, Извештај о раду Народног универзитета у Скопљу и Јужној Србији 1923–1928, Скопље 1928. године.

⁴³⁵ АЈ, 66-156-429. Краљевина СХС, Универзитет у Београду, бр. 2233 од 8. јуна 1929. г. Извештај ректора Београдског универзитета Чедомиља Мирковића.

⁴³⁶ АЈ, 66-156-429. Јавна предавања Скопског факултета Београдског универзитета у зимском семестру школске 1923/24. год.

⁴³⁷ М. Јовановић, „Народни Универзитети“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937. г., стр. 1013–1014.

⁴³⁸ ОРГ 1354. Нацрт говора који је Радослав Грујић одржао на факултету приликом прославе Светог Саве 1937. године.

разних већих и мањих студија и чланака, а често и читавих књига од по 200–350 страница, из својих струка“. Опет из извештаја Радослава Грујића сазнајемо да је између школске 1920/21. и 1933/34. године Филозофски факултет у Скопљу уписао укупно 1.879 студената, од тог броја 852 мушких и 1027 женских кандидата. Иначе, процентуално мали број њих је и дипломирао на факултету – укупно 208, од чега 94 мушка и 114 женских студената.⁴³⁹ Већина студената потицала је из Вардарске, Моравске и Зетске бановине у скоро сразмерном односу.⁴⁴⁰ По уделу, око 30% студената било је из Вардарске бановине, 20-25% из Зетске бановине, 20-25% из Моравске бановине, а остатак из Београда и одређени број „наших сународника рођених у Задру, Истри, Грчкој, Македонији и Румунском Банату“.⁴⁴¹ Занимљиво је истаћи да међу студентима из других бановина није било само студената – деце чиновника и пензионера досељених у Скопље, већ и многих сиромашних студената родом из Чачка, Крагујевца, Тополе, Ваљева, Азање, затим из Босне, Далмације итд.

Иако је Грујић у првим годинама свог деканског стажа успео да избегне затварање факултета, захваљујући, између осталог, и успешно обележеној десетогодишњици рада факултета, ипак у све тежим финансијским приликама у држави, он је морао непрестано да се бори за даљи опстанак факултета. Тако из његовог дописа министру просвете видимо да је ситуација и даље била тешка:

„Пре две године, приликом прославе десетогодишњице Филозофског факултета у Скопљу, изражено је пуно признање раду ове установе. Поред других, тадашњи министар просвете г. Б. Максимовић пожелевши Факултету плодан рад у будућности, ставио је у изглед и прилив нових средстава за његово јачање и брзо проширење на подручју природних наука. Још се нису била ни остварила та обећања, а већ су се почели проносити гласови о његову укидању. Ти су се гласови и раније јављали и увек штетно утицали, уносећи разумљиво узнемирење и неизбежну нервозу, како међу студенте тако и међу наставнике Факултета. Пошто су нам сада ти гласови и званично потврђени и мотивисани разлозима нове просветне политике, који нам нису поближе познати, Савет Филозофског факултета, по својој дужности и по свом слободном убеђењу, налази за потребно да изјави господину Министру да би једна таква мера рђаво утицала на културно-национални развој ових крајева, а и на напредак наше младе науке.“

Изгледа да је просветним планом било предвиђено да се факултет укине и из њега настане Институт за изучавање Јужне Србије и околних области. Став Савета факултета био је да се овим „не би ни у ком случају дала Скопљу еквивалентна установа која би пружала такву сигурност за свестрано и објективно обрађивање општих научних проблема“. Указано је да би се на тај начин угасиле многе катедре, што би даље за последицу имало драстично смањивање научног потенцијала целокупне Јужне Србије. Насупрот овоме, рад факултета треба значајније подржати да би успео да обави све оне задатке који се од њега као највише просветне и научне институције Јужне Србије очекују. До затварања факултета неће доћи. Грујић ће уз помоћ професора још једном успети да избегне његово затварање. Мита Костић ће на положај декана факултета бити изабран 30. јуна 1933. године, а за продекана је на истој

⁴³⁹ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија Филозофски факултет, Бр. 1005 од 10. јула 1934. године.

⁴⁴⁰ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија Филозофски факултет, К. Бр. 136/33 од 4. фебруара. 1933. г.

⁴⁴¹ Исто.

седници изабран Радослав Грујић.⁴⁴² После подношења оставке др Мите Костића на седници Савета факултета 4. октобра 1935. године, за декана је изабран др Радослав Грујић.⁴⁴³

Последње две године рада на факултету Радослава Грујића су 1936. и 1937. Ове године обележила је борба за финансијски опстанак факултета. Свој допис министру просвете од 9. јануара 1936. године Грујић почиње речима: „Филозофски факултет налази се у врло тешким, скоро немогућим приликама.“ Као највећи проблем факултета наводи непопуњеност катедри за класичну филологију, археологију, општу историју, словенску филологију и византологију. Грујић пише да се из самог имена катедри јасно види колики је њихов значај за наставни, научни, и културни задатак факултета.⁴⁴⁴ Он ће у овом деканском мандату покренути питање решавања попуњавања ових упражњених катедри, са пуном свешћу да су наставници за те катедре неопходни ако се желе постићи резултати на научном пољу, као и национално-политички престиж у крајевима Јужне Србије.⁴⁴⁵

Грујића је на седници 30. јуна 1936. године Савет Филозофског факултета поново изабрао за декана у школској 1936/37. години.⁴⁴⁶ Ово ће бити и његов последњи избор на ово место.

Искористивши посету председника краљевске Владе Миладина Стојадиновића Скопљу новембра 1936. године, који је том приликом изволео „изразити готовост да се ојача Филозофски факултет у Скопљу и да се временом употпуни“, Грујић му се убрзо потом обратио са захтевом да се изаберу нови редовни професори и да се издаци за семинаре факултета увећају, наводећи у допису несразмеру у помоћи коју држава пружа Филозофском факултету у Скопљу наспрам оних у Београду и Загребу.⁴⁴⁷ Сличним дописом обратио се и Министарству просвете,⁴⁴⁸ које је делимично изашло у сусрет и уместо шест, бива предвиђено седам редовних професора, а уместо четири, седам доцентских места; уз то, делимично су повећана средства за управне трошкове и библиотеку факултета, са молбом да се за остала повећања кредита сачекају повољније финансијске прилике.⁴⁴⁹

На седници Савета факултета одржаној 29. јуна 1937. године за декана факултета изабран је уместо Радослава Грујића др Мита Костић.⁴⁵⁰ Свој последњи извештај пре преласка за Београд Радослав Грујић доставио је 28. јула 1937. године. У том тренутку Филозофски факултет је имао 23 наставника и седам помоћних наставних лица. У свом извештају Грујић истиче да је факултету неопходно оснивање природњачког одељења.⁴⁵¹ Исте године награду др Радослава Грујића добио је студент Владимир Протопопов за рад „Гостопримство код Јужних Словена“.

Указом Његовог величанства краља (Министарство просвете, Опште одељење П. бр. 37971/37 од 21. августа 1937. године) Радослав Грујић је са места професора Филозофског

⁴⁴² АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофске факултет, Бр. 1206 од 1. јула 1933. г.

⁴⁴³ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Филозофски факултет, Бр. 2043 од 6. октобра 1935. године.

⁴⁴⁴ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Бр. 6 од 9. јануара 1936. г.

⁴⁴⁵ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. бр. 6 од 9. јануара 1936. године. Овакав допис поновљен је и у августу исте године, бр. 1408 од 25. августа 1936. године.

⁴⁴⁶ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 1124 од 3. јула 1936. г.

⁴⁴⁷ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 2007 од 24. новембра 1936. године.

⁴⁴⁸ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија Ф. Ф. Бр. 2008 од 24. новембра 1936. године.

⁴⁴⁹ АЈ, 66-157-429. Министарство просвете 10. 12. 1936. године. П. Број 50736.

⁴⁵⁰ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 1161 од 30. јуна 1937. године. АМ-1.323.12.15/304.

⁴⁵¹ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. бр. 1416 од 28. јула 1937. године. Извештај Деканата Филозофског факултета у Скопљу за школску 1936/37. годину, декан др Рад. М. Грујић.

факултета у Скопљу постављен за редовног професора Богословског факултета Универзитета у Београду.⁴⁵²

Грујић је као признати научни радник и професор више пута одређиван за представника факултета на скуповима Византолошког конгреса. Иако је био одређен да учествује на Византолошком конгресу у Атини 1930. године, Грујић је из непознатих разлога одустао од учешћа на истом.⁴⁵³ Грујић је 1934. године изабран за званичног представника Филозофског факултета у Скопљу на Трећем међународном конгресу византолога у Софији.⁴⁵⁴

Грујић је 1937. године позван да учествује на Међународном конгресу византолога у Риму уз навод наводећи да га је уједно и Филозофски факултет у Скопљу изабрао за свог представника на том конгресу.⁴⁵⁵

5.2. МУЗЕЈ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ: ОСНИВАЊЕ И ИСТОРИЈАТ

Оснивање и рад Историјско-археолошког, а касније Музеја Јужне Србије у Скопљу, представља једно од највећих достигнућа Радослава Грујића, и уједно је један од најсветлијих примера на путу развоја српске музеологије у међуратном периоду. Нажалост, стицајем послератних околности, уместо да донесе, организованост, начин рада и резултати овог Музеја буду предмет проучавања и вредновања, они су постали предмет намерног заборављања. Још већа штета је то што је овакав однос имао за последицу да многи резултати који би били од непроцењиве вредности не само за српску музеологију, већ и за целокупну нашу науку нетрагом нестану, па је, нажалост, мали део тога данас доступан. Оно што сада може да се нађе у Скопљу, некада центру Јужне, односно Старе Србије, а данас главном граду Северне Македоније, и у институцијама културе ове државе које су наследници Музеја Јужне Србије, сачувано је у толико малом обиму да је на том основу скоро немогуће створити представу о томе колико је велики допринос у многим областима дала ова институција за само две деценије свога постојања.⁴⁵⁶

На простору који је насељавао српски народ успех институција осниваних пре Првог светског рата и у међуратном периоду врло често није зависио само од одлуке државних или црквених власти да се нека институција оснује и од самог институционалног капацитета исте или традиције коју су неке раније основане институције поседовале. Успех нарочито младих институција најчешће је зависио од личности које су их водиле и од људи који су у њима радили. Нажалост, као и на многим другим пољима, српски народ је стицајем различитих околности, понекад и захваљујући свом карактеру, имао усуд да нешто што заснује и у кратком периоду доживи велики успех још у краћем временском размаку буде потпуно заборављено, те се изнова почиње.

Колективна свест српског народа о славној историји и високој култури за време српског средњовековног краљевства и царства нагонила га је да одмах по ослобађању од ропства не мисли само о економији већ и да у тим претешким тренуцима послератне немаштине покрене питање успостављања и грађења своје културе и оснивање њених

⁴⁵² АЈ, 66-157-429. Извештај Деканата Филозофског факултета у Скопљу за школску 1937/38. годину.

⁴⁵³ АЈ, 66-156-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 1368 од 2. окт. 1930. године.

⁴⁵⁴ АМ- 1.323.12.15/300. Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 1767 од 4. септембра 1934. године.

⁴⁵⁵ АЈ, 66-157-429. Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 1141 од 5. јула 1936.

⁴⁵⁶ Надамо се да ће време демантовати оно што смо констатовали својим истраживањем и да ће се показати да постоји сачувана грађа која у тренутку писања овог рада нама није била позната, тј. доступна.

институција. Најбољу потврду за ово налазимо у чињеници да је иницијатива за оснивање музеја са библиотеком у Скопљу покренута већ 15. маја 1915. године, убрзо после ослобођења ових крајева од вишевековне турске власти.⁴⁵⁷ Време непосредно пре избијања Првог светског рата и по његовом завршетку у српском народу одликује то да се оснивају разна друштва која покушавају да помогну српском народу и држави на пољу просвете и културе. Једно од таквих било је *Друштво за Проучавање Ослобођених Српских Области*, које је покренуло и питање оснивања музеја и библиотеке у Скопљу. Ову своју иницијативу, начин и делокруг рада, Друштво је обнародовало штампаним прогласом у коме су били изнети ставови његових чланова о овом питању, а које су у име њих потписали председник друштва Мирко М. Поповић, директор Гимназије, и секретар друштва професор Милош Ивковић: „Друштво за проучавање ослобођених Српских области решило је да одмах приступи прикупљању материјала за Музеј са Библиотеком у Скопљу. Да би се утврдило шта треба проучавати и прикупљати за Музеј, потребно је пре свега констатовати где и каквих старина има у новим областима. Уверени да ћете Ви показати сву добру вољу да нас помогнете да извршимо овај културни задатак, част нам је замолити Вас да се, са свима интелигентним људима у Вашој околини споразумно договорите ко од Вас има највише воље и могућности да Друштву одговори на доле постављена питања, и да Друштво одмах известите ко је тај посао узео на себе.“⁴⁵⁸

Читав проглас доносимо у целини, јер представља прво нама познато сведочанство о покушају организовања заштите и представљања богатог културног наслеђа српског народа тадашње Јужне, тј. Старе Србије, тек ослобођене од петовековне турске власти:

„Друштво за Проучавање Ослобођених Српских Области решило је да одмах приступи прикупљању материјала за Музеј са Библиотеком у Скопљу. Да би се утврдило шта треба проучавати и прикупљати за Музеј, потребно је пре свега констатовати где и каквих старина има у новим областима. Уверени да ћете Ви показати сву добру вољу да нас помогнете да извршимо овај културни задатак, част нам је замолити Вас да се са свима интелигентним људима у Вашој околини споразумно договорите ко од Вас има највише воље и могућности да Друштву одговори на доле постављена питања, и да Друштво одмах известите ко је тај посао узео на себе. 1. Има ли у Вашем месту и срезу старина? 2. Тачно одредити положај (да ли је на брду, падини, реци, у кланцу, равници, и т. д.) и назив места где се налазе остатци старина (развалине градова - градишта, селишта; црквишта; манастиришта; старе зидине уопште; гробишта; плоче са натписима или уопште камење за које је везано какво предање, и т. сл.). Нарочиту пажњу обратити на старине које су узидане у куће приватне и јавне, прагове, у подрумима, и т. д. На пр. На путу који води из вароши Н. у К., три четврти сата пешке, у северозападном правцу, на месту званом Х., јужно од реке Б., има црквиште са гробљем, и т. д. 3. Опис старине: а) ако је развалина, означити: да ли је једна или више зграда; у корацима или метрима обим и простирање; дебљина зидина; колико изнад земље, колико (ако је могуће) у земљи; да ли и је под кровом или није; облик темеља (правоугаоник, квадрат, и т. д.); од каквог материјала (камен, цигла, какав облик и величина камена или цигље, греда, и т. д.); има ли на зидовима слика или шара или трагова слика; Има ли око њих натписа, и има ли на зиду уопште каквих записа (по могућству их сасвим верно преписати, али

⁴⁵⁷ ОРГ 1359. Друштво за проучавање ослобођених српских области у Скопљу, од 15. маја 1915. године.

⁴⁵⁸ Исто.

цртајући слово по слово са свима скраћеницама); ако на згради имају сачувана врата и прозори, описати их и нацртати; слике укратко описати: по могућству, назначити да ли је развалина: град, црква, кула, зграда, зид, и т. д.; има ли их више уједно, колики простор заузимају све и свака посебице; тачно назначити при опису која је од њих описана, и по могућству направити скицу; б) ако је гробље, назначити: обим и простор; отприлике број камења; има ли на њима натписа; на колико камења има натписа, и тачно их преписати, цртајући слово по слово; облик камења нацртати; да ли су гробови прекопавани, и да ли је у њима штогод налажено, и шта; где су те ствари; има ли на гробишту остатака цркве и зграда, и опширно их описати ако их има; в) старо камење које није на гробиштима, 'побијено' и друго камење, појединачно или у већим гомилама, означити, као и код гробља: број, величину, облик, натписе, и т. д.

3. Има ли у манастирима, црквама, развалинама, и особито код приватних лица, старинских ствари, као икона, иконица, црквених утвари, крстова, сабаља, мачева, копаља, стрела, кондира, чинија, тепсија, пехара, и уопште посуђа, прстења, накита, окова, пафта, новаца, и т. д. Све то описати: величину, материјал, записе, шаре, слике, и т. д. Тачно означити чија су својина свака од тих ствари и код кога се налазе.

4. Има ли старинских књига, повеља, бурунџија, листина, листића, записа на хартији, поменика, читуља. Тачно означити: у чијим су рукама; на ком су језику (словенском, грчком, турском, и т. д.); да ли су на хартији или на кожи; величина (формат) и дебљина, број страна; има ли у њима слика, шара, и т. д.; повезане и како (кожа, дрво, оков, и т. д.); откуда је књига дошла у руке садашњег сопственика (где може да се дозна).

5. Постоје ли народна предања и приче о сваком од ових напред означених предмета и о историјским личностима, и укратко Изнети та предања. Осим тога, изнети предања и приче и о другим природним објектима који нису горе споменути, као: поједино дрвеће (н. пр. Маркова крушка), пећине, увале, језера, разни облици земљишта (н. пр. стопа Краљевића Марка).

б. Забележити причу или говор о томе да је негде или код некога било нешто од напред поменутих предмета, а сада их више нема (н. пр. да је негде била нека зидина, а сада не постоји; да је на неком зиду била слика или запис, а данас не постоји; да је у некога била нека књига, сабља, икона, и т. д., а данас се више не зна где је).“

Из овог прогласа Друштва уочава се жеља да се у овај посао заштите и презентовања културног наслеђа Јужне Србије укључе не само интелектуална елита већ, како се наводи, сви „интелигентни“ људи који имају вољу да ово раде, што је један од главних предуслова за успех оваквих подухвата. Ова иницијатива имала је свој одјек, што је довело до тога да се са прикупљањем предмета за Народни музеј у Скопљу започне непосредно пре повлачења српске војске из крајева тек ослобођене Јужне Србије. Нажалост, многи објекти који су пре Првог светског рата били прикупљени и припремани за транспорт у Народни музеј у Скопљу нису у њега и пренети, већ су остали разбацани по разним местима Старе Србије. Аустроугарски и бугарски окупатори нису показали разумевање за оснивање институција културе током окупације, већ супротно. Како се наводи у једном извештају: „Непријатељ је за време окупације овдашњи музеј растурио, па је то чинио и са прикупљеним старинама по осталим местима, уколико их није пренео у Бугарску, Аустрију и Немачку.“⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ АЈ, 66-331-560. Инспектор Министарства просвете и вера за Скопску област бр. 3144 од 24. 5. 1919. г. Команданту III Армијске Области у Скопљу.

Поимање српских власти, по ослобођењу ових крајева од окупатора, о старинама и драгоценостима које су потицале са простора Јужне Србије произишло је из схватања да је посредни културно наслеђе које су српска средњовековна држава и српски народ изградили и створили на овом поднебљу и представља неутуђиви део његовог културног идентитета. То је био додатни подстрек да многе старине које су после рата остале „разбацане и растурене и тиме изложене опасности од уништења услед временских непогода и ћуди људи који не поимају вредност старина“ буду прикупљене у један музеј у ком би се те драгоцености чувале и излагале. Зато је и потреба за оснивањем једне музејске институције на овом подручју одмах по завршетку рата постављена као важно питање које треба решавати.

Од државних представника бригу о културним добрима први је на себе преузео, судећи по сачуваним документима, инспектор Министарства просвете и вера за Скопску област А. Јовановић 24. маја 1919. године. Он се најпре обраћа војсци, команданту 3. армије, која је у том тренутку у на овом подручју имала непосредну власт, да изда наредбу подручним јединицама да се старају о културним споменицима у зони своје одговорности.⁴⁶⁰ Први државни орган који је требало да се бави прикупљањем, преузимањем и чувањем старина на овом подручју била је посебно састављена комисија при Инспекторијату Министарства просвете и вера за Скопску област.⁴⁶¹ Војска је прихватила ову иницијативу и надлежне војне службе доставиле су овај предлог министру војном,⁴⁶² који се обратио за мишљење Министарству вера,⁴⁶³ а ово опет Министарству просвете за издавање даљих инструкција и потребних наређења.⁴⁶⁴

Министарство просвете издало је инструкције о овом питању. Својим актом од 5. јула 1919. године послало је распис свим просветним инспекторима у „Новој Србији о прибирању и чувању старина“.⁴⁶⁵ Исто министарство обратило се војсци која је у првим данима по завршетку главних ратних дејстава имала фактичку власт на терену и потребно људство да на овом подручју обезбеђује она места на којима су се налазили прикупљени предмети, а да оне који су разбацани прикупља на једну локацију.⁴⁶⁶ Затражено је и од Министарства вера да интервенише код црквених власти да поведу рачуна о старинама.⁴⁶⁷

Већ у првој години по ослобођењу појављују се у већем броју приватни сакупљачи и трговци старинама, па се Министарство унутрашњих дела обавештава да обрати нарочиту пажњу на исте.⁴⁶⁸

У овако несређеним приликама по ослобођењу очекивало се од свих директора гимназија, управитеља и надзорника народних школа, али и од сваког појединца, јер је „и иначе дужност сваког интелегентног Србина на првом месту, сваког просветног и школског радника да се стара о сачувању старина наших, као и о прибирању њихову у Народни Музеј у Скопљу. Врло је добро заинтересовати и ученике за то, нарочито оне који су даљи од

⁴⁶⁰ Исто.

⁴⁶¹ Исто.

⁴⁶² АЈ, 66-331-560. Команда треће армијске области, И. Бр. 1154, од 1. јуна 1919.

⁴⁶³ АЈ, 66-331-560. Министарство војно и морнарице, Артиљ. Тех. Одељење, О. А. С. No. 29404, од 30. VI 1919. год.

⁴⁶⁴ АЈ, 66-331-560. Министарство вера Краљевства СХС. В. Бр. 2651, од 5. јула 1919. године.

⁴⁶⁵ АЈ, 66-331-560. Министарство просвете Краљевине СХС, П. Бр. 12444 од 18. јула 1919. године.

⁴⁶⁶ АЈ, 66-331-560. Министар просвете П. Бр. 12244. јула 1919. г. Господину Министру Војном и Морнарице. Нацрт дописа.

⁴⁶⁷ АЈ, 66-331-560. Министарство просвете Краљевине СХС П. Бр. 12444 од 18. јула 1919. године, Господину Министру вера.

⁴⁶⁸ АЈ, 66-331-560. Министарство просвете Краљевине СХС П. Бр. 12444 од 18. јула 1919. године, Господину Министру унутрашњих дела.

центара“.⁴⁶⁹ У наредном делу дописа заповеда се да приватни скупљачи и трговци старинама своје збирке не могу износити ван области у којој живе, а још мање ван територије државе, док их не пријаве свом просветном инспектору или „Управи Народног Музеја у Скопљу“. Овде се види да је у том тренутку Министарство просвете знало за постојање Управе Народног музеја у Скопљу, јер му поверава одређена надзорна права. Овим дописом предвиђа се и утврђивање „какве су све старине и одакле однете непријатељу“, те да се о истима прикупе и проследи Министарству просвете сви потребни подаци, како би се могле вратити.⁴⁷⁰

Ради што боље организације, Министарство просвете наредило је просветним инспекторијатима у Скопљу, Битољу, Велесу и Приштини да организују сакупљање старина и њихово транспортовање у Скопље због заснивања Народног музеја.⁴⁷¹

Прва документована приватна иницијатива о потреби прикупљања уметничких и културних добара како би били чувани док се у Скопљу не образује музеј појавила се 24. маја 1919. године. Потекла је од Милана М. Боројевића, наставника цртања учитељске школе у Скопљу.⁴⁷² Он том приликом пише: „Част ми је скренути пажњу Инспекторату на масу уметничких предмета по манастирима који леже бачени по траповима и костурницама манастирским и сеоским црквама расходовани а од велике су вредности по нашу средњевековну уметност. Требало би ове предмете прикупити и сместити негде у Скопље где би били чувани до обнављања музеја коме би се све предало доцније на употребу.“⁴⁷³ За ове намене Милан Боројевић у септембру 1919. године тражи од Министарства просвете „отварање нужног кредита за прикупљање и експедитовање старина за Музеј у Скопљу“.⁴⁷⁴ Први помен о премештању предмета за Музеј у Скопљу и њиховом смештању у просторије Учитељске школе налазимо у допису Милана Боројевића у коме наводи да је „остатке ископина за Музеј у Скопљу са слагалишта плена у Градском пренео у Скопље и привремено сместио у овдашњу Учитељску Школу“. У истом допису моли да се за смештај музејских ствари у згради Идадије ослободи једна просторија.⁴⁷⁵ Изгледа да расписи које су слала министарства просвете, унутрашњих дела и војске о чувању и прикупљању предмета у стварности нису дали неке велике резултате, јер Боројевић наводи: „Распис Господ. Министра Просвете, Унутрашњих дела као и министра Војног, о чувању и прикупљању старина изгледа није наишао на довољну пажњу подручног им чиновништва колико ова ствар изискује.“⁴⁷⁶

У документу Министарства просвете из 1920. године наводи се да „Законом о народним музејима који израђује за то одређени одбор, предвиђа се оснивање Народног

⁴⁶⁹ АЈ, 66-331-560. Председник Главног Просветног Савета п. бр. 12244 од јула 1919. год. Просветном Инспектору.

⁴⁷⁰ Исто.

⁴⁷¹ АЈ, 66-331-560. Министарство просвете Краљевства СХС, Опште одељење, П. бр. 12244 од 14. јула 1919. године.

⁴⁷² АЈ, 66-331-560. Инспекторату Министарство просвете за Скопску област, Скопље, од 24. маја 1919. године. Милан М. Боројевић.

⁴⁷³ Исто.

⁴⁷⁴ АЈ, 66-331-560. Инспекторату Министарство просвете Скопље од 2. септембра 1919. г. Милан М. Боројевић. Министарство просвете донело је одлуку о стављању на располагање 3000 динара за пренос старина. АЈ 66-331-560. Министарство просвете Краљевине СХС П. Бр. 14194 од 10. IX 1919. године.

⁴⁷⁵ АЈ, 66-646-1092. Инспекторату Министарство просвете, Скопље, од 6. јануара 1920. године Милан М. Боројевић. АЈ 66-646-1092. Краљевство СХС Инспекторат Министарства просвете за Скопску Област бр. 206 од 13. јануара 1920. године.

⁴⁷⁶ АЈ, 66-646-1092. Инспекторату Министарство просвете Скопље од 6. јануара 1920. године. Милан М. Боројевић.

Музеја у Скопљу“.⁴⁷⁷ Такође, у наведеном документу се истиче да је „прикупљање старина за тај Музеј и друге припремне радове преузео г. Милан Боројевић, учитељ цртања у Учитељској школи у Скопљу, и врши га предано, али, због рада у школи, није у могућности да се довољно и на време посвети том послу“.⁴⁷⁸ Боројевић је саставио и први инвентар ствари које су биле прикупљене за Музеј. Из пописа се види да је било прикупљено 28 музејских предмета: капител старохришћански, јонски капител, византијски капител, мали капител, мали јонски капител, 17 одломака капитела, статуа и двери.⁴⁷⁹ Музејски предмети су били смештени у „једно одељење зграде 'Идадије' у којој се налази Учитељска школа“.⁴⁸⁰ По наредби Инспектората Министарства просвете, Милан Боројевић је одлазио у поједина места Јужне Србије у циљу прикупљања старина и њиховог преноса у Скопље. Тако, Боројевић извештава Министарство просвете да је до 5. августа 1920. године пренето и смештено у Скопље 48 комада већих и неколико мањих музејских предмета.⁴⁸¹ Истовремено, Боројевић обавештава „да из више села треба допремити разне предмете. У селу Чепигову (Бакарно Гувно) срез Прилепски налазе се 3 статуе, неколико пиједестала са рељефима и натписима; у селу Дабници код Прилепа налазе се два надгробна камена рељефа са натписима; у селу Тројекрсти код Прилепа налази се један византијски капител; у селу Зрзу два рељефа; у Вароши (Стари Прилеп, Марков град) у цркви Светог Николе налази се икона Свете Богородице на дасци; у селу Нерези код Скопља налази се 6 орнаментисаних капитела.“⁴⁸² У Музеј су пренети и један капител, розета и два орнаментисана рагастола из манастира Бањска код Косовске Митровице. Музеј је имао нешто грнчарије и мањих керамичких предмета и неколико комада старог новца, од којих је један био из времена Стефана Уроша.⁴⁸³ Боројевић је имао амбиције да се стара и о предметима који су се налазили ван територије тадашње Старе Србије. Он је путовао на Свету Гору и у манастир Хиландар, а из дописа закључујемо да је био у добрим односима са управом манастира. Наиме, Боројевић наводи да му је библиотекар манастира Хиландар испричао да је пре рата из манастира аустроугарски конзул у Солуну Михановић однео неколико старих рукописних књига са обавезом да их врати после извесног времена – али да их више није вратио. Наводи како би у манастирској архиви требало да постоји бар забелешка о однетим књигама, па би можда Краљевска влада могла да их потражи, како он претпоставља, у библиотеци у Бечу или Пешти.⁴⁸⁴

⁴⁷⁷ АЈ, 66-646-1092. Министарство просвете Краљевине СХС, Уметничко одељење, бр. 379. од 26. фебруара 1920. године.

⁴⁷⁸ Исто. Одељење за основну наставу моли Уметничко одељење да г. Милана Боројевића ослободи рада у Учитељској школи и упути га на рад у Просветну инспекцију за Скопску област, у одељењу за припрему организације Народног музеја у Скопљу.

⁴⁷⁹ АЈ, 66-646-1092. Препис Инвентара Музејских ствари у Скопљу од 16. априла 1920. године. Милан Боројевић се потписао као „Руковаоц Муз. ствари“.

⁴⁸⁰ АЈ, 66-646-1092. Краљевство СХС, Инспекторату Министарства просвете за Скопску област Бр. 1535 од 19. VI 1920. године.

⁴⁸¹ АЈ, 66-646-1092. Инспекторату Министарства просвете, од 5. августа 1920. године. Извештај поднео М. Боројевић. Поред овог сачуван је скоро исти извештај у ОРГ 1357. Инспекторату Министарства просвете Скопље. М. Боројевић из 1920. г.

⁴⁸² Исто.

⁴⁸³ Исто. Боројевић пише да су за време окупације Немци отпочели откопавања вароши Стоби те су до данас откривене три велике базилике. Немци су по причању људи из околних села одвлачили од тих базилика сав нађени материјал за Немачку. Немци су започели откопавања малог градића више села Табра (родног места Јустинијановог) и местимице некропола код села Злокућана.

⁴⁸⁴ ОРГ МП. 1521. Господину Министру Просвете и Вера. Понизан М. Боројевић. Посреди је недатиран нацрт дописа у коме у даљем тексту Боројевић износи да се у многим манастирима Јужне Србије налазе бројни драгоцени предмети осуђени на пропаст ако не буду прикупљени и сачувани.

Радослав Грујић је већ током свог првог боравка у Скопљу 8. или 9. јуна 1920. године као члан комисије коју је Министарство просвете одредило за припремање зграде Филозофског факултета показао свест о потреби оснивања музеја. У извештају који је том приликом поднео пише:

„... а приземље би врло zgodно могло послужити за привремено смештање археолошког и етнографског музеја, на чијем оснивању ваља одмах свом енергијом приступити – да нам странци и други непозвани не развуку и не униште још преостале споменике прошлости ових земаља.“⁴⁸⁵

Може бити да је он том приликом и видео предмете које је Боројевић већ био сместио у зграду Идадије.

Боројевић је у првој половини 1920. године наставио свој теренски рад обезбеђивањем археолошког налазишта у Градском, где су се ископани предмети налазили незаштићени на отвореном. Том приликом су ограђени жицом, између осталог да их сељаци из околних места не би разносили као потребни грађевински материјал.⁴⁸⁶ Истовремено, Боројевић почиње да прибавља основни потребни материјал за рад Музеја.⁴⁸⁷ Иако је Инспекторат за Скопску област био предложио да се Боројевић задржи на пословима организовања Музеја јер „посао врши предано и са разумевањем“, његово ангажовање на овом послу убрзо ће се завршити.⁴⁸⁸ Наиме, оснивање Филозофског факултета у Скопљу и долазак професора са вишим образовањем и заинтересованошћу за Музеј, који се у том тренутку налазио једним делом у просторијама које је факултет добио за своје потребе, били су од пресудне важности да даљи рад на организовању Музеја преузме новоосновани Филозофски факултет у Скопљу и неки од његових професора. Већ на првој седници Савета Филозофског факултета која је одржана у Скопљу 1. новембра 1920. године, покренуто је и питање Музеја.⁴⁸⁹ Из записника сазнајемо да је „Г. Боројевић чувар музеја“ по одлуци Министарства просвете разрешен дужности и задужен да преда Музеј. Сам Музеј примио је испред факултета Г. Фртунић. „У савезу са тим проф. Грујић предлаже, да се Г. Боројевић као добар фотограф и акварелиста, те познавалац археолошких објеката и даље задржи код музеја и у ту сврху поднесе Министарству предлог. Савет усваја предлог проф. Грујића.“ Из овог записника се сазнаје да је Грујић био за то да се Боројевић и даље задржи у Музеју, али изгледа да до тога није дошло. Рад на оснивању музеја у том тренутку није одмах преузео Грујић, али из докумената учачамо да је он показивао интересовање за отпочињање рада музеја.

⁴⁸⁵ АЈ, 66-156-429. Господину министру Просвете. Извештај који су Р. Грујић и Б. Таназевић поднели 14. јуна 1920. године.

⁴⁸⁶ ОРГ 1357. Инспекторату Министарства просвете, од 9. маја 1920. год. Милан М. Боројевић. Боројевић се у овом допису први пут потписује као „руковаоц ствари Музеја у Скопљу“; у свим ранијим дописима потписивао се са „Наставник Учитељске Школе“.

⁴⁸⁷ ОРГ 1357. Требовање од 24. маја 1920. г.

⁴⁸⁸ АЈ, 66-646-1092. Краљевство СХС, Инспекторат Министарства просвете за Скопску област, бр. 2894 од 6. августа 1920. год. У току 1919. и 1920. године за потребе рада Музеја била су одобрена средства у износу од 3000 динара за потребе прикупљања и преношења предмета у Скопље. Пренети предмети, њих око 40, у потпуности су испунили „једну велику собу“ у Идадији где су били смештени. Оскудна средства нису дозволила да се у овом периоду уради више на овом пољу.

⁴⁸⁹ АМ 1.323.20.39/82. Записник четврте седнице Савета Филозофског факултета у Скопљу, одржане 1. новембра 1920. г.

Пишући о почецима Музеја, Грујићев савременик, каснији кустос и управник етнографског одељења и око годину дана директор Музеја Јужне Србије, Војислав Радовановић сведочи да је оснивање ове институције започело највише приватном иницијативом Радослава Грујића.

„Још одмах по доласку у Скопље 1920. године, као један између првих професора онда основаног Филозофског факултета, д-р Грујић је преузео научна путовања по свој територији онда тек наново ослобођене Јужне Србије.“

Даље наводи како је Грујић преузевши ова путовања имао прилике да види бројне споменике културе како су изложени пропадању.

„Стога је на лицу места, још при тим првим научним путовањима, обраћао се лично и непосредно нашим грађанским, војним и црквеним властима, свуда где је пролазио, да му помогну да се сачувају и склоне од пропадања ови драгоцени културни споменици наше земље на Југу. И већ у лето 1921. године у Скопље су почели да пристижу многи камени и други културни споменици Јужне Србије са свих њених страна. Заправо, радило се о приватној збирци, као ембриону за доцнији државни музеј у Скопљу. Ови су музејски објекти нашли уточиште најпре при Филозофском факултету и лапидаријуму у дворишту и сутерену факултетске зграде. Остали ситнији предмети и објекти од веће историско-уметничке вредности смештени су у Историском семинару Факултета.“⁴⁹⁰

Приликом свог путовања ради набавке књига за потребе Филозофског факултета у априлу 1921. године, Грујић се свративши у Београд распитивао и о пружању помоћи за оснивање музеја. Он наводи да је у Министарству просвете обавештен „да је одељење за уметност предложило у буџету за Музеј при Универзитету у Скопљу само 10.000 динара, и саветују нам да одмах поднесемо преставку и образложимо потребу веће суме за оснивање и уређење Археолошког Музеја Јужне Србије“.⁴⁹¹

Музеј је у том тренутку сматран делом Филозофског факултета и радио је као његов део, што закључујемо и на основу дописа од 20. маја. Тихомир Остојић, декан факултета, обавештавајући министра просвете пише:

„Као што Вам је познато, у вези Филозофског факултета постоји у Скопљу Археолошки Музеј. Ускоро ће се основати и Етнографски Музеј.“⁴⁹²

Даље наводи да је Археолошки музеј већ започео свој рад.

Допис који је Уметничком одељењу Министарства просвете Радослав Грујић упутио 14. септембра 1921. године најстарији је документ који смо у својим истраживањима пронашли, а да се односи директно на „Историско-уметнички Музеј“ у Скопљу, како га у том допису Грујић назива, а да га је и он потписао.⁴⁹³ Описујући тренутно стање, Грујић наводи следеће:

⁴⁹⁰ Војислав Радовановић, „Музеј Јужне Србије“, *ГСНД (XVII-XVIII), Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937. г., стр. 1007.

⁴⁹¹ АМ 1.323.12.15/272. Савету Филозофског факултета у Скопљу. Извештај који је Радослав Грујић поднео 16. 4. 1921. године.

⁴⁹² АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу Ф.Ф. У. бр. 375 од 20. маја 1921. г. Разлог за овај допис јесте захтев да се за потребе музеја запосли један илустратор и један фотограф.

⁴⁹³ АЈ, 66-646-1092. Управа Историско-Уметничког Музеја, бр. 27, од 14. септембра 1921. године. Уметничком одељењу Министарства просвете. У извештају назив је Историско-Уметнички Музеј, а Грујић се потписује са „Др Радослав Грујић, в. професор Универзитета“.

„Историско-уметнички Музеј у Скопљу је у почецима свога развитка. У њему нема ништа друго осим неколико десетина орнаментисаног камења са грчких, римских и византијских монументалних споменика.“⁴⁹⁴

Даље, он се обраћа Министарству просвете да је неопходно што пре прибавити потребан канцеларијски намештај за Музеј, стручну литературу, фотографски апарат. Као прве послове предвиђа скидање копија у гипсу, скидање и преношење фресака и мозаика и археолошка ископавања. Нарочито сматра нужним одређивање кредита за проучавање и преношење у Музеј разних споменика српске прошлости из крајева који је требало да припадну Албанији по уговору из 1913. године, а у том тренутку су још увек били под управом српске војске.⁴⁹⁵

Како су се по свему судећи погоршавали услови када је реч о стању културног наслеђа на простору Јужне Србије, Министарство просвете донело је одлуку

„да би се, до доношења Закона о музејима и чувању старина стало на пут упропашћавању и разношењу ових и да би се при овом одељењу могла водити тачна евиденција о стању појединих старина те за времена спречити њихово растурање, руинисање или уништење; Уметничко одељење намерно је да у сваком срезу Јужне Србије изабере себи по једног повереника“.⁴⁹⁶

Предвиђало се да задужења повереника буду:

- „1) Да воде тачну евиденцију о стању старина;
- 2) да лично преко власти надзиравају старине и интервенишу у свим случајевима који иду на то да се старине обезбеде;
- 3) да израде тачну статистику (попис) старина у своме срезу; и
- 4) да властима служе као експерти и саветодавци у предузимању мера за заштиту споменика.“⁴⁹⁷

У овом документу се први пут помиње да при Факултету постоји управник Музеја. Како је на основу документације утврђено, Грујић је реаговао на овај допис па је основана претпоставка да је још у том тренутку сматран за неког ко је испред факултетског Савета задужен за рад Музеја.

За управљање овом организацијом предлаже се да Универзитет у Скопљу преузме на себе бригу; будући да при њему већ постоји управник Историјског музеја, који би био најподеснији да руководи овом организацијом.⁴⁹⁸ Да је овај допис стигао на Грујићеву адресу, види се из његовог дописа Просветном инспекторату у Скопљу где он реинтерпретира одлуку Министарства просвете, уз напомену да ће сви изабрани повереници добити детаљна упутства за вршење свога посла и бити обезбеђени посебним легитимацијама које ће бити препознате од осталих нивоа државне власти.⁴⁹⁹ Сличан допис упутио је и просветним инспекторима у Скопљу, Битољу и Приштини, с тим што је наглашено да ће изабрани повереници бити у непосредној вези са управом Музеја у

⁴⁹⁴ АЈ, 66-6461092. Историско-Археолошки Музеј Ад. Бр. 15 од 11 .октобра 1921. године. Уметничком одељењу Министарства просвете.

⁴⁹⁵ Исто.

⁴⁹⁶ ОРГ МП. 1521. Министарство просвете Краљевина СХС, Уметничко Одељење У. БР. 2283 од 22. септембра 1921. године.

⁴⁹⁷ Исто.

⁴⁹⁸ Исто.

⁴⁹⁹ ОРГ МП. 1521. Управа Историско-Уметничког Музеја Ад. бр. 16 од 19. октобра 1921. године. Просветном инспекторату у Скопљу. Он у свом допису моли да Инспекторат што пре препоручи учитеље и наставнике који би могли вршити овај посао, како би били потврђени од Уметничког одељења, да би се што пре урадила њихова организације и приступило раду на терену.

Скопљу.⁵⁰⁰ Свакако да је Грујићу приликом успостављања система организоване заштите било од велике помоћи то што је он раније и сам био део културне заштите аустроугарске државе, где је био постављен за конзерватора (стараоца о културним добрима, прим. аут.). Његовим енергичним заузимањем већ 23. новембра било је изабрано осам повереника за срезове велешки, штипски, матеички, радовишки, кочански, кратовски, кривоаланачки и струмички.⁵⁰¹ Ово је први вид организоване заштите покретног и непокретног културног наслеђа на наведеном подручју, из чега је јасно да је Грујић поставио темеље организованој институционалној заштити институција заштите културних добара на овом тлу. Он је тај који предвиђа да изабрани повереници имају легитимације и да буду препознати од других државних органа, што представља зачетак идеје о организованој заштити коју ће на себе касније преузети заводи за заштиту споменика културе.

Као један од приоритетних послова Музеја у 1921. години Грујић сматра испитивање, проучавање и преношење у Музеј различитих споменика српске прошлости који се налазе по разним крајевима који је требало да припадну Албанији, а у том тренутку се у њима још увек налазила српска војска. Грујић планира да у наредном периоду започне систематско испитивање целокупног простора Јужне Србије, а у вези са тим и да унапреди рад Музеја и прошири његову збирку.⁵⁰²

Како је текао процес оснивања Музеја најбоље се уочава из једног Грујићевог извештаја.⁵⁰³ Он наводи да је по свом доласку на радно место професора националне историје на новооснованом Филозофском факултету 1920. године врло брзо предузео путовања по целој Јужној Србији са циљем да упозна културне знаменитости народне прошлости и многобројне остатке старе културе и цивилизације. Том приликом, уверио се да Јужна Србија, поред многих драгоцених објеката који сведоче о нашој културној прошлости, има још и велики број за науку и уметност врло значајних камених и других објеката из епоха грчке, римске, византијске и турске владавине. Грујић констатује да је:

„велика већина тих објеката изложена била пропадању, не само од елементарних непогода, него још више од нехата, незнања и несхватања њихових вредности и у кругу надлежних фактора при обнављању и новим градњама цркава и манастира, школа, касарна и других јавних и приватних зграда, које се после ослобођења почело нагло изводити.“⁵⁰⁴

Уочивши велико пропадање културних знаменитости, Радослав Грујић је молио грађанске и војне власти у местима кроз која је пролазио да му помогну сачувати од пропасти те драгоцене објекте. Већина се одазивала његовом позиву и уз њихову помоћ, већ од 1921. године, започиње пренос свих важнијих покретних камених споменика у Скопље.⁵⁰⁵ Веће и теже споменике Грујић смешта у двориште Филозофског факултета, а мање и ситније

⁵⁰⁰ ОРГ МП. 1521. Управа Историско-уметничког Музеја бр. 16 од 19. октобра 1921. године. Просветним инспекторима. Интересантна је чињеница да је у делу заглавља руком писаног назив Историско-уметнички Музеј, а у позадини први пут се појављује заглавни печат у коме се он назива Историско-Археолошки Музеј.

⁵⁰¹ ОРГ МП. 1521. Просветни Инспекторат за Скопску област, бр. 4693 од 23. новембра 1921. године, Управнику Историско-Уметничког Музеја. Том приликом изабрано је осам повереника, од којих су већина били учитељи. ОРГ МП. 1522. Краљевина СХС Инспекторат Министарства просвете за Вардарску област, бр. 5603 од 21. децембра 1921. г. У овом допису се извештава Грујић да су изабрани повереници за срез прешевски, за први школски срез скопски, за други школски срез скопски и за кумановски и жегилевски срез.

⁵⁰² АЈ, 66-646-1092. Управа Историско-Уметничког Музеја, бр. 27. од 14. септембра 1921. године. Уметничком одељењу Министарства просвете.

⁵⁰³ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј у Скопљу, Бр. 448 од 30. XII 1928. г.

⁵⁰⁴ Исто.

⁵⁰⁵ Исто.

у сутерен факултетске зграде, док оне који имају већу историјску и уметничку вредност, смешта у свој семинар за националну историју. Грујић наводи да је у прве две године скоро сва путовања, проучавања, истраживања и преношење предмета у Скопље спроводио о свом трошку.⁵⁰⁶

Година 1922

Крајем 1921. и почетком 1922. године Грујић се појављује као овлашћено лице које води послове Музеја.⁵⁰⁷ На основу првих дописа видимо да се представља као привремени Чувар Музеја, или само као Чувар Музеја,⁵⁰⁸ да би се 22. новембра 1922. године први пут потписао као „Управник Историско-Археолошког Музеја у Скопљу“.⁵⁰⁹

Грујић се у овим првим данима оснивања и рада Музеја највише жали на то да услед недостатка средстава није у могућности да спроведе многе потребне акције. Министарство просвете је обавештења која је добијало са подручја Јужне Србије, а тицала су се заштите и прикупљања културних добара, прослеђивало Радославу Грујићу. Поводом ископина које су се налазиле у Старом Градском и пропадању мозаика у једној од ископина Грујић пише:

„Несумњиво је неопходно потребно да се један део тог мозаика сачува, исече у целине једне фигуре или бар најкарактеристичнијег дела њеног, урами и пренесе у Музеј; као што је нужно, да се чим пре пренесу у Музеј и неки карактеристични стубови од углачаног мрамора.“⁵¹⁰

Опет, за неке друге случајеве који су му прослеђени, Грујић наводи да се за њих знало још раније, али да није било средстава да се предмети пренесу у Музеј и да на тај начин буду спасени.⁵¹¹

На самом почетку оснивања и уређења Музеја Грујић као приоритете истиче:

„набавку најпотребнијег намештаја, стручне литературе, фотографског апарата и осталог нужног материјала за фотографисање, скидање копија у гипсу, те скидање и преношење фресака и мозаика, ископавање и откопавање предисториских, хисториских класичних и средњовековних византијских и српских старина“.⁵¹²

⁵⁰⁶ Исто.

⁵⁰⁷ АЈ, 66-646-1092. Управа Историско-Уметничког Музеја, бр. 27. од 14. септембра 1921. године. Уметничком одељењу Министарства просвете. У извештају назив је Историско-Уметнички Музеј, а Грујић се потписује као „Др Радослав Грујић, в. професор Универзитета“.

⁵⁰⁸ АЈ, 66-646-1092. Краљевство СХС, Историско археолошки Музеј, Бр. 28, од 24. априла 1922. г. ОРГ МП. 1522. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 8, од 24. априла 1922. г.

⁵⁰⁹ ОРГ МП. 1522. Историско-археолошки Музеј, Бр. 18 ех 922, од 22. новембра 1922. г. „Управник Историско-Археолошког Музеја у Скопљу др. Радослав Грујић професор универзитета.“

⁵¹⁰ АЈ 66-646-1092. Историско-археолошки Музеј Ад. Бр. 15, од 11. октобра 1921. године.

⁵¹¹ АЈ 66-646-1092. Краљевство СХС, Историско-археолошки Музеј, бр. 28 од 24. априла 1922. год. ОРГ МП. 1522. Историско-Археолошки Музеј, бр. 8 од 24. апр. 1922. г. Министарству просвете Уметничко одељење. Овде је наведен један од многобројних примера да су приватном иницијативом одређени вредни предмети били пронађени. Наиме, јерођакон Јосиф Ристић је о томе известио Министарство просвете које је изгледа дало и новац Ристићу за њихово преношење, али је исто сазнало за извесно кривично дело Ристића на основу чега тражи од Грујића одговор о његовим сазнањима о овом питању, на шта он одговара: „За археолошко-историске објекте, које помиње Јерођакон Ристић, знамо и пре њега, али није било средстава да се покупе и пренесу у Скопље. Да је свота, која је дата Ристићу да је упропасти, послата јесенас овом Музеју, били би већ одмах онда, не само ти него и многи други објекти, пренети у овај Музеј и спашени од пропасти. Стога по трећи пут молим Умет. Одељење да озбиљну пажњу обрати на старине Јужне Србије и већ једном издејствује код мин. Просвете, да се што пре одреди нужна свота и повери овом Музеју за прикупљање и пренос толико важних историско-археолошких и уметничких објеката у Јужној Србији, јер ће нам иначе многи драгоцени споменици, на штету и срамоту нашу за увек пропасти. А за две године, како је факултет овде основан примио на себе дужност оснивања и уређења Музеја, није још ни једна пара у ту сврху додељена.“

⁵¹² АЈ 66-646-1092. Управа Историско-Уметничког Музеја, бр. 27 од 14. септембра 1921. г.

Захваљујући одобреним средствима Министарства просвете за 1922. годину у износу од 3000 динара помоћи „за одржавање и заштиту монументалних старина“, Грујић је обишао оне објекте за које је сматрао да су највише угрожени и изложени опасности да у потпуности буду уништени.⁵¹³ Први правац његовог пута био је Приштина, Ново Брдо и Липљан. Други од Старог Градског преко Дренове, развалина Тиквеша, манастира Полошког, манастира Маклишта и манастира Св. Ђорђа у Тиквешком округу. Трећи пут га је водио према Качанику, где је између осталог обишао и остатке старог града у распадању. На том путу успео је да види многе „камене споменике, грчке, римске и српске провенијенције са орнаментима и натписима“. На путу је молио локалне власти да ове споменике спасу од пропадања тако што ће их сместити у општинске, школске и среске зграде док не буду пренети у Музеј. Наводи да се:

„често догађа да приватни власници, па и црквене и друге власти, приступе уништавању споменика или недозвољеном преправљању њиховом; а и сами споменици изненада почну да се руше и пропадају нагло“.⁵¹⁴

Музеј није одмах заживео на начин како је то Радослав Грујић замислио. О томе најбоље сведоче честе молбе упућене Министарству просвете:

„да се озбиљна пажња обрати на старине у Јужној Србији и да се Музеју обезбеди нужна свота и повери овом Музеју за прикупљање и пренос толико важних историјско-археолошких и уметничких објеката у Јужној Србији“.

У овом допису први пут се помиње назив Музеј Јужне Србије а и Радослав Грујић се први пут потписује као „Чувар Музеја др Радослав Грујић в. професор Универзитета“.⁵¹⁵ Грујић наводи и то како треба погледати румунске и бугарске провинцијске музеје који немају ни приближан значај за њих какав би имао „један ваљано уређен Музеј Јужне Србије у Скопљу“.⁵¹⁶

Оно што ће обележити прве године рада Историјско-археолошког музеја јесте колоквијално речено – спој приватне иницијативе са оскудном државном потпором. Успешан рад Музеја треба приписати не само огромној Грујићевој радној енергији већ и његовој виспрености да у датим околностима извуче највише. Заправо, он је за свој рад успевао да заинтересује не само просветне, државне и политичке структуре тадашње државе на највишим позицијама, већ и локалне власти и многе појединце. Успешно је покретао широке друштвене кругове, укључујући их у своје пројекте. Структура и међусобан однос организација у чијем је стварању имао пресудну улогу, а касније имао одлучујући утицај у њиховом вођењу и правцу развоја, најбоље говоре о том јединственом дару Грујића. То се јасно види у односу успостављеном између Скопског научног друштва (чији је Грујић био један од оснивача и најдуже председник) и Историјско-археолошког музеја, касније Музеја Јужне Србије (чији је био управник и који је највећим делом постигао значајне резултате захваљујући приватним иницијативама Радослава Грујића). Тако Грујић бележи брзописом у првим данима оснивања Скопског научног друштва:

⁵¹³ ОРГ МП. 1522. Министарство просвете Краљевство СХС, Уметничко одељење У. Бр. 1092 од 4. маја 1922. г.

⁵¹⁴ ОРГ МП. 1522. Историско-археолошки Музеј, бр. 18 од 22. новембра 1922. године. Грујић правилно схватајући шта је у том тренутку примарни задатак Музеја „да пронађе, инвентарише и заштити многобројне знане и незнане споменике наше и старије прошлости“.

⁵¹⁵ АЈ 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј у Скопљу; Краљевство СХС, Историско-археолошки Музеј Бр. 28, од 24. априла 1922. године.

⁵¹⁶ Исто.

„Научно Друштво за први мах помагаће највише Историјско-Археолошки музеј: организовати рад на инвентарисању покретних и непокретних ствари по целој Јужној Србији; а затим помагати их пренети у Музеј. Настојаће да организује [помагање] ради проналажења старих рукописних књига, архива... [тешко читљиво].“⁵¹⁷

Он је у ствари успео да ове две институције учини таквим да су једна другој биле продужена рука. Војислав Радовановић наводи да је Музеј:

„На тај начин приватно основан још 1921, за првих неколико година о личном трошку самога оснивача, уза шта су тек треће и четврте године иза овог незваничног оснивања почеле да пристижу и извесне званичне материјалне помоћи.“⁵¹⁸

Сам Грујић ће од првих дана па све до одласка из Скопља стално истицати тај моменат своје приватне иницијативе у организовању и раду Музеја у Скопљу: „Историско-Археолошки Музеј у Скопљу почео је да развија своју организацију више приватном него државном помоћу.“⁵¹⁹ Захваљујући таквом односу Грујић је морао да предузима кораке и да промишља који су то државни ресурси са којима може да рачуна, а где мора да се ослони на сопствену иницијативу. Један од таквих подухвата било је обезбеђивање подршке Државне железнице и Министарства саобраћаја. Скопско научно друштво које Грујић предводи у том тренутку води бригу о великом броју истраживача који врше интензивна теренска истраживања, што је захтевало и испуњење свих предуслова за обављање теренског научноистраживачког рада, за шта је, између осталог, требало обезбедити истраживачима могућност да путују по целој Јужној Србији која је у том тренутку имала врло лоше развијену путну и железничку инфраструктуру. Историјско-археолошки музеј и Скопско научно друштво су успевали успешно да организују и координишу велики број научних експедиција и рад појединих истраживача на терену у своју корист.

Иако је у почетним годинама руководство новоосноване државе имало осећаја за пројекте од националног значаја, ипак, ограничена финансијска средства нису дозвољавала да буде у потребној мери и материјално издашна у њиховој потпори.⁵²⁰ Грујић је и сам увидео у првим годинама рада Музеја да и поред његове сталне ургенције за добијањем кредита финансијска средства изостају. Схвата да је да би до њих дошао неопходно да покаже личну иницијативу и резултате. Овај његов избор и упорност убрзо ће почети да дају резултате. У првој години рада Музеја Грујић покушава да открије све проблеме. Потом почиње рад на организовању људске, материјалне и институционалне инфраструктуре. Потом креће у прву акцију, то јест прикупљање и инвентарисање споменика, и у тај посао укључује државне, локалне политичке, војне и духовне власти и све заинтересоване појединце. У следећој фази у реализацију различитих активности укључују се различите структуре државних, црквених и опште друштвених чинилаца. У овом случају, захваљујући помоћи Министарства саобраћаја и војске, Грујић успева да велики број објеката, тј. предмета допреми у Скопље. У исто време покушава да обезбеди средства за особље које ће му помагати у тим пословима, као и да прикупи материјална средства за опремање свега нужног за рад Музеја.⁵²¹ У том тренутку цео Музеј и сви његови експонати још увек су били смештени у просторијама Филозофског факултета у згради Идадије.⁵²² У овој години такође

⁵¹⁷ ОРГ 1359. Документ нема наслов. Написан је на папиру блока, брзописом у форми белешке.

⁵¹⁸ Исто.

⁵¹⁹ АЈ 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 58, од 12. августа 1922. године.

⁵²⁰ Исто.

⁵²¹ ОРГ МП. 1523. Историско-Археолошки Музеј, Краљевина СХС, Бр. 28, од 06. марта 1923. године.

⁵²² Исто.

су за Музеј одређена врло оскудна буџетска средства у износу од 5000 динара. Због тога Грујић закључује да су само захваљујући приватној иницијативи Скопског научног друштва урађени многи послови. Иако је од Железница добијено одобрење да се за потребе Музеја могу бесплатно транспортовати објекти до Скопља, Грујић наводи да је исте потребно упаковати, те допремити до железничке станице и још много другог, за шта Музеј нема финансијска средства. Сам Грујић у том тренутку покушава да за потребе Музеја обезбеди повећање кредита до износа од 40-50 хиљада динара.⁵²³ Тражена средства су била потребна за канцеларијски материјал, прибављање књига за стручну библиотеку, фотографски апарат, за потребе истраживања, израде гипсаних одливака са средњовековних споменика и пренос фресака и мозаика.⁵²⁴

Када је реч о организовању збирке покретног културног наслеђа, Грујић 1921. године помиње да би „извесну своту потребно било ставити на расположење и за оснивање нумизматичке збирке, јер се старих античких и средњовековних новаца још доста може наћи у овим крајевима“.⁵²⁵

Грујић је 1922. године током посете краља Александра Скопљу имао могућност да укаже на значај рада на организовању Музеја Јужне Србије:

„Приликом доласка Његовог Величанства Краља недавно о свечаностима у Скопљу од професора Универзитета једино управник овога Музеја као члан Одбора за дочек, приказан био Његову Величанству и на питање о раду на Универзитету поменуто Његовом Величанству и рад око организовања овог Истор.-Археолошког Музеја и тешкоћама са којим има да се бори тај Музеј, који би могао и требао да буде једна врло важна национална и културна и васпитна национална тековина наша у овим крајевима.“⁵²⁶

Свакако да му је овакав близак однос према високим државним властима много помогао у постизању задатих циљева.

До 1923. године Грујић је једини хонорарни радник Музеја. Први сарадник који је на његов предлог повремено био хонорарно ангажован у Музеју јесте наставник вештина Скопске гимназије Христифор Црниловић.⁵²⁷ Грујић те 1923. године планира своје путовање на Свету Гору са својим помоћником Црниловићем. Ово путовање планирао је да обави у склопу екскурзије коју је водио Стева Димитријевић, декан Теолошког факултета у Београду. Као један од циљева овог путовања наводи то да на Светој Гори начини „фотографске снимке неких важних историско уметничких објеката тамошњих, који до сад још нису снимљени“.⁵²⁸ Путовање је одобрено и претпоставља се да је то био први обилазак Грујићев светогорских манастира.⁵²⁹

Грујић је већ на почетку рада на организовању Музеја схватио да очекивањем само државне помоћи и ослањањем искључиво на њу неће много постићи када је реч о развоју

⁵²³ АЈ 66-331-560. Историско-Археолошки Музеј, Краљевине С.Х.С, Бр. 22 од 6. марта 1923. године.

⁵²⁴ ОРГ МП. 1523. Министарству просвете, уметничком одељењу. нацрт. Без датума на основу садржаја текста закључак је да је писан 1923. године.

⁵²⁵ АЈ 66-646-1092. Историско-Археолошки музеј у Скопљу, Бр. 58 од 12. августа 1922. године.

⁵²⁶ ОРГ МП. 1522. Историско-Археолошки Музеј, бр. 20 од 8. децембра 1922. г.

⁵²⁷ ОРГ МП. 1523. Министарство просвете, Одељење за средњу наставу С. Н. Бр. 2916 од 26 фебруара 1923. год. ОРГ МП. 1523. Министарство просвете Краљевине СХС, Одељење за сарадњу и наставу С. Н. Бр. 15162 од 10. IX 1923. г. На основу ове две одлуке закључује се да је радио у Музеју од фебруара до октобра 1923. године.

⁵²⁸ ОРГ МП. 1523. Историско-археолошки Музеј, бр. 36 од 24. марта 1923. г.

⁵²⁹ ОРГ МП. 1523. Министарство Просвете Краљевине СХС. Опште одељење П. Бр. 2186 од 3. IV 1923. год. ОРГ МП. 1371-1456. У оставини ОРГ постоји фотографија која сведочи да је он овом приликом путовао на Свету Гору.

Музеја. Он ће током 1923. године поред ангажовања на организовању Музеја интензивирати и рад на организацији и унапређењу Скопског научног друштва. Изванредна идеја Радослава Грујића била је управо спајање једне формално институционалне факултетске установе са Скопским научним друштвом као ванинституционалним удружењем на чијем је Грујић челу, а које има намеру да захвати широки слој национално и патриотски организоване интелектуалне елите врло блиске ставовима тадашњих државних власти.

Међуратна југословенска држава је имала за један од циљева обнову и подизање националне и културне свести српског народа на просторима Јужне Србије, па је кроз оснивање појединих просветних и културних институција покушавала да то спроведе. Ово се може сматрати једним од њених већих успеха у међуратном периоду на наведеном тлу. Из речи дописа који је Грујић као председник Скопског научног друштва упутио министру просвете:

„Скопско Научно Друштво поставило је себи задатак: да највишим просветним средствима делује на што бржи и што здравији културно-национални препорођај ових наших старих класичних области.“⁵³⁰

Ово су скоро исти циљеви које је Грујић поставио и када је реч о Историјско-археолошком музеју, с тим што су средства за постизање тог циља била у извесној мери различита. Грујић описује шта су области деловања и рада Скопског научног друштва:

„Друга грана рада јесте организовање Историско-археолошког Музеја у Скопљу, који има задатак да прикупи и сачува многобројне драгоцене споменике наше прошлости, који су до сада тако некултурно уништавани и још на све стране леже разасути и изложени пропасти. У том Музеју, поред одличних сведока наше средњовековне снажне културне способности, стајали би и споменици наше херојске борбе за ослобођење ових крајева од Кумановске Битке па до продора на Солунском Фронту и поновног уласка наше војске у ову област. И четничко одељење нашло би ту своје место, јер су четници својом родољубивом пожртвованошћу и напорима толико користили нашој националној ствари у Јужној Србији. Све то има да буде тако систематизовано и удешено, да послужи као школа и очигледна настава и свима потоњим генерацијама о нашим напорима за ослобођење и препорођај ових класичних области наших.“⁵³¹

Из овог дописа скоро да се уочава и концепт саме поставке Историјско-археолошког музеја; у ствари, ово се може назвати и првим датованим нацртом сталне поставке Музеја коју смо пронашли. Овај концепт Грујић ће касније неколико пута понављати и у складу са њим организовати сталну поставку Музеја, с тим што ће у неким деловима кроз стварање одељења толико одмаћи да се иста могу назвати засебним музејима, а нека стицајем околности никада неће бити оформљена, или ће у мањој мери бити устројена као део других одељења. Грујић је увезивањем Историјско-археолошког музеја и Скопског научног друштва пред њих поставио заједнички циљ научног, заштитарског и образовног деловања у крајевима Јужне Србије ради подизања свести локалне, целокупне домаће, али и међународне јавности, о српском културном наслеђу на овим просторима.

Како је Грујић убрзано проширивао збирку Музеја, то више предмети нису могли да се складиште и чувају на Факултету у просторијама разних семинара. Због тога се 1923. године обраћа молбом Министарству просвете да се за привремени смештај музејских

⁵³⁰ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, бр. 22, од 18. феб. 1923. г.

⁵³¹ Исто.

предмета уступи напуштена црква Св. Мине, која је у том тренутку била склона паду и претварању у развалине.⁵³² Иако је ова иницијатива имала подршку Министарства просвете, у почетку и Министарства вера, надлежне црквене власти нису је прихватиле.⁵³³

Први помен о могућем смештању Музеја у стару напуштену цркву Св. Мине проналазимо у документу од 18. фебруара 1923. године, у коме се наводи:

„да се за привремене музејске просторије, у споразуму са Господином Министром Вера, одреди напуштена црква Св. Мине, која већ седам година не служи за богослужбене сврхе и остављена пуста све више се претвара у руину; јер Куршумли хан који је још 1919. г. одређен за Музеј, неће се још дуго моћи употребити у ту сврху, пошто је у њему војни магацин. Музејски предмети налазе се стога у сутерену факултетске зграде, у коме већ нема више празних места.“⁵³⁴

Иако је постојала ургенција Министарства просвете за оваквим решењем, оно није усвојено због негодовања и неслагања црквених власти.⁵³⁵ Проблем недостајућег простора за Музеј Грујић је покушавао да реши тако што се обраћао Министарству за социјалну политику, трудећи се да издејствује да Музеј добије једну од најпространијих кућа које је тадашња држава као ратну репарацију добила од Немачке.⁵³⁶

Година 1924.

У периоду од 1920. до 1924. године, на проналажењу, инвентарисању, фотографисању и селекцији културно-историјских објеката, као и на целој осталој организацији Музеја, радио је само др Радослав Грујић. Сам Грујић пише:

„У прво време (скоро 2 године) потписани је чинио сва путовања за проучавање, истраживање и преношење музејских објеката у Скопље искључиво о свом трошку. За тим је добивао незнатну помоћ од 3 и 5 хиљада дин. годишње, а тек за буџетску 1924/5. годину успео је, да се за организацију и развијање Историско-Археолошког Музеја осигура буџетом пристојна свота од 110.00 динара.“⁵³⁷

Недостатак материјалних средстава није нешто што је Грујића обесхрабривало, већ га је напротив само нагонило да покаже различите видове довитљивости или да користи сваку указану прилику у циљу остварења онога што је замислио. Наиме, Грујић је маја 1924. године одређен за изасланика на гимназијској матури у Призрену.⁵³⁸ Вероватно да је тај свој пут искористио за обилазак и других метохијских насеља. Ово се може закључити на основу дописа који пише управо у Пећи 12. јуна, обраћајући се команданту Косовске дивизије да четири надгробна споменика из 2. и 3. века, које је привремено склонио у двориште касарне, војска пренесе до Косовске Митровице, одакле ће возом бити транспортовани до Скопља.⁵³⁹

Одобрена у овој години буџетска средства омогућила су да се приступи озбиљнијем планирању рада Музеја и његовом организовању и опремању. По Грујићевом захтеву

⁵³² АЈ, 69-153-234. Министарство Просвете, Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 1866, од 16. марта 1923. године.

⁵³³ АЈ, 69-153-234. Министарство вера Краљевине СХС, В. Бр. 3856, од 6. IV 1923. године.

⁵³⁴ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, Бр. 22 од 18. фебруара 1923. године.

⁵³⁵ АЈ, 66-331-560. Министарство вера Краљевине С.Х.С., Православно одељење Б. Бр. 3856 од 6. јуна 1923. године.

⁵³⁶ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, Бр. 56 од 7. септембра 1923. године.

⁵³⁷ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј у Скопљу, Бр. 448 од 30. XII 1928. г.

⁵³⁸ ОРГ 1335. Призренска Гимназија, Краљевство С.Х.С., Бр. 389 од 23. V 1924. г.

⁵³⁹ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 28, од 12. јуна 1924. г. У Пећи.

Министарство просвете одобрило је запошљавање служитеља и препаратора Музеја.⁵⁴⁰ Први постављени радник Музеја био је Теофило Николић, зидар из Добра, који је 29. новембра 1924. године примљен за послужитеља Музеја.⁵⁴¹ Други службеник Музеја био је руски избеглица Николај Ивановић Славин,⁵⁴² који је запослен као препаратор дневничар.⁵⁴³ У истој години је професор Учитељске школе у Скопљу Глиша Елезовић био упућен на рад у Музеј.⁵⁴⁴

Да су Грујићу археолошка ископавања била изузетно важна и да је од истих имао велика очекивања како на научном пољу тако и у богаћењу збирки Музеја види се на основу чињенице да приликом првог значајнијег буџетског одобрења финансијских средстава Музеју у 1924. години, значајан део у износу од 10.000 динара, одређује за потребе археолошких ископавања која ће спроводити археолог Никола Вулић на простору Јужне Србије.⁵⁴⁵ О начину прикупљања предмета за фонд Музеја сведочи чланак „Трагови римског града код Прилепа“ који је објављен у *Времену* 1923. године.⁵⁴⁶ У тексту се наводи да је учитељ М. Кокић јавио да се у близини места Чепигова налази једна порушена црква крај које има „до стотину грчко-римских споменика, којим би се могле испунити три сале једног музеја“. После овог извештаја Никола Вулић је одлучио да утврди на лицу места стање ствари, али нажалост тамо је затекао сазидану црквену салу у којој је било узидано ово античко масивно камење, а и сама црква је била обновљена и у њене зидове уграђен је још већи број античких споменика него у сали. У тексту се даље наводи како Вулић није одустајао од свог наума да преостале старине са оним које је пронашао у околини Битоља и Прилепа пренесе у Музеј. Он именује прикупљене старине и споменике које је посетио и у чланку се између осталог наводи да је „вредни и предузимљиви управник скопљанског музеја, г. др. Р. Грујић који је већ досад стекао великих заслуга за ту установу“ дао своју реч да ће пронађени споменици бити и спасени. Овде је наведен један од основних модела приступа археолошким ископавањима која је Грујић као управник Музеја организовао и чији је основни циљ био богаћење збирки Музеја.⁵⁴⁷

На основу првог нама познатог предлога буџета Музеја за 1925/26. годину, урађеног у септембру 1924. године, који је саставио Грујић, могуће је пратити како је Грујић утврђивао

⁵⁴⁰ ОРГ МП. 1524 Историско-Археолошки Музеј, од 27. октобра, 1924. год.

⁵⁴¹ ОРГ МП. 1524. Уверење, Бр. 1726, 3. X 1924. год.

⁵⁴² ОРГ МП. 1524. Историско Археолошки Музеј, Бр. 57, од 22. 12. 1924. г. У овом допису Министарству просвете Грујић захтева да се одобре кредити за два нова постављења, а уједно тражи да се исплати и њему хонорар „као кустосу-управнику Музеја“.

ОРГ МП. 1526. Историско-Археолошки Музеј, од 27. октобра 1924. Николај Иванович Славин био је пуковник у руској царској војсци, који је по избијању револуције избегао у Скопље. У Музеју је највећим делом био ангажован као цртач и копииста.

⁵⁴³ ОРГ МП. 1524. Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 13243, од VI 12. 1924. године.

⁵⁴⁴ ОРГ МП. 1524. Министарство просвете СХС, Одељење за средњу наставу, С. Н. Бр. 29211, од 3. децембра 1924. г.

⁵⁴⁵ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 21, од 1. јуна 1924. године.

⁵⁴⁶ „Ископавања у Јужној Србији, Трагови римског града код Прилепа, Скопски музеј обогаћен је многобројним прилозима“, *Време*, 21. септембар 1924.

⁵⁴⁷ ОРГ МП. 1524. Министарство просвете Краљевине СХС, Одсек рачуноводства, П. Бр. 35951 од 20. XI 1924. г. Реч је о наредби за исплату Н. Вулићу 3296 динара на име ископавања код Прилепа. Ова је исплата извршена посредством Музеја у Скопљу. Посреди је додатни износ јер је Вулић потрошио више од првобитно одобрених 10.000 динара. АЈ, 66-331-560. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 194 од 29. јуна 1927. г. Реч је о допису који Грујић упућује Министарству просвете у ком каже да професор Никола Вулић већ неколико година узастопце истражује и проучава грчке и римске археолошке објекте по Јужној Србији. Да настоји да сви пронађени објекти дођу у лапидаријум Музеја и на крају завршава да ће одређени износ дат Вулићу бити условљен тиме да све пронађене објекте пренесе у Историско-Археолошки Музеј.

приоритете у току једногодишњег периода, јер су буџетска средства одобривана наменски и њихова реализација морала је да буде у складу са одобреним средствима. И поред великих напора и довитљивости Грујића као јединог запосленог у Музеју, било је сасвим јасно да сваки даљи озбиљнији напредак захтева запошљавање и организовање особља Музеја. Буџетом тако Грујић у музејске расходе предвиђа издатке за препаратора, практиканта, служитеља, хонорарног кустоса управника, као и службеничка места за рестауратора и фотографа. Како је Музеј почињао сасвим од почетка, у првим годинама рада главна материјална средства предвиђена су за опремање музејског простора, стварање стручне библиотеке, обилазак, инвентарисање и преношење у Музеј споменика Јужне Србије, археолошка ископавања, израду копија у гипсу, дрвету, откуп преисторијских, класичних и старих српских уметничких предмета. Буџетом су била предвиђена и средства за откуп нумизматичких предмета и старих рукописних књига. Грујић ће, схватајући значај фотографије, стално у буџетима предвиђати ставку за фотографисање објеката и предмета. И на крају, као и већина тадашњих музеја, и Музеј Јужне Србије предвиђа старање не само о покретном већ и о непокретном наслеђу, опредељујући значајан део буџетских средстава за заштиту и одржавање старих споменика непокретног наслеђа.⁵⁴⁸

Година 1925.

Проблем решавања простора у коме би био смештен целокупан тада Историјско-археолошки музеј било је једно од најважнијих питања. Већ је било речи о томе да је први простор који је коришћен за смештање предмета била зграда Идадије, где је Милан Боројевић први сместио предмете које је прикупио за будући музеј у Скопљу. Опет на почетку је и Грујић утврдио приликом првог свог доласка у Скопље да је ова зграда подесна за смештај музејских предмета. И сам је по преузимању организације музеја смештао предмете по холовима зграде и по просторијама за семинаре факултета. Међутим, како се у неколико наредних година изузетно интензивирао рад на прикупљању и преношењу предмета за потребе Музеја, овај простор био је, по речима Грујића, у потпуности претрпан предметима које је он сакупио, укључујући и ходнике и семинаре факултета. Иако ће у наредних десет година Музеј значајно проширивати своје изложбене и складишне капацитете, на основу писаних сведочанстава видимо да је факултетска зграда Идадија дуго времена коришћена и за потребе чувања многобројних музејских предмета, углавном оних масивнијих.

Још пре Грујићевог доласка у Скопље и преузимања организације и управе над Музејом 1919. године, на основу нама за сада непознатог усменог договора или писаног решења, за простор будућег Музеја одређена је стара зграда Куршумли-хана.⁵⁴⁹ Грујићева иницијатива да се црква Светог Мине уступи за потребе Музеја није успела услед противљења црквених власти. Нажалост, сам Музеј није могао да преузме ни зграду Куршумли-хана, због поратних прилика у Скопљу и недостатка простора, како војног тако и цивилног, јер је ову зграду преузела војска и користила као магацин.⁵⁵⁰

Избор зграде Куршумли-хана за простор будућег музеја у Скопљу још пре него што је он основан био је очекиван. Реч је била о једној од највреднијих историјских зграда које су

⁵⁴⁸ АЈ, 66-331-560. Историско-Археолошки Музеј, Ад. Бр. 40, од 3. септембра 1924. г. Предлог буџета Историско-Археолошког Музеја у Скопљу за 1925/6. г.

⁵⁴⁹ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, бр. 22, од 18. феб. 1923. г.

⁵⁵⁰ АЈ, 69-153-234. Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 1866, од 16. марта 1923. г.

биле сачуване у Скопљу. Историјат и опис самог хана, начин на који га је широка скопска јавност доживљавала можда најбоље можемо разумети на основу новинских чланака. „Куршумли-хан је један од најстаријих и најзанимљивијих историјских споменика у Скопљу, који је увек привлачио пажњу и страних и наших научника. Грађевина је добила назив 'Куршумли-хан' по олову којим је некада била покривена.“⁵⁵¹ Куршумли-хан је зидан у средњовековном стилу, каменом и циглом, са кровом у сводовима. Није познато када је овај хан – зграда сазидана. О томе постоје и различита предања: да је реч о византијској грађевини, или да је хан подигао цар Душан за војне потребе. По другој причи подигли су га Дубровчани, који су као и у многим градовима на Балкану имали и у Скопљу извесна повлашћена трговачка права. Такође, постоји предање да су Куршумли-хан саградили Турци, јер је зидан по угледу на турске ханове. У средњем веку, када је Скопље било важан трговачки центар кроз који су пролазили путеви са истока на запад, Куршумли-хан је био главна тржница, у коју су се стицали трговци са целог Балкана и Далеког истока. На зидовима и великој дрвеној капији Француз Лежан и професор г. др Грујић нашли су записана имена дубровачких трговаца, који су са својим караванима путовали преко Скопља. Све до средине прошлог века Куршумли-хан је служио за смештај робе и путника. После су га Турци претворили у политички затвор, кроз који је, нарочито у два последњим деценијама пред ослобођење, прошао велики број интелектуалаца и у то доба почело је девастирање његове архитектуре – зидови су премазани јарком бојом, а на одајама стављена врата. За време рата од 1915. до 1918. године Бугари су Куршумли-хан употребљавали као шталу, што је још више допринело његовом упропашћивању. После Првог светског рата у Куршумли-хану био је војни магацин.⁵⁵²

Куршумли-хан се састоји из два дела. У главни, који је служио за смештај путника и робе, улазило се с јужне стране кроз велику оковану капију, синцирима утврђену, с малим капициком на десном крилу. Правоугаоно двориште уоквирено је са 20 четвртастих стубова од једноставног камена, високих два метра, с лучним сводовима од цигле. Из ходника са аркадама улази се у одаје, које су служиле за преноћиште путника и смештај робе. Собе у приземљу су без прозора, а на спрату с малим прозорима на којима су гвоздене решетке. У свакој одаји постоје камин и два мала удубљења у зиду. Оваквих соба, скоро исте величине, има у приземљу и на спрату укупно 59.⁵⁵³ Овај део хана везан је једном капијом, која је према улазним вратима повезана с другим делом, који је служио за смештај каравана, а у ово друго одељење може се ући и са источне стране.

Хитна потреба за решавањем питања изложбеног простора Музеја Јужне Србије и Грујићево схватање да Куршумли-хан сам по себи има музејску вредност утицали су на то да он интензивира своје ургенције на различите државне адресе како би се војска иселила из овог простора, а он био предат Музеју на употребу. У тој својој намери Грујић ће успети 16. марта 1925. године, када је од војних власти преузео зграду Куршумли-хана „који је одређен да се у њега смести Народни Музеј Јужне Србије“.⁵⁵⁴ Приликом преузимања хана утврђено је да је он врло руиниран и да је потребно што пре приступити његовом рестаурирању, а нарочито покривању, пошто је прокишњавао на многим местима од када су Бугари однели оловни кров са њега.⁵⁵⁵ Грађевина је била толико оронула да је постојала опасност да се

⁵⁵¹ „Куршумли-хан у Скопљу“, *Време*, 11. август 1932. године, стр. 5.

⁵⁵² Исто.

⁵⁵³ Исто.

⁵⁵⁴ АЈ, 69-153-234. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 28, од 19. марта 1925. године.

⁵⁵⁵ Исто.

сруши. Кров је прокишњавао, сводови, стубови и одаје биле су упропашћене и делимично склоне паду, а фасада напукла. Овако лоше стање захтевало је обимне радове да би се овај објекат довео до стања да се може користити за потребе Музеја. Додатни проблем је било то што је посредни био објекат изузетне архитектонске вредности, па му је као таквом било неопходно и сачувати и рестаурисати изворни облик. Начин на који је Грујић приступио овом послу могао би се подвести под један од првих рестаураторских подухвата на споменику културе непокретног наслеђа које је он спровео. Грујић се обратио Министарству вера са молбом да се у Скопље пошаљу стручњаци из Комисије за чување архитектонских споменика⁵⁵⁶ која је формирана при том министарству, како би прегледали целу зграду и поднели свој стручан предлог обнове зграде Куршумли-хана.⁵⁵⁷ Први одобрени кредит у износу од 200.000 динара био је за откуп олова потребног за препокривање.⁵⁵⁸ Већ неколико дана по преузимању Куршумли-хана, 19. марта Грујић је наручио израду детаљног плана.⁵⁵⁹ У свом извештају из 1926. године предвиђа да ће бити потребно најмање две године за рестаурацију Куршумли-хана.⁵⁶⁰ При томе истиче да и када се хан буде ваљано рестаурисао, то неће бити довољно ни подесно за излагање свих предмета које је Музеј сакупио, јер су просторије мале и мрачне, одељене дебелим зидовима, чије би рушење прогутало многе суме и нагрдило зграду, која има свој извесни историјско-археолошки значај сама по себи.⁵⁶¹ Министарство просвете заузело се за састављање нове комисије која ће дати извештај о стању и начину извођења конзерваторско-рестаураторских радова на Куршумли-хану.⁵⁶² Због тога је од старих чланова комисије формиране 1923. године министарство саставило нову комисију коју су чинили Милоје Васић, Радивоје Јосић и Пера Поповић, а који је требало да отпутују у Скопље и на лицу места утврде стање и које радове треба предузети на згради.⁵⁶³ Милоје Васић, Пера Поповић и Радослав Грујић прегледали су заједно и утврдили стање у ком се налазио Куршумли-хан и о томе саставили извештај 5. октобра 1926. године.⁵⁶⁴ Овим комисијским извештајем биле су прописане мере које је требало спровести приликом

⁵⁵⁶ Исто.

⁵⁵⁷ АЈ, 69-153-234. Краљ. С.Х.С., Министарство вера, В. Бр. 4132 од I IV 1925. Министарство вера је одговорило да је Комисија за чување архитектонских споменика престала да ради. АЈ, 66-331-560. Министарство Вера Краљевине СХС, Опште одељење, В. Бр. 15703 од 24. децембра 1923. г. Реч је о акту о оснивању комисије која би се бавила питањима оправке црквених и манастирских грађевина на територији Краљевине СХС које имају нарочиту историјску и уметничку вредност. Председник комисије је био др Милоје Васић, а чланови: Пера Поповић, Владимир Петковић, Владимир Торовић и Радивоје Јосић.

⁵⁵⁸ АЈ, 69-153-234. Министарство Просвете Краљевине С.Х.С., Уметничко одељење, У. Бр. 1281, од 22. марта 1925.

⁵⁵⁹ ОРГ МП. 1526. Извештај, од 14.VII. Извештај је урадио архитекта грађевинске дирекције Михајил[...] (нечитко). Овај извештај се односи на четири објекта који су били део једне целине: 1) Куршумли-хан. 2) Штале. 3) Џамију и 4) Купатило. *Време*, четвртак, 19. маја 1927. г. Аутор Станислав Краков. Грујић је имао намеру да у Куршумли-хану буду изложени предмети који представљају остатке турске историје и уметности.

⁵⁶⁰ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 130, од 25. јуна 1926. године.

⁵⁶¹ Исто.

⁵⁶² АЈ, 69-153-234. Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 4424, од 14. априла 1925. године. АЈ, 66-331-560. Господину Министру вера, од 15. јуна 1926. год. Чланови комисије су 14. јуна разматрали Грујићев предлог за санацију Куршумли-хана и предложили министру вера да је потребно да три члана комисије отпутују у Скопље како би се упознали са стањем.

⁵⁶³ АЈ, 66-331-560. Министарство просвете Краљевине С.Х.С., Бр. 072244/I, од 23. јуна 1926. г.

⁵⁶⁴ АЈ, 66-646-1092. Комисијски Извештај, од 25. октобра 1926. г. Радивоје Јосић који је био доцент на Филозофском факултету у Београду није потписан на овом извештају, што говори да није ни путовао за Скопље. Грујић није био постављени члан комисије, већ као овлашћено лице корисник Куршумли-хана присуствује раду комисије.

рестаурације Куршумли-хана.⁵⁶⁵ Закључак комисије када је реч о употреби Куршумли-хана у музејске сврхе био је да се он може користити само као лапидаријум за предмете који не изискују нарочито чување.⁵⁶⁶ Занимљиво је да је комисија том приликом „прегледала и бив. Грчку цркву, која стоји демолирана, и нашла: 9.) Да се грчка црква може употребити за црквени музеј“. Ово је први пут да се помиње идеја да се црква Св. Мине коју је Грујић хтео да добије за потребе Историјско-археолошког музеја појављује као простор у коме ће бити смештен црквени музеј, што ће се и догодити нешто касније. На основу овог извештаја Министарство просвете од Министарства грађевине тражило је да Грађевинска дирекција у Скопљу приступи извођењу радова,⁵⁶⁷ при чему се утврђује да је Грујић упознат са тим како треба рестаурисати хан, те да ће због тога Грађевинска дирекција све радове спроводити у договору са њим.⁵⁶⁸ Озбиљнију помоћ у својим напорима на рестаурацији Куршумли-хана Грујић добија тек личним заузимањем Његовог величанства Краља. Тако је буџетом Музеја за 1926/27. годину одређено 700.000 динара за научно-уметничку рестаурацију Куршумли-хана.⁵⁶⁹ Од укупно одобрених средстава утрошен је само износ од 315.000 динара за буџетску 1926/27. годину и 175.000. динара за буџетску 1927/28. годину. Сва средства која су издвојена, по извештају Радослава Грујића, „била су довољна да Грађевинска дирекција у Скопљу само прекрије кров зграде, чији су ранији оловни покров однели Бугари за време окупације, затим, да се гвозденим везама стегну зидови који су били почели попуштати и да се обаве главни зидарски и столарски послови на рестаурирању унутрашњег дела горњег спрата Куршумли-хана“.⁵⁷⁰

Штампа је писала о овом подухвату: „Благодарећи иницијативи и заузимању професора Скопског филозофског факултета – управника Музеја Јужне Србије др Радослава Грујића Куршумли-хан је спасен од пропасти. У току 1928. године рестаурирано је приземље. Радови су извршени под надзором архитекте Пере Поповића. Водило се рачуна да се у што већој мери очува првобитно стање, али у томе се није у потпуности успело. Неколико одаја, које су биле највише упропашћене, премалтерисане су, те је слој малтера покрио редове цигле и камена. Рестаурација спрата спољне и унутрашње фасаде извршена је с већим успехом тек 1931. године. Ови радови су извршени под руководством професора др Радослава Грујића и професора др Франца Месеснела. Све рушевине и пукотине су рестауриране као што су некад биле. Фасада је такође обновљена, тако је Куршумли-хан добио онај изглед, који је имао пре неколико стотина година.“⁵⁷¹

⁵⁶⁵ Исто. Предвиђено је најпре конструктивно обезбеђивање грађевине, затим њено покривање, а затим отклањање и рушење свих касније дозиданих зидова. У тачки 2 наводи се: „Овако обезбеђена грађевина и очишћена треба да се рестаурира колико је могућно више у првобитан њезин изглед.“

⁵⁶⁶ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 130 од 25. јуна 1926. године. Овакво мишљење је Грујић и нешто раније изнео 25. јуна свакако имајући у виду да Куршумли-хан није довољан за потребе музеја, а нарочито како га је он замишљао – као институцију чији ће се престиж на различите начине манифестовати – а један од њих је свакако био и богат или велики простор који би био у служби музеја. Грујићеве разлоге изнети 25. јуна биће поновљени и у октобру исте године у извештају комисије, уз образложење: „Јер је Куршумли-хан састављен из дивних и осветљених, а отворених arkada и соба иза њих које су слабо осветљене кроз релативно мале прозоре или индиректно кроз arkada“, што га чини неадекватним за излагање многих предмета.

⁵⁶⁷ АЈ, 66-646-1092. Министарство просвете Краљевине СХС, Уметничко одељење, У. Бр. 75 од 18. јануара 1927.

г.

⁵⁶⁸ АЈ, 66-646-1092. Министарство просвете Краљевине СХС, Уметничко одељење, У. Бр. 378 од 29. јануара 1927. г.

⁵⁶⁹ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448 од 30. XII 1928. године.

⁵⁷⁰ Исто.

⁵⁷¹ „Куршумли-хан у Скопљу“, *Време*, 11. август 1932. године.

Грујић је предвиђао и пре него што се завршила реконструкција Куршумли-хана да ће у њему „бити једна од најбогатијих најлепших збирки грчких, римских, византијских и српских камених споменика на Балкану“.⁵⁷² Колико је Грујић успео у својим намерама можда најбоље можемо да разумемо на основу јавног мњења чији је став изношен у дневној штампи. Дневни лист *Време* 1932. године у тексту „Куршумли-хан у Скопљу“⁵⁷³ бележи „да је у Куршумли-хану већ смештен велики део материјала Историјско-археолошког одељка Музеја Јужне Србије. Међу многобројним предметима, поређаним без реда и система под аркадама и у собама, налази се више ретких и драгоцених ствари. Пада у очи леп капител из скопске базилике. Затим надгробни споменици из римског и грчког доба из свих места Јужне Србије са врло интересантним натписима са стилског гледишта, јер претстављају чисто локалну фазу римске уметности из другог и трећег века. Даље мозаик патос једне римске виле из Битоља, који је 1929. пронашао др. Месеснел. Ту су и два велика саркофага из Бардоваца, саркофази из Скупила, грчке надгробне стеле са коњаницима у боју са вепром или са соколом на руци, камене плоче са приказима китова, које су пронађене код Скопља, Чепигова и Дренова, украси од мрамора са турских чесама. Сви су они поређани дуж галерије која иде око дворишта. Стоби и Требениште такође су заступљени, мада су најлепши предмети однети у Београд. Из Суводола код Битоља пренети су делови олтарне преграде из рано-хришћанске базилике. На ископавању у Суводолу радио је др. Месеснел. Он је открио веома лепу тробродну базилику са мозаичним натписом и мермерним иконостасом из прве године шестог века. Од нарочите је вредности нађена часна трпеза са скулптуром, која представља сензацију у научном погледу. Сви ти антички споменици сместиће се у приземљу, а на спрату биће средњовековна скулптура, у првом реду скулптурни украси грађевина. Како је немогуће пренети најлепше примерке из средњовековних грађевина, које се сада обнављају широм Јужне Србије, то се раде отисци у гипсу. Неколико најлепших примера је већ израђено и пренето у Куршумли-хан.“⁵⁷⁴ Поред Куршумли-хана, са његове западне стране, налазио се један стари амам, који је вероватно некада служио за потребе путника, који су одседали у хану. За амам се не зна када је подигнут, али је и он вероватно стар неколико стотина година.⁵⁷⁵

Према једном сачуваном списку (који није датирани) у лапидаријуму Музеја Јужне Србије, који се налазио у дворишту Куршумли-хана, побројана су 23 камена споменика. Списак садржи кратак опис надгробних плоча, њихове димензије и натписе на латинском и грчком.⁵⁷⁶ Исти списак садржи и попис 13 античких камених споменика који су се налазили у скопској Учитељској школи.⁵⁷⁷ Лапидаријум је био поверен кустосу Миловану Кокићу.⁵⁷⁸ Како бележи дневни лист *Политика* 1933. године „знатан број ових споменика откривен је у старом Скопљу – Scupi, у околини данашњег села Злокућани и Бардовци. На првом месту падају у очи неколико саркофага огромних димензија међу којима је и саркофаг Марка Теренција, римског центуриона. Откривена је и богато украшена плоча Гаја Корнелија Магнуса, који му је подигла његова жена Публиција. По лепоти израде особито место

⁵⁷² АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 130, од 25. јуна 1926. године.

⁵⁷³ „Куршумли-хан у Скопљу“, *Време*, 11. август 1932. године.

⁵⁷⁴ Исто.

⁵⁷⁵ Исто.

⁵⁷⁶ ОРГ 1334. Списак античког камења, које се налази у дворишту Куршумли-Хана. Списак садржи податке о димензијама, о томе шта је представљено и о преписаним латинским натписима.

⁵⁷⁷ Списак античког камења које се налази у Скоп. Учит. Школи.

⁵⁷⁸ „Кроз Музеј Јужне Србије“, *Политика*, 4. јануар 1933. године.

заузима мермерна статуа младог Јупитера, нађена недавно у селу Нерези.⁵⁷⁹ Лапидаријум Музеја је имао и већи број грчких споменика, велики број женских и мушких мермерних статуа; затим, рељефе трачких коњаника, рељефе Дијане, Паладе, Атине, Бахуса и Афродите са Пријапом.⁵⁸⁰ Завршетком рестаурације Куршумли-хана само је једним делом био решен проблем потребног изложбеног и складишног простора Музеја.

Грујићева прва акција када је реч о повраћају културних добара опљачканих и однетих са простора Старе Србије током Првог светског рата отпочела је током 1921. године за време његових путовања у иностранство ради набављања књига за потребе библиотеке факултета. Потврду за ово налазимо у његовим речима: „потписани је поуздано сазнао где се налазе, а неке је и лично видео у софијским музејима када се прошле године бавио у Софији, прибирајући нужну бугарску литературу о нашим областима“. Грујић је вероватно у тренутку свог путовања у Софију 1921. године претпостављао да ће бити управник музеја и да ће му једна од основних дужности бити и индентификација покраденог српског блага током рата, што је он током овог путовања и учинио. Када су се стекли услови за то, он 1923. године предлаже „да се стручни изасланик упуту у Софију, снабдевен пуномоћју да код бугарске владе издејствује наређење за повраћај свих важних историских и уметничких споменика, рукописних књига и архивских списа, однешених у доба окупације из Скопља, Призрена, Охрида, Прилепа итд. у разне софијске музеје“.⁵⁸¹ Грујић ће због овога 1923. године путовати по одобрењу Министарства просвете у Софију.⁵⁸² Изгледа да његово путовање том приликом није уродило плодом, али он није лако одустајао од својих намера.⁵⁸³ Половином 1925. године успеће да из Софије врати и у Скопље пренесе надгробну плочу краљице Теодоре, мајке цара Душана.⁵⁸⁴ Међутим, реализација овог посла није се одвијала нимало једноставно. Грујић се 18. фебруара обраћа министру просвете дописом у ком моли да се покрене акција враћања предмета однетих током рата у Софију и да се том приликом прибави сва литература која говори о Јужној Србији, а да се за то обезбеди подршка Министарства иностраних дела.⁵⁸⁵ Министарство иностраних дела обавештава Грујића да не креће на пут ако предмети који се траже нису ушли на списак предмета за реституцију на основу закљученог протокола 26. новембра 1923. године.⁵⁸⁶ Грујић ће ипак успети да добије сагласност Министарства просвете⁵⁸⁷ и Министарства иностраних дела за спровођење ове акције.⁵⁸⁸ У одлуци коју је по овом питању донело Министарство просвете унете су већим делом речи из Грујићеве молбе. Одлучено је „да Др. Рад. М. Грујић, професор Филозофског факултета у Скопљу, оде у Софију и узме од Софијског Историско-Археолошког музеја све објекте које су Бугари однели из Јужне Србије за време рата 1915. до 1918. год., а нарочито плочу са гроба мајке цара Душана и плаштаницу цара Андроника Палеолога, и пренесе у

⁵⁷⁹ Исто.

⁵⁸⁰ Исто.

⁵⁸¹ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, бр. 22, од 18. феб. 1923. године.

⁵⁸² ОРГ МП. 1523. Министарство просвете Краљевине С.Х.С., Опште одељење, П. Бр. 1866. у мају 1923. године.

⁵⁸³ Станислав Краков, „Историјска открића г. др Грујића поводом нађене плоче са гроба краљице Теодоре, мајке цара Душана“, *Време*, 19. мај 1927. године.

⁵⁸⁴ ОРГ МП. 1525. Legation du Royaume des Serrew, Croates et Slovenes, No 1127 Sofia, le 28. juillet, 1925. Плоча је враћена на основу Нејског уговора о миру.

⁵⁸⁵ АЈ, 66-331-560. Господине Министре, од 18. фебруара 1925. године.

⁵⁸⁶ ОРГ МП. 1525. Министарство иностраних дела од 12. марта 1925. г.

⁵⁸⁷ АЈ, 66-331-560. Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. БР. 1992, од 14. априла 1925. године.

⁵⁸⁸ АЈ, 66-331-560. Министарство иностраних дела Краљевине СХС, Одељење за извршење међународних уговора, У. Бр. 3279, од 17. јуна 1925. године.

Историско-Археолошки Музеј у Скопљу. Сем тога има набавити све едисије бугарске о нашим крајевима.⁵⁸⁹ У одлуци министра иностраних дела стоји само да се Грујићу наложе да отпутује као експерт у Софију „ради реституције плоче са гроба матере цара Душана“.⁵⁹⁰ Како је процес преговора текао у Софији није нам познато, али постоје сведочанства да је захваљујући ургенцији краља Александра ова плоча враћена.⁵⁹¹ Грујић је у троје изнајмљених возних кола од којих је у једним била надгробна плоча, а у двоје књиге, кренуо из Софије пут Скопља.⁵⁹² Није одустајао од повраћаја и других предмета, већ је у августу, извештавајући Министарство иностраних дела о резултатима своје акције, тражио да се предузму и кораци за враћање других предмета. Министарство је затражило од свог посланства у Софији мишљење о овом питању, на шта је одговорено да је предмет реституције само оно за шта постоје материјални докази да је за време рата однето, што није случај са траженим предметима за које Бугари тврде да су однети пре рата.⁵⁹³ Дневна штампа је овај догађај описивала на следећи начин: „Читаво је историско откриће учинила плоча са гроба краљице Теодоре, мајке Душанове. Та је плоча раније стајала пред црквом Св. Димитрија у Скопљу. За време рата 1915–1918. године Бугари су је однели у Софију и ставили у свој музеј и не обративши пажњу на епитаф на њој исписан, јер није био у целости, пошто је један део плоче био одбијен. Г. др. Грујић открио је плочу после рата у Софијском Музеју и видео је да је на њој исписан епитаф краљици Теодори. По повратку из Софије Грујић је заинтересовао надлежне да се плоча врати, али су први кораци остали без успеха. Тек 1925. године захваљујући личном заузимању Краљевом, Бугари су нам плочу вратили. Из ње је Г. др. Грујић дошао до низа научних открића, о години смрти Теодоре, па чак и о месту где је сахрањена, јер док се до скоро мислило да је била сахрањена у Бањској, Г. др. Грујић је по месту где је плоча нађена дошао до закључка да је сахрањена у Скопљу.“⁵⁹⁴

У предлогу буџета Музеја за 1926/27. годину ставке су већим делом сличне претходно наведеном буџету, с тим што се поред увећаних износа најчешће наводи: „потребно је да се развије јача акција“ или „рад се све више развија“.⁵⁹⁵ Једина нова ставка у буџету је „За публикације“ и за њу је одређен значајан износ, а поред је дописано: „Ваља објавити научне резултате ископавања и инвентарисања и истр.- археолошких објеката по Јужној Србији.“⁵⁹⁶

Година 1926.

⁵⁸⁹ ОРГ МП. 1525. Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 4504, од 15. априла 1925. године. ОРГ МП. 1525. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. 691, од 24. VI 1925. У тренутку доношења ове одлуке Грујић се налази у Пакрацу као изасланик Министарства просвете у пакрачкој гимназији.

⁵⁹⁰ ОРГ МП. 1525. 3279 ЈР/МГ, од 11. јуна. АЈ, 66-331-560. Министарство иностраних дела, Краљевина С.Х.С., одељење за извршење међународних уговора. У. Бр. 2941 ЈП/МГ, од 26. маја. 1925. год. У овом документу извештава се Министарство просвете да је српско посланство у Софији известило да се плаштаница цара Андроника уопште не налази у Софији и тражи да ако постоје другачији докази, да они буду достављени, што би могло довести до резултата да буде враћена.

⁵⁹¹ *Време*, 19. мај 1927. године.

⁵⁹² ОРГ МП. 1525. Legation du Royaume des Serrew, Croates et Slovenes, No 1127, Sofia, le 28. juillet, 1925.

⁵⁹³ ОРГ МП. 1526. Министарство иностраних дела, У. Бр. 5515, од 29. септембра 1925. године.

⁵⁹⁴ *Време*, 19. мај 1927. г.

⁵⁹⁵ ОРГ МП. 1525. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 90, од 12. јуна 1925. године.

⁵⁹⁶ Исто.

Постављењем Војислава С. Радовановића 18. маја 1926. године за кустоса Музеја, Радослав Грујић у његовом лику добија свог најзначајнијег сарадника не само у Музеју већ и у раду Скопског научног друштва и Филозофског факултета у Скопљу.⁵⁹⁷ Радовановић је, како сам Грујић пише, као пензионисани ванредни професор загребачког Универзитета, дошао са задатком да помаже „прибирање, сређивање и проучавање објеката“ за етнографско одељење Музеја Јужне Србије.⁵⁹⁸

Током 1926. године Музеј је имао два стално запослена радника, др Војислава Радовановића, кустоса, и Теофила Николића, служитеља. Професор др Радослав Грујић у својству управника музеја своју дужност је обављао као хонорарни службеник, а заједно са њим хонорарни службеник био је и Николај Иванович Славин, сликар.⁵⁹⁹ У овој години као додељено особље у музеју почиње свој рад и учитељ основне школе у Скопљу Милован Кокић.⁶⁰⁰ Зоолог др Станко Караман примљен је на рад исте године, када се и приступило организацији зоолошког одељења музеја.⁶⁰¹

Буџет који ове године Грујић сачињава је за разлику од претходних година развијеног типа, а предвиђена издвајања за Музеј у неким ставкама су увећана и око 100%. Предлогом буџета за 1927/28. годину уочава се да се од буџетских издатака највише планира издвајање за кирију или стан Музеја у укупном износу од 72.000. Следећа ставка по обиму јесте „Куповање предмета за оснивање Етнографског одељења“ 50.000. Оно што је занимљиво јесте да постоји и издатак за скидање и пренос фресака у Музеј у износу од 10.000 динара. Такође, Грујић у буџету захтева отварање места за пријем службеника фотографа за које наводи да је од изузетне важности.⁶⁰² Укупан предвиђени или тачније тражени буџет износио је 283.400 динара.⁶⁰³ У овај буџет нису ушле плате запосленима или такозвани „лични издаци Музеја“. Као разлоге за високи износ предвиђеног буџета Грујић наводи: „Пре свега ваља имати на уму, да је овај Музеј тек у формирању и да према развитку свога рада мора, првих година, да повећава своје кредите за личне и материјалне расходе, ако се хоће да нам ова једина институција своје врсте у Јужној Србији прогресује бар толико колико културни ниво нашега народа и национални значај Музеја захтевају. Без тог нужног сразмерног повећања кредита немогуће би било организовати Музеј и учинити га угледном и корисном национално-културном институцијом.“⁶⁰⁴

Даље у допису Грујић наводи да је ово повећање потребно у тренутној фази оснивања, и да због тога треба имати у виду да је у првим годинама његовог рада неопходно предвидети

⁵⁹⁷ ОРГ МП. 1526. Препис, Ми Александар I по милости Божијој и вољи народној, Бр. 60711, од 18. маја 1926. године. ОРГ 1333. Писмо од 9. VI 1926. г. Војислав Радовановић у писму упућеном Грујићу назива себе „загребачки избеглица“. АЈ 66-331-560. Историско-Археолошки Музеј, бр. 149, од 25. маја 1927. године. У питању је молба В. Радовановића да му се дозволи одсуство ради учествовања на Другом конгресу словенских географа и етнографа у Пољској где се потписује као кустос музеја и ванредни професор универзитета. Иначе, Филозофски факултет у Скопљу био је место где су бројни пројугословенски оријентисани Хрвати и Срби из Загреба налазили своје уточиште после прогона из различитих загребачких институција.

⁵⁹⁸ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. године.

⁵⁹⁹ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 127, од 25. јуна 1926. године. АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 349, од 21. децембра 1926. године.

⁶⁰⁰ АЈ, 66-331-560. Списак особља Историско-Археолошког Музеја у Скопљу. АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. К-344 од 8. XII 1926. г. Списак службеника који су додељени на рад Историско-археолошком Музеју у Скопљу. Милован Кокић је пре свог запослења у Музеју био пратилац Николи Вулићу приликом његових археолошких истраживања и ископавања по Јужној Србији.

⁶⁰¹ АЈ, 66-331-560. Зоолошки музеј Скопље, Министарству просвете од 18. новембра 1926. г. др Станко Караман.

⁶⁰² АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 130, од 25. јуна 1926. г. АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 128, од 25. јуна 1926. године.

⁶⁰³ АЈ 66-331-560. Министарству просвете, Опште одељење Предлог буџета од 12. новембра 1926. године.

⁶⁰⁴ АЈ 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 130 од 25. јуна, 1926. године.

значајнија средства него што ће то касније бити потребно, када се буде опремио основним потребама. У буџету предвиђа кредите за два нова службеника – асистента и фотографа.

Чекање да се питање обезбеђивања простора за Музеј реши завршетком реконструкције Куршумли-хана или проналаском неке друге одговарајуће зграде постало је неодрживо и захтевало је хитно решавање тренутне ситуације. Због тога је нацртом буџета за материјалне издатке било опредељено 72.000 динара за кирију Музеја, што је чинило скоро 40% буџета. Било је предвиђено да тај новац буде утрошен за изнајмљивање једне зграде у којој би се могао сместити Музеј: „До сада су музејски објекти и просторије за рад музејских службеника смештени у згради Филозофског факултета, и нарочито у собама Семинара за националну историју, чији је управник уједно и управник Музеја. Али се за две године накупило и прикупило већ толико музејских објеката, да их је немогуће више сместити у факултетске просторије, тим више, што је и до сада смештање музејских објеката много стешњавало и ометало правилан семинарски рад, а сада је већ преко потребно да се просторије испразне и уреде за рад студената у њима.“ Грујић у том тренутку предвиђа да се засигурно за најмање две године неће завршити рестаурација зграде Куршумли-хана, а и тада „никако неће моћи послужити за излагање у њој ни историско-археолошких објеката, а нарочито украса од метала и драгог материјала, камоли фресака, слика скупочених етнографских објеката, јер су јој све просторије врло мале и мрачне, одељене дебелим зидовима“.⁶⁰⁵ Буџетом Грујић предвиђа 10.000 динара за скидање фресака. Ово је занимљив податак, узимајући у обзир чињеницу да је у овом времену извођење овако сложеног заштитарског процеса на овим просторима скоро у потпуности тек у повоју. Радослав Грујић се у тренутку када је отпочео да скида откопане фреске са порушених зидова манастира Светих Арханђела код Призрена није први пут сусрео са овом проблематиком. Образлажући ову ставку он наводи: „Као нова ставка унесен је у предлог буџета кредит од 10.000 дин. за скидање и преношење у Музеј одличних фресака из развалина наших многобројних средњовековних цркава и манастира, које представљају драгоцену сведочанства о нашој старој култури и о уметничком смислу наших предака, поред огромног историско-националног значаја свог – као портрети владара, властеле, првосвештеника и других најугледнијих претставника наше прошлости – а тако некултурно напуштени од нас с дана у дан руше се и пропадају за увек.“⁶⁰⁶

Колико је предмета са разних археолошких налазишта донето у Музеј најбоље сведочи чињеница да је Грујић стално вршио ургенције код Министарства саобраћаја да се Музеју осигура могућност несметаног и бесплатног превоза на првом месту тешких археолошких објеката.⁶⁰⁷

Поред Николе Вулића у току 1926. године Грујић у име Музеја ангажује и Милоја Васића предлажући:

„да се господину Васићу, из скромних средстава овог Музеја, осигураних буџетом за 1926/7. год. издвоји 15.000 дин, за проучавање праисториских налазишта по Јужној Србији. Интереси овога Музеја били би осигурани и тиме, што би Госп. Васић све преисториске објекте нађене на тој експедицији предао овом Музеју и што би свој

⁶⁰⁵ Исто.

⁶⁰⁶ Исто.

⁶⁰⁷ ОРГ МП. 1526. Историско-Археолошки Музеј, Ад. Бр. 69, од 18. јуна 1926. године.

стручни извештај о резултатима проучавања преисториских налазишта у Јужној Србији штампао у едицијама овога Музеја.⁶⁰⁸

У предлогу буцета Историјско-археолошког музеја у Скопљу за 1927/28. годину Грујић овом приликом у званичном документу музеја неколико пута користи назив Музеј Јужне Србије.⁶⁰⁹ Ово без сумње представља и припрему за оно што ће Грујић убрзо почети да остварује. Већ 10. новембра 1926. године он тражи да се Историјско-археолошком музеју у Скопљу промени име, јер се развија интезивно и прикупља етнографско-антрополошки, петрографско-геолошки и зоолошки материјал. Стога моли да се по логичном следу ствари дотадашњи Историјско-археолошки музеј прошири и званично назове Музеј Јужне Србије, као и да му се дозволи да поред историјско-археолошког одсека може основати и етнографско-антропогеографски, петрографско-геолошки и зоолошки одсек.⁶¹⁰ Изгледа да овај предлог није био решен одмах, што се може закључити из новог Грујићевог дописа Министарству просвете децембра 1928. године. У њему моли да се Музеј може званично називати Музеј Јужне Србије, а чине га у том тренутку четири одељења.⁶¹¹ Уједно моли да се њему као досадашњем управнику да именовање за директора, за разлику од управника-чувара појединих одељења овог Музеја.⁶¹² Министарство просвете у јануару 1927. године доноси решење о прихватању промене назива, али због извесних формалних недостатака није у том тренутку могло да изда и званични акт о томе.⁶¹³

Година 1927.

⁶⁰⁸ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 136, од 30. јуна 1926. године. ОРГ 1333. Писмо, У Београду, 14. јула 1926. Поштовани госп. Колега: „У Уметничком одељењу Министарства просвете обавештен сам о стању питања за помоћ ради проучавања преисториских Старина у Ј. Србији. Не правим питање ни у ком правцу ни погледу. Свакако нећу допустити да ми се у погледу на величину суме, праве ма какве тешкоће.“ ОРГ 1333. Писмо, У Београду 14. фебруара 1927. Многопоштовани Господине Грујићу. У овом писму Грујићу Милоје Васић одбија да штампа текстове у *Гласнику Скопског научног друштва*. На основу више писама може се закључити да је Радослав Грујић покушавао да успостави што тешње односе сарадње са Милојем Васићем, али и да поред свег свог труда у томе није успео. Овај однос кулминираће у лошем правцу касније, када своје критике на Грујићев рачун Милоје Васић буде изнео јавно.

⁶⁰⁹ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 130, од 25. јуна 1926. г.

⁶¹⁰ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки музеј у Скопљу; Историско-Археолошки Музеј, Бр. 316 од 10. новембра, 1926. г. Министарству просвете Уметничко одељење. На истом овом допису постоји откуцани и заведени текст Министарство просвете Краљевине СХС Уметничко одељење У. Бр. 2183 од 12. новембра, 1926. године, у коме се наводи: „С обзиром велик културно-национални значај Јужне Србије као и на развоју у проучавању докумената наше прошлости, одобравам да се Историско-археолошки Музеј у Скопљу убудуће зове Музеј Јужне Србије.“ У даљем тексту даје се сагласност за оснивање других одељења музеја. Оно што збуњује јесте чињеница да иако има заводни печат Министарства просвете и деловодни број, куцани део текста је прецртан.

⁶¹¹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, бр. 206, од 19. марта 1931. На основу докумената датираних у раздобље 1927–1930. појављиваће се и користити паралелно ова два назива, па ће у једном тренутку долазити до забуне у тој мери да ће скоро па изгледати да су посредни два музеја, јер ће се иста документа слати на ова два адресата и тражити да се шаљу од ова два адресата.

⁶¹² АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 449, од 30. XII 1928. године.

⁶¹³ АЈ, 66-646-1092. Министарство просвете Уметничко одељење, У. Бр. 77, од 11. јануара 1929. године. „Пошто ово одељење не располаже ни једним примером уредбе о Музеју, ни подацима о оснивању (Министровом решењу), молим да их Музеј пошаље овом одељењу у препису како би се могла што пре извршити тражена промена назива.“ Овај документ може да нам говори више ствари. Грујић ће више пута наглашавати да је музеј настао приватном иницијативом његовом, да га је тек касније прихватила држава као таквог, што овај докуменат највећим делом и потврђује. Изгледа да Грујић и није имао никакав званични оснивачки акт Музеја. Ово говори и о чињеници да је својом активношћу он успео да код других људи и државних институција представи постојање овог Музеја као потпуно готову државну институцију и да он тако и функционише, а да формално није за то имао никаква потребна акта.

Запослено особље у Историјско-археолошком музеју у Скопљу током 1926/27. године чинили су: др Радослав Грујић, управник, др Војислав Радовановић, кустос, др Миодраг Грбић, кустос приправник, Николај Славин, сликар – кописта и Теофил Николић, службеник.⁶¹⁴

Почетком 1927. године, пре промене која ће убрзо наступити, дневна штампа описује: „да се од дана оснивања Музеј налазио у згради Скопског Универзитета, а Грујићеве збирке смештене су по семинарима и у сутерену Универзитета.“⁶¹⁵ Једна соба испуњена је копијама фресака које су радили сликари кописти: Славин и Виктор Соланик Краса – професор цртања из Новог Пазара. Они су тражили искључиво историјске ликове, копије фреске: смрт краљице Ане Дандоло, портрети краља Милутина и Симониде, Стевана Првовенчаног. Затим, велика збирка увећаних фотографија великог броја манастира, а у витринама су предмети од емајла, властеоски појасеви, ножеви, буздовани, златни пехари, пафте и колекција старог новца.“ Новинар *Времена* Станислав Краков још бележи и да се у сутерену Филозофског факултета налазила мала колекција икона из раздобља од 14. до 18. века и надгробни споменици. Ту је надгробна плоча „храброг Степана Родоповића“ који се престадио 1462. а који је 1422. године избавио деспота Ђурђа из ропства. Та је плоча нађена код Пишкопеје. „Из Конче је надгробна плоча војводе Николе Стањевића, који је живео у време цара Уроша.“⁶¹⁶

Као што је већ било речи, питање решавања простора покренуто је још у јуну претходне године, а као приоритет понављано је и у дописима крајем године.⁶¹⁷ Грујић ће успети у својим намерама упорним агитовањем да се буџетом Музеја осигура кредит за стан Музеја Јужне Србије, што је ће бити одобрено.⁶¹⁸ Од 1. априла 1927. године, изнајмљене су за потребе Музеја просторије на првом спрату куће апотекара Ашера у улици Мишићева број 1,⁶¹⁹ а од 1. јула 1927. године изнајмљена је цела једносратна кућа Емин-бега, бившег народног посланика.⁶²⁰ Кућа се налазила уз обалу Вардара (у Мишићевој број 3) и служила је за смештање музејских објеката. Зграда је имала осам просторија и два велика ходника који су били испуњени музејским објектима Историјско-археолошког, Етнографског и Геолошко-петрографског одељења; подрум и двориште са тремом послужили су за размештај античких и српских средњовековних камених споменика. Такође, у овој згради привремено је била смештена галерија слика, као и копије фресака, фотографије и нумизматичка збирка.⁶²¹ У

⁶¹⁴ ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историјско-Археолошког музеја у Скопљу, година 1927. Документа Радослава Грујића у вези рада у Музеју Јужне Србије у Скопљу. Плате и додаци особљу Историјско-Археолошког Музеја у Скопљу за буџетску 1927/28. годину.

⁶¹⁵ *Време*, 19. мај 1927.

⁶¹⁶ Исто.

⁶¹⁷ АЈ, 66-331-560. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 345, од 8. децембра 1926. године. Реч је о исправкама и објашњењима за поднети предлог буџета за 1927/28. годину од 25. јуна исте године.

⁶¹⁸ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј у Скопљу; Главна контрола, Бр. 101331, од 29. децембра 1926. године. АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј у Скопљу, У. Бр. 155, од 18. јануара 1927. године.

⁶¹⁹ ОРГ 1333. Признаница од 13. априла 1926. год. која се издаје на име Грујићеве „кирије за његово становање“. АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, К. Бр. 15, од 16. фебруара 1927. г. Изгледа да је реч о пансиону „Бристол“ у којем су живели професори Филозофског факултета у Скопљу приликом његовог оснивања. Сам Грујић је изгледа наставио да живи у овом простору као управник Музеја.

⁶²⁰ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 21, од 17. фебруара 1927. АЈ, 66-646-1092. Министарство Просвете Краљевине СХС, Уметничко одељење, У. Бр. 643, од 20. фебруара 1923. године.

⁶²¹ *Време*, 19. мај 1927. ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј у Скопљу, Бр. 448, од 30. XII 1928. године.

овој 1927. години и др Миодраг Грбић запослен је у Музеју као кустос приправник,⁶²² али он неће дуго остати на раду у Музеју Јужне Србије јер ће успети да се запосли у Народном музеју у Београду захваљујући Владимиру Петковићу, управнику овог музеја. Као његова замена, на рад у Музеј Јужне Србије доћи ће Франц Месеснел.⁶²³

Колико је Грујић имао планова за проширење музејске делатности у Скопљу најбоље сведочи његово настојање да поједина одељења прерасту у засебне музеје.⁶²⁴ Грујић наводи да је упоредо са оснивањем Историјско-археолошког одељења од 1925. године радио на оснивању етнографског одељења Музеја.⁶²⁵ Две године после оснивања овог одељења Грујић покушава да оно прерасте у Етнографско-антропогеографски музеј, по узору на Београд и друге центре који су имали више различитих музеја.

Година 1928.

На основу наших досадашњих истраживања можемо закључити да је 1928. година тренутак у ком Историјско-археолошки музеј у пуном обиму развија све институционалне и стручне капацитете. Ових првих осам година рада Музеја представљале су херојски подвиг прегнућа и достигнућа Радослава Грујића. Захваљујући једном сачуваном документу у могућности смо да сагледамо све оно што је до тог тренутка урађено и оно што је тек требало да буде урађено. Реч је о извештају који је Радослав Грујић упутио Уметничком одељењу Министарства просвете 30. 12. 1928. године. Посреди је у ствари реферат „О досадашњем пословању по даљим намерама Управе музеја Јужне Србије“. Реферат има два дела: I Досадашње пословање, II Даље намере. На основу овог реферата у потпуности се стиче слика колико су велика била достигнућа Историјско-археолошког музеја у првих осам година. Резултати постигнути у том периоду били би изузетно велики и за институцију која је отпочела са радом пре неколико деценија, а камоли за институцију која је почела ни од чега у средини која никада раније није имала ни приближно сличну установу у изванредно тешким условима и околностима за рад. Захваљујући Радославу Грујићу и његовој несаломивој енергији, довитљивости и надасве широкој стручности и знању, Музеј је стао у ред најзначајнијих музеја Краљевине Југославије.

Од оснивања 1920. године па до 1928. године Музеј Јужне Србије имао је четири одељења: 1) Историјско-археолошко, основано 1922. године; 2) Етнографско, основано 1925; 3) Зоолошко, основано 1926. године и 4) Геолошко-петрографско основано 1927. године.⁶²⁶ У том периоду Историјско-археолошко одељење, Етнографско одељење и Геолошко-петрографско одељење налазила су се у Семинаријуму за националну историју на Филозофском факултету у Скопљу; док је Зоолошко одељење, одмах по свом оснивању

⁶²² АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 183, од 2. јула 1927. године. Предлог буџета Историско-Археолошког-Јестаственичког Музеја (Музеја Јужне Србије) у Скопљу за 1928/29. годину, Прилог 3. ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историско-Археолошког Музеја у Скопљу, стр. 10. У овом документу као последња заведена исплата зараде Миодрагу Грбићу наводи се 25. 12. 1927. године.

⁶²³ ОРГ 1333. Писмо, Ljubljana, 10. јуна 1927. Poštovani gospodine profesore, Франц Месеснел овим писмом обавештава Грујића да има намеру да конкурише за место доцента за историју уметности на Скопском универзитету, али да је сазнао да то буџетско место још увек није одобрено. У следећем писму од 5. 11. 1927. Месеснел пише да је од В. Петковића сазнао да га је он питао да ли би пристао на место кустоса у музеју у Скопљу, на шта он са захвалношћу прихвата са потврдним одговором.

⁶²⁴ АМ 338 Музеј Јужне Србије 1926–1930. Музеј Јужне Србије, бр. 26/33, од 1. марта 1927. године. Обласној Скупштини Скопске Области.

⁶²⁵ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. године.

⁶²⁶ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. године.

(1926) било смештено у просторије Просветног дома. Поред ових, Грујић је планирао и оснивање других одељења. Тако говори и оснивању Војног или ратног одељења, о чему ће касније бити више речи. Најзад, он наводи: „[...] ове године почела је акција и на оснивању Школског Одељења при овом Музеју, у коме би се имало да прикупи сав материјал, који би очигледно приказивао стари наустничарски систем наставе под Турцима и рад српских, бугарских, турских и осталих школа у Јужној Србији до њеног ослобођења и сједињења са Србијом.“

Др Франце Месеснел, историчар уметности и асистент Универзитета у Љубљани, примљен је за кустоса приправника Музеја Јужне Србије 22. августа 1928. године. Месеснелу су главна задужења била Галерија фресака, иконе и друге слике, као и објекти средњовековне и новије уметности.⁶²⁷

Професор Грујић 1928. године (јуна месеца, у Скопљу), са Галеријом фресака и других слика, затим, делом нумизматичке и етнографске збирке, са великим успехом организује у Општинској згради велику „Изложбу Јужне Србије“.⁶²⁸ Након изложбе, Музеј са свим изложеним експонатима остаје у Општинској згради која је иначе била намењена за Централну основну школу.⁶²⁹ Тако Грујић успева да у Општинску зграду пресели и све остале објекте из дрвене зграде Емин-бега која је била неусловна за музеј због дрвених плафона, степеница и слабо изолованих проводника електричног осветљења.⁶³⁰ До 1928. године Музеј Јужне Србије и поједини његови експонати били су смештени на разним местима. Један део камених објеката, цртежа и рукописа налазио се у кући апотекара Ашера. Главни део камених објеката, већином античке провенијенције, налазио се у Куршумли-хану. Цело Историјско-археолошко одељење, Галерија фресака, нумизматичка збирка и многи камени споменици српског, делимично и античког порекла, као и етнографска и геолошко-петрографска збирка, налазили су се у згради Централне основне школе, а цело Зоолошко одељење било је смештено у згради Просветног дома у Улици престолонаследника.⁶³¹ У овом периоду, поред раније поменутог особља, у Музеју Јужне Србије радили су и: Милован Кокић, др Франце Месеснел и Светозар Раичевић.⁶³² Милован Кокић је као наставник Учитељске школе у Прилепу, а касније у Скопљу, додељен на рад Музеју одлуком Министарства просвете од 1926. године и њему је поверен лапидаријум Историјско-археолошког одељења и нумизматичка збирка; уједно је вршио и дужност библиотекара.⁶³³

Колико се у овој години Музеј већ развио говори чињеница да су скоро сви његови службеници поред основних кабинетских музеолошких послова имали и богате теренске активности. Грујић заједно са др Францеом Месеснелом путује по црквама и манастирима Јужне Србије у циљу истраживања и проучавања старих српских рукописа.⁶³⁴ Војислав Радовановић врши етнографска и антропогеографска истраживања и проучавања по Скопској и Битољској области. Милован Кокић такође је проучавао српске камене споменике по Скопској и Битољској области.⁶³⁵

⁶²⁷ Исто.

⁶²⁸ Исто.

⁶²⁹ ОРГ 1334. Скопска земаљска изложба – план изложбене зграде. Сачуване су фотографије основе приземља и првог спрата.

⁶³⁰ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. године.

⁶³¹ Исто.

⁶³² Исто.

⁶³³ Исто.

⁶³⁴ АЈ, 66-331-560. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 398, од 22. новембра 1928. године.

⁶³⁵ Исто.

Током године Грујић започиње са формализацијом свог положаја у Музеју. Као што је раније истакнуто, описујући свој положај Грујић је наглашавао чињеницу да је на властиту иницијативу започео оснивање Музеја који је касније држава прихватила као свој. С великом вероватноћом може се претпоставити да он није ни имао акт о формалном постављењу за управника, касније и директора музеја. Зато се у априлу обраћа Министарству просвете са молбом да оно потврди његов положај управника Историјско-археолошког музеја у Скопљу и предвиди хонорар од 12.000 динара, наводећи да је то био случај и са управницима музеја у Београду и Загребу.⁶³⁶ Тако ће Грујић одлуком Министарства просвете Краљевине СХС, П. Бр. 5771 од 11. 4. 1928. године бити и званично постављен за хонорарног управника Музеја Јужне Србије.⁶³⁷ Одлуком Министарства просвете П. Бр. 5771 у истом тренутку када Грујић добија решење Министарства, име музеја већ је измењено у Музеј Јужне Србије, с тим да Историјско-археолошки музеј постаје основно одељење овог музеја. Од 6. децембра 1928. године Светозар Раичевић је примљен за кустоса приправника Етнографског одељења.⁶³⁸ Војислав Радовановић изабран је 1928. године за ванредног професора Филозофског факултета на предметима Етнологија и Етнографија.⁶³⁹ Исте године са места кустоса музеја постављен је за хонорарног управника Етнографског одељења Музеја Јужне Србије.⁶⁴⁰

Година 1929.

Закључно са 1929. годином завршава се једно пионирско, херојско доба рада Музеја. Економска криза која је захтевала општу штедњу у држави погађала је све просветне и културне институције. Захваљујући Радославу Грујићу музеј није тако драстично осетио ове мере штедње као неке друге сличне установе, али ипак је и он, као и читаво друштво, посредно осећао последице инфлације и кризе. Један од разлога за мањи застој у раду Музеја треба тражити и у чињеници да Грујић од 1930. године постаје декан Филозофског факултета у Скопљу, што му је донело бројне додатне обавезе. Тај положај долази у тренутку кризе, када је требало не само унапредити рад ове најзначајније просветне установе Јужне Србије, већ је и сачувати од затварања. Све ово и много других ствари одузимаће Грујићу енергију, коју је обилато у првим годинама оснивања и рада музеја усмеравао и трошио на његово устројавање и напредовање.

Имајући на уму значај развоја Музеја Грујић наредбу Министарства просвете о потреби умањења буџетских ставки није дочекао скрштених руку, већ је износио најјачу аргументацију надајући се да ће наићи „на одлично разумевање и дубоко схватање меродавних државних фактора, који су и са нарочитим обзирима национално политичке природе ову институцију, најпре приватно покренуту и основану, својевремено прихватили и осигурали јој и развитак до сада“.⁶⁴¹ Први правац његове аргументације јесте изношење чињеница о постигнутим резултатима. Грујић као један од важних аргумената поред резултата, обављених послова и обавеза које је на себе преузео Музеј наводи и важност његовог деловања на културном пољу, нарочито спрам бугарских институција које се баве

⁶³⁶ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, бр. 129, од 6. априла 1928. г.

⁶³⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Бр. 129, од 6. априла 1928. године; АЈ, 66-331-560. Министарство просвете Краљевине С.Х.С, Опште одељење, П. Бр. 5771, од 11. IV 1928. године.

⁶³⁸ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 6, од 5. јануара 1931. године.

⁶³⁹ АЈ, 66-331-560. Историско-Археолошки Музеј, бр. 246, од 3. августа 1928. године.

⁶⁴⁰ АЈ, 66-331-560. Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 12694, од 10. VIII 1928. године.

⁶⁴¹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Бр. 376, од 7. јула 1929. године.

пропагандом, тако што су основали и посебан Македонски историјски и етнографски музеј који захваљујући богатим збиркама предмета из Јужне Србије „стижу да излажу по иностранству, па чак и у Француској, пред страним научним и политичким светом са више успеха пропагирају неистине о бугарском пореклу Македоније“.⁶⁴² Грујић даље наводи да су у поређењу са Народним музејом у Београду или Народним музејом у Загребу издвајања за Музеј Јужне Србије неупоредиво мања, нарочито узимајући у обзир чињеницу да је за разлику од њих Музеј Јужне Србије још увек установа у оснивању.⁶⁴³

На основу предлога буџета за 1930/31. годину видимо да се делатност Музеја изузетно разгранала. Буџетом се тада предвиђају многе нове ставке: стварање збирке старих икона из Јужне Србије, израда модела средњовековних градова, цркава, мостова, водовода и друго, припремни радови на ископавању и истраживању српског средњовековног главног рударског и трговачког града Новог Брда, те чување града и ископина у Новом Брду.⁶⁴⁴ Још је било планирано и: сакупљање оријенталних споменика културе из Јужне Србије и њихов смештај у Мустафа-пашиној џамији у Скопљу; стварање збирке модела етнографских и антропогеографских објеката у Јужној Србији; куповање и прикупљање за комплетну колекцију: народне ношње из свих крајева Јужне Србије, старог оружја, филигранских и кујунџијских радова, старог намештаја и посуђа, старих земљорадничких, сточарских, рибарских и занатских справа и алата; стварање колекције акварелских слика ношње, стварање Музиколошког одељења и куповина инструмената за исто. За Геолошко-петрографско одељење било је планирано прикупљање и куповина старих рударских алата и справа, а за Зоолошко одељење прикупљање сувоземне фауне⁶⁴⁵. Као чиновници Музеја наведени су: Франце Месеснел, Светозар Раичевић, служитељ Теофило Николић, дневничар Николај И. Славин (хонорарни сарадник); Грујић Радослав, директор Музеја, и Војислав Радовановић, управник Етнографског одељења.⁶⁴⁶ Из нацрта за следећу буџетску годину уочавамо да је Грујић успео да смањење буџета за Музеј Јужне Србије буде минимално.⁶⁴⁷

Година 1930.

Грујић је потпору за свој став о немогућности умањења буџета налазио у следећем наводу: „У погледу материјалних расхода, међутим, апсолутно је немогуће постићи некакве уштеде“,⁶⁴⁸ јер задаци које је Музеј преузео на себе не би могли да буду реализовани. Он сам уместо да смањује спољну делатност Музеја, новим предлогом буџета планира додатно проширивање.⁶⁴⁹ Буџетом за 1930. годину предвидео је: стварање збирке старих графика,

⁶⁴² Исто.

⁶⁴³ Исто. У буџетској 1929. години, Народном музеју у Београду по буџету одређена је сума од 713.000, Народном музеју у Загребу 497.000 динара, док је за Музеј Јужне Србије у том периоду буџетом предвиђено 187.000 динара. У буџетској 1930/31. години Народни музеј у Београду 821.000, Музеј у Загребу 1.691.420, Музеј у Љубљани 457.500, Земаљски музеј у Сарајеву 297.000, Археолошки музеј у Сплиту 283.000, Музеј Јужне Србије у Скопљу (који је само за смештај морао да плаћа 72.000) имао је свега по буџету 238.000 динара.

⁶⁴⁴ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 376, од 6. IV 1929. год.

⁶⁴⁵ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 376, од 6. јула 1929. год.

⁶⁴⁶ Исто. Поименични списи целокупног особља Музеја Јужне Србије.

⁶⁴⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, И. Бр. 309, од 23. јуна 1930. године.

⁶⁴⁸ Исто.

⁶⁴⁹ Исто. Грујић у овом буџету наводи и поређење са другим музејима и њиховим буџетима. Тако истиче: „Музеји у Београду имали су 821.000.- дин, Музеји у Загребу 1.691.420.- дин., Музеј у Љубљани (заједно са музејским словеначким друштвима) 457.500.- дин., Земаљски Музеј у Сарајеву 297.000. дин, Археолошки Музеј

откуп старих рукописних и штампаних књига, наставак ископавања Новог Брда, употпуњавање збирке Етнографског одељења истраживањем, сакупљањем и куповином народних везова, писаница и других народних орнамената, као и куповину народних дуборезбарских радова, уметничку израду лутака народних типова, сабирање слатководне фауне из Охридског, Преспанског и Дојранског језера за Зоолошко одељење и још много тога другог. У већини ранијих нацрта буџета биле су предвиђене ставке за скидање фресака, а буџетом за 1930. годину предвиђају се средства за њихово урамљивање и конзервирање.⁶⁵⁰

Грујић је својом упорношћу успевао да избегне и смањивање броја особља музеја тако што је у свим нацртима буџета предвиђао неколико нових потребних радних места. У случају Теофила Николића успео је да га задржи на месту послужитеља Музеја после дуге преписке са рачуноводством Министарства просвете.⁶⁵¹

Година 1931.

У преписци датираној у 1931. годину Радослав Грујић констатује да када је реч о уметничкој рестаурацији нажалост није пуно урађено. Истиче да је спровођење пројеката конзервације и рестаурације за која је потребно одобрење црквених власти отежано, тако да се већином рад на том пољу сводио на давање иницијативе за израду стручних програма за ову врсту посла, као што је то био случај и са Нереским манастиром.⁶⁵² Приликом свечане прославе десетогодишњице од оснивања Филозофског факултета у Скопљу у свечаном делу програма било је предвиђено разгледање изложбе „стarih штампаних и рукописних књига, фресака, археолошких и етнографских објеката, изложених у Музеју Јужне Србије (Трговачка Академија)“.⁶⁵³ Без сумње, реч је била о изложби коју је Музеј уприличио поводом јубилеја Факултета. Међутим, Музеј је морао да напусти простор Трговачке академије, који до те године користио. Зграда која је у почетку била намењена за потребе Централне општинске школе прешла је куповином у посед Министарства трговине, које је хтело да у њу смести Трговачку академију. Приликом посете председника Министарског савета Петра Живковића Музеју Јужне Србије Грујић први пут покреће питање изградње наменске зграде за потребе Музеја. Он тада тражи кредит за подизање репрезентативне музејске зграде „у којој би се још пластичније и живље могла нагласити наша национална прошлост и садашњост“.⁶⁵⁴ Том приликом добија обећање од председника Владе да се Музеј

у Сплиту 283.000.- дин., док тек основани Музеј Јужне Србије у Скопљу (који за свој привремени смештај мора да плаћа годишње кирије 72.000.- д.) има свега по буџету за 1930/1931. год. за материјалне расходе 238.000.- динара.“

⁶⁵⁰ Исто.

⁶⁵¹ АЈ, 66-571-918. Музеј Јужне Србије. Бр. 594, од 8. септембра, исто п. бр. 41390/31, од 15. септембра 1931. и друго. У фонду АЈ, рачуноводство сачувано је више докумената о овом.

⁶⁵² АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије. Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 9, од 9. I 1931. год. ОРГ 1333. Писмо. Поштовани Господине Професоре, 26. XII 27. Ник. Окуњев. ОРГ 1333. Писмо. Поштовани Господине Професоре, 8. XI 1927. г. Ник. Окуњев. Ове послове у Нерезима Грујић је радио са Окуњевом који се тих година Грујићу неколико пута обраћао за пружање разних врста помоћи, између осталог за чишћење нереских фресака и издавање његове књиге *Monumenta Artis Serbicae* (Prague: Institutum Slavicum 1932).

⁶⁵³ ОРГ 1344. 1920–1930. Десетогодишњица Филозофског факултета у Скопљу, 1. фебруара 1931. Програм.

⁶⁵⁴ ОРГ 1359. Нацрт дописа Министарству просвете – Уметничком одељењу. Нацрт није датован. На основу податка „и сам претседник Краљевске Владе Господ. Петар Живковић, када је прошле године, у пратњи господе Министра Финансија и Унутрашњих дела, посетио Музеј јужне Србије“ установили смо да је Живковић био председник Владе од 6. јануара 1929. до 4. априла 1932. г. Такође, у истом тексту наводи се: „У том смислу изразио се и бивши Министар просвете Божа Максимовић“, за кога знамо да је био Министар просвете од 6. јануара 1929. до 5. јануара 1932. г. Пошто се наводи да је Божа Максимовић бивши Министар просвете, а Петар Живковић председник Владе, документ датујемо између јануара и априла 1932. године.

неће селити из зграде Трговачке академије док се не реши питање простора Музеја Јужне Србије. Исто тако, Грујић се обраћао и министру просвете, у то време Божићу Максимовићу, да се у буџет Министарства унесе кредит за подизање достојне зграде. Међутим, потребе Трговачке академије убрзале су овај процес, па је Музеј почео да исељава поједина одељења из зграде. Грујић је постигао договор са управником Трговачке академије да се у складу са динамиком којом се приводе крају радови у Куршумли-хану, и поједина одељења исељавају из зграде Трговачке академије. Из зграде су исељене следеће збирке: „Лапидаријум античких, српских и турских споменика, иконографска галерија, геолошко-петрографска збирка, библиотека и збирка средњовековних српских рукописних књига и књига штампаних у првим српским штампаријама XV и XVI века.“⁶⁵⁵ Грујић наводи да је Музеј заузимао још само Велику свечану салу где је изложена репрезентативна збирка наше националне прошлости, а уз то и фреске, модели и слике задужбина, повеље и хрисовуље српских владара и најпробранији део етнографске збирке, која представља „јединствену ревију наше савремене националне уметности на народној ношњи из свих области Јужне Србије“.⁶⁵⁶ Он констатује:

„Сви изложени драгоцени предмети наше прошлости очигледно и најубедљивије уверавају сваког онога ко их види, да је Јужна Србија и у далеком средњем веку била српска постојбина и да је за све време српске политичке владавине у њој, била центар најживљег културног и цивилизацијског рада. Сваком Србину и Југословену, са усхићењем диже се национални понос, посматрајући у нашем Музеју те тако изразите и речите културне тапије српске на ове старе области наше. [...] Поред тога, сви странци, који пролазе нашим Југом, или путују за Грчку и даље, свраћају да виде Музеј и дуго остају у њему, запањени и одушевљени, када виде – у оригиналима, копијама, моделима и сликама – какве све монументалне сведоке имамо ми у нашој старој духовној и материјалној култури у овим лепим областима нашим. Баш ових дана дали су у јавности своје изјаве о томе два научника светског гласа: Немац др Утиц, професор естетике и историје уметности на Универзитету Хале и Белгијанац др Грегоар, византолог и професор универзитета у Бриселу. Од каквог су за нас национално-политичког значаја такве чињенице у међународним односима, уверен сам да није ни потребно нарочито наглашавати.“⁶⁵⁷

Свакако да радећи на уређењу Музеја Грујић стално има у виду деловања бугарске пропаганде и њихових културних институција и сопствени задатак да да адекватан одговор на то, овај пут деловањем Музеја Јужне Србије. Описујући Музеј, Грујић даје податке о свом успеху на том пољу:

„За цео наш класични Југ, који нам Бугари стално покушавају, бар етнички да оспоре, има Музеј Јужне Србије не само општи културни него и специјални национално-политички значај. Сем другог у њему су систематски прибрани и изложени многобројни документи наше средњовековне културе и цивилизаторске акције у овим областима. У њему су, наиме, на првом месту прикупљене у оригиналној величини, научно-уметничке копије готово свих очуваних фресака царева, краљева и властеле српске из многобројних цркава и манастира, њихових задужбина, разасутих по целој Јужној Србији од Ђевђелије до Ристовча и од бугарске до албанске границе. Сем тога

⁶⁵⁵ Исто.

⁶⁵⁶ ОРГ 1359. Нацрт дописа Министарству просвете – Уметничком одељењу.

⁶⁵⁷ ОРГ 1359. Нацрт дописа Министарству просвете – Уметничком одељењу. Нацрт није датован.

ту су пластични модели, са великим фотографијама, акварелима и другим уметничким сликама, уз бројне повеље или хрисовуље наших владалаца за време њихова владања у овим областима.⁶⁵⁸

Година 1932.

Радослав Грујић 1932. године наводи да је Куршумли-Хан потпуно рестаурисан и служи као лапидаријум Музеја. Он је у том тренутку имао, како Грујић наводи, 62 одељења, која су због средњовековне градње била доста неосветљена, па је иста требало адекватно осветлити, што је чинило знатан трошак у потрошњи електричне енергије. Поред просторија, осветљавали су се и ходници и двориште.⁶⁵⁹

У овој години били су предвиђени радови скидања и преноса фресака из Водаче из 11. века, којима је претила непосредна опасност. За те потребе била је предвиђена сума од 5000 динара. У вези са значајем копистике, Грујић пише: „Рад на копирању фресака наших старих владалаца продужује се систематски, а збирка копија, које се већ налазе у Музеју, већ и сада даје обилат материјал за проучавање.“⁶⁶⁰ Нарочито се предвиђају појачане активности на изради модела „пошто се Управи Музеја сада за извесно време ставио на располагање стручњак за прављење модела наших историских споменика, нарочито оних задужбина, за које постоји опасност да их потпуно нестане“.⁶⁶¹ Стога је буџетом било предвиђено повећање издатака за овај посао. За Етнографско одељење предвиђа се израда модела кућа, насеља, воденица, ваљарица итд. Грујић такође наглашава да је за потребе чисто конзерваторских радова повећана сума зато „што је и збирка Музеја у истој размери повећана, а брига о њиховом исправном стању је прва дужност Музеја“. На основу буџета видимо да је Музеј у потпуности развио све оне области које данас покривају Музеји и Заводи за заштиту споменика културе, па и више од тога.

У току 1932. године Музеј је још увек плаћао кирију од 72.000 динара, кирију на име најма изложбеног и канцеларијског простора. Од овога је Суду општине града Скопља плаћао 60.000 динара као сопственику зграде Централне основне школе, у којој је Музеј заузимао три мање и једну велику салу у којој је била смештена Галерија фресака. У друге две сале налазили су се етнографско и геолошко-петрографско одељење. Грујић покреће све интензивније питање трајнијег и бољег простора за потребе Музеја.⁶⁶² У току 1932. године за Музеј се тражи одговарајући простор у који би се могле сместити све збирке. За канцеларије је Музеј издвајао 12.000 динара. За те потребе изнајмљиван је у износу од 9.600 динара

⁶⁵⁸ Исто.

⁶⁵⁹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 326, 25. VI 1932. г.

⁶⁶⁰ Исто.

⁶⁶¹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 326, 25. VI 1932. г. Укупно је било предвиђено буџетом за израду историско-археолошких модела 6000 динара и етнографских 6000 динара. АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Предлог буџета за 1933/34. год. М. Ј. С. Краљевска Банска управа 25. VI 1932. У предлогу буџета за следећу годину наводи: „[...] Управа Музеја успела је да до сада, поред свих тешкоћа, створи доста велику и лепу колекцију ових предмета.“ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 338. 3. VII 1933. год. Министарству просвете рачунско економски одсек.

⁶⁶² АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 326, од 25. VI 1932. године.

простор у тадашњој Улици војводе Мицка бр. 2 који је имао три собе.⁶⁶³ Укупан предвиђени буџет Музеја, како за личне тако и за материјалне расходе, износио је укупно 433.522 динара.

Дневне новине *Политика* пишу да цела Јужна Србија представља један велики и разнолики музеј на отвореном, а за Музеј Јужне Србије наводи: „Хтело се све то у минијатури, у оргиналу, копији, фотографији и моделу сакупи на једном месту, како би се добила прегледност свега и од пропадања и упропашћавања сачували многи историски споменици и предмети од вредности. Желело се, да се оно најлепше и најинтересантније, оно што носи одраз народног живота, покаже колико је то могуће на једном ограниченом простору и ма како то било оскудно и непотпуно, пружи преглед наше средњеveковне уметности, народне ношње и живота, као и Археолошких споменика.“⁶⁶⁴

Година 1933.

Највећи део изложбеног простора Музеја заузимала је Галерија фресака и Етнографско одељење, смештени у Великој сали која је имала око 2000 квадратних метара.⁶⁶⁵ Али како је сам музеј био у том тренутку на више места – канцеларије су се налазиле у изнајмљеном простору од Ашера, Географско-минеролошко одељење у сутерену зграде Факултета – Грујић је отпочео преговоре са Средишњим уредом за осигурање радника о закупу простора у његовој новоподигнутој палати у Скопљу. Главна препрека за остварење ових намера био је недостатак новчаних средстава за изнајмљивање овог простора.

Ниједна од културних установа коју је Скопље добило после ослобођења није имала толики културни значај у националном и просветном смислу као отварање Историјско-археолошког музеја. Како бележи дневна штампа тог времена, „све што је најлепше, најдрагоценије и најинтересантније на нашем класичном Југу, све што показује сјај и богатство наше средњеveковне уметности; све што помиње на културу некадашњих завојевача: Рима, Византије и Турске; све што је у вези са животом народа и најзад природне лепоте нашег најлепшег краја – све то показано је у оригиналу или копији у Музеју Јужне Србије“.⁶⁶⁶ Професор Грујић у интервјуу за *Време* 1932. године у вези са Музејом Јужне Србије истиче: „Хтело се да се све то у минијатури, у оригиналу, копији, фотографији и моделу сакупи на једном месту, како би се добила прегледност свега и од пропадања и упропашћивања сачува и многи историјски споменици и предмети од вредности. Желело се, да се оно најлепше и најинтересантније, оно што носи одраз народног живота, покаже, колико је то могуће, на једном ограниченом простору и, ма како било то оскудно и непотпуно, пружи преглед наше средњеveковне уметности, народне ношње и живота, као и археолошких споменика.“⁶⁶⁷ Такође, Грујићева намера била је да по угледу на музеје у Београду, Загребу, па и у Сарајеву, Музеј Јужне Србије има своју научну вредност, а изнад свега, да буде од националног значаја.⁶⁶⁸

Музеј Јужне Србије бавио се и откупом уметнина. Управнику музеја се 16. јуна 1932. године обраћа молбом извесни Василије Карацић из Велеса, који се представља као

⁶⁶³ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Уговор склопљен о закупу простора између Ашере Франсевића и Музеја Јужне Србије, од 29. марта 1932. године.

⁶⁶⁴ „Знаменитости Јужне Србије, Куршумли-хан у Скопљу“, *Политика*, 11. јануар 1932. године.

⁶⁶⁵ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историјско-Археолошко одељење, И. Бр. 338, 3. VII 1933. год.

⁶⁶⁶ „Куршумли-хан у Скопљу“, *Време*, 11. август 1932. године.

⁶⁶⁷ Исто.

⁶⁶⁸ Исто.

„Проналазач старинских историјских предмета“.⁶⁶⁹ Караџић нуди професору Грујићу да откупи предмете које је пронашао у Срезу велешком, укупне вредности 5-6 милиона динара.⁶⁷⁰ Са сличним захтевом обратио се и Ванђел Џељовић из Струге, који је нудио Музеју на откуп античке монете. Још су се многи други обраћали понудама за откуп предмета.⁶⁷¹

За наредни период, Грујић је планирао: „У идућој години Музеј ће наставити рад на инвентарисању свих монументалних споменика прошлости у Јужној Србији и изради топографских мапа о до сада пронађеним преисторијским, класичним и средњовековним локалитетима. Начиниће се списак свих фресака по црквама и манастирима Јужне Србије које представљају старе српске владоце, њихове породице, властелу, патријархе, епископе и друге црквене и народне представнике, као и све свеце из нашег државног, народног и црквеног живота у прошлости. Наставиће се рад на скидању мулажа скулптура у камену на Дечанима, затим старих звона из XIV и XV века као и свих интересантних дрвореза. Радиће се на опису свих старих рукописа међу којима врло интересантних. Тако је недавно у малој цркви Св. Јована у селу Цркозу (Црколезу) у Метохији пронађено 7 нових пергаментних рукописа.“⁶⁷² Поред овога Грујић напомиње да је тренутно актуелна израда разних макета, да је план да се заврше започета археолошка ископавања и да се у Куршумли-хану обави рестаурација „чувеног патоса у цркви Св. Арханђела крај Призрена“.⁶⁷³ Интересантна је једна белешка у вези са уређењем и поставком музеја у којој Грујић брзописом наводи: „За нови музеј да се наслика ниша са пластично насликаним позадинама и околина задужбине Св. Арханђела а доле модел развалина цркве, евентуално реконструкција – једно ћоше мозаика онда на постољима и колонадама лепе камене орнаменте – онда глава Душана – мали ћивот са костима нађеним у гробу. Мулаже разне и саркофази.“⁶⁷⁴ Ово представља јединствен нама познат пример о начину излагања посмртних остатака једног од најзначајнијих српских владара у Музеју. У другој белешци Грујић прави нацрт концепта излагања предмета: „За Куршумли хан: Свака соба други занат. Кујунџија са огњиштем алатима и готовим стварима – тезга за продавање. Грнчар са блатом и алатом и.т.д. Нанулар, папучар, опанчар. Фруле и разни иструменти. Гвоздене ствари, сеоски прибори, затим: сеоске кућице и алати. Разног типа домаћинства. Преље, ткаље, дрвени алати, разни амбарчићи, спољне стаје, све у минијатури.“⁶⁷⁵ Да је Грујић имао озбиљне намере у оснивању једног оваквог изложбеног дела видимо из његове изјаве дневним новинама *Политика*: „У 1933. години Музеј има намеру да у рестаурисаним одељењима Куршумли-хана прикаже целокупно занатство јужне Србије.“⁶⁷⁶ На крају чланка Грујић поново покреће питање отварања два нова одељења Музеја – ратничко или четничко, и друго школско, које би имало задатак да прикупи сав материјал који се односи на стари систем наставе под Турцима и рад српских, бугарских, турских и осталих школа у Јужној Србији до њеног уједињења са Србијом.⁶⁷⁷

Године 1933–1935.

⁶⁶⁹ ОРГ 1334. Проналазач Старинских историских предмета Василије Караџић, Велес од 16. VI 1932. г.

⁶⁷⁰ Исто.

⁶⁷¹ ОРГ 1334. Писмо Управи музеја, од 26. IV 1933. г. Ванђел Н. Џељовић.

⁶⁷² ОРГ 1334. *Политика*, 4. јануар, „Кроз Музеј Јужне Србије – Галерија средњовековних фресака и модела задужбина – лапидаријум у Куршумли-Хану. Изјава г.др. Радослава Грујића о програму рада Музеја у 1933 години.“ Само ова страна текста налази се у ОРГ.

⁶⁷³ Исто.

⁶⁷⁴ ОРГ 1334. За нови музеј, ово је наслов брзописом писане белешке од Р. Грујића.

⁶⁷⁵ Исто.

⁶⁷⁶ ОРГ 1334. *Политика*, 4. јануар.

⁶⁷⁷ Исто.

Грујић је сваким буџетом који је достављао Министарству просвете предвиђао додатна места за послужитеље, јер се Музеј не налази на једном месту, већ је подељен у неколико целина на више међусобно удаљених места у Скопљу. Предлогом буџета увек је изнова покретао и питање отварања радних места за нове кустосе и препараторе Музеја. Буџетом за 1933/34. годину било је планирано и запошљавање једног архитекта, како Грујић образлаже, „ради снимања наших старих задужбина, градова итд“. Нарочито наглашава потребу откупа ствари за Музеј речима да много тога што сада може да се купи више неће бити могуће у будућности.

У току 1933. године помињу се и нови службеници Музеја, и то Мирослав Н. Кус на месту кустоса, и Михаило М. Шојлевић на месту хонорарног рестауратора дневничара.⁶⁷⁸ Како бележи *Политика* 4. јануара 1933. године, у Музеју Јужне Србије „урађени су модели Марковог манастира код Сушице, манастира Нерези, Светог Андреје на Тресци и Светог Никите у Скопској Црној Гори и да се сада ради модел Леснова“.⁶⁷⁹ Иако сам буџет није у потпуности остварен, већ је Грујић морао да изврши одређене исправке, овако конципиран нацрт буџета био је једини начин да се испуне предвиђене намере. Из једног Грујићевог дописа јасно се види да је услед техничких немогућности или недовољних материјалних средстава за предвиђени посао Грујић морао да мења буџетске субпозиције преусмеравајући новац од њих, ако није било могуће завршити један пројекат, на испуњење друге предвиђене субпозиције.⁶⁸⁰

У току 1934. године изграђена је репрезентативна зграда Трговачко-индустријске коморе на Тргу краља Петра Првог. Велики део те зграде био је изнајмљен за потребе Музеја Јужне Србије.⁶⁸¹ Због тога се приступило опремању простора набавком нових витрина.⁶⁸² Колико је овај нови простор био од значаја за Музеј види се и на основу Грујићевих речи: „Сада ћемо бити у могућности да посетиоцима – нарочито странцима – поред репрезентативне зграде, изложимо и покажемо достојна сведочанства о материјалној и духовној култури Јужне Србије у прошлости и садашњости. До сада ово није могло бити у потпуности урађено поглавито стога, што су музејске збирке биле смештене у неподесним и тескобним просторијама.“⁶⁸³

Година 1936.

По пресељењу у нову зграду Историјско-археолошко и Етнографско одељење Музеја било је смештено на два спрата ове палате. Просторије су само донекле биле прилагођене потребама музеја, а и поред њихове пространости, и даље нису биле довољне за смештај ни једне трећине онога што је Музеј имао у својим збиркама. Преко две трећине предмета и даље се налазило смештено по магацинима, а изложени предмети су још увек били доста

⁶⁷⁸ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Предлог буџета за 1934/35. по партијама и позицијама.

⁶⁷⁹ ОРГ 1334. *Политика*, 4. јануар.

⁶⁸⁰ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 107, од 24. II 1934. г. Грујић је за ово добио и подршку од Министарства просвете које је упутило акт месној контроли тражећи да усвоји ове препоруке којим се одобравају измене. АЈ, 66-331-560. Министарство просвете, Краљевине Југославије, Опште одељење, П. Бр. 5973, од 2. марта 1934. г.

⁶⁸¹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 5, од 10. јануара 1936. год.

⁶⁸² АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, бр. 95, од 12. марта 1934. год.

⁶⁸³ Исто.

претрпани. Сама кирија за овај простор износила је 92.000 динара.⁶⁸⁴ Узимајући у обзир све наведено, Грујић предлаже да би најбоље било да се за потребе Музеја сагради наменска зграда. Он предлаже да се за зграду код Хипотекарне банке подигне кредит, који би се отплаћивао годишње у износу који је предвиђен буџетом за кирију Музеја у згради Трговачке коморе. Грујић предлаже да нова зграда Музеја буде изграђена до 1937. године, када се прославља 25 година од ослобођења Скопља. Он сматра да би на овај начин подизањем нове зграде Музеја држава значајно нагласила своје учешће у прослави овог јубилеја и предлаже да том приликом Музеј Јужне Србије понесе име „Музеј Краља Александра I Великог Ослободиоца“.⁶⁸⁵ На овај начин би се одала дужна пошта према краљу који је много волео Јужну Србију и дао велики допринос у оснивању Музеја Јужне Србије.

Описујући Музеј у том тренутку, Грујић пише:

„Музеј Јужне Србије развио се је већ у ванредно инструтиван и репрезентативан културно научни институт на нашем Југу. Уз то, он има и врло знатан национално политички значај. У њему су на првом месту изложени бројни фреско-портрети и композиције, у верним уметничким копијама, из наше најславније прошлости у овим областима. Они су необични импресивни сведоци старе наше културе и цивилизације; а налазе се разасути по крајевима ових наших старих класичних области – у монументалним задужбинама српских владара и властеле, које су и кроз векове патња и страдања нашег народа под Турцима, као највеће народне светиње, успеле да се сачувају до наших дана. У Музеју су приказане и те старе задужбине наше по уметничким израђеним моделима, акварелима и свестраним фотографским снимцима. А поред тих монументалних споменика наше старе културе у Јужној Србији, у Музеју и други мањи објекти-копије златом печашених повеља или хрисовуља наших царева и краљева, минијатуре и иницијали из старих рукописа, отисци уметничких објеката у дрвету и разном драгоценом металу, стари новци итд. Све ово приказује и приказиваће, на један врло убедљив, очигледан и документован начин, нашим генерацијама и страним путницима, сву величину значаја Јужне Србије за прошлост и садашњицу народа нашег! Сем овог, историско-уметничког одељења, Музеј Јужне Србије има ванредно богат и етнографско-антропогеографски део. У њему је, пре свега, приказана необично снажно развијена везилачка уметност наших жена из свих крајева Јужне Србије, са ванредним богатством орнаментике, колористике и композиције. Нажалост, та народна уметност нагло се гаси у наше дане и ваља је сачувати бар у добро организованим Музејима. Ту је и ситна, филигран уметност наших златара; монументалнија уметност мијачких дуборезаца и.т.д. Ту су најзад, приказани сви типови народног одела, кућа и осталих објеката, који дају прегледну и верну слику данашњег народног живота у Јужној Србији.“⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије. Овај документ нема деловодни печат и број, али пошто има исти почетак као документ И. Бр. 5 од 10. јануара 1936, даље ће бити цитиран овај начин. Укупна сума коју је Музеј издвајао за кирију у том тренутку износи 135.000. динара

⁶⁸⁵ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 5, од 10. јануара. 1936. год. У склопу истог документа сачувано је куцано мишљење без заглавља и других обележја сем датума 15. 1. 1936. у коме се за Грујићев предлог каже: „Мишљења смо, да се ова зграда не би могла подићи до дана прославе / октобар 1937 / а да би било корисно да се подигне.“

⁶⁸⁶ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. од 5 јануара 1936. год. Сачувана су у фонду АЈ, 66-331-560 два скоро идентична дописа Министарству просвете које је упутио Радослав Грујић. Други је заведен у министарству П. Бр. 37472 од 11. 9. 1936. године.

У овој години Грујић у току припрема за обележавање двадесетпетогодишњице од ослобођења Скопља користи прилику да интензивира рад на подизању зграде наменски рађене за потребе Музеја. Због тога се обраћа са молбом министру просвете Божи Максимовићу који је подржао ову идеју.⁶⁸⁷ Грујић као један од главних разлога за изградњу нове зграде Музеја наводи и чињеницу да је у том тренутку само за кирију по буџету издвајано 135.000 динара, за простор у који су успели да сместе тек једну трећину збирки.⁶⁸⁸ Имајући те околности у виду, предлаже да се буџетом можда ванредно предвиди износ од пет милиона динара за подизање музејске зграде:

„Тако би држава за кратко време могла добити, по модерним музеолошким схватањима, своју правилно изграђену и репрезентативну зграду Музеја Јужне Србије у Скопљу, која би се током година од саме кирије исплатила.“

Ову своју молбу поткрепљује тиме да се у наредној 1937. години обележава двадесетпетогодишњица од ослобођења Јужне Србије од турске власти, па би изградњом нове зграде држава на видан и трајан начин обележила своје учешће на овој прослави. У исто време предлаже да се музеј назове „Музеј Краља Александра I Великог Ослободиоца“, чиме би се „одала уједно и дужна пошта према узвишеној сени блаженопочившег краља Мученика, који је са ванредном високом краљевском пажњом волео целу Јужну Србију, па се много интересовао и за оснивање и развијање Музеја Јужне Србије“.⁶⁸⁹ Министарство просвете је разматрало ове Грујићеве молбе и у том тренутку донело следећи закључак:

„Мишљења смо, да се ова зграда не би могла подићи до дана прославе (октобар 1937. г.) а да би било корисно да се подигне.“⁶⁹⁰

Због овог питања Грујић се обраћа и краљевском намеснику др Иви Перовићу, који је и сам посетио Музеј Јужне Србије, са молбом да подржи његову иницијативу упућену Министарству просвете за изградњу нове зграде Музеја Јужне Србије, која би репрезентативно представљала „нашу прошлост и велике напоре наше садашњости“, и да би све то ванредно лепо пристајало свечаностима које ће се одржати 1937. године.⁶⁹¹ Крајем 1936. године, поводом израде пројекта зграде музеја, Грујић је у контакту са архитектом Александром Дероком. На основу писама јасно је да је Грујић замислио да унутрашње уређење зграде и изложбеног простора буде павиљонског типа. На основу онога што је изложио Грујић, Дероко је обећао да ће са студентима радити претходне студије, у исто време се захваљујући на могућности да се његови студенти вежбају на једном конкретном и актуелном питању.⁶⁹²

Иако Грујић за своје намере изградње наменске зграде није добио конкретну помоћ, архитекта Миха Чакелја је 1939. године урадио идејно решење зграде Музеја Јужне Србије у

⁶⁸⁷ ОРГ 1359. Нацрт дописа Министарству просвете – Уметничком одељењу. Нацрт није датован, али се на основу садржаја може датовати између јануара и априла 1932. године.

⁶⁸⁸ ОРГ 1359. Господине Министре. Сачувана су два скоро идентична нацрта истог дописа – један куцан на машини, а други у рукопису. АЈ 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, и. бр. 5, од 10. јануара 1936. године. АЈ 66-331-560. Господине Министре, документ нема печат у заглављу, нити сигнатуру и датум. Има само пријемни печат Министарства Просвете КЈ, Опште одељење, Прим: 11. IX 1936. г. П. Бр. 37472. Реч је о четири доста слична документа која се разликују у неким мањим деловима, на првом месту по дужини.

⁶⁸⁹ Исто.

⁶⁹⁰ АЈ, 66-331-560. Без наслова од 15. I 1936. потписан од двојице чиновника. Посреди је мишљење двојице високих чиновника Министарства просвете.

⁶⁹¹ ОРГ 1359. Нацрт дописа, Господине Краљевски Намесниче. Сачуван је и други нацрт дописа који је послат после овог и упућен краљевском намеснику др Иви Перовићу. Из садржаја овог дописа закључујемо да је и претходни послат истој особи.

⁶⁹² ОРГ 1332. Писмо, Београд 9. I 1937. г. Александар Дероко.

Скопљу.⁶⁹³ У току 1938. године је председник Владе др Милан Стојадиновић у пратњи министра просвете приликом обиласка Музеја Јужне Србије „изволео изјавити Управи Музеја: да за подизање палате Музеја Јужне Србије, чију неминовну потребу сам лично увиђа, одмах одређује из средстава за јавне радове 5.000.000 динара, и да то од тог тренутка чини део његовог државног програма на путу привредног и културно-просветног подизања Јужне Србије“.⁶⁹⁴ За Стојадиновићева обећања Радовановић пише Грујићу:

„Летошња обећања заједно са г. Стојадиновићем одоше у неповрат. Можда је срећа што је данашњи председник владе г. Цветковић мој стари друг и пријатељ, па ћу покушати. А и Ви ћете преко Министра Просвете г. Ђирића опет са друге стране предузети акцију. И ваљда ће ипак нешто бити.“⁶⁹⁵

Нажалост, зграда Музеја Јужне Србије никада није подигнута.

Година 1937.

Иако се и раније појављује као управник или директор Музеја Јужне Србије, Радославу Грујићу ће Министарство просвете овај положај званично потврдити 1937. године, мало пре него што ће бити изабран за професора на Теолошком факултету у Београду.⁶⁹⁶

На предлог Радослава Грујића свечано отварање Музеја Јужне Србије предвиђено је у години обележавања 25-годишњице од ослобођења Скопља.⁶⁹⁷ Треба имати у виду чињеницу да Музеј од оснивања па до 1937. није био свечано отворен. Овај важан догађај обележен је тродневним свечаностима од 31. октобра до 2. новембра 1937. године. Доласком краљевског намесника кнеза Павла Карађорђевића, председника Владе Милана Стојадиновића и других министара 31. новембра отпочело је у присуству бројних државних чиновника и црквених великодостојника обележавања јубилеја у Скопљу. Поред дефилеа који је том приликом био организован, откривена су два монументална споменика Краљу Петру Другом Карађорђевићу и краљу Александру Првом Ослободиоцу.

Сва три дана прославе била су тематски организована, а трећи дан је опредељен као Дан културе и науке. За овај трећи дан је одређено да буде свечано отварање Музеја Јужне Србије. Прва манифестација прославе трећег дана била је свечана академија Филозофског факултета, Скопског научног друштва и осталих просветних установа у Скопљу, а отпочела

⁶⁹³ ОРГ МП. 1464. Музеј Јужне Србије у Скопљу. Фотографије прелиминарне идеје – скице 1 : 200 Музеја Јужне Србије; Скице подрума, приземља, првог спрата, другог спрата, трећег спрата; и скица Ситуације – положаја музеја у односу на друге објекте на плану Скопља. ОРГ 1334. изглед спољашности Музеја јужне Србије. ОРГ 1321. Писмо Београд 8. јуна 1934. Поштовани господине Професоре. Михо Чакеља подсећа Грујића на њихов разговор вођен у Скопљу и каже да је сазнао од Милована Злоковића да је слободно место кустоса-архитекте у Музеју на које себе препоручује.

⁶⁹⁴ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 368, од 19. VII 1938. г.

⁶⁹⁵ ОРГ 1359. Писмо, Скопље 13. фебруара 1939. Поштовани и драги г. Грујићу. Војислав Радовановић.

⁶⁹⁶ АЈ, 66-331-560. Министарство просвете Краљевине Југославије, опште одељење, П. Бр. 1970, од 20. фебруара 1937. године.

⁶⁹⁷ ОРГ 1332. Писмо, Скопље, 11. V 1937. Многопоштовани господине професоре, С. Радојчић. Радојчић извештавајући шта се дешава у музеју; између осталог наводи да је „музеј ових дана препун гостију“. Пише како је тих дана прво дошао министар просвете Стошевић који се нарочито интересовао за уређење зграде и за организацију Музеја, „и за вас се много интересовао“. После њега је у Музеј дошла и супруга Милана Стојадиновића, а после ње и сам председник Владе Стојадиновић, који је детаљно разгледао Музеј и највише се задржао у разгледању соба у којима су били смештени фрагменти скулптуре из Светих Арханђела код Призрена. „Много му се допада ваша идеја, да се Музеј свечано отвори у данима прославе ослобођења Скопља.“

је у 9 сати и 30 минута у просторијама Филозофског факултета.⁶⁹⁸ Академију је говором отворио министар просвете Димитрије Магарашевић, а после њега је говорио декан Филозофског факултета Мита Костић. Дневне новине *Правда* бележе да је један од говорника био и председник Скопског научног друштва Радослав Грујић, а *Политика* и *Време* наводе да је „у име Скопског научног друштва говорио др. Воја Радовановић“. У 11 часова је у највећој сали Музеја у којој је била смештена Галерија копија фресака извршено отварање Музеја.⁶⁹⁹ Свечаном отварању присуствовали су министар просвете Димитрије Магарашевић, министар за физичко васпитање народа др Вјекослав Милетић, скопски митрополит Јосиф, бискуп Гвиндовец, народни посланици Главинић, Димић, Живковић, Аћим Поповић, генерали Радомир Обрадовић, Димитрије Чемеркић и Богдан Јевтовић, ректор Београдског универзитета др Драгослав Јовановић са деканима, велики број професора и других научних радника и студената.⁷⁰⁰ Музеј је отворио Димитрије Магарашевић који је одржао врло надахнут говор о културно-уметничком богатству Јужне Србије и значају Музеја у чувању, проналажењу и проучавању онога што смо наследили од наших предака на тлу Јужне Србије. „Дугогодишњим стрпљивим радом успело се да овај Музеј данас располаже значајном збирком античких споменика који су изложени у интересантној и лепој згради Куршумли-хана; он има затим систематски одабрану збирку копија наших средњевековних фресака и завидан број модела наших средњевековних црквених грађевина; у њему су, напоследку, изложени драгоцени примерци наше лепе и живописне ношње из ових крајева. Не заустављајући се на томе, Музеј је приступио и научном обрађивању неисцрпног археолошког и уметничког блага у овом крају; његов управник, г. професор др. Грујић коме треба одати сваку хвалу на успешном организаторском раду [...]“.⁷⁰¹

После министра присутнима се обратио Радослав Грујић. У наставку доносимо овај говор у целисти:

Свечано отварање Музеја у Скопљу 1937

„У овом свечаном тренутку, када се званично отвара једна наша нова научна и културно-просветна установа, у склопу прославе 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, управа Музеја сматра својом светом дужношћу, да се, пре свега, и овде- са дубоким пијететом и топлом захвалношћу, у пуном националном поносу сети светлих сени свих оних наших хероја и других добрих људи који су вођени неодољивом снагом родољубља и подржавани принципима највишег националног идеализма, уложили највеће напоре и дали животе своје за ослобођење ове старе класичне области наше. Слава им!

⁶⁹⁸ У новинама *Правда* од 3. новембра 1937. године на стр. 6 је текст насловљен: „Данас су свечаности у Скопљу крунисане просветно-културним манифестацијама.“ У новинама *Време* од 3. новембра 1937. год. („Цела Јужна Србија је један непрегледан национални и културни музеј“) на стр. 4 пише о дану науке и културе нашег југа: „[...] цела Јужна Србија је један непрегледан национални и културни музеј.“ У *Политици* од 3. новембра на стр. 5 се закључује: „Завршетак свечаности у Скопљу. У оквиру прославе ослобођења Јужне Србије јуче је организован 'Дан науке и културе'. Скуп је одржан, како је наведено, у средњој дворани Официрског дома заједничким свечаним скупом скопског Филозофског факултета, скопског Научног друштва и представништва Свеукупне просветне и културне акције Јужне Србије.“

⁶⁹⁹ Данима науке и културе југа присуствовали су и Герхард Геземан, Лазар Мирковић и многи други који су сарађивали са Грујићем (за одређене постоје и писана сведочанства).

⁷⁰⁰ *Време*, 3. новембар 1937. год, стр. 4.

⁷⁰¹ Исто.

Захваљујући тим жртвама нама је омогућено и ово садашње славље у овој лепој престоници наших најславнијих владара из династије Немањића, као и сва наша активност на обнављању и развијању наше нове националне културе у овим областима нашим, које су више од пет векова робовале туђим...

А међу највећим (радницима) и жртвама тога херојског прегнућа и напора истинскога родољубља у наше дане, јесу и наша два велика краља из наше нове славне династије Карађорђевића- краљ Петар I Велики Ослободилац и Витешки краљ-мученик Александар I Ујединитељ! Слава им и хвала!

Управа музеја овом приликом топло захваљује и свим живим херојима, као и свима онима који су је помагали и помажући јој да свој задатак што потпуније и што преданије извршавају! А Вама, Господ. Министре, дугујемо нарочиту захвалност и зато што лично учествујете у овој нашој скромној свечаности и што ћете званично прогласити да је Музеј Јужне Србије отворен, па Вас молим: да, уз нашу свесрдну захвалност примите и уверење: да ће ова наша млада научна и културно-просветна институција на нашем Југу, снабдевена младим одушевљеним снагама и потребним средствима и даље са највећом преданошћу и савесношћу, вршити своју научну и национално-васпитну мисију...

Музеј Јужне Србије, по својој организацији и садржају носи већ данас, не само опште културно и специјално научно обележје, него има и нарочити национално-политички значај. А све то условљено је самим значајем Јужне Србије, која је у прошлости нашега народа имала једну од најважнијих улога. Она је наике била колевка готово целокупне наше средњевековне националне културе и цивилизације-~~(њен историјско-политички значај већ је, углавном, снажно истакнут и обележен у нашој науци, а донекле је наглашен и њен историјско-литерарни значај, особито с обзиром на старе просветне и књижевне центре Свете Горе и Солуна, Преспе и Охрида, Пећи и Грачанице... Сада се и у том правцу долази до нових података који резултате ранијих истраживања обасјавају новом светлошћу, коригују, развијају и проширују.. прецртано)~~

Увек пуна, не само великих верско-политичких него снажних духовно-културних покрета!

Значај Ј. Србије за историју уметности уопште, а нарочито за архитектуру и сликарство већ је довољно означен. Монументални споменици наше старе културе, лепе задужбине наших великих предака, привукли су на себе пажњу многих страних и наших научника. Резултати њихова проучавања пружају нам већ доста јасну слику њиховог естетског и специјалног уметничког значаја. Али, и на том пољу мора се још много систематски радити, да би се добила потпуна и верна слика целокупне наше уметности у прошлости...

Историјско-црквени значај ових крајева, у вези са духовном културом нашом, познат је само у главном. Он је несумњиво велик. Већ и по томе што је Охрид и његова околица био центар прве хришћанске цивилизације међу балканским Словенима уопште коју је Пећка патријаршија прихватила и развила. ~~Уз то, у овим крајевима, очувано је још врло много праисториских обредних, црквених и религијских обичаја, који ће много помоћи, да се реконструира слика нашег духовног и црквено-религијског живота у прошлости и правилно нагласи његов значај за сав наш народ...(прецртано)~~

Сем тога, по неким већим планинским оазама ове области, где стара византијска и доцнија турска разорна култура није могла да врши одлучан утицај, сачувала се стара наша основна патријархална култура у којој се налази много занимљивих и важних елемената за решавање разних етничких и психичких проблема из прошлости јужних Словена уопште...

Већ и из овог летимичног прегледа само неколико научних проблема хуманистичког правца

По самој природи ствари наш Музеј је, принципски ставио себи у задатак: да прибира и систематски организује збирке објеката из свих области хуманистичких наука и вештина, од најстаријих времена до наших дана у Јужној Србији, као и најважније елементе из области наука о њеној природи... Али, рачунајући с нашим приликама с малим бројем стручно спремног особља и метријалним средствима, морало је у првом реду да се осврне на прибирање и сређивање оних објеката који стоје у тешњој вези са нашом народном прошлошћу и садашњошћу на територији Јужне Србије. Зато је прву и највећу пажњу обратио формирању српске средњевековне историјско-уметничке збирке- портретима наших великих предака и моделима њихових задужбина по Јужној Србији, а затим и сабирању драгоцених објеката савремене народне уметности, нарочито дивног женског веза и других народних уметничких украса, које треба што пре- бар у музејима- сачувати од наглог и дефинитивног пропадања њихова, под утицајем врло снажне струје новог духа времена у овим областима... Јер сва та уметничка дела, највиша и просто-народна, јесу видан израз снажне тежње духа нашега народа за вишим, лепшим и племенитијим облицима материје и његовог, махом подвесног, али изразитог осећања: да је дух најважнији чинилац, не само у стварању најбољих и најлепших облика духовног него и материјалног живота...

Нагласили смо већ: да те збирке наше старе и нове народне културне радиности, поред општег културног и специјалног научног интереса имају и свој нарочити национално-политички значај, па се зато и ова свечаност наша обавља овде у овој средини, која везује велику и славну средњевековну прошлост нашу у овим областима под Немањинима са обновљеном народном славом и величином нашом под Карађорђевићима!

Већ и сами ови историјски предмети изложени овде пред нама, пружају очигледне доказе о великој и снажној духовној и материјалној, културној и државничкој активности и мудрости наших краљева и царева, властеле и црквених представника из најславнијег доба наше прошлости у овим областима- када су Призрен, Скопље и Прилеп били чувене и славне престонице српских владара... И галерија портрета тих наших великих предака, снимљених са фресака из њихових задужбина, богато разасутих по свима областима ове лепе земље наше, као и научно уметнички израђени модели тих задужбина, фотографски снимци њихових златом печачених повеља-хрисовуља и други драгоцени објекти из оних далеких времена прве славе и величине нашега народа у колико су могли изложени бити у овим скученим и неподесним за Музеј (доњим) просторијама, већ сами по себи јасни су сведоци како су наши преци средњег века, загрејани светосавском идеологијом о великој мисији одређеној Србима на Балкану настојали: да по свима крајевима докле је допирала њихова политичка власт, обележе своје више духовне тежње подизањем монументалних споменика врховном бићу - господару царства небескога као да су и сами слично доцнијем народном песнику резоновали: „Земаљско је за малена царство, а небеско увек и довека!“

И заиста док бројни градови и дворови њихови већ вековима леже пусти у безначајним хрпама камења и разорених зидина дотле је од њихове велике културне активности на градњи задужбина- и после толико векова страдања, робљења и разарања- и данас још остало сачувано доста монументалних споменика архитектуре и фреско-сликарства, не само по свима овим нашим јужним областима, него и по суседним областима данашње Буграске, Грчке и Албаније, пошто су и те области у 14.веку, неко време, биле у склопу спрске Краљевине и Царевине...

Тако је с непокретим монументалним споменицима наше прошлости, а покретне драгоцености наше старе културе, књижевности и уметности, уколико нису пропале од пљачке и пожара за време робљења и паљења, развучена су на све стране тако, да их је у нашој земљи само незнатан део остао, док се међутим у најугледнијим библиотекама и музејима Европе налази чешће и понеки врло драгоцен рукопис наш или по који одличан предмет наше старе металургиске и друге ситне уметности. Навешћу само два интересантна примера за то. Тако се на пример у Британском музеју у Лондону чува један врло лепо илустрован рукопис наш на кожи, који је писан овде изнад Скопља на Водну у доба цара Душана, а ту је писан и један други рукопис, који се данас чува у Москви, а довршен је, како је у њему забележено, 6. јануара 1392. године, када су Турци узели Скопље од Андријаша брата Краљевића Марка који је три године пре тога, дакле у години наше Косовске катастрофе, подигао леп манастирић Св. Андрије овде у Клисури Треске где се сада диже нова скопска Електрична центарала.

~~У граду Сијени, у Италији, чува се богато уметнички окована рука Светог Јована Крститеља, коју је Свети Сава донео из Свете Земље итд (прецртано)~~

А колико је сличног блага морало у оно доба бити по нашим старим Немањинским задужбинама, лепо нам илуструје и једна историјска белешка из доба пропадања наше државне самосталности, која каже: да су Турци када су освојили Манастир Ресавуна дванаест камила однели упаковане драгоцености само из те лепе задужбине деспота Стефана Лазаревића једнога од последњих наших самосталних средњовековних господара...

Али, на велику жалост нашу, још и данас у доба обнављања славе и величине наше нису како би требало осигурани и обезбеђени не само стари монументални споменици наши, него ни остаци остатака разних других драгоцености наше прве велике прошлости. Само један добар и строг закон о заштити и чувању наших старина и о музејима уопште, моћи ће можда да стане на пут том тешком злу нашем, које је често у вези с незнањем, али још више с нехатом и немаром нашим!

Све те околности, потенцоване болем повређеног националног поноса, потакле су оснивача овога музеја, да одмах чим је дошао у Скопље, и упознао се са остацима драгоцених споменика наше културне прошлости, приступи оснивању и организовању једног института, који ће се бринути за прибирање, заштиту и чување монументалних и других историјско-уметничких и археолошких споменика, а уз то ће настојати, да се прибрани материјал у оригиналу или верним научно-уметнички израђеним копијама, моделима, отисцима, фотографијама, акварелима, цртежима итд.

Систематски среди и прегледно прикаже не само народу нашем, него и страном свету који жели да се упозна са културним манифестацијама нашега народног духа како у прошлости тако и у садашњости, по овим нашим старим класичним областима...

Ту приватну иницијативу прихватиле су и са просвећеном пажњом помогле наше државне власти. Тако је постао овај наш Музеј Јужне Србије! Он се сад већ знатно развио и углавном се грана у пет одељења:

Археолошко са лапидаријумом у Куршумли-хану. У њему су обилно прикупљени и сређени камени и слични објекти из преисторијског доба, из класичног грчког и римског периода, као и из времена византијске старе српске и турске владавине у овим областима. Тамо су за нас од нарочитог интереса и остаци врло богате скулптуре и архитектуре задужбине цара Душана, Св. Арханђела код Призрена са деловима чувеног мозаичког патоса. Ту задужбину нашег првог цара разорио је злогласни Синан паша, када је подизао своју

цамију у Призрену... У Куршумли-хану су и објекти од светског археолошког значаја, нађени приликом најновијега ископавања развалина старог Скопља, близу ушћа Лепенца у Вардар пропалог од великог земљотреса 518. године.

Историјско-уметничко одељење налази се у овим просторијама. Овде су у првом реду приказани бројни фреско портрети наших средњовековних владара-краљева, царева и њиховне световне и црквене властеле уз неколико композиција из наше народне прошлости, а затим модели њихових задужбина од 12.-15. века, златом печатење повеље, стара звона и други објекти наше прошлости, па је ту истројски рељеф који приказује наше Скопље какво је било пре 25 година, када га је наша славна војска ослободила од Турака...

Међу портретима наших владара и властеле нарочито се истичу мушки и женски ликови династије Немањића, од родоначелника и великог Немање, који је као владар и монах, приказан овде са 4 портрета до последњег Немањића, господара у нашим областима, цара Уроша V. А целокупну генеалогичку Немањића у портретима, приказују овде две копије монументалних лоза Немањића из Грачанице и Пећи. Овде је и копија остатака јединог још очуваног аутентичног портрета Краљевића Марка из његове задужбине Св. Арханђела код Прилепа, Маркова оца краља Вукашина и њихова рођака Остоје Рајковића из цркве Светог Климента у Охриду. Ту су затим, и портрети Душанова зета, деспота Дејана и великог војводе Оливера из његове задужбине у манастиру Леснову код Кратова, кнеза Паскача и севастократора Влатка са њиховим породицама из доба цара Уроша из Псаче; косовских јунака браће Мусића, сестрића косовског мученика кнеза Лазара и многих других...

Етнографска збирка налази се овде на горњем спрату. У њој је нарочито прибрано необично живописно и разнолико одело са женским везом из Јужне Србије који се одликује ванредним богатством, не само у композицији него и у орнаментици и колористички; затим су дати уметнички изграђени модели типова наших сеоских и градских кућа по Јужној Србији као и многи интересантни објекти наше старије металургијске и конфекцијске уметности из ових области. Уз ове две главне збирке, у овој згради налазе се изложене на левом крилу овога спрата још две мање Збирке: нумизматика, са разним старим новцима нађеним у Јужној Србији и зачетак галерије наше модерне ликовне уметности у овим областима...

Зоолошко одељење овога Музеја налази се у посебној згради код Ислахане и зоолошке баште, а Геолошко-петрографска збирка која је такође у саставу овога музеја, налази се у згради Филозофског факултета.

Све ове збирке Музеја Јужне Србије сем општег задатка: да и ширим народним слојевима и странцима пруже могућност да се на једном месту, на очигледан начин и по извесном систему, могу упознати са појединим деловима наше више културне прошлости и савремене нове културне активности у овим старим класичним областима нашим, имају још и свој ужи, специјални научни значај.

Оне наине, могу врло корисно да послуже, већ сада и као одлично научно, информативно, и наставно средство стручњацима-специјалистима као и наставницима и студентима појединих грана хуманистичких и натуралистичких наука... А у будуће, оне ће се у том правцу још више и боље моћи развијати, ако се правилно схвати значај и помогне развитаку ове наше културне установе!

Где и Господо, пошто смо се на овај начин бар у најкраћим потезима упознали са радом и тенденцијама нашега Музеја, молим Вас: да примите нашу топлу захвалност на указаној пажњи и да са истом пажњом пратите и даље рад Музеја Јужне Србије и помажете га у

његовој активности на нашим општим научним културно-репрезентативним и национално-васпитним задацима.“⁷⁰²

У тренутку отварања Музеја Јужне Србије за посетиоце је било отворено Историјско-археолошко и Етнографско-антропогеографско одељење, на 4. и 5. спрату палате Трговачко-индустријске коморе, као и лапидаријум Музеја који се налазио у Куршумли-хану. Зоолошко-одељење у том тренутку није још увек било отворено и налазило се у другој згради. Геолошко-петрографско одељење још увек је било смештено у згради Филозофског факултета и већим делом се налазило у кабинету Војислава Радовановића. Први пут је уведена наплата улазница за Музеј 17. новембра 1937. године и за мање од једног и по месеца продато је 1800 улазница. Треба имати у виду чињеницу да се у то доба још увек није наплаћивала улазница великом броју посетилаца.⁷⁰³

Грујић је организовао и приручну библиотеку Музеја. У њој су радили Милован Кокић, др Станко Караман, а изгледа и да је у библиотеци био ангажован и др Светозар Радојчић у својству кустоса-приправника музеја.⁷⁰⁴ На основу извештаја из 1937. године види се да је и поред труда на сакупљању књига музејска библиотека била прилично сиромашна, због чега Радојчић моли управника да се више заузме на прикупљању књига за музеј.

По речима Станка Карамана, кустоса Музеја Јужне Србије, Радослав Грујић је коначно напустио Скопље и прешао за Београд 9. новембра 1937. године.⁷⁰⁵ Преласком из Скопља у Београд он више неће обављати функцију председника Скопског научног друштва, ни бити професор на Филозофском факултету у Скопљу, али службовање Грујића у Музеју Јужне Србије не престаје, већ ће он све до 1940. године остати званични директор Музеја Јужне Србије. На основу једног писма др Станка Карамана кустоса Музеја, касније управника Зоолошког одељења, видимо како се у самом Музеју развијала ситуација непосредно по Грујићевом преласку у Београд. Караман је сматрао да би он после одласка Грујића требало да га наследи на месту директора. На његово изненађење, вођење Музеја преузео је Војислав Радовановић, о чему Караман пише: „На наше изненађење, преузео је вођство музеја /моје одељење о томе још није службено извештено/ досадањи хон. чиновник музеја а иначе изв. проф. универзитета г. В. Радовановић, јер да ће он да буде именован за управника Музеја.“⁷⁰⁶ У наставку Караман прозива самог Радовановића и наводи да би управљање Музејом требало да врше музејски радници, а не професори универзитета.⁷⁰⁷

Питање покретања *Годишњака Музеја Јужне Србије* 1937. године помиње Војислав Радовановић.⁷⁰⁸ У првим данима по одласку Грујића из Скопља 1937. године појављује се и Станко Караман као заступник управника Музеја. Он подноси захтев за покретање Одељења

⁷⁰² ОРГ 1354. Говор Радослава Грујића поводом отварања Музеја Јужне Србије 1937. године. ОРГ 1334. Нацрт за говор приликом отварања Музеја.

⁷⁰³ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, бр. 126, од 26. II 1939. године.

⁷⁰⁴ ОРГ 1559. Извештај управнику Музеја о стању књижице Музеја 1937. године. Извештај је урадио др Светозар Радојчић.

⁷⁰⁵ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Зоолошко одељење, З. Бр. 70, од 17. XI 1937. год.

⁷⁰⁶ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Зоолошко одељење, З. Бр. 70, од 17. XI 1937. год.

⁷⁰⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Зоолошко одељење, З. Бр. 52, од 12. VIII. На оба ова документа потписује се као управник др Станко Караман. У овим дописима он образлаже потребу за оснивањем часописа музеја и потреби на заштитом историјско-археолошких предмета. Из текста се да наслутити да он покушава себе да препоручи Министарству просвете.

⁷⁰⁸ Војислав Радовановић, „Музеј Јужне Србије“, *ГСНД (XVII-XVIII), Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937. г., стр. 1008.

за чување и одржавање историјских старина⁷⁰⁹ и музејског часописа.⁷¹⁰ Сам Караман био је убеђен да ће постати управник Музеја и наследник Грујићев.⁷¹¹ Иако је чињеница да је Грујић све до 1939. био сматран за директора Музеја, до извесних промена у организацији рада музеја ипак је дошло пре тога. Грујић није могао физички да борави у Скопљу, па је од запослених у Музеју стално обавештаван о дешавањима у истом. Његов заменик Војислав Радовановић је све више преузимао управничке послове. Грујић ће све до краја 1939. године формално остати директор Музеја Јужне Србије. У том периоду сви запослени слаће писма тражећи од њега мишљење како да поступе у одређеним ситуацијама или обавештавајући га о дешавањима у Музеју. О атмосфери која је завладала у Музеју Јужне Србије по преласку Грујића у Београд најбоља сведочанства пружају писма Олге Бенсон. Она пишући Грујићу каже да се нада да се Грујић својим одласком неће одрећи свог „детета у Скопљу“, јер је „без Вас Музеј као без душе“.⁷¹² У предлогу буџета за 1940/41. годину на позицији „246/3 Специјалне награде и хонорари“ стоји уписано: „Грујић др Радослав, хонр. Директор Музеја. Радовановић др Војислав хонр. управник Етнографског одељ.“⁷¹³ Ово је и последњи буџет у коме ће се Грујић појавити као директор Музеја. Радослав Грујић ће управљати Историско-археолошким Музејом, а касније и Музејом Јужне Србије све до 5. 8. 1939. године када ће вероватно због бројних обавеза бити у немогућности да се довољно посвети раду Музеја, а свакако да је главни разлог за подношење оставке на овај положај, која ће бити и уважена, била и велика удаљеност између Београда и Скопља.⁷¹⁴

5.3. ЕТНОГРАФСКО-АНТРОПОГЕОГРАФСКО ОДЕЉЕЊЕ

У извештају Музеја Јужне Србије који је Министарству просвете поднео Војислав Радовановић 1939. године, наводи се податак да је Министарство просвете Краљевине Србије основало Етнографско-антропогеографско одељење још 1913. године Скопљу.⁷¹⁵

Први званичан податак о плановима за оснивање Етнографског музеја у Скопљу потиче од 20. маја 1920. године, када у допису Министарству просвете декан Филозофског факултета у Скопљу Тихомир Остојић пише: „Ускоро ће се основати и Етнографски Музеј.“ Он даље наводи да је обавештен о томе да је на Катедри за етнографију изабран Сима Тројановић који му је „већ јавио да му је стављена у дужност и организација и уређење Етнографског Музеја“ у Скопљу.⁷¹⁶ Из дописа се даље јасно види очекивање да ускоро поред Археолошког са радом треба да отпочне и Етнографски музеј, чим Тројановић дође у

⁷⁰⁹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Зоолошко Одељење, 3. Бр. 52, од 12. 8. 1937. Министарству Просвете.

⁷¹⁰ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Зоолошко Одељење, 3. Бр. 53, од 12. 8. 1937. Министарству Просвете.

⁷¹¹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Зоолошко Одељење, 3. Бр. 70, од 17. 11. 1937. године. У свом допису Министарству просвете Станко Караман изражава крајње негодовање због развоја ситуације наводећи при томе очекивање да је он као најстарији службеник и онај који је до сада замењивао Грујића очекивао да ће бити нови управник. Уз то, у допису наводи више разлога због којих по његовом мишљењу управник не може бити Војислав Радовановић.

⁷¹² ОРГ 1334. Писмо Олге Бенсон Р. Грујићу од 25. 1. 1938. године.

⁷¹³ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 509, од 14. VII 1939. године.

⁷¹⁴ Архива ПБФ. Краљевина СХС. Службенички Лист др. Радослава М. Грујића.

⁷¹⁵ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Бр. 126, од 26. II 1939. г. У истраживањима нисмо нашли још неки докуменат који потврђује овај податак.

⁷¹⁶ АЈ, 66-592-980. Краљевина С.Х.С, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф., У. бр. 375, од 20. маја 1921. г.

Скопље. Избор Симе Тројановића за овај посао био је одличан јер је била реч о дугогодишњем директору Етнографског музеја и одличном српском зналцу етнологије.⁷¹⁷

Приликом разговора на Београдском универзитету вођених 1921. године о избору нових професора, којима је присуствовао и Радослав Грујић, први пут се помиње и име Симе Тројановића.⁷¹⁸ По његовом избору за професора Грујић му честита на постављењу, на шта му се Тројановић захваљује.

Прве конкретне кораке ка оснивању Етнографског музеја у Скопљу Сима Тројановић ће предузети одмах по избору за професора етнографије на скопском факултету, у тренутку док је још обављао дужност директора Етнографског музеја у Београду.⁷¹⁹ Он у допису министру просвете од 22. јуна детаљно образлаже разлоге за оснивање Етнографског музеја, начин на који треба да буде организован и који су његови циљеви.⁷²⁰ На почетку наводи да је приликом његовог избора за професора етнографије на Филозофском факултету у Скопљу склопљена нагодба да он оснује Етнографски музеј, што је прихватио са особитом чашћу, при томе молећи министра да и он овај договор прихвати. Простор који предвиђа за потребе музеја јесте зграда Идадије из које, како наводи, треба што пре иселити Учитељску школу како би се приступило организовању музеја. Тројановић наводи:

„Ако је негде потребно јако истицање наше државне идеје и њене праековне културе, то је извесно у Скопљу, као центру Македоније и Старе Србије са залеђем Рашке, где су поникле прве српске самосталне државне области.“

Новоосновани музеј по његовом мишљењу требало би да представља јужне области тадашње државе и, како каже, „цело Српство са Хрватима и Словенцима, и то што пре. Овај ће музеј носити чисто српско обележје, испуњавајући верно све идеално-научне задатке, као и практичне, упућујући домаћу радиност по најлепшим прибраним обрасцима да у традиционалном духу продужи своје занате, чувајући и негујући своју карактеристичност.“⁷²¹ Организацију је предвиђао тако што ће прве две сале бити историјске и у њима ће бити изложени нумизматика и портрети знаменитих владалаца и војсковођа и духовних пастира. Како сам Тројановић наводи, нарочиту пажњу треба посветити приказивању живописних прилика из обичаја и рада у различитим крајевима Јужне Србије, а уз то и минијатуре, транскрибоване документе, повеле, Законик цара Душана, Мирослављево јеванђеље и по зидовима обојене географске карте великих размера. Овако осмишљена поставка имала би, по његовом мишљењу, за циљ да се сваком посетиоцу у памет и душу урежу ове слике и да му том приликом буде јасно да су Македонија и Стара Србија српске земље од старина. Он овом приликом наводи да би се убрзо по оснивању Етнографског музеја требало приступити оснивању историјског, археолошког и црквеног музеја.⁷²²

⁷¹⁷ Исто.

⁷¹⁸ АМ 1.321.12.15/271. Савету филозофског факултета, Извештај Радослава Грујића од 16. IV 1921. године.

⁷¹⁹ АЈ 66-646-1092. Краљевство С.Х.С., Етнографски Музеј, Бр. 100, од 22. јуна 1921. год. Један од разлога за овај допис налази се захтеву Министарству просвете да се зграда Идадије у целисти додели Факултету и Музеју, а да се Учитељска школа исели.

⁷²⁰ Исто.

⁷²¹ АЈ, 66-646-1092. Краљевство С.Х.С., Етнографски Музеј, Бр. 100, од 22. јуна 1921. г. Као супротан пример овоме наводи сарајевски музеј јер „је у њему очигледно преовлађивао смер, замашне политичке притајености: да се Српство, што више може, потценити, а мухамеданство дотле као а-национално са туђинском источном културом глорификује, и да се што дубљи јаз ископа између њих, повлашћених и богатих и сиротне православне раје“.

⁷²² Исто. Не знамо колико је Сима Тројановић у том тренутку био упознат са скопском средином и да ли је знао да је Историјско-археолошки музеј у Скопљу био у том тренутку већ у оснивању.

Крајем 1922. године краљ лично одобрава кредит у износу од 10.000 динара Музеју, али сплетом околности није могло одмах у почетку и да се разуме ком музеју у Скопљу су ова средства додељена. Изгледа да је управо овај кредит био семе и каснијег сукоба између Тројановића и Грујића. Наиме, како је те године упоредо са радом Историјско-археолошког музеја у Скопљу отпочео рад на оснивању Етнографског музеја, обе ове у том тренутку независне институције тражиле су кредите на разним странама за свој рад.⁷²³ Наведени кредит је прво додељен на име Радослава Грујића за потребе Историјско-археолошког музеја, а затим је Министарство просвете тражило да исти буде уступљен Етнографском музеју у Скопљу.⁷²⁴ На крају је ова средства министар просвете доделио Етнографском музеју у Скопљу.⁷²⁵ Нажалост, иако ће овај кредит бити предмет расправа и писања више дописа, већим делом неће бити реализован.⁷²⁶ Сима Тројановић 1923. године пише Министарству просвете молбу за повећање буџета за потребе Етнографског музеја, за који наглашава да са њим упоредо постоји и Историјско-археолошки музеј и да су то две различите установе.⁷²⁷

Пример оснивања два музеја у истом месту – Скопљу, у веома сличним околностима и у исто време, а са потпуно различитим исходом, најбоље сам за себе говори од колике је важности приватна иницијатива појединаца за успех у раду једне установе. Сима Тројановић пре доласка у Скопље вршио је дужност директора Етнографског музеја у Београду што нам јасно говори да је имао богато музеолошко искуство, и разумео рад на организовању једне овакве институције. Тројановићев положај на факултету у том тренутку много је бољи од Грујића, јер је редовни професор и декан факултета, а Грујић само ванредни професор. Чињеница да је Тројановић, из претходно наведеног, био подржан са 10.000 динара од највиших власти и да је поред Грујићевих оспоравања успео да добије одобрење да средства у потпуности буду намењена за потребе Етнографског музеја говори и о његовом политичком утицају. Овим се још јасније сагледава значај Грујићеве личности и његовог доприноса у оснивању Историјско-археолошког музеја. У 1922. години Етнографски музеј добија помоћ у износу од 10.000 динара, Историјско-археолошки само 3.000, да би већ буџетом за 1924/25. годину предвиђена цифра износила 110.000 динара, док Етнографски музеј добија само 5.000 динара помоћи годишње у периоду између 1921. и 1924. буџетске године. Овакав развој ситуације изазивао је љутњу Симе Тројановића који се тако жали Министарству просвете да би требало да се новац предвиђен буџетом за 1924/25. годину подели по пола између Етнографског и Историјско-археолошког музеја. Ситуација се поновила, а актери су само заменили места. Грујић је у случају првог кредита предлагао равноправну поделу средстава, иако су та средства била насловљена само на Историјско-археолошки музеј, а и сам краљ му је обећао да ће Историјско-археолошки музеј добити помоћ. Сима Тројановић пишући жалбу на буџет додељен Историјско-археолошком музеју за 1924/25. годину као разлоге за оспоравање наводи потпуно субјективне утиске. Он наглашава да је Николај Окуњев, професор црквене уметности, отишао за Праг, те да Факултет није

⁷²³ ОРГ МП. 1522. Историско-Археолошки Музеј, бр. 20, од 8. децембра 1922. г. Уметничком одељењу Министарства просвете. Грујић је на допис Министарства да добијени новац треба да уступи Етнографском музеју одговорио да он сматра да би било праведно да се новац подели на пола између Историјско-археолошког и Етнографског музеја. Грујић наводи више разлога због којих сматра да је овај новац намењен Историјско-археолошком музеју.

⁷²⁴ ОРГ МП. 1522. Министарство Просвете, Уметничко Одељење, У. Бр. 2808, од 5. децембра 1922. г. Из овог дописа јасно се види како је дошло до забуне. Сума од 10.000 динара погрешно је била достављена Историјско-археолошком музеју преко Југословенске банке, на адресу Радослава Грујића.

⁷²⁵ АЈ, 66-646-1092. Краљевина С.Х.С., Универзитет у Скопљу, Ф. Ф., У. Бр. 802, од 11. XII 1922. г.

⁷²⁶ АЈ, 66-646-1092. Краљевина С.Х.С., Универзитет у Скопљу, Ф. Ф., У. Бр. 145, 29. I 1927. год.

⁷²⁷ АЈ, 66-331-560. Краљевство С.Х.С., Универзитет у Скопљу, У. Бр. 331, од 29. марта 1923. године.

имао нити ће имати археолога, инсинуирајући тако да Грујићу као човеку који није од струке не треба дати новац: „Дати целу суму историчарима по моме мишљењу био би неопростив грех, јер они могу само да преписују записе и натписе по манастирима, па да тако имају и нарочити, засебни семинарски кредит. О каквом археолошко-архитектонском проучавању и снимању тражи се стручњак, кога сада нема, а лајички рад у овако важном послу могао би бити само од огромне штете.“⁷²⁸ Даље у допису наводи значај рада Етнографског музеја за Јужну Србију и завршава: „Пошто су историчари утрошили од овог буџета већ до сада знатну суму, друга половина буџета може се хитно депешом обуставити за Етн.М., а накнадним вирманима законску форму задовољити.“⁷²⁹ У овом случају, за разлику од претходног, жалбе Симе Тројановића нису наишле на разумевање виших власти. Тројановић 1923. године напрасно напушта Факултет у Скопљу и поново прелази за Београд. Тиме ће се окончати његови покушаји да се оснује Етнографски музеј у Скопљу. Предмети које је Тројановић скупљао за Етнографски музеј остаће у Етнографско-етнолошком семинару на Филозофском факултету.⁷³⁰ Факултет је образовао комисију која је пописала предмете у овом семинару и направила инвентар истих.⁷³¹ Министарство просвете донело је одлуку да се сви ови предмети предају на чување Историјско-археолошком музеју.⁷³² На овај се начин и завршила прича о засебном етнографском музеју. Међутим, Грујић је од самог почетка био свестан значаја Јужне Србије за етнографију српског народа и богатства исте у овим крајевима и уместо независног етнографског музеја почиње да развија етнографско одељење у оквиру Историјско-археолошког музеја.

Грујићево схватање значаја етнографског наслеђа видимо још 1909. године када он кроз кратак текст *О музеју за народне везове* упознаје тадашње учитељице са важношћу овог народног уметничког стваралаштва које се може сагледавати у музејима захваљујући бројним сачуваним примерцима “српских везова и ткања”.⁷³³

Колики је значај придавао Грујић оснивању овог одељења види се најбоље 1926. године када приликом предлагања буџета за 1927/28. годину наводи:

„да је прека потреба, да се уз Историско-Археолошки Музеј у Скопљу што пре оснује и Етнографски одељак; јер је управо вапијући грех што до сада није ништа учињено на прибирању етнографских објеката Јужне Србије, који са дана у дан тако рапидно пропадају, под духом новог времена и нових политичких, социјалних и културних прилика, тако да су већ многи за науку и Музеј сасвим изгубљени“.

Грујић истиче пример Бугара који су у свом Етнографским музеју у Софији у неколико најрепрезентативнијих просторија изложили мноштво лепих предмета који потичу из крајева Јужне Србије. Грујић каже:

„Да би колико толико исправио грешку тешког пропуста, ја сам ове године на личну одговорност почео да набављам разне етнографске објекте по Јужној Србији, и наумио сам, да акцију у том правцу још више развијем пошто сам добио за кустоса у Музеј Госп. Др. Војислава Радовановића, који је по струци антропогеограф и вољан је да помаже у организовању Етнографског одељења. Стога сам за то одељење

⁷²⁸ АЈ, 66-331-560. Филозофски факултет у Скопљу, Бр. 836, од 22. августа 1924. г.

⁷²⁹ Исто.

⁷³⁰ АЈ, 66-646-1092. Краљевина СХС, Ф. Ф., У. Бр. 145, од 21. I 1927.

⁷³¹ АЈ, 66-646-1092. Записник, од 12. јануара 1927. године.

⁷³² АЈ, 66-646-1092. Министарство Просвете, Краљевине СХС, Уметничко одељење, У. Бр. 479, од 8. фебруара 1927. г.

⁷³³ Грујић, Р. „О музеју за народне везове“, Нови Васпитач, двадесет и друга година (1909), стр. 15-16.

предвидео минималну суму од 50.000 динара, која је, када се упореди са оним шта су Бугари у том правцу урадили, само мали део онога што је давно већ требало да је учињено било.⁷³⁴

Износ који је крајем 1926. године буџетом одређен да се издвоји за оснивање Етнографског одељења износи 50.000 динара, што је био износ већи од целокупних средстава које је Историјско-археолошки музеј добијао у првим годинама свог оснивања.⁷³⁵ Тако је Грујић први пут у буџету прављеном 1926. године под ставком „Материјални расходи“ предвидео ставку „Куповање предмета за оснивање Етнографског одељења у Музеју“.⁷³⁶

Занимљива је чињеница да 1927. године Грујић приликом планирања буџета скоро да не одваја Историјско-археолошко и Етнографско одељење. Он их наводи спојене у називу, а у партијама буџета повремено само у појединачним позицијама прецизира на које се одељење тачно односи који износ, што је јасно само по опису намене средстава. Грујић схвата од коликог је интереса не само за домаћу већ и за међународну јавност прикупљање етнографских објеката. Пред очима је стално имао пример успеха софијског етнографског музеја, па тако наводи:

„да би се то наше народно историско благо могло у Музеју, бар у најважнијим карактеристичним цртама прикупити и сачувати, уједно приказати и страном научном свету, који је до сада био принуђен и намамљиван да своја обавештења о етнографским односима Јужне Србије црпе искључиво у „Македонским Одељењима“ Етнографског и других Музеја у Софији (код нас се, на жалост, још не увиђа довољно, шта све Бугари чине и постижу код странаца на пропаганди о „Македонији“). На нама ће остати неопростиви грех, ако се бар сада не учини најнужније, да се сачувају од пропадања етнографски објекти, који из дана у дан нестају“.⁷³⁷

Радослав Грујић описујући свој рад на овом плану каже да је убрзо по оснивању Историјско-археолошког одељења започео са оснивањем Етнографског одељења Музеја Јужне Србије. Путујући кроз најзабитија села Јужне Србије, Грујић је опазио и ванредно богатство етнографских објеката и бележи:

„да такво богатство може да даде само једна првокласна патријархална област, каква је још, бар у главном делу свога сеоског становништва, наша Јужна Србија“.⁷³⁸

Грујић интезивно ради на прикупљању етнографских објеката. Опажа промене до којих у овим областима долази по ослобађању од Турака, како у одевању тако и у осталим предметима грађанског и сеоског живота, услед развитка градова и наглог развитка трговине фабричким производима, који почињу да потискују предмете дотадашње домаће производње који имају у себи вековну традицију, а нарочито необичну и разноврсну и интересантну женску народну ношњу и њен богати вез. Већ 1925. године оснива се засебно етнографско одељење. У прво време предмети из етнографске збирке смештени су на више локација. На почетку оснивања одељења поједини су били изложени у Кушумли-хану, а од 1. јула 1927. године размештени су и у једносратној кући Емин-бега (Мишићева 1). Од јула месеца 1928. године закључно са крајем те године пренети су сви музејски предмети у општинску зграду

⁷³⁴ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 130, од 25. јуна 1926. године.

⁷³⁵ АЈ, 66-331-560. Историско Археолошки Музеј, Бр. 345, од 8. децембра 1926. године.

⁷³⁶ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 128, од 25. јуна 1926. г. Што је, ако се изузме кирија и новац одређен за одржавање простора, највећа појединачна ставка предвиђена буџетом Историјско-археолошког музеја.

⁷³⁷ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, К. Бр. 183, од 2. јула 1927. г.

⁷³⁸ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. г.

намењену за Централну основну школу, где су били много бољи услови за чување и излагање предмета.

Од коликог је значаја било оснивање Етнографског одељења најбоље говори податак чиме је све оно требало да се бави. Делокруг рада одељења се, посматрајући планирану делатност одељења из Грујићевог плана буџета за 1929/30. годину, по данашњим мерилима кретао од класичних етнографских области до заштите нематеријалног културног наслеђа.

Спектар предвиђених послова којима је требало да се бави ово одељење представља једно од најнапреднијих виђења оних области којима треба да се једно овакво одељење бави, а пружа и сведочанство о потпуној свести да је Јужна Србија била област са најбогатијим етнографским наслеђем српског народа.⁷³⁹

Запошљавањем Војислава Радовановића за кустоса и његовим постављањем за управника Етнографског одељења Музеја Грујић неће изгубити интерес за ово одељење. Колико је Етнографско одељење сматрао важним види се и из тога што је почетком 1927. године покренуо питање да Етнографско одељење прерасте у засебан Музеј.⁷⁴⁰ Наиме, идеја је била да се поред „Музеја Јужне Србије оснује и Етнографско-Антропологеографски Музеј“. Разлози за ово били су вишеструки. Јужна Србија била је позната по обиљу етнографског материјала који је по ослобођењу ових крајева убрзано почео да нестаје. Зато сматра да би оснивање једног засебног музеја био најбољи начин да се заштити и представи богато етнографско наслеђе. Ова идеја, како пише у допису, наишла је на разумевање меродавних чинилаца. У допису се разрађују циљеви рада музеја:

„Треба што пре од села до села, од општине до општине и од једног краја до другог, кроз целу Јужну Србију темељно проучити наш народни живот и његове творевине, особито живописну и уметничку нашу народну ношњу, нашу народну кућу, покућство и живот сељака у њој, тежак и благодетни живот и рад нашег сељака на бачилу и планини, упознати и сва народна оруђа којима се служи у кући и економији, и од свега овога народног добра, које је наш народ својим вековним искуством стварао и усавршавао, такође прикупити све важније предмете, фотографисати, графички претставити или моделе израђивати, па онда све то у Музеј средити и научно обрађено изложити на видик, како нашем народу, тако и осталом културном свету, који се за ову нашу земљу Јужну Србију и наш народ у њој интересује више но и за један други крај наше отаџбине.“⁷⁴¹

Овај допис скоро да представља апел упућен примаоцу да се што пре предузме нешто на овом плану јер ће већ сутра бити касно.

„Ако се не би што пре преузело интезивно стварање Етнографско-Антропологеографског Музеја Јужне Србије, онда ће доцније, само неку годину од сада даље, све то бити много теже или управо и немогуће извести као сад, јер народ живи, напредује и мења се заједно са културним напредовањем и економским подизањем, а са тим се мења и његов начин живота и његове рукотворине, нестају и губи се стара народна ношња, а тако исто нестају и многи други старији облици народне културе и замењују се новим. А не сме се допустити да се ово благо наше старе народне културе, која је израђивана и сачувана досад у нашем сељачком дому, и која је исто тако стара и вредна спомена као и наше старе краљевске и царске црквене задужбине,

⁷³⁹ Исто.

⁷⁴⁰ АМ Музеј Јужне Србије 1926–1930; Музеј Јужне Србије, Бр. 26./33, од 1. марта 1927. г.

⁷⁴¹ АМ Музеј Јужне Србије 1926–1930; Музеј Јужне Србије Бр. 26./33, од 1. марта 1927. г.

да то наше народно етнографско-антрополошко-географско благо остане без трајног спомена у Музеју Јужне Србије. То би био велики грех према нашем народу Јужне Србије.⁷⁴²

Овим дописом су се обратили Обласној скупштини Скопске области. Свакако да је сам Музеј Јужне Србије на првом месту зависио од помоћи централних власти па би значајнија помоћ за оснивање новог музеја подразумевала умањење средстава за Музеј Јужне Србије. Зато је намера била да се од обласних власти тражи помоћ за оснивање новог музеја. У ову иницијативу укључио се Војислав Радовановић прослеђујући сличне дописе обласним одборима Врањске, Косовске, Брегалничке и Битољске области.⁷⁴³ Касније се обраћао и обласним одборима са молбом да својим буџетом предвиде износ за оснивање Етнографско-антрополошко-географског музеја.⁷⁴⁴ Колики је значај Грујић придавао овом одељењу види се и по нацртима буџета Јужне Србије које је Грујић састављао. Из тих нацрта видимо како је широку делатност предвиђао за ово одељење, те је поред новца за режије и одржавање истог буџетом предвидео следеће ставке:

„Стварање стручне етнографско-антрополошко-географске библиотеке о Јужној Србији 10.000. Повез књига и часописа 1.000.

Стварање колекције модела етнографских и антрополошко-географских објеката из Јуж. Србије 6.000.

Набавка апарата и инструмената за Илустративни одсек Етнографског одељења 5.000. Конзервирање и рестаурирање етнографских објеката 5.000.

Набавка и израда фотографских плоча, филмова дијапозитива, фото- позитива и хемикалија 10.000.

Прибирање и куповање етнографских објеката за комплетну колекцију народне ношње (одело и накит) из свих крајева Јужне Србије 30.000.

Куповање и прибирање етнографских објеката за комплетну колекцију старог кућног намештаја и посуђа из јужне Србије 10.000.

Прибирање и куповање етнографских објеката за комплетну колекцију старих земљорадничких, сточарских, рибарских и занатских справа и алата из Јужне Србије 5.000.

Стварање колекције акварелских слика народне ношње и живота у Јужној Србији 15.000. Стварање Музиколошког Одсека Етнографског Одељења, куповина инструмената за музички фолклор 15.000.

Путни трошкови ради инвентарисања, прибирања и куповине етнографских објеката по Јужној Србији 10.000.

Путни трошкови ради научних испитивања народног живота по Јужној Србији 10.000. Истраживање, прибирање и куповина народних везова, писаница и других народних орнамената 5.000.

Публикација етнографско-антрополошко-географске грађе о Јужној Србији 10.000.

Штампање албума у бојама народне ношње и народних шара из Јужне Србије 15.000. Откуп уметничких слика наших домаћих сликара о земљи и народу Јужне Србије 10.000. Куповина народно-уметничких дрворезбарских

⁷⁴² Исто.

⁷⁴³ АМ Музеј Јужне Србије 1926–1930; Музеј Јужне Србије, Етнографско-Антрополошко-географско одељење, Е. Бр. 371, од 14. марта 1927. год.

⁷⁴⁴ АМ Музеј Јужне Србије 1926–1930; Музеј Јужне Србије, Етнографско-Антрополошко-географско одељење, Е. Бр. 375, 14. X 1927. г.

израђевина из Јужне Србије 10.000. Урамљивање и конзервирање уметничких слика и израђивање за Етнографску галерију Илустративног одсека 6.000.

Осигурање против пожара и провале 10.000.⁷⁴⁵

Развијеност буџетских ставки Етнографско-антропогеографског одељења скоро да је једнака оној Историјско-археолошког одељења, а неупоредиво развијенија од Зоолошког и Геолошко-петрографског одељења. Поред свих стручних разлога свакако да оволико придавање значаја Етнографском одељењу између осталог треба тражити и у чињеници да је Грујић деловање софијског Етнографског музеја сматрао врло штетним за српске националне интересе и да је на његову пропаганду било неопходно одговорити стручним, музеолошким одговором тако што ће се значајно унапредити рад Етнографског одељења Музеја Јужне Србије.⁷⁴⁶

У тренуцима највеће државне штедње када је од Музеја Јужне Србије тражено да смањи трошкове у буџету, Грујић се свим силама трудио да задржи исти износ за Етнографско одељење повећавајући из године у годину издвајања за њега.⁷⁴⁷ Оправдање за овакав поступак налазио је у чињеници да предмети етнографског карактера убрзо нестају са простора Јужне Србије.

Описујући 1936. године одељење Грујић наводи:

„Музеј Јужне Србије има ванредно богат и етнографско-антропогеографски део. У њему је, пре свега, приказана необично снажно развијена везилачка уметност наших жена из свих крајева Јужне Србије, са ванредним богатством орнаментике, колористике и композиције... Ту је и ситна, филигран уметност наших златара; монуметална уметност мијачких дуборезаца и.т.д. Ту су, најзад, приказани и сви типови народног одела, кућа и осталих објеката, који дају прегледну и верну слику данашњег народног живота у Јужној Србији.“⁷⁴⁸

Етнографско-антропогеографско одељење Музеја Јужне Србије те 1936. године било је смештено у новој палати Трговачко-економске коморе у Скопљу на Тргу краља Петра Првог. Мора се нагласити чињеница да је велики допринос развоју овог одељења музеја дао прво кустос а потом и управник истог одељења Војислав Радовановић.⁷⁴⁹ Он ће у склопу својих теренских истраживања радити на проучавању етнографског и антропогеографског материјала на просторима Јужне Србије.⁷⁵⁰

Да су планови Радослава Грујића реализовани у великом обиму најбоље сведочи извештај о прегледу инвентара етнографске збирке из 1938. године.⁷⁵¹ Етнографску збирку су прегледали Татомир Вукановић, чиновник на раду при Музеју и Олга Бенсон, сликар кописта. Комисија у свом извештају констатује „да инвентар (етнографске збирке) није најбоље вођен. За велики број предмета недостају цене. Има објеката који нису тачно локализовани; као и са погрешним називом. Маса ствари је заведена без стручних података; нешто акварела народне ношње постоји без броја; велики број акварела уведен је у инвентар

⁷⁴⁵ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско Археолошко одељење, К. И. Бр. 376, од 6. VII 1929. г.

⁷⁴⁶ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, И. Бр. 309, од 23. јуна 1930. год.

⁷⁴⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско Археолошко одељење, И. Бр. 326, од 25. VI 1932. г.

⁷⁴⁸ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско Археолошко одељење, И. Бр. 5, од 10. јануара 1936. год.

⁷⁴⁹ АЈ, 66-331-560. Министарство Просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 12964, од 17. септембра 1928. год. Војислав Радовановић је овим решењем постављен за хонорарног управника Етнографског одељења Музеја Јужне Србије.

⁷⁵⁰ АЈ, 66-331-560. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 398, од 22. новембра 1928. године.

⁷⁵¹ ОРГ 1334. Музеј Јужне Србије, Етнографско-Антропогеографско одељење, Е. Бр. 618, од 10. X 1938. год. Извештај о прегледу инвентара збирке Етнографског одељења Музеја Јужне Србије у Скопљу.

историско-археолошке збирке.⁷⁵² У истом извештају комисија је извршила попис несталих етнографских објеката, којих је укупно било 143. Извештај се односи само на предмете који недостају, али се по броју 2049 који се вероватно односи на последњи број који недостаје, може закључити да је ову збирку сачињавао и већи број предмета, узимајући у обзир да у извештају нису наведени због недоступности оних који су у витринама.⁷⁵³

Непосредно по напуштању Скопља Грујић је оставио Етнографско-антропогеографско одељење смештено на балкону главне музејске дворане, где се иначе налазила и Галерија копија фресака и макета. Поред овог простора предмети Етнографског одељења били су смештени и у једној посебној полудворани која је била у отвореној вези са балконом главне дворане. На основу извештаја из 1939. године видимо да је поменута збирка у том тренутку бројала 2.962 инвентарисана предмета. Распоред збирки по врсти материјала био је следећи: збирка народне ношње 1977, од тога одело и везови 1296, накит и амајлије 347, оружје и прибор 75, акварелне слике 259 инв. броја; збирка осталих кућних текстилних израђевина 389 инвентарних бројева, од тога разних убруса и марама 219, разне простирке 79, прекривачи за љуљке 91 инвентарни број; збирка преслица 342 инвентарна броја, од тога 232 оригинала и 110 копија модела инвентарних бројева; збирка кућног посуђа и другог прибора 137 инвентарних бројева; остале збирке имале су 117 инвентарисаних предмета, од тога 6 модела макета јужносрбијанских кућа, акварелне слике разних зграда 22, старинских сатова 4, вотива 5, музичких инструмената 9, разне справе, алати и дућански прибор 34 предмета, других оруђа 13 и коњски прибор 34 инвентарисана броја.⁷⁵⁴

Сами запослени у овом одељењу имали су веома значајну научну публиковану грађу. Музеј је издао и неколико свезака албума народне ношње.

Запослени у етнографском одељењу су били Војислав Радовановић управник одељења, Светозар Раичевић⁷⁵⁵ кустос одељења, Татомир Вукановић и Олга Бенсон званичник дневничар, додељена на рад Етнографском одељењу.⁷⁵⁶

У раду Етнографског одељења Радослав Грујић организује прикупљање и попуњавање збирке народном ношњом, како старијом, тако и новијом, а особито старим народним везом. У сарадњи са уметницом, сликарком Олгом Бенсон организује израду потпуно верне слике народних типова народне ношње;⁷⁵⁷ прикупља женске украсе израђене од метала, кости, стакла; затим народне инструменте, народне мелодије, сакупља литературу која описује народни живот и обичаје становништва Јужне Србије.⁷⁵⁸ Буџетом за 1933/34. предвиђено је било „Копирање старих текстилних објеката“.⁷⁵⁹

5.4. ЗООЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

⁷⁵² Исто.

⁷⁵³ Исто.

⁷⁵⁴ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Бр. 126, од 26. II 1939. г. Извештај се односи на рад Музеја у 1938. години.

⁷⁵⁵ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 6, од 5. јануара 1931. год. Светозар Раичевић пише да је кустос приправник Етнографског одељења Музеја Јужне Србије од 6. децембра 1928. године.

⁷⁵⁶ Исто.

⁷⁵⁷ Љ. Гавриловић, Б. Миленковић-Вуковић, *Снови о прошлости и традицији: Олга Бенсон*, Београд, Етнографски институт САНУ, 2019.

⁷⁵⁸ Исто.

⁷⁵⁹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Предлог буџета за 1933/34. год. М. Ј. С. Краљевска Банска управа 25. VI 1932.

Сам Радослав Грујић није имао толико интересовања за зоологију, па се његов главни допринос на овом пољу огледа у чињеници да је разумео потребе савремене музеолошке праксе за једним оваквим одељењем. Поред различитих особености Јужне Србије, између осталог је био свестан и географског положаја ове регије који је условљавао специфичности у флори и фауни истог. Оснивање зоолошког одељења доказује Грујићева широка музеолошка схватања.

Како је у почетним годинама текло оснивање овог одељења, немамо података, а није нам познато може ли се са потпуном сигурношћу тврдити са чије је стране дошла иницијатива за његово оснивање. Новембар 1926. године узима се као време када је Зоолошко одељење отпочело са радом као једно од одељења Историјско-археолошког музеја у Скопљу.⁷⁶⁰ Приликом оснивања, за кустоса тог одељења постављен је др Станко Караман.⁷⁶¹ Занимљив је податак да др Караман наводи да је актом постављен на место у Зоолошком „музеју“, који у том тренутку није постојао а није нам познато да је Зоолошко одељење функционисало другачије од осталих одељења Историјско-археолошког музеја, касније Музеја Јужне Србије. Међутим, Караман се стално трудио да назначи самосталност тог одељења као скоро независног музеја. О томе најбоље сведоче бројна писма која је упућивао Министарству просвете. Из њих се види да је и сам мењао став, некада истичући да је реч о Зоолошком музеју у Скопљу, други пут наводећи да је реч о Зоолошком одељењу. Мислимо да је у потпуности исправно посматрати Зоолошко одељење само као једно од одељења Историјско-археолошког музеја, тј. потоњег Музеја Јужне Србије.

Потврду за ово најбоље налазимо у предлогу буџета Музеја рађеном јула 1927. године, у коме се наводи: „Ново место кустоса предвиђено је за др Станка Карамана, руковоаца Јестаственичког (Зоолошког) одељења Музеја, који је као суплент Гимназије додељен овамо на рад декретом Господина Министра Просвете С. Н. Бр. 12.477 од 23. октобра, 1926. године.“⁷⁶² Сам Караман наводећи исту одлуку о свом постављењу моли да се амандманима унесу средства у буџет да би могао „приступити организацији Музеја и лабораторије за средње школска природословна учила“.⁷⁶³

У предлозима буџета повремено се делом Јестаственичког одељења не сматра само Зоолошко већ и Геолошко-петрографско одељење. Грујић на једном месту пише:

„Тек са овим одељењима, колико-толико развијеним и уређеним према даљем раду и поступним кредитима, моћи ће Музеј Јужне Србије да буде потпун и довољно угледан и за наше национално-културне потребе, и за нашу репрезентацију Скопља и Јужне Србије према страном научном и културном свету, који све више овамо долази, и све се више интересује за наш културни напредак на нашем Југу.“⁷⁶⁴

Да је Грујић оснивање овог одељења сматрао важним питањем види се на основу предлога буџета за 1928. годину где је под ставком „Набавка материјала и препарирање за Зоолошко

⁷⁶⁰ АЈ, 66-331-560. Зоолошки Музеј, З. бр. 27, од 17. јула 1928. г.

⁷⁶¹ АЈ, 66-331-560. Зоолошки музеј Скопље, од 18. новембра 1926. године Министарству Просвете, др Станко Караман; ОРГ 1334. Писмо Станка Карамана Радославу Грујићу од 8. 1. 1938. године. Станко Караман је обављао и посао библиотекара.

⁷⁶² АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, К. Бр. 183, од 2. јула 1927. г.

⁷⁶³ АЈ, 66-331-560. Зоолошки музеј Скопље, Министарству просвете од 18. новембра 1926. године др Станко Караман. Из наведеног се види да је један од разлога оснивања овог одељења био и просветне природе ради пружања стручне праксе ученицима.

⁷⁶⁴ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, К. Бр. 183, од 2. јула 1927. г.

Одељење Музеја Јужне Србије“ предвиђено „50.000 динара“; значајан износ у односу на укупан буџет Музеја Јужне Србије.⁷⁶⁵

Из дописа који је лично Станко Караман упутио Министарству просвете за састављање буџета за 1927/28. годину уочавамо да Зоолошко одељење у том тренутку још увек није имало своје просторије и да је Караман радио у сопственом стану. Караман наводи да је Одељење у преговорима са општином и да се очекује да ће иста омогућити простор за смештај предмета, а и да се отпочело са преговорима за организовање зоолошке баште.⁷⁶⁶

Нема сумње у то да су мања средства која су била опредељивана за ово одељење изазивала осећај запостављености код кустоса овог одељења, али треба разумети да је то, између осталог, и последица разумевања тадашњих приоритета и стављања области од националног интереса у први план.

Збирке Зоолошког одељења отворене су за посетиоце и школе 1927. године.⁷⁶⁷ Финансијска подршка за рад овог одељења у прво време долазила је од скопске општине и донација појединаца. Први простор у коме је Зоолошко одељење било смештено и отворено за посетиоце јесте зграда Просветног дома у Скопљу.⁷⁶⁸ Јула 1933. године Зоолошко одељење склопило је уговор о закупу простора у Драшковићевој бр. 4. Простор се састојао од две собе у партеру, пет соба на првом спрату, предсобља, три собе у мансарди, шпајза, предсобља, две терасе у сутерену и две шупе које су се налазиле у дворишту.⁷⁶⁹

У току 1936. године Зоолошко одељење Музеја изнајмљује нове просторије, тако да укупна кирија за потребе овог одељења у том тренутку износи 36.000 динара,⁷⁷⁰ што су била врло значајна материјална средства. Реч је о две зграде од четири спрата са по 4-5 великих просторија.⁷⁷¹ На основу списка чиновника по категоријама и групама видимо да је Станко Караман званично био кустос приправник Зоолошког одељења, а још увек не управник овог одељења.⁷⁷² Од првог априла 1938. године сви предмети одељења пребачени су у нове просторије у Улици Краљице Марије бр. 80.⁷⁷³ Међутим, премештањем у овај простор појавили су се многобројни проблеми који се тичу његовог опремања и реализације кредита намењених том одељењу. Одсуство Радослава Грујића осећало се и због тога су се гомилале разне потешкоће.⁷⁷⁴ У овом одељењу једини стално запослени био је др Станко Караман. За потребе припреме предмета за излагање повремено су ангажовани спољни сарадници

⁷⁶⁵ Исто. „Предлог буџета Историско-Археолошко-Етнографско-Јестаственичког Музеја (Музеја Јужне Србије) у Скопљу за 1928./29. годину.“

⁷⁶⁶ АЈ, 66-331-560. Поштовани Гне Министре. Овај допис нема заглавља и на њему нигде нема потписа. Има само наслов примаоца и на крају потпис пошиљаоца. Вероватно да је упућен у другој половини 1926. године. Из дописа се види да је Станко Караман сам свестан да је можда требало да преко музеја пише предлог буџета за Зоолошко одељење, али оправдање за овај поступак налази у томе што подсећа министра на случај када је он наредио де се у ово одељење запосли један службеник, а то није урађено. Допис завршава речима да ће министра и даље обавештавати о свим важним догађајима.

⁷⁶⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Зоолошки Музеј, 3. Бр. 27, од 17. јула 1928. г. Министарству просвете. Музеј је повремено називан и Археолошко-историско-јестаственички музеј.

⁷⁶⁸ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. г.

⁷⁶⁹ АЈ 66-331-560. Уговор (писмено) о закупу (кирији) од 3. јула 1933. год. Стан је закупљен од пензионера Владе А. Поповића.

⁷⁷⁰ АЈ, 66-331-560. Господине министре. Има само пријемни број. Министарство Просвете Краљевине Југославије, Опште одељење, Прим: 11. IX 1936. у Београду, П. Број 37472.

⁷⁷¹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Зоолошко Одељење, 3. Бр.60, од 17. децембра 1936. год.

⁷⁷² АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 309, од 23. јуна 1930. год. Прилог бр. 2а) Списак чиновника по категоријама и групама.

⁷⁷³ ОРГ 1334. Музеј Јужне Србије, Зоолошко одељење, 3. Бр. 38, од 31. маја 1938.

⁷⁷⁴ Исто.

Анатолиј Рубев⁷⁷⁵ и Ђорђе Поповић⁷⁷⁶ који су препарирали животиње. Један од проблема био је и недостатак стручног стално запосленог особља, на првом месту препаратора. Зато се Музеј обратио Министарству просвете са молбом да се прими једно стручно лице на место препаратора у Зоолошком одељењу.⁷⁷⁷ На то место примљен је 1938. године извесни Драгутин Руцнер, стручњак који је претходно на овим пословима радио у Загребу.⁷⁷⁸

5.5. РАТНО (ВОЈНО) ОДЕЉЕЊЕ

У првим годинама рада на оснивању Музеја Јужне Србије Грујић је упоредо радио и сарађивао са војним властима на оснивању Војног музеја. Одлука о оснивању Војног музеја у Скопљу донета је 26. јула 1917. године, када је министар војске и морнарице донео „одлуку да се образује Војни музеј са збиркама свега онога што би могло историјске вредности имати“.⁷⁷⁹ Начелник Треће армијске области у Скопљу, пуковник Војислав Милојевић 13. септембра 1923. године доноси наредбу, да се у Скопљу коначно отвори Војни музеј и да се команда у саставу Треће армијске области постара да се по свим струкама припреме по два и више примерака – гарнитура од свега онога што улази у наоружање, инжињеријску и санитетску опрему војника.⁷⁸⁰ Са својом наредбом пуковник Милојевић упознаје Радослава Грујића 29. септембра 1923. године.⁷⁸¹ Сам Грујић је такође направио списак предмета које за Војни музеј у Скопљу треба прибавити:⁷⁸²

- „1.) Све врсте оружја и муниције, која је била у употреби при ослобођењу Јужне Србије 1912. године и у борбама с Бугарима 1913. – Нарочито егземпларе, који су у тима 1912. г бојевима повређени, унакажени итд.
- 2.) Исто тако све врсте оружје употребљеног приликом поновног освајања Јужне Србије. Код Битоља, Кајмакчалана и на целом Солунском фронту.
- 3.) По један примерак одела свих родова армије, редова и официра са целокупном ратном опремом

⁷⁷⁵ ОРГ МП. 1487. Препис и обрачун Дневника касе. Разних помоћи додељених Музеју Јужне Србије у Скопљу.

⁷⁷⁶ Исто, ред. бр. 4.

⁷⁷⁷ ОРГ 1334. Писмо. Vrlo poštovani g. profesore, Skoplje, 23. 8. 1938. Stanko Karaman.

⁷⁷⁸ ОРГ 1334. Писмо. Vrlo poštovani g. profesore, od 8. IX 1938. Karaman. Посреди је највероватније Драгутин Руцнер, познати хрватски зоолог који после Другог светског рата постаје управник Орнитолошког завода у Загребу.

⁷⁷⁹ ОРГ 1334. Краљевина СХС Команда III Армијске области, Артиљеријско одељење, К. А. Бр. 5655, од 13. септембра 1923. године.

⁷⁸⁰ Исто. Пуковник Војислав Милојевић издаје наредбу да се за будући Војни музеј прикупе све војне ствари које би могле приказати како је изгледала војска у ратовима од 1912. до 1918. године; да се сакупи све оно што је војничка рука направила да себи олакша исхрану, становање и заклон од непријатеља; предмете које је војска користила у тренуцима одмора – као што су инструменти, гусле, гајде и друго. Наређује прикупљање фотографија: личности, штабова, војсковођа, официра наших и савезничких, одличних бораца у ратовима од 1912. до 1918. године; по један примерак свих врста оружја, које је било употребљено у борби за ослобођење Јужне Србије 1912. године и у рату с Бугарима и Арнаутима 1913. и 1914. године, топова и све врсте муниције; писма, дневнице и забелешке официра и војника за време бојева и на фронту у Јужној Србији и друго. Наредба се завршава речима да све што се прибави прво лепо подмаже, са списком упакује у сандуке и чека наређење Команде.

⁷⁸¹ ОРГ 1334. Писмо. Господине Докторе, од 29. IX 1923. год. Упућено Радославу Грујићу од начелника артиљерије Треће армијске области, пуковника Војислава Милојевића. У писму пуковник Милојевић пише: „Господине Докторе, Команда III Армијске области г. Ђенерал Божић Терзић, наредио ми је да Вас известим да је наредио све што је потребно и шта је могуће урадити, те да се прикупе предмети за Ратни музеј. Ту његову наредбу достављам вам у копији. Ако би било чега, што би требало подробније разрадити и урадити ја Вам, ради споразума, стојим на услузи, са најбољом вољом и расположењем. Користим се овом приликом да Вас уверим о своме поштовању. У Скопљу, 29. 9. 1923. године.“

⁷⁸² ОРГ 1334. За Војни музеј у Скопљу треба прибавити. Нацрт писан од стране Грујића у виду белешке.

- 4.) Фотографије свих палих официра и подофицира, који су пали у свим ратовима за ослобођење Јужне Србије од 1912–1918. г.
- 6.) Заставе прослављене у бојевима, заробљене трофеје.
- 7.) Писма, наредбе, дневнике официра и војника о бојевима у овим крајевима.
- 8.) Урађене уметничке предмете од ратног материјала за време ратовања у Јужној Србији.
- 9.) Модели свега онога из живота ратног што се не може у оригиналу више прибавити.
- 10.) И све што се односи на наше учествовање при опсади и освајању Једрена и Скадра.
- 11.) Оружје покупљено од народа.
- 12.) Авијатички предмети.
- 13.) Четничко све.
- 14.) Савезнике посебно и умолити, да пошаљу материјал за своје одељке, и своје секторе на фронту.
- 15.) Повлачење кроз Јужну Србију. Све српске медаље.⁷⁸³

С обзиром на то да није дошло до оснивања Војног музеја као засебне институције, Радослав Грујић је наставио рад на реализацији ове замисли тако што покушава да у Музеју Јужне Србије организује Војно или „Четничко“ одељење „како би нове генерације увек могле имати пред очима живу слику оних тешких напора, које су наше генерације, нарочито од 1902. до 1912. и од 1912. до 1918. чиниле да ослободе ову стару класичну област нашу од Турака, Бугара и Арнаута, а за тим и од централних европских држава у великом светском рату“.⁷⁸⁴ Радослав Грујић је израдио и нацрт рада и организације одељења у Војном музеју у Скопљу, предузео иницијативу код војних власти и код четничког удружења за помоћ у томе, али није имао нарочитих резултата у намери да отвори ово музејско одељење.⁷⁸⁵

Колику је Грујић придавао важност онима који су се борили за ослобођење Јужне Србије најбоље се види из уводних делова свих његових свечаних говора из тог периода. У уводном делу свих говора помиње се сећање на оне који су положили своје животе ослобађајући ове крајеве.⁷⁸⁶ Зато је сматрао да у Музеју поред одличних сведока српске средњовековне културе и споменика старе грчке и римске културе обавезно морају да постоје посебни одељци из најновије историје. У овом одељењу централно место би требало да заузима део са различитим споменицима херојске борбе српског народа за ослобођење ових крајева. Напомиње да би нарочито место требало да заузима четничко одељење „јер су четници својом родољубивом пожртвованошћу и напорима толико користили нашој националној ствари у Јужној Србији: Све то има да буде тако систематизовано и удешено, да послужи као школа и очигледна настава свима потоњим генерацијама о нашим напорима за ослобођење и препорођај ових класичних области наших.“⁷⁸⁷

Да Грујић није одустајао од овог наума и да је за њега формирање Војног одељења представљало један од важних делова Музеја и његових задатака види се на основу новинског чланка из *Политике* у коме он истиче да је у плану Музеја за ту годину да се оснује одељење „Војно или ратно са четничким отсеком. Циљ овог одељења био би да, у историском прегледу, пружи новим генерацијама слику напора српске државе за ослобођење

⁷⁸³ Исто.

⁷⁸⁴ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. г.

⁷⁸⁵ Исто.

⁷⁸⁶ ОРГ 1354. Светосавски говори 1931, 1936, 1937.

⁷⁸⁷ ОРГ 1354. „Кроз музеј Јужне Србије“. *Политика*, 4. јануара.

ових крајева.⁷⁸⁸ Нажалост, ово је једна од ретких Грујићевих иницијатива која није остварена.

5.6. КОПИСТИКА И МАКЕТАРИЈА

Колики је значај Грујића у очувању и проучавању српског културног блага, а нарочито на пољу музеологије, могли смо видети на основу бројних оригиналних архивских докумената. Његова достигнућа врло често су била у складу са најсавременијим светским музеолошким праксама, а нека од њих је први применио на нашим просторима.

Данас, када се пише о организованој музеолошкој копистици, њен развој се на првом месту повезује са периодом по завршетку Другог светског рата, тачније после 1948. године и са оснивањем Галерије фресака.⁷⁸⁹ Међутим, ново светло на питање организоване музеолошке копистике баца податак да је Галерија фресака постојала као део Историјско-археолошког музеја у Скопљу скоро као засебно одељење и да је јуна 1928. године одржана изложба на којој су биле изложене копије из ове збирке. Штавише, ова збирка је у том тренутку била толико заокружена да је основно задужење кустоса Музеја Франца Месеснела било да се стара о истој.

Копије фресака чиниле су од првих година оснивања Историјско-археолошког музеја главнину изложених експоната. У универзитетској згради Идадији, у Емин-беговој кући, а касније и у репрезентативној новоизграђеној згради намењеној за Централну школу, и на крају у Трговачкој академији, Галерија копија чинила је основ сталне изложбене поставке. То јасно потврђује да је већ 1928. године Галерија фресака Музеја Јужне Србије била значајна, заокружена целина.⁷⁹⁰ Међутим, да би се до тога у 1928. години стигло, било је потребно много раније почети са припремама за организовање једног оваквог одељења. За то је требало створити више предуслова, а које је нарочито било тешко организовати у поратним годинама. Требало је наћи људе који су познавали копистику, одговарајуће материјале, организовати теренски рад на простору лоше инфраструктуре и технички заостале опремљености. Да би се један овакав подухват у том времену спровео, морала је на првом месту постојати изражена свест о значају копистике и моделарства у очувању и презентацији непокретног културног наслеђа. У датим условима требало је да постоји и личност која је могла да савлада све препреке у остварењу овог циља.

Када је реч о заштити и презентацији фрескосликарства, визија и рад Радослава Грујића били су толико напредни не само у музеолошком, него и у техничком смислу. Његов рад није подразумевао само пуко копирање фресака, него је врло често представљао вид заштите и очувања оних фресака којима је претила опасност да сасвим пропадну. Његова брига за очување фрескосликарства није се завршавала на томе, већ је тамо где је постојало

⁷⁸⁸ Исто.

⁷⁸⁹ Бојан Поповић, „Стварање збирке копија фресака и српско стручно мњење XX века“, *Зборник Народног музеја*, стр. 511–518. У уводном делу овог текста помиње се постојање идеје и жеље да се организује копирање фресака. Такође се наводе и примери изложбе копија фресака која је одржана између 15. и 28. фебруара 1927. године. Убрзо после овога је одржана изложба копија у Народном музеју поводом Другог византолошког конгреса 11–14. априла. Заправо, посредни је изложба копија које су рађене за потребе израде мозаика у цркви Св. Ђорђа на Опленцу, маузолеју Карађорђевића, који су дуги низ година радили сликари руског порекла. Нада Комненовић, „Галерија фресака у Београду“, *Зборник Народног музеја* XIII/2 (1987), стр. 237–254.

⁷⁹⁰ ОРГ 1351. Историјско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. г. Ово је потребно нагласити, јер се ситуација не разликује ни данас, нешто више од 90 година касније. Данашњи Народни музеј у Београду као централна институција културе српског народа има једно своје одељење – Галерију фресака о којој се стара кустос овог музеја.

одобрење црквених власти организовао за то време не толико заступљен процес скидања фресака са зидова и њихово преношење у Музеј. Његово разумевање копистике било је много шире од израда копија фресака, те је подразумевало и израду копија од различитих материјала, различитих врста уметности, различитих објеката, различите намене. Израда одличних макета модела црквене и профане архитектуре, узимање одливака у гипсу, прављење копија у дрвету, текстилу, папиру и друго – све то сврстава Грујића у ред музеалаца са чијим именом треба довести у везу развој копистике и моделарства код нас. Кренули смо од 1928. године зато што из те године постоји више сведочанстава која јасно и непобитно потврђују да је ова област у Музеју Јужне Србије била изузетно заступљена. У исто време хтели смо да искористимо прилику да укажемо на документовану чињеницу да је организована музејска копистика била покренута под руководством Радослава Грујића две деценије раније него што се то до данас сматра.

Нажалост, на основу нама познате архивске грађе нисмо могли да дођемо до сведочанстава која би пружила одговор на питање како се Грујић упознао са копистиком и начином њене реализације и презентације. Претпостављамо да је имао прилику да се упозна са истом изван тадашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у другим европским музејима где је овај вид музеолошке праксе од раније био познат и примењиван. Једино писано сведочанство о томе представљају белешке писане брзописом које су настале оквирно пре 1930. године, на основу којих је јасно да је Грујић био упознат са поставкама европских музеја – у Енглеској, Француској и др.⁷⁹¹

Нећемо погрешити уколико копистику одредимо као једну од Грујићевих пасија о којој је дубоко промишљао, познајући друштвене околности и ситуацију на терену. Грујић је сматрао да је српско средњовековно историјско, културно и уметничко наслеђе од суштинског значаја за идентитет српског народа, и желео је да са њим упозна како страног тако и домаћег посетиоца Музеја. Схватао је да у том тренутку није постојао другачији начин да се разбацани и тешко доступни споменици културе на широком пространству учине доступни другачије него једном промишљеном музејском презентацијом. Поставио је себи циљ да уради све како би на једном месту представио ту целокупну уметност и све њене видове, од покретних до непокретних објеката.

Разлоге за овако развијен програм копистике у Музеју можда треба тражити и у чињеници да се Грујићево знање и искуство разликовало од великог броја других људи који су се у том времену бавили музеологијом. Наиме, примећује се да је у датом тренутку преовлађивало мишљење да би без обзира на сакрални значај музеалци требало да преузму бригу како о покретним тако и о непокретним културним добрима. Многи музејски посленици сматрали су да је само питање времена када ће већина црквених споменика бити пренета и изложена у музејима. Радослав Грујић као човек праксе, теолог, свештеник, црквени човек, изврстан познавалац историје Српске православне цркве схватао је да док постоје цркве и манастири, ма и у рушевинама, није добро да се оно што је од суштинске важности за њихов живот, посебно реликвије, узимају од њих и учине само музејским добрима. Знао је да сама црква никада неће бити сагласна да јој се одузимају за њу те за њу највеће духовне драгоцености. Можда у томе треба тражити један од разлога његовог прегнућа на изради копија, као јединој од могућности да се на једном месту прикаже богато црквено духовно и културно наслеђе Јужне Србије. На самом почетку рада на организовању Историјско-археолошког музеја 1921. године, када наводи шта је хитно да се набави за музеј,

⁷⁹¹ ОРГ 1334. Белешке које је прибележио Грујић.

он истиче да је то материјал за „скидање копија у гипсу, те скидање и преношење фресака“.⁷⁹² Међутим, вероватно да је већ на почетку схватио да је копистика много смисленији и, на крају, у датим условима реалнији музеолошки поступак, од скидања и одношења предмета, што се у пракси показало као врло тешко и непожељно.

Први пут у нацрту буџета који Грујић саставља 1924. године појављује се ставка „за фотографисање, снимање у гипсу и дрвету разних старих споменика наше прошлости“.⁷⁹³ Следеће године буџетом предвиђа скоро исту ставку – за „фотографска и цртачка снимања, за радове у гипсу и дрвету историско-археолошких објеката по Јужној Србији“.⁷⁹⁴ У току почетка рада на стварању Галерије фресака и других копија, поред техничких и материјалних организационих потешкоћа, велики проблем представљало је смештање копија у Музеј. Због недостатка изложбеног простора још већи проблем представљало је њихово адекватно излагање. Како се у првим годинама рада фонд Музеја поред семинара Филозофског факултета налазио у простору Куршумли-хана, то је било сасвим неодговарајуће решење за прављење галерије фресака и копија. Куршумли-хан са својим малим, слабо осветљеним просторијама није одговарао ни својим димензијама ни осветљењем за потребе излагања ове врсте музејског садржаја.⁷⁹⁵ Грујић ово наводи као кључни разлог приликом тражења да се Музеју помогне у изнајмљивању додатних изложбених просторија.⁷⁹⁶ Дневне новине *Политика* 1927. године пишу да је за потребе Музеја изнајмљена велика зграда Емин-бега и да ће у њој бити смештене, између осталог, и „галерија слика, копија фресака“. Из истог чланка очигледно је да су се копије још увек налазиле у факултетској згради у којој „једна соба испуњена је копијама фресака које су радили г. Славин и Виктор Соланик Краса професор цртања у Новом Пазару. Они су тражили искључиво историске ликове и ту је копија изванредне фреске из Сопоћана Смрт Краљице Ане Дандоло, поред ликова Милутина и Симониде, Немање, Стевана Првовенчаног.“⁷⁹⁷

Раније наведеним извештајем из 1928. године Грујић јасно дефинише постојање Галерије фресака у Историско-археолошком музеју и овај се термин неколико пута појављује, повремено са додатком „својом Галеријом фресака и других слика“.⁷⁹⁸ Захваљујући великој изложби Јужне Србије која је у јуну 1928. године организована у простору Централне општинске школе, Музеј је први пут добио прилику да изложи Галерију својих копија и других слика. По завршетку ове изложбе из поменутих просторија нису повучене копије, већ напротив. Вероватно да су успех ове изложбе и изложене копије у

⁷⁹² АЈ, 66-646-1092. Управа Историско-Уметничког Музеја, Бр. 27, од 14. септембра 1921. год. АЈ, 66-646-1092. Историско Археолошки Музеј, Бр. 58, од 12. августа 1922. год. Опет понавља скоро дословце цитирану ставку.

⁷⁹³ АЈ, 66-331-560. Историско Археолошки Музеј, Ад. Бр. 40, од 3. септембра 1924. год.

⁷⁹⁴ ОРГ МП. 1525. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 90, од 12. јуна 1925. год.

⁷⁹⁵ ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историско-Археолошког музеја у Скопљу. Отворени и утрошени кредити за оправку зграде Куршумли-хана, која је одређена за Музеј новоослобођених крајева у Јужној Србији, и то његово коначно уметничко реконструисање у буџетској 1926/27. год. Из истог видимо да је значајна средства која су била одређивана за реконструкцију овог простора Грујић преусмеравао и користио за израду копија фресака.

⁷⁹⁶ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 130, од 25. јуна 1926. год. У овом документу којим Грујић образлаже нацрт буџета за 1927/28. годину велику пажњу посвећује, како наводи, „скидању одличних фресака из развалина наших многобројних средњовековних цркава и манастира, које представљају драгоцену сведочанства о нашој старој култури и о уметничком смислу наших предака, поред огромног историјско-националног значаја свог – као портрета владалаца, властеле, првосвештеника и других најистакнутијих представника наше прошлости“. Колико је овде посреди било право и организовано скидање оригиналних фресака, не можемо са сигурношћу да тврдимо, али претпостављамо да се ово односи на израду копија фресака.

⁷⁹⁷ „Историска открића г. др. Грујића поводом нађене плоче са гроба краљице Теодоре, мајке цара Душана“, *Политика*, 19. мај 1927. године.

⁷⁹⁸ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. г.

значајној мери допринеле да Музеј издејствује да добије овај простор за себе и касније у њега смести и изложи неке друге експонате. Према Грујићевом извештају, Франце Месеснел је од 22. августа 1928. године постављен за кустоса приправника и „њему је поверена галерија фресака, икона и других слика“.⁷⁹⁹ У истом извештају у поглављу „Даље намере“ Грујић предвиђа да ће бити неопходно да се уради списак свих фресака по црквама Јужне Србије, нарочито оних „које представљају старе српске владоце и њихове породице, властелу, патријархе, епископе и друге црквене и народне представнике, као и све сцене из нашег државног, народног и црквеног живота у прошлости. Снимити их фотографски и од свих важнијих узети верне копије, а оригинале осигурати од пропадања.“⁸⁰⁰ Даље се овде предвиђа и пописивање свих икона „а да се од свих важнијих узети фотографске снимке и начинити копије“.⁸⁰¹

Предлозима буџета Музеја све до 1931/32. године појављује се ставка којом се предвиђа „скидање фресака, снимање у гипсу“. Буџетом од наведене године ове две ставке се раздвајају, па се поред снимања у гипсу и скидања фресака потпуно одвојено први пут појављује „Копирање фресака наших средњовековних владара, властеле и ктитора“.⁸⁰² Том приликом буџетом се самостално предвиђају и други видови копистике, као што је „копирање старих текстилних објеката“. Први пут у буџету појављују се ставке „Израда модела средњовековних градова, цркава, мостова, водовода и др. у Јужној Србији“ и „Урамљивање и конзервирање оригиналних фресака, копија, слика и др.“. За Етнографско-антропогеографско одељење се предвиђа „Стварање колекције модела етнографских и антропогеографских објеката из Јуж. Србије“.⁸⁰³ Већина каснијих буџета има ове ставке за израде копија фресака и различитих врста модела, с тим што се за фреске дефинише да су то копије „наших средњовековних владара, властеле и ктитора“.⁸⁰⁴

Грујић 1932. године констатује:

„Рад на копирању фресака наших старих владалаца продужује се систематски, а збирка копија, која се већ налази у музеју, већ и сада даје обилат материјал за проучавање“.⁸⁰⁵

Он се том приликом жали на скупоћу сликарског материјала што, када се дода теренски рад сликара који често подразумева одлазак у удаљене цркве и манастире, финансијску помоћ коју музеј добија у ове сврхе чини недовољном.⁸⁰⁶

Како је Музеј током 1932. године морао да се исели из простора Трговачке академије, изнети су сви предмети, само је Галерија фресака Музеја Јужне Србије остала смештена у највећој сали те институције. Грујић је због тога интензивирао рад на проналаску финансијских средстава и одговарајуће зграде за премештај и излагање, између осталог, и копија фресака.⁸⁰⁷

Дневне новине *Политика* 1927. године пишу да је за потребе Музеја изнајмљена велика зграда Емин-бега и да ће у њој бити смештене, између осталог, и Галерија слика,

⁷⁹⁹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 376, од 6. VII 1929. г.

⁸⁰⁰ Исто.

⁸⁰¹ Исто.

⁸⁰² АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 309, од 23. VI 1930. год.

⁸⁰³ Исто.

⁸⁰⁴ Исто.

⁸⁰⁵ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 326, од 25. VI 1932. год.

⁸⁰⁶ Исто.

⁸⁰⁷ Исто.

копија фресака. Из истог чланка видимо да се копије још увек налазе у факултетској згради.⁸⁰⁸

Како је Музеј током 1932. године морао да се исели из простора Трговачке академије, изнети су сви предмети, а само је Галерија фресака Музеја Јужне Србије остала у највећој сали Трговачке академије. Грујић је због тога интензивирао рад на проналажењу финансијских средстава и одговарајуће зграде за премештај и излагање музејских предмета, међу којима и копија фресака.⁸⁰⁹

Дневне новине *Политика* у тексту „Кроз Музеј Јужне Србије“ доносе поднаслов „Галерија средњевековних фресака и модела задужбина“, наводећи да су најинтересантнија одељења Музеја Историјско-уметничко и Етнографско одељење, при чему се истиче: „У првом су смештени: импресивна галерија копија средњевековних фресака наших средњевековних владара, које су копиране ранијих година.“ У чланку се наводи да се текст неће бавити тим раније урађеним копијама, већ само оним које су израђене у последње две године, а то је импресиван број за поменуто раздобље. Реч је о копијама „јединствених фресака из манастира Св. Пантелејмона у селу Нерези“ – при чему се пре свега мисли на монументалну копију „Оплакивања Христовог“. Даље се наводи да је у тој години израђено 11 разних копија фресака из Пећке патријаршије приликом њеног рестаурирања. Као нарочито важне издвојене су копије фреске која је том приликом откривена испод малтера у кубету цркве Светог Спаса, фреске Вазнесења Христовог из 13. века, као и копије два Сабора српских владара из пећке цркве Светог Димитрија. „Остале копије приказују поједине историске личности и многе библијске сцене“, попут копије „целе лозе Немањића“.⁸¹⁰

Које су размере планираних пројеката копистике у Музеју Јужне Србије у време Грујићевог руководства најбоље сведочи уводни део предлога буџета који је он саставио 1933. године. У њему наводи да је сума која је током претходног буџета одобрена више него недовољна:

„Напомињемо, да копирање фресака спада у ону врсту послова, који се не могу и не смеју одлагати, пошто се фреске из дана у дан све више кваре и нестаје их.“

Овакав став је без сумње био главни разлог да и поред ограничених буџетских средстава за овај сегмент рада Музеја у тој години ипак буде постигнут задивљујући резултат. Грујић изнова подсећа да је сала Трговачке академије у потпуности неадекватна за потребе Галерије фресака:

„Ова сала, ма колико иначе да је солидна, ни по пространству ни по осветљењу не одговара захтевима једне музејске сале. Место лепог распореда, угодног осветљења и довољне дистанције за посматраче изложених фресака, тамо су фреске не само завучене у потпуно мрачне углове, већ су се често пута морале стављати по две, па и по три фреске једна преко друге, само да би се добило у простору, те тако ова сала сада много више личи на какав магацин него на музејску салу. Од колике је ово штете, нарочито по углед државе према странцима, који су свакодневни посетиоци нашега Музеја, држимо да није потребно нарочито доказивати.“⁸¹¹

Овај текст пружа основу за извођење тезе да је Грујић имао представу које је предуслове потребно обезбедити за излагање копије фресака и да је предузимао кораке ка њиховом обезбеђивању. С тим у вези, он закључује:

⁸⁰⁸ *Политика*, 19. мај 1927. године.

⁸⁰⁹ Исто.

⁸¹⁰ *Политика*, 4. јануар.

⁸¹¹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 338, од 3. VII 1933. г.

„Тако, дакле, сада Музеј Јужне Србије, и ако располаже релативно доста богатом и интересантном збирком, нема могућности да је стави на углед ни нашем ни страном свету.“⁸¹²

Да је сам Грујић био изузетно поносан на резултате који су постигнути када је у питању копистика, видимо из дописа Министру просвете у коме он наводи да су у Музеју изложени:

„бројни фреско-портрети и композиције, у верним уметничким копијама, из наше најславније прошлости у овим областима. Они су необично импресивни сведоци старе наше културе и цивилизације; а налазе се разасути по свим крајевима ових наших старих класичних области – у монументалним задужбинама српских владара и властеле, које су, и кроз векове и страдања нашег народа под Турцима, као највеће народне светиње, успеле да се сачувају до наших дана.“⁸¹³

После пресељења целокупног Музеја из зграде Трговачке академије Галерија фресака је била смештена у палату Трговачко-индустријске коморе која се налазила на тадашњем Тргу краља Петра Првог у Скопљу.⁸¹⁴

У којој је мери Грујић полагао на копистику и израду модела цркава види се на основу поређења материјалних издатака по одељењима у периоду између 1927. и 1939. године, на основу којих се види да је највише новца утрошено на копистику.⁸¹⁵ У 1938. години буџетом Музеја се предвиђа износ од 100.000 динара за:

„Оснивање репрезентативне изложбене галерије српског сликарства из доба Немањића, која је неопходно потребна за популарисање нашег средњовековног сликарства. Та колекција, која би представљала синтезу целокупног нашег уметничког развоја на пољу живописа, замишљена је као покретна галерија, која би се могла преносити у разне крајеве државе, па и у иностранство.“⁸¹⁶

Извештај о раду Музеја Јужне Србије у Скопљу и његовог стручног особља у 1938. години пружа нам могућност да сагледамо и направимо пресек резултата постигнутих на пољу копистике и макетарије до тренутка Грујићевог напуштања Скопља и његовог преласка за Београд.⁸¹⁷ Галерија копија фресака Музеја у том тренутку је била смештена на 4. и 5. спрату палате Трговачко-индустријске коморе. У извештају се поименце наводи попис фондова Музеја, а за Галерију копија фресака стоји: „Данас има око 100 копија фресака са историском садржином и 30 копија фресака опште црквене садржине.“⁸¹⁸ О томе да је фонд копија фресака Музеја Јужне Србије био велики закључује се и по томе што је управа Музеја услед немогућности да све копије буду изложене исте позајмљивала другим институцијама за излагање.⁸¹⁹ Тако су Црквеном музеју у Скопљу привремено позајмљене 21 копија фресака и три како се наводи „фреске у гипсу“.⁸²⁰

⁸¹² Исто.

⁸¹³ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 5, од 10. јануара 1936. г.

⁸¹⁴ Исто.

⁸¹⁵ ОРГ МП. 1487. I Препис и обрачун Дневника касе разних помоћи додељених Музеју Јужне Србије у Скопљу. II Материјални издаци од 1927. до VI 39. Ово се односи на ванбуџетска средства. „1) За етнографско-археолошко одељење утрошено је 77.849,45 дин. 2) За ископавања на терену 46.581,60 3) За фреско слике и моделе 85.689,50 дин. 4) За Зоолошко одељење 16.819 дин.

⁸¹⁶ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 368, од 19. VII 1938. год.

⁸¹⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, бр. 126, од 26. II 1939. год.

⁸¹⁸ Исто.

⁸¹⁹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 563, од 20. VII 1939. год. Извештај су потписали Миха Чкаља и Светозар Радојчић. У извештају наводе да је управник Музеја Радослав

По сачуваном списку,⁸²¹ који је урадио Светозар Радојчић, кустос Музеја Јужне Србије, Музеј је поседовао следећих двадесет копија фресака: цара Уроша и краља Вукашина из манастира Псаче; краља Стефана, затим, копију фреске сина Вукановог из манастира Мораче; царице Јелене и цара Душана копије фресака из манастира Леснова; копија фреске Јован Златар и Војин спахија копије фресака из манастира Свете Тројице код Пљеваља; из манастира Милешеве Музеј је поседовао копије фресака: Светог Саве, краља Владислава, Светог Симеона Немање, краља Радослава, краља Стефана Првовенчаног; затим копија фреске игумана Данила из манастира Дечани; писар из сцене Богородице из Марковог манастира; Владислав син Драгутина из манастира Грачаница; Ана жена Немањића из Пећи; Константин син Милутинов;⁸²² Стефан Дечански из Пећи; цара Уроша и краља Вукашина реконструкција из Нагорича и копија фреске из истог манастира.⁸²³

Кописти

Нажалост, копије фресака, као и много тога другог што је чинило фонд Музеја Јужне Србије данас или не постоји или није доступно. Захваљујући архивској грађи могуће је донекле реконструисати збирку овог фонда музеја, као и ко су били аутори копија.

Николај Иванович Славин не само да је био један од првих који је почео да ради у Историјско-археолошком музеју као препаратор дневничар, већ је, изгледа, био и један од првих који је за потребе Музеја почео да ради копије. То што је био изузетан цртач и сликар била је једна од важних препорука за његово запослење у Музеју. И на неким каснијим примерима ћемо видети да су препаратори и рестауратори Музеја били ангажовани на изради копија. Када је реч о спољним сарадницима, грађа у виду преписке открива нам начин и обим сарадње на копирању. Када је реч о запосленима и хонорарним дневничарима који су радили у Музеју и живели у Скопљу, сасвим је логично да ова врста документације тешко да је сачувана, јер је договор о овим пословима био део интерне архиве самог Музеја или предмет интерних усмених договора. Тако за Николаја Славина и неколико других копииста налазимо сведочанства о њиховом раду на првом месту у контролницима исплата и дневницима касе и другим врстама рачунских књига у којима углавном постоје оскудна сведочанства: навод о лицу које је копијало фреску и износ који је исплаћен. Таква сведочанства сачувана су и за Николаја Славина.⁸²⁴ Међутим, постоји и неколико сведочанстава да је Славин радио на прибављању материјала за копирање,⁸²⁵ а и на самој изради копија фресака. Радослав Грујић у писму супрузи Милици 1927. године наводи: „Славин је одлично израдио фреске Стевана Првовенчаног и краља Уроша из старе цркве Св. Петке – Цума џамије, у четвртак одвешћу га

Грујић уз сагласност Министра просвете дао педесет и четири предмета Црквеном музеју у Скопљу зато што није било места да се они изложе у Музеју Јужне Србије.

⁸²⁰ АЈ, 66-331-560. Реверс потписан са Црквеним музејом о привременој позајмици предмета. 10. IX 1938. г.

⁸²¹ ОРГ 1334. Списак копија фресака. Рукопис Светозара Радојчића који није датован. Светозар Радојчић је написао 13 копија фресака; накнадно је дописано још седам копија фресака.

⁸²² Исто. За копију фреске Константина сина Милутиновог није написано из ког је манастира.

⁸²³ ОРГ 1334. Списак копија фресака. По рукопису се са сигурношћу распознаје да је од броја 1 до броја 13 састављен од стране Светозара Радојчића. Од броја 14 до броја 20 рукопис је писан другим пенкалом и мало се разликује. Ту се појављује и неколико фресака које нису исправно наведене.

⁸²⁴ ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историско-Археолошког Музеја у Скопљу, страна 14, редни број 31.

⁸²⁵ ОРГ МП. 1525. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 63, од јуна 1925. год. Грујић пише Благоју Динићу, трговцу: „Молим Вас, да Госп. Николају Славину препаратору код овога Музеја издајете потребан сликарски материјал на рачун овога Музеја.“

да ради у Дечанима.⁸²⁶ Из овога је јасно да је копирање фресака пажљиво планирано по приоритетима.

Иако су сачувана сведочанства која говоре о значајној збирци копистике у Музеју Јужне Србије, нажалост, због непостојања података у виду докумената, али и самих копија и модела, данас нисмо у могућности да до краја реконструиремо како се одвијало копирање и који су све сликари били ангажовани на том послу. Захваљујући спорадичним документима можемо делом да реконструиремо само неке од њих и у неким случајевима које су копије израдили. На основу сачуване архивске грађе изгледа да је Олга Бенсон у својству сликарке за потребе Музеја израдила највећи број копија. Међутим, када је реч о њеном раду, треба знати да она није била само кописта фресака. Њено ангажовање као хонорарног дневничара сликара Музеја обухватало је много шири дијапазон сликарских послова. О њеном раду у овом периоду пре бисмо могли закључити да је била цртач и акварелиста, а да највећи број радова у том периоду чине цртежи етнографског типа – народне ношње и разних одевних предмета. Када је реч о копијама фресака, изгледа да су то већим делом биле умањене копије фресака рађене у техници акварела.

У архивским документима рад Олге Бенсон повезан са Радославом Грујићем први пут смо пронашли у 1926. години у Контролнику примања и издавања Историјско-археолошког музеја у Скопљу, где видимо да је под пет редних бројева заведено име Олге Бенсон, а ту су наведене и суме за исплате „слике (акварела)“.⁸²⁷ Од те године скоро редовно током наредних година можемо пратити исплате вршене за ове услуге Олге Бенсон.

Нажалост, из периода од 1926. до 1937. године није сачуван већи број писама између Грујића и Олге Бенсон, вероватно и због тога што је Олга тада живела у Скопљу и радила као хонорарни дневничар Музеја, па је била у непосредном контакту са Грујићем. Захваљујући обимнијој преписци која је настала по Грујићевом одласку за Београд, можемо стећи много бољи увид у њихову сарадњу. У једном писму које није датирано, а за које претпостављамо да представља једно од првих које је Олга Бенсон упутила Грујићу, она се обраћа тражећи посао. По свему судећи, у том тренутку још увек није добро савладала српски језик па се Грујићу обраћа пишући на руском језику.⁸²⁸ Прво датирано писмо потиче из 1928. године, када се Грујићу јавља са терена из Охрида.⁸²⁹ Њихов однос и обим њеног рада најбоље расветљавају сачувани документи после 1937. године. Тако она пише 1937. године: „Срдечно захваљујем на Вашем цењеном писму и радујем се да сам задовољила Ваше захтеве, односно копирања и рестаурирања фресака. Предузећу рад према вашим упуствима иако то ће ићи мало теже [...]“.⁸³⁰ Из овог навода се може видети да је по Грујићевим инструкцијама радила копије, а да је он истим био задовољан. Она у писму у наставку износи како је доста напредовала у сређивању својих забележака које се односе на различите типове ношњи. Наводи да од када је он отишао, мало ко у музеју води рачуна о њој. Жали се на свој положај и плату „једног обичног служитеља, дневничара“. Жалећи се на свој положај, она у томе даје и један изузетан податак о дужини њеног рада и сарадњи са Грујићем: „Ви познајете мој рад у току четрнаест година, и можете га оценити по савести.“⁸³¹ Ако је ово писмо датирано у

⁸²⁶ ОРГ 1333. Писмо Радослава Грујића упућено супрузи Милицы 20. VI 1927. године.

⁸²⁷ ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историјско-Археолошког музеја у Скопљу, стр. 8, ред. бр. 29, 30, 31, 32, 33.

⁸²⁸ ОРГ 1333. Писмо, Олга Бенсон на руском језику. Није датовано, Изгледа да је у том тренутку Олга Бенсон живела у Тетову.

⁸²⁹ ОРГ 1333. Писмо, Олга Бенсон Радославу Грујићу из 1928. г.

⁸³⁰ ОРГ 1334. Писмо, Многопоштовани Господине Д.ре Грујић, 8. XII 1937, Скопље, Бешенова 8.

⁸³¹ Исто.

1937. годину, одузимањем 14 година долазимо до података да познанство са Грујићем започиње још 1923. године. Грујић се лично заузимао за њу како би добила додатну финансијску помоћ за ангажовање, а и ургирао је код надлежног министарства да буде примљена у стални радни однос у Музеју.⁸³² Из писма се јасно види колико је био близак њихов однос на професионалном плану и колико се Грујић старао да јој лично помогне, што она сама у својим писмима наглашава: „[...] овде чекамо на Вас и на Вашу гвоздену енергију која би мало покренула точак рада.“ Музеј Јужне Србије назива његовим „дететом“ и истиче: „[...] без Вас Музеј као без душе.“⁸³³ Олга Бенсон је крајем 1938. године од Војислава Радовановића добила задатак да напише извештај о свом раду у Музеју и свим копијама које је израдила за Музеј.⁸³⁴ Захваљујући том извештају у могућности смо да мало боље реконструиремо њен допринос на пољу копирања фресака.

По своме одласку из Скопља Грујић је Олги Бенсон путем писама давао разне инструкције при изради копија, како за потребе Музеја Јужне Србије, тако и за потребе Музеја Српске православне цркве и њега лично. На основу сачуваног нацрта документа насловљеног „Уверење за гђу Олгу Бенсон сликарку Музеја Јужне Србије“ Грујић наводи које је све фреске израдила, а налазе се код њега. Такође, из овог нацрта видимо развој њихове сарадње: „Као управник Музеја Јужне Србије давао сам Вам налоге и упуства да поред израде акварела народне ношње, израђујете и смањене слике фресака са копија или оригинала на лицу места – да би могли издати албум наших средњевековних владара, властеле и црквених представника, слично започетом објављивању народне ношње.“⁸³⁵ У даљем тексту наводи да се код њега налази 12 слика урађених са оригинала, док оних које су урађене на основу копија у Музеју Јужне Србије наводи скоро 20. Имали смо сведочанства из којих се може закључити да је Грујић покушавао да направи галерију портрета фресака још у свом скопском периоду, а на том пројекту настављао је да ради и по одласку из Скопља. Овај документ је у ствари на првом месту сведочанство о изради акварелних цртежа за потребе Музеја и израде албума историјских личности. Док на основу овога имамо увид које су се све умањене копије налазиле код Грујића, из другог документа сазнајемо да су се у Музеју Јужне Србије налазиле 22 њене копије. Реч је о писму које је Светозар Радојчић упутио Грујићу, у ком набраја фреске које се налазе у Музеју Јужне Србије, а урадила их је Олга Бенсон.⁸³⁶

У овом извештају се наводи „акад. сликар (додељена на рад од Кр. банске управе као званичник дневничар) Олга Бенсон на службеном путу са кустосом д-ром Св. Радојчићем копирала је фреске из доба Немањића и ранотурског периода по западним крајевима Јужне Србије, а за Етн. одељење је израдила већи број акварелних слика народне ношње и њених детаља, више цртежа начина чешљања женске косе, као и започела израду слика шараних ускршњих јаја“.⁸³⁷ Олга Бенсон је по почетку рата избегла за Београд да би је и током тог

⁸³² ОРГ 1334. Писмо, Многопоштовани Господине Професоре, 20. XII 1937, Скопље, Бешенова 8.

⁸³³ ОРГ 1334. Писмо, Многопоштовани Господине Докторе, 25. I 1938, Скопље, Бешенова 8.

⁸³⁴ ОРГ 1334. Писмо, Многопоштовани Господине Професоре, 15. XI 1939, Скопље, ул. Принца Томислава бр. 12.

⁸³⁵ ОРГ 1334. Уверење за гђу Олгу Бенсон сликарку Музеја Јужне Србије, Београд 30. нов., бр. 393. Нацрт документа. У документу се наводи да је у том тренутку код Радослава Грујића 70 умањених слика копија, а да се код ње налази 19 које је Грујић вратио због поправки.

⁸³⁶ ОРГ МП. 1487. Писмо, Многопоштовани господине професоре. Скопље, 28. II 1940. Он пише да је каснио са састављањем списка „копије госпође Бенсон које су код нас у Музеју“.

⁸³⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, бр. 126. од 26. II 1939. г.

ратног периода Грујић ангажовао на изради копија за потребе Музеја Српске православне цркве.⁸³⁸

*

Виктор Краса је био наставник цртања у Новопазарској гимназији. Сарадња на изради копије фреске са Радославом Грујићем јавља се у документима први пут у октобру 1926. године.⁸³⁹ У писму Краса обавештава Грујића да је нацртао „фреску светог Симеона израђену у масним бојама, како сте Ви тражили“.⁸⁴⁰ Из даљег текста писма може се закључити да је посредни био само предлог који је Грујић требало да види ради доношења одлуке да се уради права копија. Из следећег писма упућеног Грујићу сазнајемо да је он задовољан његовим радом, на шта Виктор Краса уз речи захвалности детаљно излаже шта је све потребно и колико кошта по ставкама израда копија сопоћанске фреске „Смрт краљице Ане Дандоло“.⁸⁴¹ Из писма које ће упутити 1927. године сазнајемо да је урадио ову копију и да је у преговорима био да уради копију фреске из цркве Св. Ђорђа у Ђурђевим ступовима.⁸⁴² Са Грујићем се договорио да уради све копије фресака владарских представа које су биле сачуване у овом манастиру.⁸⁴³ У августу 1927. године он је поново ангажован на изради копија у Сопоћанима.⁸⁴⁴ Крајем исте године обавештава да је „свршио три велике фреске у Сопоћанима и кроз десет дана свршићу и евангелисту у олтару Сопоћана“.⁸⁴⁵ Наиме, интензивна сарадња у 1927. години била је условљена и жељом да се члановима византолошког конгреса који буду посетили Скопље приреди изложба копија фресака.⁸⁴⁶ Поред копија, Краса је сликао за Музеј и саме развалине манастира. Наводи између осталог да је урадио „слику развалина Сопоћана, коју више нико нема могућност да изради, јер је манастир већ рестауриран“.⁸⁴⁷

Њихова сарадња је толико интензивна да је била један од разлога да се Виктор Краса обрати Грујићу са молбом за помоћ ради његовог премештаја на рад из Новог Пазара у

⁸³⁸ ОРГ 1335. Свети Архиепископски Синод, СПЦ, Број: 1411 и 1477 / зап. 220, од 6. јула /23. јуна/ 1943. год.

⁸³⁹ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! 31. октобра 1926. г.

⁸⁴⁰ Исто. Наводи да послату слику урађену масним бојама не износи на светлост а да би урађена у темперним бојама много више дала ефекат фреске, на крају моли за одговор.

⁸⁴¹ ОРГ 1333. Писмо, Многопоштовани Господине, од 3. новембра 1926. год. У овом писму наводи све спецификације израде копије сопоћанске фреске „Смрт краљице Ане Дондоло“. Набраја димензије, број фигура, описује процес рада, које је платно потребно и на крају износи колико сати ће провести у раду на одређеним пословима, срачунавајући да ће провести 78 дана на том раду. Последњи део овог опширног писма односи се на материјал који треба да му се пошаље ако се његови услови за израду ове копије прихвате. Из писма се зна да је ова копија рађена за изложбу која је планирана да се одржи у априлу 1927. године.

⁸⁴² ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 4. V 1927. год.

⁸⁴³ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 29. маја 1927. год. Током 1926. или 1927. године Грујић је заједно са њим обилазио Ђурђево ступове.

⁸⁴⁴ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 18. августа 1927. г. Ово писмо је упутила Олга Краса Грујићу обавештавајући га да је њен супруг послао две копије фресака и да тренутно ради у Сопоћанима. ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 27. јула 1927. У овом писму Виктор Краса шаље скицу основе Сопоћанске цркве са обележеним зидовима са којих треба копирати фреске.

⁸⁴⁵ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 25. IX 1927. год. Овде се између осталог жали на то да није у могућности да платно у тим димензијама пошаље за Скопље.

⁸⁴⁶ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 4. априла 1927. год.

⁸⁴⁷ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 30. маја 1928. год. У писму наводи израду слика Ђурђевих ступова, развалина Градца, Павлице и других у том крају. Такође се нуди да изради цртеже старих костима.

Битољ.⁸⁴⁸ Грујић је предузео кораке у овом правцу,⁸⁴⁹ који су уродили плодом јер се 1930. године Виктор Краса јавља писмом из Битоља и захваљује Грујићу на пруженој помоћи.⁸⁵⁰

*

Јарослав Кратина био је наставник цртања у Приштинској гимназији.⁸⁵¹ Прву документовану сарадњу са Музејом на пољу копистике пронашли смо у мају 1927. године.⁸⁵² Он у писму наводи седам фресака из манастира Грачаница, заједно са димензијама, и моли да му Грујић јави које је од њих одлучио да копира. Прве копије које ће израдити у Грачаници биће „Укоп Епис. Теодора и Уроша и Јелену“.⁸⁵³ Током те 1927. године урадиће копије фресака „Св. Јована, Прохора и Гаврила“; исте године завршиће и копију фреске „Лоза Немањића“.⁸⁵⁴ Током те године урадио је више копија фресака у Грачаници,⁸⁵⁵ којима је Грујић изгледа био врло задовољан, јер видимо да је са Кратином ступио у преговоре око његовог преласка на рад у Музеју.⁸⁵⁶ Сам Кратина је, како наводи, после саветовања са породицом одустао од преласка у Музеј и Скопље.⁸⁵⁷ Из преписке сазнајемо да је Кратина у другој половини 1928. године у Псачи, где највероватније ради ктиторске портрете.⁸⁵⁸ По завршетку копирања ових портрета планирано је да настави рад у Леснову.⁸⁵⁹

*

Михајло Шојлевић је био запослен у Музеју као хонорарни дневничар на положају рестауратора Музеја.⁸⁶⁰ Његово име се више пута помиње и у Контролнику Музеја.⁸⁶¹ Детаљније о раду на копирању фресака сазнајемо из неколико очуваних писама. Наиме, он се јавља 1934. године Грујићу из Пећке патријаршије пишући: „Посао напредује, али тешко ћемо завршити све што је одређено за рад.“ У даљем тексту се помиње да је 15 дана после њега дошао и господин Ревеалит [нечитко] па можемо претпоставити да је и он са њим радио на копирању. Михајло Шојлевић није се бавио само копирањем, већ и фотографисањем, што видимо из обавештења где пише Грујићу:

⁸⁴⁸ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 29. VI 1929. год. ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 4. IX 1928. год. Још једном га моли за помоћ у његовом премештају за Битољ.

⁸⁴⁹ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 27. IX 1928. год. Захваљује се Грујићу на предузетим корацима у вези са његовим премештајем.

⁸⁵⁰ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 12. маја 1930. год. Шаљући му слику Кајмакчалана обраћа му се са предлогом да настави у том крају или да пређе у Скопље како би могао да израђује копије.

⁸⁵¹ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 17. IX 1927. год.

⁸⁵² ОРГ 1333. Писмо разгледница, Поштовани Господине! од 5. V 1927. год. ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине! од 7. V 1927. год. ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историско-Археолошког Музеја у Скопљу, страна 15, редни број 47. У Контролнику се први пут појављује његово име у датумима 28. 10. 1927. године да је исплаћен за израду копија две фреске.

⁸⁵³ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Г. Докторе, од 7. VII 1927. год. Том приликом извештава да још један колега из Београда долази да копира у Грачаници, али да не зна „за чији то рачун ради“.

⁸⁵⁴ ОРГ 1333. Писмо, П. Г професоре, од 24. јула 1927. год.

⁸⁵⁵ ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историско-Археолошког Музеја у Скопљу, страна 3, редни број 46, 54. Ово је други део контролника који се односи на утрошена средства за потребе реконструкције Куршумли-хана и ту се наводи да су по овом основу исплаћена средства за израду четири копије фресака из Грачанице, што за себе говори да је Грујић и ова средства покушавао да искористи за кописту јер му је била од изузетне важности.

⁸⁵⁶ ОРГ 1333. Писмо, разгледница, Г. Докторе, 3. X 1927. год.

⁸⁵⁷ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине Докторе, од 8. IX 1928. год. Овај прелазак је дотле дошао да је вероватно на Грујићеву интервенцију била скоро готова ствар, јер из писма видимо да је Кратина исто мишљење доставио и Министарству просвете.

⁸⁵⁸ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине, од 3. VII 1928. год.

⁸⁵⁹ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Господине, без датума.

⁸⁶⁰ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 338, од 3. VII 1933. год.

⁸⁶¹ ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историјско-Археолошког музеја у Скопљу.

„Фотографисање још нисам подузео, јер брзам са фреском“.⁸⁶²

Исте године можемо да пратимо његов рад у цркви Светог Ахилија у Ариљу. У писму наводи да је разумео све Грујићеве инструкције и да ће поступити по њима, као и да посао напредује добро. Наводи да ради на фрескама краљева Драгутина и Милутина и да му је због висине била потребна и скела.⁸⁶³ У писму које је Светозар Радојчић упутио Грујићу видимо да га је он замолио да Шојлевићу да све потребне податке како би он за њега могао урадити копије фресака које је раније Грујић изабрао за копирање у Марковом Манастиру.⁸⁶⁴

Горе наведени кописти једини су за које на основу сачуване и нама доступне архивске документације можемо да закључимо да их је Грујић најчешће ангажовао на пословима копистике, али је извесно да нису били и једини, јер смо у својим истраживањима наилазили на имена још неких. Луђек Халевка се наводи као личност која је приликом ископавања Св. Арханђела код Призрена израђивала копије фресака.⁸⁶⁵ У 1927. години појављује се и име Марије Раушкове за коју се каже да је израдила копије две фреске и три слике.⁸⁶⁶

Да је ангажовање сликара на пословима копистике било познато ширем кругу сликара видимо и из писама којима се одређени сликари препоручују Грујићу за извођење тих послова, попут Рихарда Дебењака, студента Уметничке школе који је радио копије фресака у Студеници под вођством Љубе Ивановића,⁸⁶⁷ Димитрија Сергејевана⁸⁶⁸ и Николе Билова.⁸⁶⁹ По препоруци професора Уметничке школе у Београду, 1933. године Грујићу се обраћа Рихард Ј. Дебењак, студент уметности, да ради као кописта у Музеју. Дебењак наводи да је копирао више фресака у манастиру Студеница.⁸⁷⁰

Макетарија – моделарство

Поред израде копија фресака, израда модела старих грађевинских објеката била је од изузетне важности за Грујића када је у питању музеолошка презентација непокретних културних добара. Грујић у извештају 1928. године предвиђа да су намере у даљем раду Музеја између осталог „дати израђивати моделе старих градова, цркава, манастира, мостова, итд. од дрвета, гипса, плута или ког било другог материјала“. Као један од циљева Етнографског одељења Музеја наводи то да треба фотографисати све типове старих кућа и израдити њихове цртеже, а поред тога „давати на израду и моделе свих карактеристичних типова зграда за становање и друге потребе, као и њиховог целокупног уређења“.⁸⁷¹

Ставку „Израда модела средњевековних градова, цркава, мостова, водовода и др. у Јужној Србији“ први пут у нацрту буџета Музеја Јужне Србије предвиђа 1929. године.⁸⁷² Следеће године у буџету у одељку који се односи на Етнографско-антропогеографско

⁸⁶² ОРГ 1321. Писмо, Пошт. Госп. Докторе, Ман. Патријаршија, 21. VI 1934. год.

⁸⁶³ ОРГ 1333. Писмо разгледница, Поштовани Господине Докторе. Ариље, 26. VII 1934. год.

⁸⁶⁴ ОРГ 1332. Писмо, Музеј Јужне Србије, Бр. 15. XI 1939. год.

⁸⁶⁵ ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историско-Археолошког Музеја у Скопљу. Поглавље Министарство Вера – год. 1926/1927. – Св. Арханђела код Призрена. Страна 1, редни број 1.

⁸⁶⁶ ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историско-Археолошког Музеја у Скопљу. Страна 14, ред. број 27, 28.

⁸⁶⁷ ОРГ 1334. Поштовани госп. Докторе, 31. V 1933. год.

⁸⁶⁸ ОРГ 1333. Писмо, Многопоштовани Господине Докторе, 15. VI 1928, Сарајево.

⁸⁶⁹ ОРГ 1333. Писмо, Г. Радославу М. Грујићу Професору Универзитета Скопље, Музеј Јужне Србије, од 26. новембра 1928. год. Ходаш-Прекумурје.

⁸⁷⁰ ОРГ 1334. Писмо, Поштовани госп. Директоре, од 31. V 1933. г. У Београду.

⁸⁷¹ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. год.

⁸⁷² АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 376, од 6. VII 1929. год. Предвиђа се 10.000 динара за ову ставку.

одељење предвиђа ставку „Израда модела етнографско-антропогеографских објеката“.⁸⁷³ У 1932. години Грујић пише:

„Пошто се Управи Музеја сада за исвесно време ставио на располагање стручњак за прављење модела наших историских споменика, нарочито оних задужбина, за које постоји опасност да их потпуно нестане повећали смо суму за ова издвајања.“⁸⁷⁴

Док је ранијим буџетима Музеја бивало предвиђено да се раде модели или за Археолошко или Етнографско одељење, предлогом буџета за 1933/34. годину Грујић предвиђа да оба ова одељења раде макете, с тим што Археолошко одељење има ставку „Израда модела средњовековних градова, тргова, мостова, водовода и др.“, док Етнографско-антропогеографско одељење има ставку „Израда модела кућа, насеља, воденица, ваљарица, писаница и других етнографских објеката из Јужне Србије“.⁸⁷⁵ У 1933. години Грујић пише:

„Управа Музеја успела је да до сада, поред свих тешкоћа, створи доста велику и лепу колекцију ових предмета“.⁸⁷⁶

Он ипак указује и на чињеницу да када се погледају рачунске књиге Музеја, ниједна од урађених макета није била јефтинија од 3.000 динара, често и скупља, а да одобрavana сума није довољна за израду ни две макете или модела.⁸⁷⁷

У извештају министру просвете Добривоју Стошевићу Грујић пише:

„У Музеју су приказане и те старе задужбине наше по уметничким израђеним моделима, акварелима и свестраним фотографским снимцима. А поред тих монументалних споменика наше старе културе и цивилизације у Јужној Србији, у Музеју су изложени и други мањи објекти – копије златом печатаних повеља или хрисовуља наших царева и краљева, минијатуре и иницијали из старих рукописа, отисци уметничких објеката у дрвету и разном драгоценом металу.“⁸⁷⁸

У извештају Музеја Јужне Србије приликом навођења предмета из фонда Музеја забележили смо податак да он у том тренутку има осам модела српских средњовековних цркава. У извештају се даље наводи и шест модела кућа као дела етнографске збирке Музеја.⁸⁷⁹ Ако знамо да је Грујић са собом понео шест модела цркава, онда видимо да је посреди завидна збирка која је урађена под руководством Грујићевим. Чињеница коју он наводи – да је однете моделе урадио на рачун својих средстава – још више говори о његовој љубави и посвећености према овом начину представљања и чувања архитектонских споменика.⁸⁸⁰

Док се о квалитету копија фресака суд може дати само на основу неколико очуваних црнобелих фотографија музејског изложбеног простора, дотле су макете које су сачуване у фонду Музеја Српске православне цркве, а данас изложене у улазном холу зграде Патријаршије, једини примерци експоната на основу којих можемо да стекнемо слику о квалитету и врхунској изради модела српских средњовековних цркава који су направљени за потребе музејског излагања.

⁸⁷³ АЈ, 66-331-560. Музеја Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 309, од 23. VI 1930. год.

⁸⁷⁴ АЈ, 66-331-560. Музеја Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 326, од 25. VI 1932. год.

⁸⁷⁵ АЈ, 66-331-560. Краљевска Банска Управа Вардарске бановине, од 25. VI 1932. год.

⁸⁷⁶ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 338, од 3. VII 1933. год.

⁸⁷⁷ Исто.

⁸⁷⁸ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 5, од 10. јануара 1936. год.

⁸⁷⁹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, бр. 126, од 26. II 1939. год.

⁸⁸⁰ ОРГ 1335. Светом Архијерејском Синоду Српске Патријаршије, од 11. марта 1938. г., Извештај САС Р. Грујића.

Са сачуваних фотографија ентеријера Музеја Јужне Србије такође се може раззнати не само квалитет већ и монументалност модела дечанске цркве крај ког се Грујић сликао. Неке друге, као што су модели старих кућа, урађени до детаља, са сушеним луком и венцем паприка на терасама, сведоче о томе колико се водило рачуна о свакој појединости у жељи да се дочара свакодневни живот људи.

Да се о квалитету других врста копија изузетно водило рачуна потврђује и фотографија дечанског Несторовог крста који изгледа скоро истоветно као и оригинал. Да нам није познато са којом прилежношћу су израђивана ова дела и да у овом случају није сачуван музејски изложбени простор у позадини крста, могли бисмо тврдити да је реч о оригиналу. Међутим, ко је тачно израђивао све макете нисмо успели у потпуности да реконструишемо. Ипак, има више сачуваних сведочанстава о раду једног од најзначајнијих аутора највећег броја изведених макета, Петру Бибићу.⁸⁸¹ У тексту у дневним новинама *Време* наводи се да у средњовековном одељењу Музеја „поред оргинала, овај одсек попуњен је копијама великог броја фресака, мулажима и гипсаним копијама најлепших и најстаријих наших цркава и народних домова које ванредно успешно врши г. Петар Бибић“.⁸⁸² Овај текст у новинама илустрован је цртежима које је урадио сам Бибић. Тако ће и дневне новине *Политика* писати да се у Музеју могу видети резултати које је Музеј почео да спроводи у јесен 1932. године. У жељи да сачува за будућност вредно етнографско наслеђе, започео је Грујић да израђује моделе појединих манастира, градова и типичних кућа које све више нестају. Наводи да су до тог тренутка урађени модели: „манастира Св. Никите у Скопској Црној Гори, задужбине краља Милутина из 1316. године; манастира Св. Андрије задужбина брата Краљевића Марка из 1379. године; манастир Св. Пантелејмона у Нерезима и манастир Св. Димитрија задужбине Марка и Вукашина из II половине XIV века. Сада је у раду модел манастира Леснова из 1349. године задужбина деспота Оливера. Све ове моделе ради вајар г. Петар Бабић. Радови су изведени са математичком прецизношћу и на њима су заступљене и најмање стилске карактеристике оргинала, тако да могу послужити као извор за студирање оргинала. Поред модела манастира, Музеј ради минијатурне моделе најтипичнијих јужно-србијанских кућа које се из дана у дан губе пред утицајем модерног живота.“⁸⁸³

Како је текла сарадња Грујића и Бибића може се боље пратити тек од 1933. године, када су започели преговоре о изради отисака камене пластике манастира Високи Дечани.⁸⁸⁴ Бибић у писму образлаже које су све потешкоће приликом узимања отисака. Предлаже да, као што су се договорили, прво предузме израду модела у размери 1 : 15, а да тек после тога приступи изради копија камене пластике. Тако наводи да ће тек након боравка на терену моћи да каже цену копија. На основу Контролника се уочава да је Петру Бибићу исплата извршена из два дела 1937. године за израду модела Грачанице и за то време била је то велика сума новца.⁸⁸⁵ Из једног другог писма у коме Бибић моли Грујића да му помогне у

⁸⁸¹ Петар Бибић (Велушић, Дрниш, 3. фебруар 1893. године – Београд, 17. јануар 1971. године) био је сликар, графичар, рестауратор фресака и вајар. Студирао је у Паризу. Између два рата бавио се сликарством (пејзажи и ведуте у уљу и акварелу), графиком (бакрописи) и рестаурацијом фресака у јужној Србији и Македонији. Јован Радојчић, *Срби западно од Дунава и Дрине – биографије* (1. том), Нови Сад, Прометеј, 2009, стр. 318.

⁸⁸² ОРГ 1334. *Време* 27. август 1933. године. „Музеј Јужне Србије, стручно уређен и обогаћен новим објектима, свечано ће бити отворен почетком идуће године“.

⁸⁸³ *Политика*, 4. јануар.

⁸⁸⁴ ОРГ 1334. Поштовани господине професоре. Скопље, од 6. VI 1933. г. (мада је година нечитка).

⁸⁸⁵ ОРГ МП. 1487. Препис и обрачун Дневника касе. Разних помоћи додељених Музеју Јужне Србије у Скопљу стр. 12, ред. бр. 342 и 345; Укупно му је исплаћено 16.400 тадашњих динара, што је за то време био велики износ.

вези са изложбом, сазнајемо да он изгледа није радио само моделе цркава за Музеј, већ и копије фресака, јер у писму стоји: „Freske i 2 mulaže predao sam g. Kokiću.“⁸⁸⁶ Да је Бибић у овом послу покушао да пронађе помоћ, знамо из писма које је упутио Грујићу, у коме га извештава да је ангажовао извесног Јованчевића за израду одливака, али да овај наручени посао није завршио.⁸⁸⁷ Као што је то био случај када је реч о копирању фресака, и за израду модела цркава различити аутори су се препоручивали проф. Грујићу.⁸⁸⁸

Колико је намеравао да развије моделарство најбоље сведочи податак да је имао идеју да моделарство архитектонских споменика постане посебно одељење будућег Црквеног музеја у Београду. Желео је да буду израђени „моделу најтипичнијих и најкарактеристичнијих старих цркава и манастира и њихових развалина у затеченом стању: а по могућству, према сачуваној грађи и евентуално ранијим путописима путописача и научника, дати стручњачки реконструисати у моделима најзначајније цркве и манастире који леже у развалинама као што су напр. Милутинов манастир св. Стефана /Бањска/, Душанови св. Арханђели код Призрена и друге“.⁸⁸⁹

5.7. АРХЕОЛОШКА ДЕЛАТНОСТ

Грујић је имао прилику да се непосредно упозна са заштитом непокретних и покретних споменика културе, као и са археолошким наслеђем и његовим истраживањем још као обласни конзерватор у бјеловарском периоду живота, јер је већ тада постао део званичног система културне заштите Аустроугарске и Бановине Хрватске.

Прве писане трагове о Грујићевом директном укључивању у историјско-археолошку проблематику међу српским интелектуалцима који су живели у саставу Аустроугарске монархије налазимо у писмима која је Алекса Ивић упутио Грујићу. Из истих се може сазнати да су најзначајнији српски интелектуалци на овим просторима подразумевали Грујићево учествовање у оснивању будућег српског Историјско-археолошког друштва. Штавише, Алекса Ивић је од Грујића очекивао да напише текст који би се штампао у *Србобрану*, а који би имао за циљ изношење ставова о томе зашто је потребно основати Историјско-археолошко друштво.⁸⁹⁰ Иницијатива коју су покренули представници српског народа у Аустроугарској, први су јавно образложили Алекса Ивић и Мита Костић у *Бранковом колу*, здушно подржавајући ову идеју.⁸⁹¹ Било је и опречних мишљења – једно од таквих изнео је Милоје Васић који је јавно изнео став противан идеји о оснивању једног оваквог српског друштва у

⁸⁸⁶ ОРГ 1332. Писмо, Poštovani gospodine profesore. Скопље 4. IV 35. g.

⁸⁸⁷ ОРГ 1334. Поштовани господине професоре. Скопље, од 6. VI 1933. год. Бибић пише: „Потребно ми је да видим колико је свршио Јованчевић, колико има желатина, како стоји са материјалом за скеле, колико ћу потрошити гипса и т.д.“ Можемо да претпоставимо да је реч о вајару Браниславу Јованчевићу који је Грујића обавештавао о проналасцима на различитим археолошким локалитетима.

⁸⁸⁸ ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Г. Професоре, од 18. марта 1929. год. и 23. априла 1929. год. ОРГ 1333. Писмо, Поштовани Г. Професоре, 23. априла 1929. год. Ова два писма упутио је извесни Јанићије Поповић из Приштине, који препоручује свог брата Максима Поповића који је урадио две копије манастира Грачанице, а припремио је „камен за израду Дечана и Патријаршије“ модела цркава.

⁸⁸⁹ ОРГ 1335. Предлог уредбе о заштити црквених старина.

⁸⁹⁰ ОРГ 1332. Писмо, Многопоштовани господине! Буђановци, 12. XI 1908. А. Ивић.

⁸⁹¹ Др Алекса Ивић, „За оснивање српског историјско-археолошког друштва“, *Бранково коло*, год. XIV, 1908, бр. 44, стр. 709–710; Мита Костић, „О српском историјско-археолошком друштву“, *Бранково коло*, год. XIV, 1908, бр. 45, стр. 715–716.

тадашњој Аустроугарској.⁸⁹² Из писма које је Ивић упутио Грујићу видимо да су коментари које је изнео Милоје Васић изузетно погодили Ивића и остале учеснике у подухвату оснивања Историјско-археолошког друштва. Ивић пише: „Молим Вас ако још нисте послали чланак за 'Србобран', да се осврнете у њему при писању и на Д-ра Васића. Како дознајем, спремају се и желе са неколико страна да му одговоре.“⁸⁹³ Изгледа да Грујић своју подршку и разлоге за оснивање Историјско-археолошког друштва није нигде објавио, али је у његовој оставини сачуван нацрт текста писаног у ову сврху.⁸⁹⁴ Он је насловљен са „Приговори против оснивања арх. друштва“ и требало је да буде нацрт за одговор на приговоре који су изношени у прилог тезе да ово друштво не треба основати. Грујић је брзописом прибележио ове разлоге, којима, између осталог, објашњава своја схватања археолошких проблема и тежњи српског народа који се још увек налазио у границама Аустроугарске монархије да на овом пољу сачува бројне археолошке остатке који су неупитно били сведоци дугог трајања српског народа на овим просторима. Грујић је у овом тексту дуже образлагао потребе за оснивањем историјског дела Друштва, али је исто тако сматрао да као његов равноправни део треба да постоји и да се оснује археолошки део Друштва. На главни приговор да то Друштво не би могло имати међу својим члановима довољно стручне особе које би се бавиле овим послом, он одговара:

„Ако немамо стручњака за археолошки део – зар га то друштво не би могло створити за коју годину – препоручити каквог честитог и вредног младића да добије штипендију, сврши науке, те обиђе таква друштва?“⁸⁹⁵

Схватајући да би оснивање археолошког дела Друштва у том тренутку могло бити много теже и компликованије, и које би заостајало за историјским, он ипак утврђује да је можда „погрешка што се овде поред историје много рачуна и на археоло. друштво“ у првим тренуцима његовог оснивања. Свакако да је за овај свој став имао утемељење у познавању стања ствари на терену, то јест на подручју које се у том тренутку налазило у саставу Аустроугарске монархије; Грујић је знао шта се може очекивати од интелектуалног слоја српског народа и коју врсту научника је у том тренутку он поседовао: „Колико ли имамо ми стручних историка и (географа), професора, на средњим школ. по Угр. Хрв. Слав.?“ Из овога види да друштво по њему може рачунати на велики број сарадника историчара. Ова његова констатација није уперена против оснивања археолошког дела друштва, него напротив – она се само креће у домену реалног сагледавања стања и приступа што бољој организацији оба дела Друштва. Иако у том тренутку околности за оснивање Историјско-археолошког друштва нису биле најбоље, Грујић пише:

„Нека се само све приправи, морају наступити и боља времена а и ова каква су да су, не сметају, да људи од науке предузму строго научан посао и ударе му бар темељ. Људи који мисле у будућност не презају пред неприликама времена, него баш у најтеж. приликама највише раде на свима гранама народног напретка.“⁸⁹⁶

Он сматра да ни економски моменат не сме бити разлог за одустајање од остварења циљева које Друштво жели да постави пред себе. Грујић као предузимљиви али реални оптимиста када је посреди археолошки део друштва закључује у вези са радом археолошке секције Друштва следеће:

⁸⁹² Милоје Васић, „Српско Историјско археолошко друштво“, *Бранково коло*, год. XIV, 1908, бр. 49, стр. 779–782.

⁸⁹³ ОРГ 1332. Писмо, Поштовани господине! Буђановци, 23. XII 1908. Алекса Ивић.

⁸⁹⁴ ОРГ 1334. Приговори против оснивања арх. друштва.

⁸⁹⁵ ОРГ 1334. Приговори против оснивања арх. друштва.

⁸⁹⁶ Исто.

„Археолошки део овога друштва у прво време састојао би се скоро искључиво:

1) у проналажењу старина како оних у приватној својини и оних у својини јавних установа и завода. Описати их, снимити, преузети, фотографирати или преписати.

2) прикупљати и откупљивати такве старине за Нац. Музеје Срба у Угарској, Хрватској и Славонији, кога ће основати Саб. Одб. у Карловцима, а дотле их скупљати и чувати по Епископ. Резиден. и Манастирима. [...] Од самога настојања да се чувају такви споменици што др. Васић предлаже не би било ништа, ако се не скуће на једно сигурно место и ту чувају.⁸⁹⁷

Својствено је Грујићу да наглашава као јалове расправе не воде ничему:

„Ми се не смемо освртати на такве људе који кажу не може се, а ни на такве, који кажу може се све. Ми треба да идемо лаганим, промишљеним и сигурним кораком за својим циљем.⁸⁹⁸ Зато и предлаже: „Откопавање и прекопавање старих градова нека се узме као циљ (’далеке’ прекрижено) будућности, а ако се то збуде што пре тим ће бити већа радост правих пријатеља науке и љубитеља познавања прошлости народа нашег. Иако можда нема код нас стручних спрема и вичних радника на прикупљању већег археолошког материјала који се у земљи и развалинама налази, ипак имамо толико спремних радника, који би археол. материјал по манастир. и црква. могли пронаћи, преписати или фотографирати и знали га средити и обрадити за публикацију.⁸⁹⁹

Наводећи да треба ускоро да се оснује музеј у Сремским Карловцима, он сугерише да би чим се он оснује требало поверити прикупљање материјала вредним и савесним људима и напомиње:

„Разуме се, да о прикупљању археоло. материјала не може бити говора док се музеј не оснује, или док бар не буде поуздано да ће се ускоро основати.⁹⁰⁰

„Задатак би овога друштва био и тај да пази и поучава да се не ниште и не упропашћују никакви научни подаци при прикупљању археолошког материјала. Нема сумње, да би у задатак тога друштва спадало и то да се старамо о очувању националних споменика из наше прошлости, уколико исти не би могли бити пренесени у музеј, јер је код нас до сада баш због нехата и незнања пропало много врло важних споменика наше културе – више скоро него од зуба времена. Ми обично падамо у крајност, имали смо велике идеалисте или страшне песимисте, једни мисле све се да извести и врло лако, а други опет не иде кад нас ништа, не може се ништа!“

Зато његова крајња констатација када је реч о археолошкој делатности Друштва јесте:

„Друштво се може назвати Историјско-Археолошко јер ће збиља старати се док не стане на јачу снагу, и истражиће прикупљањем и описивањем ситније археолош. грађе по нашим цркв. и манастирима. То не би (преоптеретило) друштво и циљ би се без велика трошка могао постићи. Зато није Ивићев предлог илузоран у погледу на археолошки ’део друштвенога рада’, као што вели Др Васић. Код нас се људи радо пребацују, те често најтеже послове везују са почетком рада извеснога друштва, место да постепено иду, те спочетком се вежу за најситније и најлакше послове. А колико су

⁸⁹⁷ Исто.

⁸⁹⁸ Исто.

⁸⁹⁹ Исто.

⁹⁰⁰ Исто.

ти ситни шљунци и каменчићи нужни за потпуни мозаик народне прошлости – зна само прави стручњак.“⁹⁰¹

Сматрали смо да је један овако детаљнији увод када је посреди Грујићев однос спрам археологије неопходан да би се његов каснији рад на том пољу разумео. Наиме, неке основне идеје и закључке које је он овом приликом изнео одликоваће целокупан његов рад у тој области.

Код Радослава Грујића је постојала изражена свест о значају археологије. Био је свестан разних препрека да се на том пољу постигну значајни резултати, али и потребе да стручно образоване особе воде тај посао. Схватао је да нестручним деловањем може да се нанесе велика штета. Међутим, оно што је красило Грујићеву природу јесте то што је увек тежио напредовању и тражењу начина да се препреке превазиђу. Потврду за овакав став пружа међуратни период археолошких радова Радослава Грујића. У тренутку када је завршен Први светски рат и када су многа археолошка налазишта по Јужној Србији скоро у потпуности била девастирана или запуштена, он лично предузима кораке да се ова налазишта сачувају, а покушава и да организује мрежу сарадника које ће подучити и спремити да врше тај важан и одговоран посао.⁹⁰² У хитним приликама, сам Грујић предузимаће послове археолошких радова на ископавању локалитета, покушавајући да у датим околностима, колико је то било могуће, организује и води археолошке радове, дајући том приликом исцрпна упутства како да се приступи археолошким радовима. У тренутку када су се прилике стабилизовале, Грујић позива, ангажује и подржава најстручније људе на бројним археолошким ископавањима која су у међуратном периоду вршена на простору Јужне Србије. Све ово говори насупрот повремено изношеној тези да је Грујић био у овој области пуки егзибициониста који жељан славе предузима археолошка ископавања. Чак напротив – он је био личност која је добро разумела значај археологије па је своје директно ангажовање на том пољу када је год то било могуће покушавао да избегне.

Док се знаменити археолози тог доба, попут Николе Вулића, Милоја Васића и други, занимају за антику, а ископавање средњовековних споменика запостављају, Грујић ће имати храбрости и воље да покрене питање археолошких ископавања српског средњовековног манастира Светих Арханђела код Призрена, свестан историјског тренутка и нужности предузимања тог подухвата. У Скопљу Грујић долази у додир са многобројним археолошким локалитетима и налазиштима. Значај археологије и археолошких ископавања на подручју Јужне Србије Грујић је истакао већ у свом приступном предавању на Филозофском факултету у Скопљу:

„Но од свих грана културне историје наше најмање је до сада рађено на историјско-археолошком и историјско-етнографском значају ових области за решавање проблема, који имају за нас не само научно-теоријски, него и национални практички смисао. После ослобођења и уједињења ових области са Србијом наступају повољне прилике за интензиван систематски рад и на том пољу наше науке.“⁹⁰³ Он даље у говору наводи богатство археолошких слојева из различитих епоха и култура које су владале и живеле на овом простору, од непроцењивог значаја за науку. Већ у приступном предавању он жели да будућим научним радницима не само скрене пажњу на значај археологије, већ и да их упути у основе исте. Зналачки наводи пример војних

⁹⁰¹ Исто.

⁹⁰² ОРГ МП. 1521. Просветни Инспекторат за Скопску област, бр. 4693, од 23. новембра 1921. године, Управнику Историско-Уметничког Музеја.

⁹⁰³ ОРГ 1354. Историјски значај Јужне Србије и Македоније, Приступно предавање на универзитету 1921. г.

топографских карти из којих по називима места можемо закључити да су у питању потенцијална археолошка налазишта: „Овом приликом оставићу на страну називе као што су: Кале, Кула, Ћуп, Белег, Манастириште и друга, која су несумњиво доцнијег порекла, па ћу се задржати само на називима Град, Градина, Градиште и Гробиште, да свратим на њих пажњу. Тако на пример у самој Скопској Црној Гори, и то само у делу који је окренут према нама, забележено је на тој карти шест горских коса са именом Градиште, а једна у саставцима река Црвичке и Ребишта са називом Град. Судаћи по географском положају и другим знацима вероватно је да велика већина тих Градишта означаје стара станишта предисторијских становника ове области. Но осим тога, имамо у нашој најближој околици два Градишта и једну Градину на десној обали Вардара. Градишта су једно у окуци вардарској, северно планине Жеден код Дервена, а друго одмах овде преко кућа, западно од села Доње Водно, које има своје и Подградиште уз реку. Градина је недалеко од железничке станице Зелениково. На тим местима, вероватније је да су се налазила римска или византијска утврђења. Све те локалитете требаће прекопати и предузети археолошка истраживања. По осталим крајевима наше области има такође врло много сличних предисторијских трагова, а по где-где народ уме да прича како на пример у прешевској области, да су стари опкопи, шанчеви и градишта од давних-ала билер-времена или од времена баталије, када се све порушило и преиначило побаталило.“⁹⁰⁴

Том приликом констатује до чега би могла довести нова археолошка истраживања:

„Нова истраживања, а нарочито откопавања пропалих градова, имаће то да провере, утврде или доведу до нових резултата. Она могу довести и до изненађења, као што нас на пример доводе ископавања Градском, која су прво дилетантски, а после стручно предузели Немци за време окупације ових крајева 1916-1918. године.“⁹⁰⁵

Из овога видимо да је већ на почетку свог рада био упознат са археолошким радовима у ранијем периоду на овим подручјима. Из приступног предавања јасно се огледа оно што ће касније током Грујићевог рада на оснивању и раду Историјско-археолошког, касније и Музеја Јужне Србије, бити једна од главних његових преокупација:

„Археолошки предмети, који се приликом ископавања и претраживања старих станишта, градова и других историјских објеката нађу имаће да обрађује археолошки музеј ове области коме се већ почео ударати темељ ископинама старог Стобија на Пустограду код Градскога и другим ситнијим прилозима.“⁹⁰⁶

Прва ископавања: 1920. г.

⁹⁰⁴ ОРГ 1354. Историјски значај Јужне Србије и Македоније, Приступно предавање на универзитету 1921. г.

⁹⁰⁵ Исто.

⁹⁰⁶ Исто.

Међу првим археолошка ископавањима на простору Јужне Србије спроводе Немци током окупације за време Првог светског рата.⁹⁰⁷ Милан Боројевић пише да су немачки археолози започели са археолошким ископавањима у околини места званог Пусто Градско. Ископавања су трајала током три године.⁹⁰⁸ Том приликом археолошка ископавања су вршена уз помоћ око 600 румунских заробљеника који су, по причи мештана „ископане предмете слали вагонима за Немачку“.⁹⁰⁹ Приликом повлачења аустроугарске војске многе су ствари однете, а остали су само тежи и већи предмети који су лежали разбацани, па је претила опасност „да ћемо и те последње остатке погубити јер је врло могуће да за најкраће време послуже за темеље воденица или пак приватних домова“. Делове орнамената у камену немачки археолог који је током ископавања живео у близини железничке станице у Градском пренео је и сместио у свој стан.⁹¹⁰

Из напред изложеног видимо да је по ослобођењу први бригу о археолошким локалитетима и ископанним објектима повео локални учитељ Милан Боројевић. Из његовог извештаја Инспекторату Министарства просвете сазнајемо све о путу појединих археолошких предмета који су потицали из манастира Бањска:

„Из села Бањске код Косовске Митровице пренет је један капител и једна розета (нађене у штали). Остало је још у Бањској два узидана рагастора у зграду бање и један геометријски орнамент у мрамору узидан у приватну зграду. Из Косовске Митровице пренета су два рагастора од мермера истих димензија и израде као они у Бањској узидани у зграду бање. У Вучетрну код Живка Фртунића налазе се још два рагастора као они у Бањској и Митровици и један ванредно леп очувани капител. Г. Фртунић био би вољан да их прода музеју и мишљења је подписани да би их требало одкупити јер су то делови једне те исте грађевине, како они у Бањској тако и они у Митровици. Ако су ови предмети украси Милутинове задужбине Св. Стевана у Бањској што треба још утврдити, потребно би било прибрати из целе околине те остатке како би се могло бар на хартији извести рестаурација ове лепе задужбине.“⁹¹¹

Сам Боројевић по наредби Министарства просвете обилазиће поједина археолошка налазишта и о томе подносити извештаје.⁹¹² Грујићевим преузимањем посла на оснивању Историјско-археолошког музеја, он сам ће 1921. и 1922. године показати нарочито лично ангажовање на изучавању, заштити и ископавању археолошких локалитета. Поред личног интересовања, и схватања њиховог значаја, разлоге за ово треба тражити и у чињеници што у том тренутку није постојала никаква стручна заштита археолошких локалитета. Још теже је било организовати и спроводити стручна археолошка ископавања.

На основу сачуваних докумената стиче се слика да Грујић у овом послу није био ни неук ни дилетант, већ напротив, добро упознат са свим аспектима археолошких истраживања, ископавања и заштите. Како смо раније из извештаја Милана Боројевића видели, археолошки остаци манастира Бањска су непосредно после рата били развучени по разним странама и

⁹⁰⁷ АЈ, 66-331-560. Инспекторату Министарство Просвете за Скопску област, од 24. маја 1919, Милан М. Боројевић.

⁹⁰⁸ АЈ, 66-331-560. Инспекторату Министарство Просвете, од 2. септембра 1919. г. Милан М. Боројевић.

⁹⁰⁹ АЈ, 66-646-1092. Инспекторату Министарство просвете Скопље од 6. јануара 1920. године Милан М. Боројевић.

⁹¹⁰ АЈ, 66-331-560. Инспекторату Министарство просвете за Скопску област, Скопље, од 24. маја 1919. г. Милан М. Боројевић.

⁹¹¹ ОРГ 1357. Инспекторату Министарства Просвете Скопље. М. Боројевић из 1920. г. Поред овог сачуван је скоро исти извештај, АЈ, 66-646-1092. Инспекторату Министарства Просвете, од 5. августа 1920. године. Извештај Милана М. Боројевића чувара Музеја у Скопљу.

⁹¹² ОРГ 1357. Инспекторату Министарства Просвете Скопље, од 9. маја 1920. год. Милан М. Боројевић.

уграђивани у нове грађевине. Грујић није самоиницијативно покренуо предузимање мера заштите и археолошких испитивања и ископавања на овом локалитету, већ су га на то приморале саме прилике које су захтевале да се нешто хитно учини с тим у вези. Наиме, после неколико пријава како приватних,⁹¹³ тако и службених лица,⁹¹⁴ да Милутин Поповић, чиновник железничке контроле, са већим бројем радника врши ископавања на локалитету на ком се претпостављало да се налазила средњовековна задужбина краља Милутина црква Светог Стефана, одлуком Суда Општине Бањска, забрањена су даља ископавања,⁹¹⁵ извршен је полицијски увиђај и том приликом направљен записник затеченог стања.⁹¹⁶ На овакав развој ситуације реаговале су и више државне власти па тако месец дана касније, 14. септембра 1921. године, министар просвете доноси одлуку да „Радослав Грујић професор универзитета у Скопљу, изврши преглед ископаних старина у Бањској, изда потребна наређења и упутства, па ми о свему поднесе извештај“.⁹¹⁷ Грујић је у поднетом извештају описао врсту и обим ископавања која је извршио М. Поповић и том приликом закључио да се из до сада откопаног и нађеног материјала у Бањској не може ништа друго установити осим то „да је на том месту, званом Кулина била једна угледна грађевина из Милутиновог или можда и нешто ранијег времена“.⁹¹⁸ Даље, у наведеном извештају износи и своје мишљење и пише:

„Према историјским подацима, који су нам на располагању данас, могла би то бити стара црква Св. Стефана, коју је краљ Милутин затекао као епископију, па ју је епископ Данило по његову налогу разорио кад је нова грађена, јер нам живописац Милутинов прича: да Данило Краљевим повељенијем ветхоје зданије цркви тоја (Бањске) разори и ново от основанија воздвиже (Даничић, Животи 151). Но мени изгледа вероватнија претпоставка: да је Милутин нову цркву саградио на проширеним темељима старе, а на овом брежуљку подигао је можда себи дворач и затрпане зидине, по свој прилици, ово су остаци тога Милутиновог дворца. На то нас упућује и животописац Милутинов кад каже: *И тако убо саврши се и украси се сеј свети храм (Бањски) не такмо манастир и једну црков, но и вас двор манастирски исплни и украси, јеже решти полати царскије постав и трпезарију и ина прочита* (Даничић, Животи стр. 187). А опет из житија архиепископа Данила знамо да је Милутин још у старој епископској Бањској, пре обнове држао своју ризницу, у коју је *савокупил много богатство, јеже васе имјеније јего* и то предао на чување Бањском епископу Данилу.“⁹¹⁹

⁹¹³ АЈ, 66-646-1092. Господине Директоре, од 11. августа 1921. год. Иван Ст. Лазих. Он је пријавио директору гимназије у Косовској Митровици да је Милутин Поповић у авлији куће у којој је живео започео самостално да врши ископавања и да је ископао један зид који стоји у вези са црквом и као он закључује да је „подигнута од тесаног камена, по изгледу рекао би, да је то црквена скривница из старијег доба“.

⁹¹⁴ АЈ, 66-646-1092. Начелник среза Митровачког, бр. 5279, од 13. августа 1921. године. Тражи се заустављање даљих радова на ископавању, што ће и урадити начелник Округа звечанског. АЈ, 66-646-1092. Краљевина СХС. Началство Окр. Звечанског, Бр. 9317, од 13. VIII 1921. г.

⁹¹⁵ АЈ, 66-646-1092. Заглавље нечитко. Бр. 5384, од 20. августа 1921. г. Суд Општине Бањске.

⁹¹⁶ АЈ, 66-646-1092. Полицијски увиђај од 25. августа 1921. г. у Бањској. У извештају се такође потврђује да је ископан један део старих зидова који су били президани и да се по облику закључује да је била ту нека стара црквена зграда.

⁹¹⁷ АЈ, 66-646-1092. Министарство Просвете, Уметничко Одељење, У. Бр. 2196, од 14. септембра 1921. г. ОРГ МП. 1521. Министарство Просвете, Краљевине СХС, Уметничко Одељење, У. Бр. 2196, од 18. септембра 1921. год.

⁹¹⁸ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Ад. Бр. 13, од 10. октобра 1921. год.

⁹¹⁹ Исто, стр. 2.

Такође, Грујић наглашава да је некада богата орнаментика бањске цркве у камену сва опљачкана, развучена и уништена, а остаци њени указују како је манастир Бањска морао бити на великој уметничкој висини.⁹²⁰ Многе орнаменте однете из манастира Бањска Грујић је уочио на зградама сеоске бање и приватним кућама, па предлаже да се све то покупи и пренесе у Музеј, да се сачува од коначне пропасти и пружи научницима могућност за лакше, поузданије и стварније проучавање наше средњовековне уметности.⁹²¹

Овим поводом се Министарство просвете обратило и Народном музеју у Београду,⁹²² који је дао мишљење да би се ископавање могло наставити под условом да откопавањем руководи стручно лице.⁹²³ Министарство просвете упутило је потом допис Грујићу, на који он одговара да пристаје да му се повери руковођење и надзор над откопавањем Бањске.⁹²⁴ Министарство просвете потом је донело званичну одлуку којом за „надзорника и стручног руководиоца ископавања старина у селу Бањској одређен је Г. Др Радослава Грујића“.⁹²⁵ Иако је за овај посао био опредељен кредит у износу од 1.000 динара, није нам познато који су били исход овог посла.⁹²⁶ Изгледа да је Грујић планирао да у априлу 1922. године крене пут Бањске ради ископавања, изгледа да до тога није дошло.⁹²⁷ Занимљиво је то што Министарство просвете септембра 1922. године доноси поновну одлуку којом се Милутину Поповићу изнова забрањују било каква ископавања без присуства и стручног надзора Радослава Грујића.⁹²⁸

Док је угроженост археолошких остатака манастира Светог Стефана у Бањској од самоиницијативног ископавања нестручних људи била повод да се Грујић на званични позив Министарства просвете укључи у те послове, један други случај из места Пишкопеја у данашњој Албанији може послужити као очигледан пример истог проблема са различитим поводом за хитно предузимање археолошких радова. Наиме, по завршетку Првог светског рата и стварању нових граница, српска војска се још неко време задржала у местима која ће нешто касније припасти Албанији. У том тренутку – половином 1921. године, изгледа да је српској војсци било познато да је реч о спорној зони и да није јасно коме ће она припасти.

⁹²⁰ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Ад. Бр. 13, од 10. октобра 1921. год.

⁹²¹ Исто.

⁹²² АЈ, 66-646-1092. Министарство Просвете, Краљевине СХС, Уметничко Одељење, У. Бр. 2502, од 15. октобра 1921. год.

⁹²³ АЈ, 66-646-1092. Краљевина СХС, Народни Музеј, Бр. 576, од 2. XII. 1921. год. Занимљиво је што се из даљих аката види то да није изричито забрањено Милутину Поповићу да врши ископавања него је од њега тражено да се изјасни да ли пристаје на услове које је поставио Народни музеј и да то писмено потврди, што је он и учинио. АЈ, 66-646-1092. Краљевина СХС, Месна контрола за округе Скопски, Тетовски и Кумановски, Бр. 2963, од 23. децембра 1921. год.

⁹²⁴ АЈ, 66-646-1092. Филозофски Факултет у Скопљу, У. Бр. 52, од 31. I 1922. год. Министарство просвете је у ствари упутило упит Факултету у Скопљу да препоручи личност која ће надгледати ископавања, за шта ће управа Факултета одредити Грујића.

⁹²⁵ ОРГ МП. 1522. Министарство Просвете, Краљевине СХС, У. Бр. 1091, од 4. маја, 1922. године. За овај посао одређен је кредит у износу од 1000 динара.

⁹²⁶ АЈ, 66-646-1092. Министарство Просвете Краљевине СХС, Уметничко Одељење, У. бр. 1091, од 27. априла 1922. г. У истом фонду се налази и нацрт одлуке Министарства просвете у којој се наводи да је одређен износ од 1000 динара и скреће пажња да Грујић чека да што пре буде уплаћен да би отпочео радове.

⁹²⁷ ОРГ МП. 1522. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 13, од 17. јуна 1922. г. заведено писмо, Драги Господ. Грујићу, 17. IV 1922. г. Мил. Поповић, шеф. М. Котроле У писму обавештава Грујића да због спречености не може наредног дана кренути на пут и да Грујић према томе распореди своје време рада на другим странама, а да се рад у Бањској одложи за јесен.

⁹²⁸ АЈ, 66-646-1092. Министарство Просвете, Краљевине СХС, Уметничко Одељење, У. Бр. 2109, од 2. септембра 1922. год. Можемо да претпоставимо да је горе наведено писмо Грујићу упутио Милутин Поповић и да је Грујићу отказао заједнички пут планиран за април 1922. године у Бањску, а да је у ствари касније током године покушавао да сам настави ископавања.

Вероватно да су тада пронађени остаци грађевина које су могле сведочити о средњовековном животу српског народа на овим просторима додатно подстакли војнике и њихове надређене да изврше откопавање порушених остатака. Грујић поводом проналаска средњовековних археолошких остатака српске цркве у Пишкопеји од стране војске пише: „[...] што је ово спорна зона, на коју претендују Арбанаси, што јасно доказује по цркви, да је ово Српска, а по историји, да је ово била – Патријаршија – Епископија, по којој је место добило име 'Пископеја' те да наши интереси буду јаче заступати, код заинтересованих савезника.“⁹²⁹ Из овога се види да је тада владало велико интересовање за све оно што би могло користити у прилог томе да овај простор припадне српској држави.

Из извештаја о завршеном раду на ископавању цркве у Пишкопеји видимо шта је све у том тренутку затечено и која је рашчишћавања и ископавања спровела српска војска:

„Над главним улазом налази се један велики камен у којем је на предњој страни уклесан натпис у четири реда, старословенски. Услед тога што је камен веома трошан, већи део тога натписа отпао је, тако да се сада не може констатовати, шта је било написано. Патос цркве беше од чистог мермера, који је услед влаге постао [нечитко] ту још увек врло добро сачуван. Зидови цркве од одличног материјала сазидани, и може се казати, да је данас један раритет наћи какву нову грађевину, која би имала тако солидан материјал, као што је овај у Цркви.“

Констатује се да је црква грађена од камена и цигала и да је дужина цркве износила 23,5 м, а ширина 15 м. Сами зидови који су очувани износили су 2,5 до 3 м, а њихова дебљина била је од 1,5 до 2 м. Током ископавања пронађена су два гроба у самој цркви и неколико мање вредних предмета.⁹³⁰

Како је Грујић на овај проналазак наше војске реаговао најбоље говори извештај који је он проследио Министарству просвете:

„[...] да је у првом реду нужно, да се одреди нарочити кредит за оснивање, проучавање и преношење у Музеј разних споменика српске прошлости по крајевима, који имају да припадну Албанији, а сада су још у поседу наше војске, јер када ти крајеви пређу у руке Албанаца биће онемогућен сваки рад, а нарочито преношење наших историјских објеката из тих крајева у наше музеје. Међутим, у тим крајевима има и над земљом, а још више под земљом, приличан број споменика наше прошлости. Примера ради помињем само, да је пролетос у Пишкопеји ископала наша војска једну епископску цркву из првих хришћанских времена у том крају са доцнијим чистим српским натписом из краја 13. в., надгробном плочом Стевана Родоповића из 1463. године, фрескама итд. Упозорен на то од наших војних власти ја сам о Ускрсу, о свом трошку, ишао у Пишкопеју и дао упутства како да се даље ископавање врши. Том приликом сазнао сам да се дуж Црног Дрима, у крајевима који ће припасти Албанији, налази још неколико развалина старих цркава и градова. Све те старине ваља што пре походити, испитати и проучити, те важније објекте фотографисати, снимити или пренети. Разуме се, да ће при том требати и разна ископавања предузети.“⁹³¹

Из овог видимо да је сазнавши за проналазак војске Грујић одмах ступио у акцију и не само да је том приликом обишао ископине у Пишкопеји него је обишао и многе друге локалитете. Изгледа да је приликом боравка у Пишкопеји направио снимке остатака цркве и

⁹²⁹ ОРГ МП. 1521. I Батаљон 20ог Пешад. Пука, Краљевства СХС, Бр. 320, од 1. маја 1921.

⁹³⁰ ОРГ МП. 1521. I Чета I Батаљона. 20.ог Пеш. Пука. Краљевство СХС, бр. 327, од I V 1921. год у Пишкопеји. У извештају је достављена и основа цркве у Пишкопеји.

⁹³¹ АЈ, 66-646-1092. Управа Историско-Уметничког Музеја, бр. 27, од 14. септембра 1921. год.

плоче Степана Родоповића.⁹³² Том приликом је уз помоћ војске све нађене предмете прикупио на једно место.⁹³³ Грујић се убрзо обратио војним властима овим поводом са молбом да се предузму одговарајуће мере. Из дописа који упућује генералу Љубомиру Милићу, команданту Треће армијске области, види се колико је Грујић у кратком временском периоду са скоро никаквим финансијским средствима покушавао да изнађе начин да се нешто уради. При свему томе није губио из вида неопходност да војска колико је то било могуће што стручније приступи даљим археолошким ископавањима. Допис почиње молбом да се пронађени и откопани објекти пренесу у Скопље:

„I. Надгробну плочу војводе Степана Родоповића, II. Камење са орнаментима – шарама, ма и слабир, која ће се наћи у гомили камења са северне стране цркве, III. Циглу једну целу, а ако су различитих димензија од сваке по једну, те камен један од црк. пода, IV. Камен са довратника са натписом, кога ваља пажљиво скинути и урамити, ма и у 2-3 дела, да се не распе и V. Комад фреске са зида северног код гробнице I. по приложеној скици; он се може пажљиво, са целим малтером на коме је, истесати, скинути и урамити у чврст дрвен рам да се не распадне. Објекти под IV и V морају се особито пажљиво упаковати и пренети да се на издробе. Уз то молим:

1. Да се приложена скица нацрта ископане цркве, провери и тачно на њој означе места где се налазе какве нише у зидовима или опажају трагови прозора – у каквој су висини од пода, које су им димензије, уједно да се установи, да ли на олтарској прегради, или можда и иначе по цркв. зидовима опажају се рупе од цеви за акустику и где су.
2. Да се из цркве избачена земља и остало, са једног дела спољашњег зида, откопа како би се тачно могло установити: како је црква била споља изграђена и од каквог материјала (да ли на пр. 3, 4-5 реди цигле, па камен један ред или другачије како). Какав је камен: да ли тесан, кречњак, речни итд. Колико је дебео малтер између цигала и од чега је начињен: да ли од самога песка и креча или има у њему ситно или крупно истуцана камена или црвене цигле?
3. Има ли разлика у градњи и материјалу главних зидова цркве, попречне лађе и предворја? Да ли има знакова, по којима би се могло одредити који је део пре а који доцније рађен? У ту сврху нужно је да се прекопа простор попречне лађе, у правцу А–Б на нацрту, да се види да није можда од старог зида, који је доцније скинут да се попречна лађа постави, јер изгледа, да су при обнови цркве за Немањића и у конструкцији чињене измене.
4. Колико су дебели зидови у олтару, средњој цркви и предворју, а колико олтарске преграде?
5. Од чега је изграђена часна трпеза, а од чега преградни зид олтарски и стубови цркве?
6. Да ли се споља и изнутра у цркви налази цокл, од чега је начињен и у којој висини од пода?
7. Да ли се налазе трагови, по којима би се могло одредити чиме је црква покривена била – олово или ћерамида?

⁹³² ОРГ МП. 1522. Команда Битољ. Дивизије, О. Бр. 1438, од 8. XII 1921. г. Извештај команданта Битољске дивизије од 11. децембра 1921. год.

⁹³³ ОРГ МП. 1522. Краљевина СХС, Команда III Армијске Области Пов. Ђ., Бр. 4310, од 28. новембра 1921. год.

8. Претрести плоче патоса, да се у дубини од 1м и више под њима не налази стари под, који уме да буде и мозаик – ако би се нашао мозаик изрезати од њега најлепше орнаменте у целини, уоквирити их и осигурати као и фреске.

9. На којим све местима налазе се трагови старих фресака и шта представљају?

10. Када се буде претресао патос можда ће се наћи нове гробнице и костурница – тачно их описати, измерити им димензије као и старина; ако су плоче с каквим натписом или шаром послати их у Музеј. Нарочито лагано и пажљиво откопавати, када се дође до костију. Погледати да ли је остао какав предмет од ткива или метала, а нарочито новац, по коме се најсигурније одређује време када је покојник закопан. Да ли се налазе трагови од даске сандука и какво је дрво било, ако га је било? Ако би гробница била засвођена, погледати тачно да није и молована била и какве су слике. Нађене кости тачно описати у ком су положају нађене, а све друге објекте пажљиво покупити и послати. Исто тако поступити и при откопавању по којег гроба пред црквом и око цркве. Нарочито установити која је гробница зидана и од чега, која плочама обложена, која можда и сликана, те све то означити на приложеном плану бројевима. И за две веће ископине утврдити јеси ли зидане и поплочане или је гола земља.

11. На једном месту подкопати темељ до здравице, да се измери дубина темеља и установи од каквог је материјала и како изграђен – да ли сам камен и какав, или мешавина камена и цигле и ком поредку?

Врло би добро било када би се цела црква, споља и изнутра, могла фотографисати – нарочито споља оно место које буде очишћено да се види како је зид с поља изгледао, те цела дубина цркве и олтар са стубовима који су држали кубе.⁹³⁴

Иако претходни наводи представљају само један у низу Грујићевих дописа, за исти се без сумње може рећи да за своје време представља основни приручник за археолошка ископавања. Јасно је да је сам Грујић, иако по образовању није био археолог, у потпуности био упућен у методе археологије на самим почецима свог самосталног рада на овом пољу. Из овог дописа видимо његово добро познавање важних особености српске сакралне архитектуре. Нема сумње у то да је богаћењем сазнања и теренском праксом у наредном периоду само могао напредовати у приступу питањима која су се тичала археологије.⁹³⁵ Као

⁹³⁴ ОРГ МП. 1522. Филозофски факултет, Управа Историско-Уметничког Музеја, Историско-Археолошки Музеј, Бр. 17, Скопље, од 25. новембра 1921. године. Господину Ђенералу Љубомиру Милићу. Генерал је ову Грујићеву молбу проследио команданту Битољске дивизије са наредбом да се неки од официра који се налази у пишкопејском гарнизону задужи и прикупи тражене податке и да се прикупљени предмети пренесу у Дебар, а онда у Скопље. ОРГ МП. 1522. Краљевина СХС, Команда III Армијске Области Пов. Ђ., Бр. 4310, 28. новембра 1921. г. Комадант Битољске дивизије известио је команду да је надгробна плоча војводе Степана Родоповића пренесена у Музеј у Скопље. У истом допису констатује „да је за велико жаљење факат да се скоро нико није заинтересовао да прође и проучи овај крај наше старе државе препун споменика, цркава, манастиришта, богат рудним благом и где још има остатака и самог нашег народа: још по који старац или бака од 80 па и 100 година памте јача наша насеља у овим крајевима (прича по човеку) када је било последње турчење нашег живља, а када последње исељавање – бегство у Дебар или Призрен; и сада се у арбанашком говору нађе по који израз чисто српски“. Наводи да се у Селишту код Ђаф Мура Бајрам не држи „него се држи Св. Никола“ и да на исти дан позивају своје пријатеље Србе из Дебра. Такође са жалошћу констатује да за извршење препорука Грујићевих није био ниједан стручан официр који би их спровео, а нарочито за тако кратко време од два дана колико им је било на располагању. ОРГ МП. 1522. Команда Битољ. Дивизије, О. Бр. 1438, од 8. XII 1921. год.

⁹³⁵ ОРГ 1334. Брзопис са различитим белешкама о раду музеја. Грујић између осталог наводи да ниједно археолошко ископавање не треба да се ради без одобрења Музеја јер су многе ствари тако пропале услед незнања. Даље каже да треба као пример навести надвратник у Пишкопеји. ОРГ МП. 1522. Команда Битољ. Дивизије, О. Бр. 1647, од 23. XII 1921. год и Краљевина СХС, Команда III Армијске области, Поб. Ђо, Бр. 6793, од 29. XII 1921. У ова два дописа помиње се само плоча Степана Родоповића као објекат који је донесен из Пишкопеје и предат председнику Скопског научног друштва. Претпоставка је да Грујићева упутства нису у

важне објекте које је успео да сачува и пренесе у Музеј Јужне Србије у Скопљу сам Грујић наводи предмете ископане у Пишкопеји у Албанији, жалећи што није било још материјалних средстава, јер се још много тога могло урадити с тим у вези.⁹³⁶ Из сличних разлога обраћа се пуковнику Милану Недићу који је у том тренутку командант Пешадијске бригаде речима:

„Познавајући Ваш интерес за нашу националну науку молим Вас, да заинтересујете и Ваше подређене Вам официре и подофицире на граници, да сада специјално на граници према Албанији припазе на све предмете прошлости за које сазнаду у крајевима где се налазе, да све камене споменике прошлости за које сазнају и наиђу а који се могу пренети, отпреме за Историско-уметнички Музеј у Скопљу.“

У даљем упутству Грујић пише:

„Нарочито треба обратити пажњу на камење на коме има какав натпис или шара каква. Исто тако ако се у црквама нађе каква стара икона, двери итд. од дрвета. Старе рукописне књиге итд. Нек се тачно обележи и попише место на ком је која старина нађена. [...] Уз то Вас молим, да скренете господи официрима, а они војницима пажњу, да од сељака распитају се за старе градине, зидине, калишта, гробишта, црквишта, те ископано камење, оружје старинско, новац итд. Те да се опишу тачно та места и налазишта. А добро би било, да се забележи и народно причање о тим градинама, ко је њима владао и шта се догађало око њих и са њима.“⁹³⁷

Поред археолошких локалитета који су се тicali српских средњовековних споменика, Грујић је покушавао да се стара и о многим античким археолошким локалитетима на простору Јужне Србије. Локалитет у Градском, на коме су Немци током рата отпочели ископавања, имао је вредне откривене мозаике који су били угрожени; већ између 1919. и 1921. године локални пастири уништили су већи део мозаика.⁹³⁸ Грујић извештавајући Министарство просвете о затеченом стању на ископинама наводи:

„Несумњиво је неопходно потребно, да се бар један део тог мозаика сачува, исече у целине једне фигуре или бар најкарактеристичнијег дела њеног, урама и пренесе у Музеј; као што је нужно, да се чим пре пренесу у Музеј и неки карактеристични стубови од углачаног мрамора у разним бојама, са њиховим подножјима, капителима и другим орнаментисаним, каткад и с грчким натписима исписаним камењем, које се још налази расуто по површини у ископинама Пустограда и по дворишту Команде места код станице Градско; а требало би и довршити откопавање тога знаменитог старог града, кога су Немци само у главном откопали, а многи детаљи остали су још под земљом“.⁹³⁹

Да би се ишта више урадило о том питању, Грујић моли за финансијску потпору Музеја. Овакви апели Грујића у дописима су чести и односе се на молбу да се Историско-

потпуности уродила плодом и да је надвратник који је био у лошем стању приликом скидања или транспорта уништен.

⁹³⁶ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 58, од 12. августа 1922. године. Министарству просвете уметничко одељење.

⁹³⁷ ОРГ МП. 1521. Историско-Археолошки Музеј у Скопљу, Бр. 19 и 20, од 20. XII 1921. године. Господину пуковнику Милану Недићу. Нацрт дописа.

⁹³⁸ ОРГ МП. 1521. Српска Гимназија, бр. 690, од 16. IX 1921. г. Извештава се о садашњем стању откопина у селу Градском код Велеса. У извештају се наводи да је претходне године на том место било два до три квадратна метра мозаика, а данас једва 10 до 15 квадратних сантиметара. ОРГ МП. 1521. Министарство Просвете Краљевине СХС, Уметничко Одељење, У. Бр. 2275, од 21. септембра 1921. г. Молба да се управа Музеја заинтересује за ову ствар.

⁹³⁹ АЈ, 66-6461092. Историско-Археолошки Музеј, Ад. Бр. 15, од 11. октобра 1921. године. ОРГ МП. 1521. Руком писан сличан текст претходно цитираном.

археолошком музеју новчано помогне како би могао да обезбеди основна приручна средства за „скидање копија у гипсу, те скидање и преношење фресака и мозаика, ископавање и откопавање предисториских, историјских класичних и средњовековних византијских и српских старина итд“.⁹⁴⁰

Из наведених примера можда би се погрешно могао донети закључак да је Грујић био самоуки археолог које је био добро упознат са постулатима те науке, али није био укључен у савремене токове исте. Међутим, сачувани архивски документи сведоче да је он не само био упознат са археолошким начелима, већ су га и савременици препознавали као таквог. Наиме, на првом послератном састанку југословенских археолога који је одржан у Добрни 27. августа 1922. године Грујић је изабран за члана ширег одбора који је опредељен за припремање Конгреса југословенских археолога и историчара који је требало да се одржи у Сплиту 1924. године.⁹⁴¹ Нисмо утврдили али може се претпоставити да је овом састанку присуствовао и Радослав Грујић. Поред њега у организациони одбор ушли су и његови ранији и каснији познаници: професор Фердо Шишић и његов потоњи сарадник и колега Владимир Ткалчић. Грујић је званично позван да присуствује и скупу археолога који је одржан од 7. до 11. октобра 1922. године у Београду.⁹⁴² Сачувана су архивска документа која потврђују да је Грујић присуствовао овом скупу.⁹⁴³ Не запостављајући чињеницу да је једно од основних Грујићевих занимања била професорска служба, јасно је зашто смо у његовој оставини на више места наилазили на различита упутства намењена подучавању повереника Музеја, његовим студентима или пак члановима Скопског научног друштва приликом одласка на терен. Један од значајнијих сачуваних докумената јесте онај насловљен са „Упутство за историјско-археолошка испитивања Јужне Србије“. Грујић у њему систематизује упутства у око стотинак одредница и за сваку даје кратко појашњење:

„Најбоље је лично отићи у село и тамо окупити људе. Треба из сваке групе кућа у једном селу позвати најмање по 3 човека и замолити их да тачно кажу како се зове њихово село, да ли му је таково име од памтивека или су се у пређањем времену друкчије звали; да ли и друга села тако зову њихово име, а нарочито како га зову Турци или Арнаути или Власи. Имају ли засеоке или махале.“⁹⁴⁴

Даље истиче да је потребно испитати у Јужној Србији:

„старе камене мостове, округло глатко камење са натписом, градишта, рађено камење (плоче или цели саркофази), статуете, стубови са орнаментима, мале металне плоче с латинским натписима, водоводе, украсе, фигурине, римску циглу, новац, предања о грчким и бугарским царевима, цркве, црквишта, манастиришта, старе цркве, дрвене црквице, пештере, црквене утваре, старе иконе, рукописне књиге, стара хришћанска гробишта, предања о биткама и бојним пољима, старовременско оружје ископано из земље, пушта селишта, трговина, занати и индустрија, баштованско и земљоделско

⁹⁴⁰ АЈ, 66-646-1092. Управа Историско-Уметничког Музеја, Бр. 27, од 14. септембра 1921. године.

⁹⁴¹ ОРГ МП. 1522. Записник о састанку југословенских археолога у Добрни дана 27. августа 1922. На овом скупу је расправљано између осталог о стварању јединственог удружења југословенских археолога. Такође је предложено да се 1923. године у Београду одржи скуп археолога.

⁹⁴² ОРГ МП. 1522. Краљевина СХС, Народни Музеј, Бр. Службено, Господину др Радославу Грујићу, проф. Унив., Скопље. У позивници се наводи да је позван на основу одлуке донете на састанку археолога у Добрини.

⁹⁴³ ОРГ МП. 1522. Краљевина СХС, Народни Музеј, Бр. 432, од 29. 9. 1922. год.

⁹⁴⁴ ОРГ 1359. Белешке Радослава Грујића. стр. 1–7. Упутства за историско-археолошка испитивања Јужне Србије. Документ је у рукопису и без датума.

биље, границе епархијске; за градове је потребно покупити сва предања, турска здања, развалине старих тврђава, стари лонци од глине“.⁹⁴⁵

Грујићева брига о археологији и археолошким налазиштима била је вишеструка и мултидисциплинарна. Имала је механизме хитног и превентивног деловања, не занемарујући притом систематску заштиту у виду организовања тима стручњака чија је првенствена дужност била да се баве заштитом археолошких споменика и налазишта. Захваљујући великом интересовању и љубави према свим врстама старина Грујић је дошавши у крајеве Јужне Србије успео и да стекне веома добар преглед стања археолошких локалитета на овим просторима. Он неретко истиче да су Турци небројено наших споменика порушили, попалили, опљачкали, записе и живопис уништавали, грађу разнели, грађевине претварали у џамије или их преименовали, али да је велика штета што када је реч о археолошким локалитетима у

„[...] Старој Србији и Македонији велики број тих старина и данас пропада на тај начин, насилним уништавањем или развлачењем грађе са рушевина њихових од стране Турака и Арнаута. За пример навешћу цркву Св. Марка у близини Пећке Патријаршије. Ту су цркву Арнаути сасвим порушили и грађу развукли тако, да су јој и темеље раскопали и камен разнели и једино још по рововима где су темељи лежали може судити [шта је остало од] те цркве, за коју предање вели да ју је зидао Св. Сава.“⁹⁴⁶

Иако је све то било урађено пре 30 година од тренутка Грујићевог запажања, од свих остатака цркве „пећки калуђери једино су успели да кришом спасу два камена дела“ од којих је један био „горњи камени перваз цркв. врата богато орнаментисан“, а други „фрагмент камена плоча од белог мрамора, која је жљебљен, а у виду једне орнаментисане звезде, и ту су жљебови испуњени каменовима од две боје интерсија, каквим је плочама црква била поплочана“.

„[...] Као други пример наводимо Студеницу Хвостанску, која је до пре 30–35 г. била прилично цела и ако у рушевинама, а до данас су јој готово сву грађу разнели Арнаути, сигурно по угледу на једног (мутесарифа) пећског, који је све украсне делове те цркве, стубове, [...] орнаментисане тесанике, било и обично обрађено камење пренео у Пећ, да себи амам сагради.“⁹⁴⁷

Као трећи пример, Грујић наводи случај манастира Светих Арханђела, о коме ће бити речи у посебном делу овог поглавља.

У међуратном периоду рада у Скопљу Радослав Грујић је био сведок великих промена које су се одигравале нарочито у архитектури града. Скопље се када је реч о становништву у том раздобљу скоро удвостручило, што је за последицу имало то да су изграђени бројни репрезентативни јавни и приватни објекти. Зато он пише Градском општинском суду наводећи да се у Скопљу врше разна копања и раскопавања због зидања нових зграда и да се у случајевима када се нађу археолошки предмети и ископине одмах исте треба пријавити Историјско-археолошком музеју.⁹⁴⁸ Он пише:

„У планинским долинама ретко се срастају антички остаци, већином су то средњевековни. Али су сада и по равницама развалине многих великих градова изчезле, јер су на место њихову подигнути нови, та је стари материјал употребљен у оснивању нових зграда; те се само при копању, при изравњавању улица, при градњи

⁹⁴⁵ Исто.

⁹⁴⁶ ОРГ 1359. Белешке Радослава Грујића.

⁹⁴⁷ Исто.

⁹⁴⁸ ОРГ 1359. Белешке Радослава Грујића.

нових зграда појављују на свет дубоко под земљином површином остаци и зидови староримски, византијски, српски.⁹⁴⁹

Он том приликом даје упутства:

„-1- При нивелисању улица и при копању темеља за нове куће могу изаћи многи покривени драгоцени споменици. Многе склуптуре и орнаментисано камење. Стари саркофази често служе за чесме. У митрополитовом дворишту такав је један-хришћански.

-2- Све грађевине ма какве биле по доживљајима, по архитектури или конструктивном склопу, ма у каквом се стању се налазиле, ма колико да су изгубиле од своје првобитне вредности, оне с у опет драгоцене градиво за проучавање српске средњовековне културе већ и по томе што се у њима највидљивије опажа културни напредак народа. Све је то грађа коју треба што потпуније и што брижљивије прикупити. Треба пре свега: саставити списак што је могућно потпуније свих археолошких старина. Снимити прво грађевине којима прети опасност, па затим и друге. Најзад треба прибрату грађу, критички и верно не само грађу из чисте архитектуре, него и из живописа, орнаментике, пластичне и глатке у боји; снимити све остале објекте у грађевини који буду имали ма каквог значаја или уметничке вредности; прибрати податке за конструктивни склоп грађевина, зидну склуптуру.“⁹⁵⁰

Из дела текста у коме Грујић наводи да је потребно упознати поверенике са законом о чувању старина да је свака приватна иницијатива у откопавању забрањена, а нарочито употреба ископина као грађевинског материјала видимо да је ово написано приликом успостављања повереничке службе Музеја 1921. године.⁹⁵¹

Да Грујић није имао намеру да на себе у потпуности преузме вођење археолошких ископавања сведочи чињеница да у тренутку када Музеј почиње да добија иоле значајнију материјалну подршку, он покушава да успостави сарадњу са најуже специјализованим стручњацима ради обављања археолошких ископавања на простору Јужне Србије.

Бројна сведочанства за ово постоје већ од 1924. године, па све до Грујићевог одласка 1937. године. Међу првим археолозима са којима ће Грујић по овом основу успоставити сарадњу био је Никола Вулић. Ова сарадња дала је значајне резултате како по бројним археолошким налазиштима која су била предмет изучавања и ископавања, тако и по томе што су захваљујући истим фондови и збирке Историјско-археолошког музеја, а касније и Музеја Јужне Србије, значајно биле обогаћене, нарочито његов лапидаријум.

Прва нама позната сарадња успостављена на овај начин потиче из јуна 1924. године, када се Грујић обраћа Министарству просвете речима да се код села Чепигова у близини Прилепа „налазе развалине једног античког града са врло много грчко-римских споменика, статуа, натписа итд.“ те стога моли да се одобри ископавање на овом локалитету Николи Вулићу који је изјавио да је спреман да током летњег распуста врши ископавања, у исто време молећи да се за те намере одобре средства у износу од 10.000 динара на име кредита који су Музеју одобрени по буџету за 1924/25. годину.⁹⁵² Изгледа да одобрена средства нису била довољна, па је тражена додатна финансијска помоћ,⁹⁵³ што је и одобрено.⁹⁵⁴ О ископавањима

⁹⁴⁹ Исто.

⁹⁵⁰ ОРГ 1359. Белешке Радослава Грујића. Омотница 1.

⁹⁵¹ ОРГ 1359. Белешке Радослава Грујића. Омотница 2.

⁹⁵² АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 21, од 1. јуна 1924. год. У тексту се наводи и да ће сви пронађени предмети бити пренесени у Историјско-археолошки музеј.

⁹⁵³ АЈ, 66-646-1092. Уметничком одељењу, од 3. новембра 1924. г. Др Н. Вулић.

и истраживањима која су спроведена током ове године детаљно је извештавала и тадашња дневна штампа.⁹⁵⁵ Од ове године једна од сталних ставки буџета Музеја биће одређена за археолошка ископавања и у просеку ће износити између 10.000 и 20.000 динара.⁹⁵⁶

На овим истраживањима и ископавањима Николу Вулића ће најчешће пратити учитељ Милован Кокић који касније постаје службеник Музеја Јужне Србије. У зависности од потреба археолошких истраживања ангажовано је од 20 до 30 радника. Сама истраживања могла су се одвијати и током лета, а конципирана су на широком подручју; тако је током 1926. године било предвиђено да се истраже археолошки локалитети „у области од Прилепа до Битоља и Охрида с једне и Велеса, Кавадарца и Ђевђелије с друге стране“.⁹⁵⁷

Да ово није био усамљен пример већ да се је Грујић снажно залагао да се на истраживањима простора Јужне Србије ангажују најбољи научници сведочи допис из 1926. године.⁹⁵⁸ У њему Грујић наводи да је област Јужне Србије врло мало испитана када је реч о преисторијском периоду и да је дужност Музеја да крене у том правцу: „Стога је потписани ступио у преговоре са нашим најбољим стручњаком за ту грану науке, Госп. Др. Милојем Васићем“ који је прихватио да предузме научну археолошку експедицију, у сврху проучавања преисторијских налазишта у „пограничним областима са Грчком, где су за време окупације 1916–1918. Немци и Бугари почели били ископавања и истраживања“.⁹⁵⁹ На основу тражења Министарства да управа Музеја разјасни за које тачно археолошке активности се предвиђа кредит, видимо да су предмет истраживања били тумулуси којих је у том тренутку било доста у овим крајевима, али су их сељаци услед обраде земљишта раскопавали и уништавали, па су они убрзано нестајали.⁹⁶⁰ Министарство је одобрило пројекат за ангажовање др Васића и издвојило новчана средства у износу од 15.000 динара.⁹⁶¹

Ископавања Манастира Светих Арханђела код Призрена

По ослобођењу Србије, на таласу полета који је наступио у ослобођеним крајевима, јављала се иницијатива да се славна српска средњовековна историја после дугог времена затирања и ропства у што већој мери изнесе на видело. У овом периоду појављују се бројне иницијативе за спровођење археолошких ископавања. Нека од њих су вршена под покровитељством и надзором државе од признатих археолога и професора тог времена, попут Милоја Васића или Николе Вулића, који је у сарадњи са Музејом Јужне Србије у међуратном периоду обавио највећи број ископавања на просторима јужних крајева. Међутим, у овом периоду бројни су случајеви када услед приватне иницијативе покушавају изводити археолошки радови на одређеним локалитетима. У неким случајевима ове иницијативе спроводиле су одређене институције које нису биле непосредно оспособљене за ту врсту истраживања, али су имале одређене капацитете, на првом месту заинтересованост свог кадра – попут професора и учитеља школа, који су спроводили одређена археолошка ископавања.

⁹⁵⁴ АЈ, 66-646-1092. Министарство Просвете Краљевине СХС, Уметничко Одељење, У. Бр. 2900, од 4. новембра 1924. год.

⁹⁵⁵ „Ископавања у Јужној Србији, Трагови римског града код Прилепа, Скопски музеј обогаћен многобројним прилозима“, *Време*, недеља 21. септембар, 1924. год.

⁹⁵⁶ ОРГ МП. 1487. Контролник примања и издавања Историјско-Археолошког музеја у Скопљу. Поред овога у фондовима АЈ, 66-646-1092, АЈ, 66-331-560 и ОРГ МП. налази се више нацрта буџета који о овоме сведоче.

⁹⁵⁷ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Ад. Бр. 96, од 30. маја 1926. године.

⁹⁵⁸ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, бр. 136, од 30. јуна 1926. године.

⁹⁵⁹ Исто.

⁹⁶⁰ АЈ, 66-646-1092. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 169, од 16. јула 1926. године.

⁹⁶¹ АЈ, 66-646-1092. У. Бр. 417, од 23 јула 1926. год. Концепт. Историско-Археолошким Музеју.

Ово је у неким случајевима рађено самоиницијативно, а неки пут и са прећутном сагласношћу државе која у том тренутку није имала довољно ни научних ни материјалних ресурса да их сама спроведе. Нажалост, у овом времену било је и оних који су оваква ископавања вршили на првом месту ради стицања материјалног богатства и који су таквим својим деловањем наносили највећу штету.

Манастир Светих Арханђела код Призрена, као задужбина најзначајнијег српског средњовековног владара првог српског цара Душана Силног, изазивала је и дивљење не само у тренутку изградње већ и после њеног рушења. Прва позната ископавања Светих Арханђела вршена су у време бугарске окупације током Првог светског рата.⁹⁶² На основу Грујићевих бележака знамо да су у манастиру Светих Арханђела Бугари откопали два бунара, један пред олтаром и други у средини цркве.⁹⁶³ По завршетку Првог светског рата и ослобођења, ископавања Светих Арханђела нису вршена по одобрењу и уз учествовање државних власти већ „приватном иницијативом стручњака 1923. године вршена су ископавања код овога манастира и том приликом пронађене су извесне фреске и мермерне плоче [...]“.⁹⁶⁴ Ископине Светих Арханђела помиње Грујић у свом допису Министарству просвете од 30. октобра 1923. године, где пише да је „приликом познатог неовлашћеног покушаја откопавања знаменитих развалина чувене задужбине цара Душана Св. Арханђела код Призрена – ископани су, као што сам из Призрена обавештен, многи орнаменти у мрамору и један део чувеног призренског мозаик патоса“.⁹⁶⁵ У Грујићевим белешкама наводи се податак да су гимназијалисти откопавали на истом и оближњем месту где су раније и Бугари вршили откопавања.⁹⁶⁶ Да не би даље „пропадали и развлачили се делови“, он предлаже да оде на само место и утврди шта треба учинити са откопаним деловима фресака и мозаика, да се даље не руинирају. Исто тако предлаже да се сви ископани предмети пренесу у Музеј у Скопљу.⁹⁶⁷ Министарство просвете усвојило је Грујићев предлог да отпутује у Призрен и обави преглед ископавања која су тамо вршена, као и да све ископане предмете који имају музејску вредност пренесе у Скопље.⁹⁶⁸

Независно од овог Министарски савет Краљевине Југославије разматрао је питање покретања ископавања манастира Светих Арханђела 4. новембра 1923. године и том приликом одобрио је кредит у износу од 100.000 динара, како се у документу наводи, првенствено за откопавање гроба цара Душана и слична друга истраживања.⁹⁶⁹ Овај кредит није реализован јер „одређено лице г. Станоје Станојевић, професор Универзитета није изузео одређену суму новца, те се тако отворени кредит угасио“.⁹⁷⁰

⁹⁶² Радослав Грујић, „Откопавање Светих Арханђела код Призрена“ (Прелиминарни извештај), *Гласник СНД*, Књига III, Скопље 1928, 239–274.

⁹⁶³ ОРГ Откопавање Светих Арханђела. Коверта „Записи и примедбе о архитектури“.

⁹⁶⁴ АЈ, 69-153-234. Министарство Вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 643, од 25. јануара 1927. године.

⁹⁶⁵ АЈ, 66-331-560. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 129, од 30. октобра 1923. године, Министарству просвете Радослав Грујић.

⁹⁶⁶ ОРГ Откопавање Светих Арханђела. Коверта „Записи и примедбе о архитектури“.

⁹⁶⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Историско-Археолошки Музеј Бр. 129 од 30. октобра 1923. године, Министарству просвете Радослав Грујић. АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 8331, од 5. децембра 1923. године.

⁹⁶⁸ ОРГ МП. 1523. Министарство просвете Краљевство СХС, Опште одељење, П. Бр. 8331, од 12. новембра 1923. год. Историско-Археолошком Музеју у Скопљу. У својим истраживањима нисмо дошли до сазнања да ли је и шта том приликом пренето за Скопље.

⁹⁶⁹ АЈ, 69-153-234 Министарство Вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 10899, од 8. јула 1924. године.

⁹⁷⁰ Исто.

Грујић је 1924. године боравио у Призрену као изасланик Министарства просвете приликом полагања матуре призренских гимназијалаца. Изгледа да је изасланик за матуру у Призрену био и 1925. године.⁹⁷¹ Не треба сметнути са ума да се у документима уочава да је Грујић врло често теренски рад и своје изасланство на школској матури усклађивао, јер се поклапају и време и место ових дужности које је обављао. На основу архивских докумената јасно је да то није у свему била случајност, јер је сам Грујић имао доста утицаја на то у ком ће месту бити изасланик. Свакако, треба узети у обзир могућност да је Грујић инсистирао на свом одласку у изасланство за Призрен, како би се упознао не само са локалитетом Светих Арханђела већ и са другим бројним средњовековним српским црквама и манастирима који су били у непосредној близини.⁹⁷²

Ископавања Светих Арханђела била је жеља „највиших фактора у држави“ па је 1924. године поново покренуто питање откопавања истих и у ту сврху је била образована комисија коју су чинили Станоје Станојевић, др Владимир Ћоровић, др Драгутин Анастасијевић и др Дамаскин Грданички.⁹⁷³ За потребе откопавања покренуто је питање одобравања новог кредита у износу од 100.000 динара.⁹⁷⁴ Иницијатива за откопавање манастира Светих Арханђела није била само последица великог националног буђења које је наступило у крајевима тадашње Јужне Србије по њиховом ослобођењу и великог историјског значаја ове царске задужбине. Ова иницијатива била је од велике важности за тадашњу државу, која је имала амбиције да се што више веже за период српског царства, а и сам тадашњи краљ Александар I Карађорђевић оправдано је претпостављао да се у рушевинама манастира налази гроб цара Душана, једног од најзначајнијих српских владара, па је његовим откопавањем желео да подигне кредибилитет владајуће династије на виши ниво. По самој „изричној“ жељи краља Александра Карађорђевића, радови на откопавању је требало да се врше што интензивније „да би били завршени до 29. августа 1924. године, када би се по повратку са пећке прославе одржао парастос на самом гробу цара Душана и по могућству сумирали резултати ископавања“.⁹⁷⁵ Овај наум није спроведен у дело, а и сам кредит за ове послове није одобрен тако да до интензивнијих радова тада није ни дошло.⁹⁷⁶

Са доста сигурности можемо закључити да је Грујић пратио догађаје и прикупљао податке који су могли бити у директној и индиректној вези са историјом и положајем Светих Архангела, као и онога што се налази затрпано и пре самог започињања ископавања.⁹⁷⁷

⁹⁷¹ ОРГ 1335. Призренска Гимназија, Краљевина СХС, бр. 384, 23. V 1924; ОРГ 1333. Писмо које је Радославу Грујићу упутио Ст. Симић, 1. маја 1927. године. О овим ископавањима: Миодраг Јовановић, „Призренски гимназијалци и археолошка ископавања манастира Свети Архангели код Призрена 1923. године“, Косовско-метохијски зборник 2017, 121–130.

⁹⁷² ОРГ 1351 Историско-Археолошки Музеј, бр. 28, од 12. јуна 1924. године. Господину команданту Косовске Дивизије у Приштини. Свој боравак у Пећи Грујић је искористио да би четири римска надгробна споменика из 2. и 3. века, који су се налазили у пећкој касарни, пренео у Историјско-археолошки музеј у Скопљу.

⁹⁷³ АЈ, 69-153-234. Министарство Вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 10899, од 8. јула 1924. године, Министарству финансија. Из дописа је јасно очекивање да кредит што пре буде одобрен, како би одређена комисија отпочела свој деликатни посао и благовремено га завршила.

⁹⁷⁴ АЈ, 69-153-234. Министарство Вера, Краљевина СХС, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 4404, од 24. VII 1924. године.

⁹⁷⁵ АЈ, 69-153-234. Министарство Вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 14622, од 12. августа 1924. године. Министарству финансија.

⁹⁷⁶ АЈ, 69-153-234. Министарство Вера Краљевине СХС, Краљевина СХС, Министарство финансија, Д. Р. Бр. 40522, од 7. априла 1925. године, Министарству Вера.

⁹⁷⁷ ОРГ 1355. Записник од 13. априла 1925. године, У Канцеларији Духовног Суда Епархије Нишке. У овом записнику са исказом Стеване С. Марковић говори се о старици Кани која је по наводима исказа била доста поштована, а која је у више наврата имала сновиђења о томе где је и шта све закопано у порушеним остацима

Грујић је више пута писао које све методе је потребно примењивати када је реч о проучавању одређених локалитета, посебно о прикупљању усмених података од локалног становништва о легендама које су се преносиле о самом манастиру, јер ти подаци у себи врло често могу имати и историјске тачности, па их је највероватније предузимао по околним насељима и пре почетка ископавања.⁹⁷⁸

Питање ископавања Светих Арханђела покренуто је поново почетком 1927. године када тадашњи министар вера одређује: „[...] да би се дошло до истине по могућству пронашао гроб Цара Душана, као један од наших највећих владара, налазим, да би ово требало поверити Др. Радославу Грујићу, управнику Историско-Археолошког Музеја у Скопљу, на шта је Министар Просвете под П. Бр. 356 од 20. I текуће године изволео дати свој пристанак, као и Др. Сими Поповићу, ректору Призренске Богословије, да у заједници приступе откопавању и проналажењу гроба Цара Душана.“⁹⁷⁹ Да је у процес откопавања остатака комплекса манастира Светих Арханђела била укључена и Српска православна црква „јер је у питању један објекат њене својине“ потврђује и само Министарство вера које наводи да је ректор призренске богословије др Сима Поповић у ствари био представник-делегат Цркве у комисији за откопавање Светих Арханђела.⁹⁸⁰

По доношењу ове одлуке Грујић је приступио припремама за ископавање и већ 2. маја путује за Призрен.⁹⁸¹ Како сам Грујић истиче, врло брзо се уверио да у том тренутку одобрени кредит у износу од 30.000 динара:

„није ни приближно довољан за откопавање централне грађевине у комплексу зграда велике задужбине цара Душана. Стога сам се обратио Господ. Министру Војске и Морнарице представком, да помогне ову акцију Госп. Министра Вера тиме, што ће дати извештај број војника за рад на откопавању задужбине царева. Господ. Министар војске љубазно се одазвао мојој представци и својим решењем од 28/V. [1]1927, Пов. Каб. бр. 73, ставио ми је на расположење, у ту сврху, 30 војника из призренског гарнизона. Доцнијим решењем М. В. бр. 8879 отворен је био, за исту сврху, и кредит од 25.000 дин. Тако сам, захваљујући помоћи Министарства Вера и Војске, био у могућности да откопам не само централну цркву манастира Св. Арханђела са гробом цара Душана и зетског господара Страцимира (Саве) Балшића, него и једну капелу у доњем и једну у горњем манастирском граду – Вишеграду, као и да извршим главну сондажу целокупног терена, који обухватају развалине доњег и горњег града манастира Св. Арханђела.“⁹⁸²

манастира и околини задужбине цара Душана. ОРГ Откопавање Арханђела. У овој кутији се налази више докумената о прибележеним легендама у вези са манастиром Св. Арханђела.

⁹⁷⁸ ОРГ 1355. Краљевина СХС, Среза Шарпланинског, бр. служ., од 22. VII 1927. године. Овде се цитира документ који је наредба жандарима да Грујићу изађу у сусрет приликом теренских истраживања.

⁹⁷⁹ АЈ, 69-153-234. Министарство Вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 643, од 25. јануара 1927. године. За потребе ископавања Министарство вера одобрило је кредит у износу од 30.000 динара. АЈ, 69-153-234. Министарство Вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 2132, од 28. фебруара 1927. године, Рачуноводству Министарства вера.

⁹⁸⁰ ОРГ 1355. Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 16237, од 3. децембра 1928. године, Деканату Филозофског факултета.

⁹⁸¹ ОРГ Откопавање Светих Арханђела. Рачун, нацрт извештаја о утрошеним средствима. У овом документу наводи да је на пут кренуо 2. 5. а вратио се 4. 5. 1927. године.

⁹⁸² ОРГ 1355. Господине Министре, Нацрт извештаја Радослава Грујића Министру вера поводом утрошених кредита за ископавање Св. Арханђела код Призрена. Извештај није датиран, али се на основу садржаја може датирати у период зимских месеци с почетка 1928. године (најшире датовање период јануар–март 1928. године). Извештај се односи на средства утрошена до 22. 12. 1927. године, о чему сведочи изјава: „[...] а да се то изведе ваља одмах на пролеће.“ ОРГ 1355 Министарство вера Краљевине СХС, П. О В. Бр. 15536, од 14. децембра

Припремни радови су подразумевали фотографисање локалитета и набавку посебног грађевинског алата за потребе откопавања, прибављаног са разних страна: нешто на основу кредита или уступањем на коришћење.⁹⁸³

Сам Грујић на локалитет је изашао 28. 5. 1927. године и биће на терену пуна три месеца, до 29. 8. 1927. године.⁹⁸⁴ Своју улогу у овом послу описао је на следећи начин:

„Сви радови вршени су под надзором и директивом мојом. О целокупном раду и налажењу сваког појединачног архитектонског, скулптурног, живописног и других објеката, вођен је тачан дневник са означењем времена, места и предмета наласка. Сви нађени објекти добили су своје бројеве, да могу послужити за потпуно стручна и научна проучавања и онима који нису учествовали при ископавању њиховом. Фотографски снимци и цртежи рађени су такође са истом прецизношћу и пружају верну слику целокупног рада на ископавању – од изгледа терена пре ископавања до изгледа његова после извршених радова.“⁹⁸⁵

Пре него се почело са ископавањима урађено је премеравање и техничко снимање ситуационог плана целог терена. Снимање је обавио инжењер А. Шмит са картографом Н. Гридином. Откопавања на локалитету започета су 6. јуна 1927. године.⁹⁸⁶ Од тога дана започело је и вођење дневника ископавања.⁹⁸⁷ Први непосредни сарадници на ископавању Грујићу били су Михајло Грбић, у том тренутку кустос Музеја Јужне Србије, и Мирко Јовановић, професор Призренске богословије.⁹⁸⁸ Прве уписе у дневник ископавања унео је Грбић и он ће водити дневник од 6. 6. до 14. 6. 1927. године.⁹⁸⁹ Највећи део сачуваног дневника ископавања водио је Мирко Јовановић од 14. 6. па све до 8. 8. 1927. године. Из бележака у дневнику да су рад започели на западној страни храма, у очекивању да нађу прочеље храма, јасно је да целокупни локалитет није био прекривен земљом, већ су одређени делови зидова манастира и цркве Светих Арханђела у том тренутку били видљиви. Како су првог дана ископавања открили прочеље храма „које стоји у вези са осталим сада већ откривеним зидом“, потврђује се закључак да су одређени делови зидова били још раније

1927. године. У овом допису министарства Грујићу тражи се да поднесе извештај о радовима на ископавању у што краћем року.

⁹⁸³ ОРГ 1355 Краљевина СХС, Грађевинска дирекција, бр. 4575, од 6. јуна 1927. године у Скопљу, Министарство грађевина, бр. 14694/27. године.

⁹⁸⁴ ОРГ Откопавање Светих Арханђела. Рачун, нацрт извештаја о утрошеним средствима.

⁹⁸⁵ ОРГ 1355. Господине Министре, Нацрт извештаја Радослава Грујића Министру вера поводом утрошених кредита за ископавања Св. Арханђела код Призрена.

⁹⁸⁶ Р. Грујић, „Откопавање Светих Арханђела код Призрена“ (Прелиминарни извештај), *Гласник СНД*, Књига III, Скопље, 1928. година, стр. 239–274. ОРГ 1355. Откопавање Светих Арханђела код Призрена, нацрт руком писан извештај. ОРГ 1355. Нацрт извештаја Радослава Грујића Министру вера поводом утрошених кредита за ископавања Св. Арханђела код Призрена.

⁹⁸⁷ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 1 и Свеска 2.

⁹⁸⁸ ОРГ 1355. Нацрт извештаја Радослава Грујића Министру вера поводом утрошених кредита за ископавања Св. Арханђела код Призрена. Грујић наводи да су му у прво време у стручном надзору радника помагали Миодраг Грбић, а после Миодраг Јовановић. За ректора Призренске богословије Симеона Поповића пише да му је помагао у пословима администрације.

⁹⁸⁹ ОРГ 1333. Народни Музеј Београд, Писма упућена Радославу Грујићу од стране Владимира Р. Петковића од 4. IX 1927. године и од 24. X 1927. године. Из првог писма сазнајемо да је Грбић већ у Београду и да тражи продужење рада у Народном музеју још три месеца, а Петковић констатује: „[...] он Вам сада не може бити користан за рад изван Музеја.“ У другом писму обавештава Грујића да је предложио да се Грбић премести на рад у Народни музеј у Београду. Он између осталог истиче да је то и учинио зато што се „Г. Грбић не жели ни по коју цену остати тамо“. На основу преписке између Грујића и Грбића види се да се сам Грујић заузимао за његов долазак за Скопље, али да је Грбић имао жељу да се чим су то могућности дозволиле, врати се у Београд.“ Остаће у добрим односима са Грујићем и после напуштања Музеја Јужне Србије.

раскопани.⁹⁹⁰ У првим данима откопавања било је 30 ангажованих војника, да би им се од 14. јуна придружили и радници који су били из Призрена и околине. Обично су на ископавањима радила 30 војника, а када је реч о најамним радницима, њихов број се кретао од неколико па до 28 радника.⁹⁹¹

Сама ископавања пратиле су разне организационе потешкоће. Сливит је пример проблема који је настао због одлагања шута и земље насталог приликом рашчишћавања и ископавања локалитета. Земља која је ископавана одлагана је у корито реке Бистрице,⁹⁹² у непосредној близини манастирских остатака, и тиме се затрпавало само корито реке, при томе правећи вештачку брану. Ово је изазивало бојазан да би приликом неке веће бујице та вештачка брана могла да угрози и саму варош Призрен.⁹⁹³

Грујић је током ископавања често сам вршио снимања.⁹⁹⁴ Из Скопља је допутовао цртач Географског института Борис Шпара који је цртао све важније делове фресака, пода и мраморних украса.⁹⁹⁵ Повремено су од ископаних делова били на лицу места састављени и рестаурисани елементи камене пластике.⁹⁹⁶ Током откопавања зидова наилазили су на очуване делове фреско-сликарства. У неким случајевима фреске нису до краја раскопаване да се не би изложиле убрзаном пропадању, а у одређеним случајевима су у потпуности откопаване и физички заштићиване од штетних атмосферских утицаја. Међутим, већ половином јула из Београда ће допутовати сарадник за скидање фресака.⁹⁹⁷ Грујић у свом извештају наводи да је за потребе отисака у гипсу позван из Београда стручњак, вајар Луђек Хавелка који је највероватније ангажован на скидању остатака фресака са зидова.⁹⁹⁸

Ужи појас око цркве био је рашчишћен већ 21. 7. 1927. године. Тих дана започето је копање јама испод пода цркве у пределу за који се претпостављало да је место светог престола. Приликом ископавања јаме наилазили су на животињске зубе и делове костију, као и на остатке старије грађевине, претпоставља се византијске, на чијем су месту подигнути Свети Арханђели.⁹⁹⁹ На зидове мале цркве Светог Николе наилазе 20. 7. 1927. године.¹⁰⁰⁰

Ископавање манастира био је и значајан друштвени догађај за људе из тог краја. На дан славе манастира Светих Арханђела Михајла и Гаврила којима је храм био посвећен 26. јула, окупило се мноштво народа који је сазнао за откопавање Душанове задужбине. Како је забележено у дневнику, откопавање задужбине цара Душана изазивало је буђење националне свести људи у овим крајевима. Обележавању славе цркве на ископинама присуствовали су бројни сељаци из Средачке жупе и сељанке које су биле обучене у своје живописне ношње. Грујић је искористио ту прилику да их фотографише, као и да свима који су били

⁹⁹⁰ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска I, 6. VI 1927.

⁹⁹¹ Исто. Свеска 1, 1. VII 1927. године. Већином су то били радници из села Јабланица. ОРГ 1355. Извештај Р. Грујића. Наводи да је на ископавању било ангажовано 28 радника.

⁹⁹² ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 1, 15. VI 1927. године.

⁹⁹³ ОРГ 1355. Суду Општине Призренске од 23. јула 1927. године.

⁹⁹⁴ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 1, 8. VII 1927. године.

⁹⁹⁵ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 1, 9. VII 1927. године.

⁹⁹⁶ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 1, 11. VII 1927. године. Том приликом „рестаурисан“ је грифон који је нађен у близини места царских двери.

⁹⁹⁷ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 1, 11. VII 1927. године.

⁹⁹⁸ ОРГ 1355. Нацрт извештаја Радослава Грујића Министру вера поводом утрошених кредита за ископавања Св. Арханђела код Призрена.

⁹⁹⁹ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 12, 1. VII 1927. године. Комаде црепова налазили су на око 1 м дубине.

¹⁰⁰⁰ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 1, 20. VII 1927. године.

заинтересовани пружи објашњења о самом манастиру. Празник и слава манастира је, како је забележено, свечано прослављен у игри и весељу.¹⁰⁰¹

Током ископавања Грујић је вршио и одабир најлепших комада фресака: најкарактеристичније и најбоље уломке издвајао је ради састављања у гипсној основи у што већу целину.¹⁰⁰² Када је већим делом завршено откопавање мале цркве Св. Николе, 6. 8. 1927. године започето је ископавање горњег града Вишеграда.¹⁰⁰³ Нажалост, сачувани дневник ископавања уредно је водио Мирко Јовановић све до 8. 8. 1927. године бележећи на наведени датум да је због здравствених прилика приморан да престане даљи рад на откопавању, те овим и завршава дневник ископавања.¹⁰⁰⁴ Нажалост, други дневник који би наставио да бележи ископавања нисмо пронашли, а свакако да би он био од великог значаја за праћење даљег тока ископавања. Нарочито би осим самих радова на терену били и занимљиви подаци о томе шта је тачно те године пренето за Скопље, а шта евентуално остало *in situ* или у Призренској богословији. На ова и бројна друга питања нема непосредних одговора и сведочанстава.

Грујић је током ископавања, као и скоро целог свог живота, стално био презаузет. У жељи да уради и постигне што више за што краће време, радио је паралелно и по неколико послова. Тако је у истом тренутку док је ангажован на ископавањима био и изасланик на матури у Призренској гимназији и прегледа чланке и врши њихову коректуру за нови број *Гласника Скопског научног друштва*.¹⁰⁰⁵ Он сам је био задовољан како су ископавања текла и бележи да напредују лепо и да има врло занимљивих налаза.¹⁰⁰⁶ Како су ископавања одмицала, постајао је све више свестан богатства скулптуре којом је био украшен манастир, па каже:

„Грдна је штета што су Турци, кидајући тесано камење за Синан-пашину цамију, изломиле све дивне орнаменте скулптиране у мрамору. По до сада нађеним одломцима (око 500) види се да је била врло богата скулптура, богатија и лепша него у Дечанима.“¹⁰⁰⁷

У писму наводи да и саме раднике на откопавању интересује посао, нарочито када наиђу на по неки део скулптуре. Даље наводи да је све финије и ситније делове почео да преноси у Богословију, где му је једна учионица за то стављена на располагање. Завршава тиме што истиче да пожурјује посао како би откопавање светих Арханђела у 1927. години завршио у току лета. Последњи рачун на име трошкова ископавања исплатио је 22. децембра исте године.¹⁰⁰⁸ По завршеним радовима на ископавању у тој години Грујић је предао ископине на чување председнику Духовног суда, окружном начелнику призренском и председнику општине, са молбом да се постарају за даље чување откопанних рушевина. Наведени су се одазвали овој Грујићевој акцији и сазван је одбор најугледнијих призренских грађана, који је преузео бригу о чувању од даљег пропадања ископина. Уз њихову помоћ сви откопани зидови су наткривени дашчаним кровом ради заштите, а нарочито они делови на којима су се налазиле још увек нескинуте фреске. Полицијском одредбом ископине су

¹⁰⁰¹ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 2, 26. VII 1927. године.

¹⁰⁰² ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 2, 27. VII 1927. године.

¹⁰⁰³ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 2, 6. VIII 1927. године.

¹⁰⁰⁴ ОРГ Откопавање Св. Арханђела. Свеска 2, 8. VIII 1927. године.

¹⁰⁰⁵ ОРГ 1333. Писмо Радослава Грујића упућено супруги Милицы 18. VI 1927. године из Призрена.

¹⁰⁰⁶ Исто.

¹⁰⁰⁷ ОРГ 1333. Писмо Радослава Грујића упућено супруги Милицы 20. VI 1927. године.

¹⁰⁰⁸ ОРГ 1355. Нацрт извештаја Радослава Грујића Министру вера поводом утрошених кредита за ископавања Св. Арханђела код Призрена.

стављене под заштиту. На овај начин су откопани делови манастирског комплекса Светих Арханђела привремено заштићени до тренутка када буду завршена целокупна ископавања и направљена трајна заштита целог локалитета.¹⁰⁰⁹ У 1927. години Грујић је провео 100 дана на терену радећи на пословима припреме, ископавања и преношења ископаних објеката манастира Светих Арханђела код Призрена.¹⁰¹⁰ Грујић се трудио да у току његовог трајања ископавање искористи тако што ће обићи значајне манастире и црквишта на подручју Метохије. Тако је посетио бројне значајне манастире, цркве и црквишта. О истима је остављао разне записе на папирићима и основне податке. Користио је и помоћ локалних свештеника за преписивање записа и натписа у црквама у којима су они службовали.¹⁰¹¹

Доста је извесно да је у периоду од 6. 6. до 2. 7. Грујић био на ископавањима и директно пратио и руководио радовима.¹⁰¹² Он сам о томе није оставио неке систематизоване белешке. Сачувана је расута грађа у виду бележака писаних на различитим папирима брзописом. Илустрација за то јесте и један папир на коме је у виду кратке белешке Грујић сумирао шта је у горе наведеном временском интервалу којег дана откопано.¹⁰¹³ Како се гледало на Грујићева ископавања Светих Арханђела 1927. године, најбоље се види из писма др Владимира Петковића упућеног Грујићу:

„О Вашим ископавањима било је речи и у Комисији чији сам члан и ја, којој је поднео реферат г. П. Поповић и у нашем факултету по представци г. Васића. Ви сте могли очекивати, да ће бити критике, а и ја сам Вам предлагао још пре него што сте почели рад, да ископине не вршите без стручњака. Овако сте створили себи само већи број непријатеља јер могли сте Ви најправилније извршити ископавање, нико неће веровати, да је то тако, пошто се Ви до сада нисте бавили тим пословима.“¹⁰¹⁴

Грујић је највероватније почео да преноси сандуке са ископаним предметима већ крајем 1927. године, јер у једном документу наводи да је провео на путу три дана од 25. 11. до 27. 11. ради преноса ископаних објеката.¹⁰¹⁵ Свакако да је пренос ископаних предмета трајао у дужем временском интервалу, јер у документу који смо датирали у почетак 1928. године наводи да је „данас примио последњи транспорт од 33 сандука ископаних објеката – на сачување у Музеј Јужне Србије у Скопљу“.¹⁰¹⁶ Да је било потешкоћа закључује се на основу садржаја недатираног писма Мирка Јовановића у коме наводи да су последња три сандука утоварена и послата и да се тиме „свршила једна дуга и мучна ствар“.¹⁰¹⁷ Јовановић такође пише да се надлежни епископ после свог доласка из Београда доста променио и да је са њим у том тренутку могло да се сарађује, из чега се може расудити да премештај ископаних предмета није текао глатко и уз раду сагласност црквених власти.¹⁰¹⁸

Прва година ископавања Светих Арханђела није се по Грујића завршила лако и једноставно. Он ће од стране археолога Милоја Васића доживети не само оспоравање својих

¹⁰⁰⁹ Исто.

¹⁰¹⁰ ОРГ Откопавање Светих Арханђела. Рачун, нацрт извештаја о утрошеним средствима.

¹⁰¹¹ ОРГ Откопавање Светих Арханђела.

¹⁰¹² ОРГ Откопавање Светих Арханђела. Коверта, Вишеград-призренски.

¹⁰¹³ Исто.

¹⁰¹⁴ ОРГ 1333. Народни Музеј Београд, Писмо упућено Радославу Грујићу од Владимира Р. Петковића 24. 10. 1927. године.

¹⁰¹⁵ ОРГ Откопавање Светих Арханђела. Рачун, нацрт извештаја о утрошеним средствима.

¹⁰¹⁶ ОРГ 1355. Нацрт извештаја Радослава Грујића министру вера поводом утрошених кредита за ископавања Св. Арханђела код Призрена.

¹⁰¹⁷ ОРГ 1333. Писмо упућено Грујићу од Мирка Јовановића, недатирано, претпоставља се да је упућено почетком 1928. године.

¹⁰¹⁸ Исто.

археолошких ископавање већ ће од њега доживети да буде пријављен Савету Филозофског факултета у Београду¹⁰¹⁹, Ректору Београдског Универзитета¹⁰²⁰ и Министру просвете.¹⁰²¹ Милоје Васић 18. 10. 1927. године пише да је упознат са чињеницом да Радослав Грујић већ дуже време при скопском факултету ствара један историјски музеј. Наводи да је у предходној години и сам имао прилику да лично види „ембрион тог будућег музеја“.¹⁰²² Милоје Васић оштрим тоном пише да је сазнао о Грујићевим ископавањима Светих Арханђела и преносу пронађених артефаката у Скопље:

„Мора се без устезања рећи да је Г. Грујић својим откопавањем тих рушевина без потребне стручне помоћи, својим скидањем фресака, рушењем патоса и преношењем свих лакопокретних објеката у Скопље, дефинитивно омогућио стручњацима прикупљање података о тој грађевини на основу остатаке *in situ*.“¹⁰²³ Савет факултета донео је одлуку да проследи ову пријаву Ректору прихватајући Васићев став да Грујића треба пријавити и министру просвете који би морао да надзире овакве активности.¹⁰²⁴

Грујић почетком 1928. године планира да би ископавања целог терена у огради доњег манастирског града „ваљало наставити већ на пролеће, чим то временске прилике дозволе“.¹⁰²⁵ Мислио је да ће се несумњиво приликом даљих откопавања наћи доста објеката који могу послужити за што потпунију научну рестаурацију или реконструкцију целокупног изгледа манастира, предвиђајући да је за то потребно неколико месеци.¹⁰²⁶

Из писма које је Радославу Грујићу упутила супруга Милица запажа се да је почетком јула 1928. године он у Призрену.¹⁰²⁷ Грујић почетком септембра 1928. године долази у Призрен с намером да настави откопавања Светих Арханђела. Уместо професора Богословије Мирка Јовановића који због заузетости неће учествовати у даљим откопавањима, Грујић је за свог помоћника и надзорника радова на даљим ископавањима одабрао Светозара Димитријевића, „сиромашног а одличног и вредног студента последње године, за кога сам знао да ће поверени му задатак извршавати тачно и савесно“.¹⁰²⁸

Грујић 13. септембра 1928. године добија одговор од Команде Треће армијске области да ће му бити уступљено 30 војника за потребе откопавања, а да се за потребан алат обрати призренској општини. Што се тиче траженог превоза откопаних ствари, одговарају му да ће она бити вршена само у случају да се возила враћају из Призрена празна, и да не могу бити уступљена само за потребе ископавања.¹⁰²⁹

Приликом археолошких ископавања предмети су били одлагани на самом археолошком локалитету где услови и нису били баш најбољи, „па су стога надлежне власти Српске православне цркве, као правни сопственик нађених предмета, званичним путем

¹⁰¹⁹ АС, Г-208, Ф IV. Савету Филозофског факултета.

¹⁰²⁰ АС, Г-208, Ф IV. Господине Ректоре.

¹⁰²¹ АС, Г-208, Ф IV. Господине Министре.

¹⁰²² АС, Г-208, Ф IV. Савету Филозофског факултета.

¹⁰²³ АС, Г-208, Ф IV. Савету Филозофског факултета.

¹⁰²⁴ АС, Г-208, Ф IV. Краљевина СХС Уневерзитет у Београду, Филозофски факултет бр. 3023 20. окт. 1927.

¹⁰²⁵ ОРГ 1355. Нацрт извештаја Радослава Грујића министру вера поводом утрошених кредита за ископавања Св. Арханђела код Призрена.

¹⁰²⁶ Исто.

¹⁰²⁷ ОРГ 1332. Писмо, Милице Грујић од 17. VI 1928. године. Она у истом жали што не може да дође и придружи му се у Призрену.

¹⁰²⁸ ОРГ 1355. Министарству вера, Православно одељење. Нацрт Грујићевог одговора на тужбу коју је Сима Поповић поднео Министарству вера против Радослава Грујића.

¹⁰²⁹ ОРГ 1355. Команда Треће Армијске области, Пов. Ђ. Бр. 3788, од 13. септембра 1928. године.

затражиле помоћ од државе са којом би била подигнута зграда за смештај ових старина поред самог манастира Св. Арханђела“. Да је Српска православна црква сматрана и од других и од себе саме сопствеником свега оног што је ископано у Св. Арханђелима види се и на основу предлога који је упутило Министарство вера „Светом Архијерејском Синоду Српске Православне Цркве да се нађени предмети привремено сместе у Скопски Народни Музеј, док Српска Православна Црква на дође у могућност, да подигне зграду за смештај оваквих предмета“.¹⁰³⁰ Грујић пише: „Свети Архијерејски Синод актом својим Син. Бр. 811 од 17. маја 1928. године известио ме је да прихвата мој предлог, да се ископани објекти, нађени поред овог манастира пренесу и привремено чувају у Народном Музеју у Скопљу.“ У допису се на крају констатује: „Предмети би се имали предати по списку и на исте би прималац и одговорни чувар Музеја издао реверс Српској Православној Цркви.“¹⁰³¹ Ово сведочи да је трајни власник предмета била Српска православна црква, а да је њихов пренос за Скопље извршен као привремена позајмица Музеју Јужне Србије.

Ископавања у 1928. години завршена су крајем новембра или почетком децембра.¹⁰³² Предмети откривени током ископавања вршених у тој години пренети су највероватније крајем децембра.¹⁰³³ Грујић је вероватно и приликом ископавања предмета 1927. године наишао на отпор Цркве да они буду пренети у Скопље. То се јасно види и на крају његовог прелиминарног извештаја, из речи које су вероватно упућене онима који су сматрали да би откопане предмете требало чувати на самом месту ископа. „Оставити их тамо значило би предати их потпуној пропасти! [...] Само неопростиво незнање и несавесност могли би, под оваквим околностима, на лицу места оставити ископане драгоцене објекте пластичне декорације Светих Арханђела.“¹⁰³⁴

Свакако да ће овај различити став приликом ископавања кулминирати у сукобу до ког је дошло између Грујића и Симе Поповића, другог члана комисије и представника Цркве у истој. За отворени сукоб повод су била ископавања вршена у 1928. години. Само Министарство вера реаговало је на овај сукоб после негодовања представника-делегата Цркве Симе Поповића у виду извештаја који је он доставио Министарству у коме се тврди да су ископавања у овој години изведена без присуства делегата Цркве.¹⁰³⁵ Грујић је на ове оптужбе доста жустро реаговао наводећи да је почетком септембра када је дошао да ископава манастирске остатке отишао у Богословију у Призрену где је пред неколико сведока који су се ту затекли обавестио Симу Поповића о почетку ископавања. Даље истиче да Поповић у овој години није обављао своју дужност ни приближно онолико колико је то чинио претходне

¹⁰³⁰ АЈ, 66-331-560. Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 7193, од 14. јуна 1928. год. Господину Министру просвете.

¹⁰³¹ АЈ, 66-331-560. Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 7193, од 14. јуна 1928. год. Господину Министру просвете. Из дописа се види да услед недостајућих финансијских средстава није урађен објекат у близини ископина манастира Св. Арханђела где би се трајно чували ископани предмети, већ је као привремено решење изабрано да се пренесу у Скопље. Занимљиво је да се у овом допису напомиње да су ископавања вршили стручњаци др Миодраг Грбић, др Симеон Поповић и Мирко Јовановић. Тешко да Министарство вера није било упознато са радом Грујића на ископавањима, будући да га је оно само задужило да ради тај посао.

¹⁰³² ОРГ 1355. Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 16237, од 3. децембра 1928. године.

¹⁰³³ ОРГ 1355. Министарству вера, Православно одељење. Нацрт Грујићевог одговор на тужбу коју је Сима Поповић поднео Министарству вера против Радослава Грујића.

¹⁰³⁴ Р. Грујић, „Откопавање Светих Арханђела код Призрена (Прелиминарни извештај)“, *Гласник СНД*, Књига III, Скопље, 1928, стр. 274.

¹⁰³⁵ ОРГ 1355 Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење, В. Бр. 16237, од 3. децембра 1928. године.

године. На крају моли да се у препису о свему овоме обавесте и црквене власти које су негодовале и захтевале да се Грујићу забране даља ископавања због тога што ради сам без представника-делегата Цркве који је за то одређен.¹⁰³⁶

У буџету Музеја Јужне Србије за 1930/31. годину била су предвиђена средства у износу од 3.000 динара опредељена „за завршавање радова на ископавању и истраживању цар-Душанове задужбине ман. Св. Арханђела у Призрену“.¹⁰³⁷ И у нацрту за следећу 1931/32. годину било је предвиђено 3.000 динара за исте потребе.¹⁰³⁸ У буџетској 1933/34. години предвиђају се издвајања за Свете Арханђеле, а наводи се следећи разлог: „Радови на ископавању задужбине цара Душана, ман. Св. Архангела у Призрену углавном су приведени крају, али оно што је остало на лицу места (зидови и др) потребно је осигурати од даљег пропадања.“¹⁰³⁹ Предвиђена средства траже се за израду крова и цемента за утврђивање остатака.¹⁰⁴⁰ Занимљиво је да из писма Светозара Радојчића Грујићу 1937. године сазнајемо да је у неколико соба Куршумли-хана у Скопљу била изложена камена пластика ископана у Светим Арханђелима.¹⁰⁴¹

*

Ископавања манастира Светих Арханђела код Призрена представљала су врхунац археолошких подухвата Радослава Грујића. Његово занимање за археологију, пре свега у области заштите, није се завршило овом активношћу. Тако Грујић 1931. године наводи: „Пошто је Јужна Србија необично богата разним археолошким објектима, нарочито грчко-римским споменицима, који се налазе свуда растурени и већином незаштићени, те су изложени квару елементарних сила и неразумне човечије руке, то је управа Музеја стала на гледиште, да је за сада најпречи посао, прикупити све споменике што су на површини, а сама ископавања, и ако су по себи врло важна, да могу бити и касније предузимана.“¹⁰⁴² Грујић наводи да су увек када се имало времена и средстава предузимана ископавања, и то:

„У селу Прилепцу вршено је ископавање старе грчке насеобине и том приликом откривена је гробница; У селу Чепигову вршена су ископавања ради локализације античког Deurgorus-a i Stuberae. Вршена су пробна ископавања у селу Октису где се налазио велики мозаик али су због забране локалног епископа обустављена. У селу Кажанима откопан је римски утврђени логор. Исти такав логор откопан је у селу Дебрешту. Код саме вароши Битоља ископан је један римски мозаик који је пренет у Музеј. У селу Ливаде ископана је римска гробница, Музеј је учествовао и у ископавањима код села Гореница. Поред ископавања манастира Св. Арханђела код Призрена сондиран је терен за наступајућа ископавања старог Скопља.“¹⁰⁴³

¹⁰³⁶ ОРГ 1355. Министарству вера, Православно одељење. Нацрт Грујићевог одговор на тужбу коју је Сима Поповић поднео Министарству вера против Радослава Грујића.

¹⁰³⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 376, од 6. VII 1929. год.

¹⁰³⁸ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 309, од 23. VI 1930. год. Предлог буџета Музеја Јужне Србије у Скопљу за 1931/32. годину.

¹⁰³⁹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 338, 3. VII 1933. год. Министарству просвете, Рачунско-економски одсек.

¹⁰⁴⁰ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 338, 3. VII 1933. год. Министарству просвете, Рачунско-економски одсек. У предлогу буџета по партијама и позицијама за 1934/35. наводи се позиција „Препокривање ископина задужбине цара Душана, манастира Св. Архангела код Призрена. АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Предлог буџета за 1934/35. по партијама и позицијама.

¹⁰⁴¹ ОРГ 1332. Писмо, Скопље, 11. V 1937. Многопоштовани господине професоре, С. Радојчић.

¹⁰⁴² АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 9, од 9. I 1931. године.

¹⁰⁴³ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 9, од 9. I 1931. године.

Грујић у свом извештају из 1932. године наводи да се у претходној години рад на ископавању историјско-археолошких објеката ванредно проширио, али да су због недовољних средстава иста сведена само на ископавање оних којима прети непосредна опасност. Тражи и да се повећа износ потребан за откуп археолошких предмета које ископавају и налазе случајно немудејска лица и то сваким даном у све већем броју и да је једини начин да се делује на тренутну ситуацију јесте да се појача откуп истих и да се њиховим доласком у Музеј спречи недозвољена трговина.¹⁰⁴⁴

У истом извештају наводи да је у току 1932. године „случајно откривено античко насеље код села Суводола у Срезу мориховском. Чим је о томе сазнала Управа Музеја, одмах је послала свога стручњака, који је продужио рад и успео да откопа један део старохришћанске базилике. Рад треба довршити а ископане споменике и мозаике пренети у Музеј, да се осигурају и спасу за науку.“ Поред наставка на ископавању Светих Арханђела Грујић помиње и ископавања Новог Брда и старог Скопља.¹⁰⁴⁵

Грујић је још 1921. године планирао да обиђе Ново Брдо ради заштите археолошких остатака.¹⁰⁴⁶ У предлогу буџета састављаном половином 1929. године први пут се појављује ставка за ископавање и чување археолошког локалитета Ново Брдо.¹⁰⁴⁷

„Први радови на ископавању и истраживању српског средњовековног главног трговачког и рударског града Новог Брда 20.000.- . Чување града и ископина у Новом Брду 600.-“

Она ће се понављати неколико пута и у наредним буџетима – у предлогу буџета за 1931/32. годину¹⁰⁴⁸ и буџетом за 1933/34. и 1934/35. годину.¹⁰⁴⁹ Нажалост, нису нам познате размере ових радова које је водио Радослав Грујић.

Буџетом за 1934/35. годину било је предвиђено и продужење радова на ископавању базилике у Суводолу.¹⁰⁵⁰ У следећој буџетској 1934/35. години предвиђају се средства за „Почетне радове на истраживању и ископавању античког града Хераклеје – старог Битоља“.¹⁰⁵¹

За археолошке радове на терену, Музеј Јужне Србије је располагао неопходним алатом за ископавања: пијуцима, лопатама, колицима, шупљим ваљцима, челичним ћускијама, сандуцима разне величине, великим сандуцима, цаковима и картонским кутијама.¹⁰⁵² Музеј је имао и спољне сараднике који су са терена извештавали о откривеним локалитетима. Један од њих био је и Бранислав Јованчевић, вајар који је Радослава Грујића извештавао о откривеним локалитетима највећим делом на територији Охрида.¹⁰⁵³ Из његових извештаја сазнајемо да је Грујић често боравио у Охриду где је нарочито путовао због многих случајних археолошких проналазака. Сарадња се огледала у томе да је Јованчевић извештавао о пронађеним остацима темеља цркве, остатака мозаика и фресака у селу поред Косељске реке. Описивао је локалитет, правио његову скицу и скице пронађених остатака мозаика и камене пластике.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁴⁴ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 326, 25. VI 1932. године.

¹⁰⁴⁵ Исто.

¹⁰⁴⁶ ОРГ МП.1522. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 18 ех 922, од 22. новембра 1922. године.

¹⁰⁴⁷ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 376, од 6. VII 1929. год.

¹⁰⁴⁸ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 309, од 23. VI 1930. год.

¹⁰⁴⁹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Предлог буџета за 1933/34. год. М. Ј. С. Краљевска Банска управа, 25. VI 1932.

¹⁰⁵⁰ Исто.

¹⁰⁵¹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије у Скопљу; Предлог буџета за 1934/35. по партијама и позицијама.

¹⁰⁵² ОРГ 1334. Музеј Јужне Србије, Бр. 75, од 29. I 1929. године.

¹⁰⁵³ ОРГ 1334. Писма Бранислава Јованчевића упућена Радославу Грујићу 1933. године.

¹⁰⁵⁴ Исто.

Бранислав Јованчевић је известио Радослава Грујића и о нелегалним ископавањима, да копачи и љубитељи ћупова са златом врше откопавања код цркве Светог Климента и друго.¹⁰⁵⁵ Управника музеја, др Грујића о откривеном локалитету обавештава и апотекар Димитрије Јовановић из Скопља, који је 1928. године известио о пронађеним остацима парног купатила испод имања браће Вучић, трговаца из Липљана. Уз исти извештај апотекар Јовановић професору Грујићу упућује и фотографије са локалитета.¹⁰⁵⁶ Више оваквих примера је сачувано у његовој оставини.

Грујић је помагао и другим колегама у археолошким подухватима – као на пример свом старом знанцу Балдуину Сарији и проф. Егеру приликом ископавања Стобија¹⁰⁵⁷ или пак Владимиру Петковићу приликом организовања ископавања Царичиног града. Наиме, Петковић му се обраћао писмима за помоћ приликом ископавања наводећи да очекује сензационалне резултате, обећавајући при томе да ће један део ископаних предмета на том локалитету предати Музеју Јужне Србије.¹⁰⁵⁸ Увек добронамерни и предузимљиви Грујић излази у сусрет и обећава помоћ на шта му Петковић захваљује „на готовости, да ми помогнете при ископавању Царичина Града“.¹⁰⁵⁹

Много је примера из скопског периода Грујићевог живота који сведоче о великом доприносу заштити, проучавању и ископавањима која је организовао и спроводио Радослав Грујић. Она непобитно говоре о његовом великом доприносу на том пољу. О значају који је Грујић придавао археологији, археолошким локалитетима и њиховој вредности за науку и музеологију говори и чињеница да је он приликом израде „Предлога уредбе о музејима Српске Православне Цркве“ предвидео да главни Патријаршијски музеј као централни музеј за целокупну Српску православну цркву по основу овог предлога као важан аспект свог рада има и археологију.¹⁰⁶⁰ У Опште одредбе „Предлога уредбе“ предвиђено је и то да Црквени музеј може имати три основна одељења, „археолошко, историско-уметничко и литургиско-етнолошко, а затим и архивско и библиотечно“. У 6. члану овог предлога Грујић наводи:

„Ископавање музејских објеката и споменика.

члан 6. Ископавањем старих цркава, гробаља и.т.д. као и свим научним истраживањима у вези са тим, руководи директор и кустоси Патријаршијског музеја.“

Даље предвиђа да се може и другим стручним лицима дозволити ископавање на локалитетима који су у црквеном власништву, али да се све оно што се ту ископа има сместити у Црквени музеј и одатле се могу узети само стручно урађени дуплици.

Колико је важности Радослав Грујић придавао археологији илуструје и податак да је у свом „Предлогу уредбе о заштити црквених старина“¹⁰⁶¹ предвидео као стручна лица конзерваторе Црквеног музеја који, између осталих задужења, по члану бр. 3 став 2. имају:

„[...] по топономастици и по предању упоредо са писаним изворима настојаће да локализују разна стара црквишта /клице/ манастиришта, пискупишта, гробишта и друга места која су била у вези са црквеним и верским животом уопште. На основу тако прикупљеног материјала саставиће топографску археолошку карту свих црквених, очуваних и порушених или запуштених, монументалних и других непокретних

¹⁰⁵⁵ ОРГ 1334. Писма Бранислава Јованчевића, упућена Радославу Грујићу од 11. марта 1933. године из Охрида.

¹⁰⁵⁶ ОРГ 1334. Многопоштовани Госп. Докторе, 3. јула 1928. год.

¹⁰⁵⁷ ОРГ 1333. Писмо, Драги Госп. професоре! Љубљана, 24. нов. 1928. год.

¹⁰⁵⁸ ОРГ 1332. Писмо, Драги Господине Колега, Београд 11а, Ул. Душанова, 28. маја 1937.

¹⁰⁵⁹ ОРГ 1332. Писмо, Драги Господине Колега, Београд, 4. јуна 1937.

¹⁰⁶⁰ ОРГ 1335. Предлог уредбе о музејима Српске Православне Цркве.

¹⁰⁶¹ ОРГ 1335. Предлог уредбе о заштити црквених старина.

споменика: црква и манастира, гробишта и светишта /света врела-извори, пећине, камење и.т.д./ по свим областима Српске Патријаршије, не само по Краљевини Југославији, него и ван ње – у Румунији, Мађарској, Италији, Албанији, Грчкој и Бугарској.¹⁰⁶²

Због важности овог документа наводимо и остале ставове који се тичу археологије:

„Став 3. Упоредо са пословима по 1 и 2 прикупиће све историске податке о тим објектима, по изворима, литератури и у народном предању.

Став 4. Настојаће, да се цркве, манастири, стара гробишта и разна друга светишта, која леже под земљом, пажљиво стручњачки откопају, проуче и сачувају од даљег пропадања и уништавања као и све развалине од историско-археолошког значаја.

Став 5. Да ће израђивати моделе најтипичнијих и најкарактеристичнијих старих црква и манастира и њихових развалина у сада затеченом стању: а по могућству, према сачуваној грађи и евентуално ранијим пописима путописача и научника, дати стручњачки реконструисати у моделима најзначајније цркве и манастире који леже у развалинама као што су напр. Милутинов манастир св. Стефана /Бањска/, Душанови св. Арханђели код Призрена и друге.

[...]

Став 7. Учиниће тачан попис и опис свих вајарских објеката у камену /капитела, фризова, крстионица, довратника/, како по очуваним тако и у порушеним црквама и манастирима. А исто тако пописаће и сполије узете од њих и узидане у новије грађевине или на било који други начин употребљене.

Став 8. Нарочиту ће пажњу обратити на наше националне средњевековне и доцније споменике надгробне, пописати их и снимити, а од важнијих који се не могу пренети у музеј, узеће отиске или одливке у гипсу. Исто тако настојаће, да се надгробне плоче са важним натписима или лепим орнаментима, који се понегде налазе и у црквени патос положени, те се гажењем кваре и натписи упропашћују – поваде из патоса и других сличних места и пренесу у музеј на чување.

Став 9. Обраћаће пажњу и на све античке – грчке и римске, византиске и друге споменике који се налазе по црквама и манастирима употребљени као грађевни материјал или као подлога и горња плоча за св. престоле, жртвенике и др. Све ће их снимити и описати, а затим уколико је то могуће, пренети у Музеј.¹⁰⁶³

Док су ова два предлога сачувана и у руком писаном изворнику Радослава Грујића и у прекуцаној верзији, у његовој архиви сачуван је само предлог у куцаној форми насловљен као „Уредба о Црквено-Археолошком Музеју, Библиотеци, Архиви Српске Православне Цркве“.¹⁰⁶⁴ Настанак овог текста и разлоге с тим у вези не можемо јасно да одредимо, али његов значај за поимање археологије, устројавање метода и примену постулата рада на терену унутар црквених институција обавезује нас да изнесемо претпоставку да је највероватније сам Грујић израдио нацрт ове уредбе, или је учествовао у њеној изради. У самом тексту археологија је као област рада Црквеног музеја веома истакнута, чак и додатно наглашена самим називом – Црквено-археолошки музеј. Задатак овог музеја је, на основу Уредбе, „да прикупља, чува, обезбеђује и проучава и другим стручњацима ставља на увид све предмете

¹⁰⁶² Исто.

¹⁰⁶³ ОРГ 1335. Предлог уредбе о заштити црквених старина.

¹⁰⁶⁴ ОРГ 1335. Уредба о Црквено-Археолошком Музеју, Библиотеци, Архиви Српске Православне Цркве.

црквене археологије, палеографије и уметности“. Најзад, доносимо концепт Грујићеве замисли о устројству и збиркама тог музеја.

5.8. СКОПСКО НАУЧНО ДРУШТВО

Постанак и развој Скопског научног друштва нераскидиво је повезан са радом Филозофског факултета у Скопљу, а његово оснивање и рад са личношћу Радослава Грујића, који је Друштво тесно повезао са радом Историјско-археолошког а касније и Музеја Јужне Србије.

Како пише Војислав Радовановић, одмах после ослобођења Скопља и Јужне Србије у балканским ратовима 1912–1913. године, научни радници и прегаоци приступили су остварењу идеје о оснивању друштва ради свестраних научних проучавања ове „класичне српске земље на Југу“. ¹⁰⁶⁵ Грујић је разлоге за покретање друштва налазио у чињеници да је Јужна Србија необично важна и занимљива област за свестрана научна испитивања, наводећи да поред изобиља природних лепота и богатства предмета и облика у географским, геолошким, ботаничким, зоолошким и другим гранама и огранцима науке о природи. Нарочито је истакао да та „класична наша област густо је посејана и разноврсним историским успоменама и археолошким објектима од великог значаја за науку“. ¹⁰⁶⁶ Уз то се, по његовом суду, Јужна Србија за разлику од других српских области разликовала и по сложеном и богатом етнографском материјалу, јер су се на њеној територији вековима укрштале разноврсне културе и цивилизације, насељавали и расељавали различити народи и збивали догађаји од светског значаја. ¹⁰⁶⁷ Све то утицало је да се још у тренутку оснивања Филозофског факултета у Скопљу роди идеја међу професорима истог да се оснује једно научно друштво које ће се свим овим питањима и бавити. Ту идеју поред наставника факултета у Скопљу износио је и Тихомир Ђорђевић, који је учествовао у оснивању овог факултета и пратио његов рад. ¹⁰⁶⁸ Питање оснивања Скопског научног друштва које би се свестрано бавило проучавањем Јужне Србије први пут су званично покренули наставници Филозофског факултета у Скопљу на седници Савета факултета која је одржана 30. јануара 1921. године. На тој седници поверава се професорима Тихомиру Остојићу, Степану Куљбакину, Радославу Грујићу и Светомиру Ристићу да проуче „питање оснивања једнога друштва, које би имало за задатак свестрано проучавање Јужне Србије“. ¹⁰⁶⁹

Правила Скопског научног друштва потписали су чланови оснивачи 19. марта 1921. године у Скопљу. Први чланови оснивачи су Тихомир Остојић, Степан Куљбакин, Радослав Грујић, Николај Окуњев, Грго Новак, Никола Бицли, Димитрије Ђуровић, Мита Костић,

¹⁰⁶⁵ Војислав Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, *Скопско научно друштво, Годишњак I-VIII, 1921–1928*. Скопље 1928, стр. 6.

¹⁰⁶⁶ Радослав Грујић, „Скопско научно друштво“, *Црква и Живот*, број 9 и 10, стр. 367.

¹⁰⁶⁷ Исто.

¹⁰⁶⁸ Првош Сланкаменац, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. 1, Скопље, 1930. године, стр. 11. Овде се наводи да је Тихомир Ђорђевић дао идеју Тихомиру Остојићу о оснивању једног научног друштва и нацрт плана за његов рад.

¹⁰⁶⁹ Исто. Првош Сланкаменац наводи да је овај одређени одбор спремио правила и усвојио их на седници факултета одржаној 9. марта 1921. године.

Светомир Ристић и Милош Ивковић.¹⁰⁷⁰ Овај први написани оригинални и на сву срећу сачувани списак правила, чињеница је, написан је Грујићевом руком. Ово наглашавамо узимајући у обзир наша досадашња истраживања, на основу којих претпостављамо да је мало вероватно да је Грујић само преписао правила која је неко други саставио. Вероватније је да је Грујић имао одлучујући утицај на њихову припрему и да су готов текст на крају усвојили чланови оснивачи.¹⁰⁷¹

Свакако, не треба сметнути са ума и да су и други професори Филозофског факултета у Скопљу били чланови неких друштава ове врсте, као и да су били упознати са радом истих. Узмимо само пример професора Тихомира Остојића који је у време пре избијања Првог светског рата живео у тадашњој аустроугарској држави у којој је у деценијама пре рата отпочео процес оснивања разних научних и привредних друштава помоћу којих је српски народ покушавао да артикулише своја национална осећања и бори се за очување верске и националне слободе. Сам Тихомир Остојић као члан и председник Матице српске сигурно је био упознат са радом српских друштава. Слично се може казати и за Радослава Грујића који се и добро познавао са Тихомиром Остојићем у том периоду, јер је као и он био члан Матице српске, а најзад, и сам је учествовао у оснивању појединих друштава као што је Српско археолошко-историјско друштво.¹⁰⁷² Међутим, у прилог тези да је Грујић имао одлучујући утицај приликом оснивања Скопског научног друштва воде следеће чињенице: Грујић је у том тренутку млађи и један од најпредузимљивијих међу професорима; Грујић је између осталог студирао и права, па је њему свакако било познато писање оваквих докумената, што ћемо видети и из поглавља у коме је обрађено више оваквих правила, а која је састављао сам Грујић. Оно што је можда и најзанимљивија чињеница јесте да се непосредно пре него што је започео формални процес оснивања Скопског научног друштва Грујић управо вратио са путовања у Праг, Беч, Грац, Марибор, Љубљану и Загреб.¹⁰⁷³ Сматрамо да је ово његово путовање које се догодило непосредно пре почетка оснивања Скопског научног друштва било од изузетне важности за почетно устројство самог Друштва. На основу извештаја о путовању видимо де се Грујић у земљама у којима је путовао упознавао са радом њихових друштава и са истим успостављао везе. У Прагу је посетио Чешку академија наука, Чешки земаљски архив и друге институције, а остварио је контакт и успоставио сарадњу са Матицом Чешке Републике, где је Филозофски факултет у Скопљу уписао за члана оснивача Матице, и Правним друштвом Чешке у вези са којим између осталог наводи да је заузимањем „нашег пријатеља др Кадлера“ узео сва издања Правног друштва Чешке. Такође је посетио Чешко учено друштво и покушао да ступи у везу са главним тајником друштва професором др Јанком кога нажалост није успео да нађе у Прагу, али се зато видео са професором др Бидлом који је узео на себе дужност врло приправно и предусретљиво да код Чешког ученог друштва издејствује или бесплатно или по сниженој цени сва издања овог друштва. У Градском архиву штајерском прибавио је сва издања Штајерског историјског друштва. У Марибору је посетио председника тамошњег Историјског друштва др Ковачића. У Љубљани

¹⁰⁷⁰ ОРГ 1347. Правила Скопског Научног Друштва, Скопље 1921. година. На крају свешчице пише: „Чланови оснивачи потписали ова правила 19. марта 1921 у Скопљу.“ Ова правила су сачувана у облику руком писаног текста од 35 чланова подељених у више поглавља писаних у свешчици од 10 страна. На крају ове свешчице налазе се својеручни потписи десеторице првих чланова оснивача Скопског научног друштва.

¹⁰⁷¹ За овако нешто постоји више разлога. Грујић је завршио Правни факултет у Бечу и свакако да му је писање правила и прописа било познато. Грујић је током живота оставио сијасет нацрта за разна правила и програме институција што указује да је за тако нешто имао смисла.

¹⁰⁷² ОРГ 1334. Приговори против оснивања арх. друштва.

¹⁰⁷³ АМ 1.323.12.15/266-270. Савету Филозофског факултета од 7. I 1921. г. Извештај.

је уписао Факултет у Скопљу за члана оснивача Матице словеначке од које је обезбедио сва издања за Факултет, а у Загребу издања Археолошког друштва. Овај извештај непобитно сведочи да је Грујић непосредно пре оснивања Скопског научног друштва имао прилике да се упозна и успостави везе са многим сличним друштвима у Европи.¹⁰⁷⁴ Између осталог, може се претпоставити да је у издањима Правног друштва Чешке свакако могао да се упозна са одређеним прописима или правилима оваквих друштава.¹⁰⁷⁵

Усвојена правила имала су велики значај за будући рад и успех Скопског научног друштва. Ауторство ових правила се не може са потпуном сигурношћу приписати Радославу Грујићу, али постоји добра основа за претпоставку да је у њиховом састављању Грујић дао одлучујући допринос. Као члан различитих друштава свакако је познавао њихово устројство и рад. Оно што можда највише поткрепљује тезу да је Грујић дао главни допринос у изради ових правила, јер је за живота саставио више правилника. Неке од ових правилника је у потпуности израдио самостално, а за неке друге је урадио само дораде или уношење појединих чланова. То указује да је не само имао знање, већ и да је био заинтересован за израду истих и да је придавао велики значај изради правилника и закона у свим областима. Правила Скопског научног друштва састоје се од осам поглавља и 37 чланова. Поглавља су насловљена: I Циљеви друштва, II Чланови Друштва, III Друштвена Управа, IV Састанци друштва, V Средства, VI Права Друштва, VII О ликвидацији Друштва.

Прво поглавље има 11 чланова којима се дефинише шта су то циљеви Скопског научног друштва. У првом члану поставља се као основни циљ да „свестрано проучава Јужну Србију и Македонију са стране историјске, археолошке, историјско-уметничке, историјско-књижевне, лингвистичке, етнографске, антрополошке, правне, економске, социјалне, географске, геолошке, зоолошке, ботаничке и др.“. Члан два говори на који начин ће Друштво остварити циљеве предвиђене у члану један, и то тако што ће организовати научне експедиције, екскурзије, прикупљати народне умотворине, ископавати и истраживати историјске и историјско-уметничке споменике, фотографисати и правити снимке у боји, прикупљати народно одело, накит и предмете из народног живота. Предвиђа се и прикупљање колекција из различитих природњачких области.

У члану 3 се предвиђа сарадња са свим централним месним административним и духовним властима. Даље се планира рад Друштва на прикупљању предмета за Музеј и књига за Универзитет које могу да користе и сви чланови друштва. Постигнуте научне резултате објављиваће Друштво у свом часопису или публикацијама. У правилима се износи размишљање и о томе како популарисати само Друштво: приређивањем јавних седница и предавања из различитих научних области, приређивањем изложби и успостављањем сарадње са сличним друштвима и установама Краљевине СХС и других држава.

Другим поглављем регулише се питање чланства у Друштву, и у њему се предвиђа да редовни чланови могу бити професори Универзитета и научници који су признати својим радовима. Чланови сарадници могу бити сви који желе и активним радом могу користити Друштву. Као почасни чланови могу бити изабрани они који су се нарочито истакли у науци, најактивнији дугогодишњи редовни чланови, као и лица која Друштву учине велике услуге. Даље се прописује како се врши избор. За избор редовних или чланова сарадника потребна је образложена препорука потписана од три редовна члана Друштва, а за почасног члана

¹⁰⁷⁴ AM 1.323.12.15/271-272. Савету Филозофског факултета од 16. IV 1921. г. Извештај. Грујић се приликом путовања у Софији упознао са радом Бугарског књижевног и Археолошко-историјског друштва и прибавио сва њихова издања, као и *Летопис Бугарског књижевног друштва*.

¹⁰⁷⁵ AM 1.323.12.15/267. Савету Филозофског факултета од 7. I 1921. г. Извештај.

потребна је препорука бар девет редовних или почасних чланова. Сам избор врши се тајним гласањем и потребно је да предлог добије више од половине гласова свих чланова друштва. Управа Друштва има председника који се бира на три године и обавезно мора бити професор скопског факултета. Сви остали чланови управе бирају се из реда редовних чланова. Даље се образлажу задужења чланова и органа Друштва. Четврто поглавље бави се питањем када се одржавају састанци Друштва. Најважнији од свих је састанак предвиђен на крају сваке године, када се одржава годишња скупштина Друштва у којој се чита годишњи извештај и бира управа. У петом поглављу наводи се да Друштво прикупља материјална средства путем чланарина, добровољних прилога и државне помоћи. У поглављу о правима Друштва предвиђа се да оно може куповати покретна и непокретна добра, залагати их, и уопште чинити све законом дозвољене новчане трансакције. На крају се предвиђа и поступак у случају укидања Друштва, чију имовину у том случају преузима Универзитет у Скопљу.¹⁰⁷⁶

После повратка Грујића са путовања из Бугарске 1921. године ради набавке књига за потребе факултета, он сам истиче да је приликом проласка кроз Београд разговарао са начелником и министром просвете о државној помоћи Друштву, за шта су ресорно министарство и начелник исказали спремност да помогну, али и нагласили да не могу тренутно да учине много, све док им Друштво не пошаље своја правила на потврду.¹⁰⁷⁷

Међутим, главна разлика између правила која су потписана од стране оснивача Друштва 19. марта 1921. године и оних која су у препису послата Министарству просвете 18. априла 1921. године јесте у томе што у послатом препису поред чланова оснивача постоји и препис чланова Управе Скопског научног друштва, у коме се ни на једном положају не налази Радослав Грујић.¹⁰⁷⁸ Захваљујући Војиславу Радовановићу сазнајемо да је Грујић био председник Надзорног одбора, који су поред њега чинили чланови Риста Огњановић и Драгомир С. Обрадовић.¹⁰⁷⁹

Скопско научно друштво основано је 25. марта 1921. године.¹⁰⁸⁰ Тихомир Остојић је том приликом највероватније изабран за привременог, а врло брзо и за сталног председника

¹⁰⁷⁶ ОРГ 1347. Правила Скопског Научног Друштва, Скопље 1921. година.

¹⁰⁷⁷ АМ 1.323.12.15/271-272. Савету Филозофског факултета, Скопље 16. IV 1921. Реч је о извештају који је Грујић поднео по повратку са путовања у Бугарску. Свакако да је приликом путовања по важним европским културним и просветним центрима при набавци књига за факултет Грујић имао прилике да се упозна са њиховим научним друштвима и њиховим значајем. Током овог путовања имао је прилику да се упозна са радом и научним издањима Правничког друштва Чешке и Чешког ученог друштва.

¹⁰⁷⁸ ОРГ 1347. Правила Скопског Научног Друштва писана 19. марта, 1921. године и потписана својеручним потписом првих редовних чланова. АЈ, 66-592-980. Правила Скопског Научног Друштва, Препис који је декан Тихомир Остојић у име Филозофски факултет 18. априла 1921. године проследио од Универзитета у Скопљу Министарству просвете. Ова два документа разликују се само у мањим небитним појединостима; главна разлика је једино у томе што се на крају овог достављеног министарству наводи списак имена чланова управе Друштва. Председник др Тихомир Остојић, потпредседник др Степан Куљбакин, секретар др Грго Новак и чланови управе Николај Окуњев, Глиша Елезовић и Милан Чемериќић.

¹⁰⁷⁹ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 6.

¹⁰⁸⁰ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. (нема броја), од 18. априла 1921. год. Господину Министру просвете декан факултета Тихомир Остојић. У овом документу се наводи да је поред Правила приложен и говор привременог председника на првој седници Друштва али за разлику од правила која су сачувана, говор није пронађен. Војислав Радовановић, „Скопско Научно Друштво“, *Гласник Скопског научног друштва (XVII-XVIII), Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, стр. 1007. У овом тексту Војислав Радовановић наводи да је Друштво основано 26. марта 1921. године. АМ 1.486.1.1./1-6. Правила Скопског научног друштва од 14. априла 1935. године где се наводи да је Друштво основано 26. марта 1921. године.

Друштва.¹⁰⁸¹ Војислав Радовановић као датум оснивања Скопског научног друштва наводи 26. март 1921. године.¹⁰⁸²

У свом допису Министарству просвете Тихомир Остојић истиче да се

„Скопско Научно Друштво ослања на Филозофски факултет у Скопљу јер су, по Правилима наставници факултета [...] већином [...] Чланови друштва, а и председник се свагда бира између њих. Тиме смо хтели да обезбедимо научни рад друштва. Али је наше уверење да уведемо у рад све интелегентне (снаге) Јужне Србије. Ради се на томе да се опширним и прецизно формулисаним упитним листовима омогући што ширем кругу интелегенције да скупља потребни научни материјал. Ми смо уверени да ће ово друштво моћи много помоћи познању земље и народа овога краја. Скопска интелегенција се вољно одазвала нашем позиву и даје нам лепе наде на успешност предузећа. Наставници Филозофског факултета ће изградити програм рада, сваки у својој струци, и они ће руководити рад. Позваћемо на сарадњу и све наше познате научнике у држави, особито у Београду.

Резултате својих истраживања публикаваће друштво у свом органу Гласнику С. Н. Друштва који желимо да излази у тромесечним свескама од око 10 табака формата Гласа Срп. Краљ. Академије. Ако буде потребно покренуће се и посебна издања. Ове године желимо свакојако да штампамо 2. свеске Гласника.

Што се тиче материјалне стране нашег друштва, о њој се говори у ч. 32 и 33. Правила. Чланарина је редовних чланова 30-дин, а сарадника 15-дин. Како је број ових Чланова самом спремом и стручношћу њиховом ограничен, од чланарине се можемо надати највише око 1500-2000-дин. на годину. Колико ће утећи од помагача, утемељивача и добротвора, тешко је засад рећи; по свој прилици, мало, нарочито сад у почетку.

Али за наш интензивнији рад потребна су много већа материјална средства. Без екскурзија и експедиција се неће моћи наш рад ни организовати, а камоли материјал сакупљати. За штампу нашег органа ће требати већ за ову годину 30-40 хиљада динара, ако буде у њему и слика, још и више. Требаће за прву годину, да се рад организује, најмање 80-хиљада динара.¹⁰⁸³

Прва седница Друштва одржана је 1. априла 1921. године. То знамо на основу сачуваног Грујићевог руком писаног нацрта следеће садржине:

„Скопско Научно Друштво. I седница Управе 1 апр. 1921.¹⁰⁸⁴

1. Избор нових чланова. у Јужној Србији изван Скопља. У Београду. У осталим крајевима.
2. Амтација за скупљање главнога, утемељивача и добротвора.
3. Скупљање чланарине.
4. Помоћ од државе.
5. Успостављање буџета за 1921. годину.

¹⁰⁸¹ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. (нема броја), од 18. априла 1921. год. У документу Остојић пише: „Мени, као првом привременом а сада већ и дефинитивном председнику друштва“; претпоставка да је изабран за сталног председника на седници одржаној 1. априла 1921. год.

¹⁰⁸² Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 6.

¹⁰⁸³ АЈ, 66-592-980. Универзитет у Скопљу, Филозофски факултет, У. Бр. (нема броја) од 18. априла 1921. године. Господину Министру просвете декан факултета Тихомир Остојић.

¹⁰⁸⁴ ОРГ 1347. Скопско Научно Друштво. I седница Управе 1 апр. 1921.

6. Штампање правила.
 7. Мој први говор за агитацију.
 8. Штамбиљ и канцеларијске потребе.
 9. Књижевни орган: Гласник СНД. Да се што пре изда са добром садржином, то је најбоља агитација за Друштво.
 10. Набавка литературе о Старој Србији и Македонији.
 11. Програм рада. За први мах: седнице с предавањима у којима би се поједине теме обрадиле, и то како стоје поједине гране тих наука којим наше друштво треба да се бави, уједно да се баци поглед на то шта има још да се чини и да се настави припрема. При том да се изнесе литерарно што пригодније. Ови радови би после могли ући у I Књигу Гласника.
- Теме за предавања: Ђерић: Етнографија Македоније.
 Окуњев: Археологија.
 Ивковић: Диалектологија
 Тих. Р. Ђурђевић: Етнологија.
 Грујић: Историја
 Куљбакин: Старослов[енска] Књижевност

Ђурић: Постанак садашњег метода земљорадње у Јужној Србији под утицајем климе која у њој влада.¹⁰⁸⁵

На другој страни сачуваног листа налази се у рукопису Радослава Грујића нацрт дописа министру просвете. Исти такав препис достављен је у име Универзитета у Скопљу 18. априла 1921. године министру просвете.¹⁰⁸⁶

Наша претпоставка је да је том приликом Тихомир Остојић изабран за сталног председника Друштва на седници одржаној 1. априла, на којој је он одржао говор.¹⁰⁸⁷

Да је питање рада Друштва Остојић сматрао изузетно важним закључује се и на основу Меморандума факултета упућеног министру просвете у коме Остојић наводи да очекује да ће Скопско научно друштво које је основано ради проучавања Јужне Србије бити материјално подржано од Министарства ради остварења тог свог наума.¹⁰⁸⁸ У првим тренуцима оснивања Друштва није све ишло најбоље, што закључујемо из докумената који су сачувани поводом сукоба између професора Светомира Ристића и Грујића. Из њих сазнајемо и неке детаље који непосредно сведоче о атмосфери и односима међу оснивачима Друштва. Сам Грујић том приликом наводи да „стицајем околности принципског разилажења у мишљењу о разним управним односима на Факултету и у Ученом Друштву“ његов се став није увек поклапао са мишљењем декана Остојића и неких других професора.¹⁰⁸⁹ До 15. јуна 1921. године у највећој дворани Идадије (16,15 x 7,3 м) одржане су четири седнице Друштва

¹⁰⁸⁵ ОРГ 1347. У Грујићевој оставини сачуван је овај рукописни текст. Главну недоумицу чини то да ли је он био припремни текст за седницу која је требало да се одржи или пак само кратак извештај, записник која су то питања покренута на првој седници. Постоје елементи који упућују и на један и на други закључак.

¹⁰⁸⁶ АЈ, 66-592-980. Универзитет у Скопљу, Филозофски факултет, од 18. априла 1921. године. Господину Министру просвете декан факултета Тихомир Остојић. У овом документу се наводи да је поред Правила приложен и говор привременог председника на првој седници друштва, али за разлику од правила која су сачувана, говор није пронађен.

¹⁰⁸⁷ *Говор којим је отворио прву седницу привремени председник др. Тихомир Остојић*, Скопско Научно Друштво, Скопље 1921. г. Прва Српска Штампариија „Вардар“.

¹⁰⁸⁸ АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф. У. Бр. 236, од 17. IV 1921. год.

¹⁰⁸⁹ АЈ, 66-592-980. Господине Министре, Изјава Радослава Грујића поводом сукоба са Светомиром Ристићем од 10. новембра 1921. године.

са јавним предавањима. Овај простор био је више пута пун и није могао да прими сву публику.¹⁰⁹⁰

Убрзо по оснивању Друштва његов председник Тихомир Остојић умире у ноћи 17/18. октобра 1921. године.¹⁰⁹¹ Радослав Грујић је изабран на место председника Скопског научног друштва 6. новембра 1921. године и на том месту ће остати све до 20. октобра 1937. године.¹⁰⁹² Поред избора Грујића за председника Друштва на место потпредседника изабран је Драгомир С. Обрадовић, секретар др. Грго Новак, благајник Милан Ђурић и чланови управе Милан Чемеркић, Душан Љотић и Глиша Елезовић.¹⁰⁹³ У нашем истраживању први пут се у неком документу срећемо са податком да се Радослав Грујић наводи као председник Скопског научног друштва 29. 12. 1921. године.¹⁰⁹⁴

Изгледа да у првим годинама свога постојања Друштво није имало већих и значајнијих активности, како пише Војислав Радовановић „остајући кроз прве четри године свог рада углавном само на припремању“.¹⁰⁹⁵ У свом допису Министарству просвете 1923. године Грујић истиче да је Друштво ставило себи у задатак „да највишим просветним средствима делује на што бржи и што здравији културно-национални препорођај ових наших старих класичних области“.¹⁰⁹⁶ Друштво је прионуло на рад да се пре свега свестрано проучи прошлост и садашњост целе Јужне Србије. Том задатку се приступило на првом месту научним методама да се „у слици и речи“ прикаже целокупно стање Старе Србије до њеног ослобођења, јер се сматрало да је то од изузетне важности за будуће нараштаје, као и циљ да се међународној стручној јавности што верније прикаже сва величина културних напора српског народа. Ради тога је Друштво 1922–1923. године извршило поделу послова међу стручњацима.¹⁰⁹⁷ Први издавачки подухват Друштва била је припрема и штампање монографије Скопља и његове области као политичког, културног и економског жаришта целе Јужне Србије.¹⁰⁹⁸ Сам Грујић сматра да је у том тренутку један од највећих успеха било то што је Друштво приредило „савремена, практична научно-популарна предавања“ којих је

¹⁰⁹⁰ АЈ, 66-592-980. Универзитет у Скопљу, Филозофски Факултет, бр. 452, од 15. јуна 1921. године. Господину Министру просвете декан факултета Тихомир Остојић.

¹⁰⁹¹ АЈ, 66-592-980. Универзитет у Скопљу, Филозофски Факултет, У. бр. 767, од 28. октобра 1921. године.

¹⁰⁹² Радовановић, „Скопско Научно Друштво“, стр. 1007.

¹⁰⁹³ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 6–7.

¹⁰⁹⁴ ОРГ МП. 1522. Краљевина СХС, Команда III Армијске Области, Пов. Ђ. Бр. 6793, 29. XII 1921. г. Председнику Скопског научног друштва професору универзитета г. др Грујићу.

¹⁰⁹⁵ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 6–7.

¹⁰⁹⁶ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, Бр. 22, од 18. фебруара 1923. године.

¹⁰⁹⁷ Исто.

¹⁰⁹⁸ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 7. Овде се наводи да је по предлогу Радослава Грујића Управа Скопског научног друштва на седници одржаној 30. 1. 1922. године одлучила да се отпочне са припремањем монографије Скопља и да се град за те потребе фотографише. Трећег маја 1924. донета је одлука да се у циљу израде ове монографије различитим научним радницима повери писање текстова и додели им се новчана помоћ за те услуге: 1. Др Грго Новак, Историја Скопља од најстаријих времена до освајања града од Срба (помоћ 500 дин.); 2. Др Рад. М. Грујић, Историја Скопља за време српског средњовековног периода (помоћ 4000 дин.); 3. Др Мита Костић, Скопље под Турцима; 4. Др Петар Колендић, Односи Скопља са Дубровником и јадранским приморјем (помоћ 4000 дин.); 5. Милан Чемеркић, Најновија историја Скопља, од балканског рата 1912. до данас, са нарочитим обзиром на садашње социјално-економско стање града (помоћ 3000 дин.); / др Петар С. Јовановић, Град Скопље и околина са географске, етнолошке и климатолошке стране (помоћ 4000 дин.); 8. Драгомир С. Обрадовић, Просветне прилике у Скопљу од друге половине XIX века до данас (помоћ 3000 дин.); 9. Душан Љотић, Публицистика, литерарна настојања, штампарије и књижаре у Скопљу од друге половине XIX века до данас (помоћ 3000 дин.). Нажалост, овако капитална замисао није реализована. Грујић ће свој рад на овоме искористити за писање других текстова о Скопљу и његовој околини и историји. За потребе ове монографије израдиће и одређени број фотографија тадашњег Скопља. ОРГ МП. 1045. Skoplje, Nerezi, Zvečan 1924.

до тада одржано око двадесет и редовно су била добро посећена.¹⁰⁹⁹ За испуњење ових задатака поред материјалних средстава, за која наводи да су у том тренутку врло оскудна, Друштво је већину прилога добило од приватних установа које је успело да заинтересује за свој рад и по нешто од скопске општине. Као другу главну делатност Друштва Грујић наводи „организовање Историско-Археолошког Музеја“.¹¹⁰⁰ Грујић ће Музеј и Друштво повезати у нераскидиву заједницу која ће под његовим вођством дати велике резултате. Он ће пред њих поставити сличне циљеве који ће и бити реализовани.

Како је Грујић у почетку замишљао организацију Друштва да би оно попримило што веће размере и покренуло што шире слојеве друштва и убрзало проучавање Јужне Србије види се из његових речи:

„Прво штампати монографију Скопља, па онда затим од места до места са том монографијом заинтересовати све способне људе да и они помогну израду монографије њиховог краја. Образовали би се у сваком већем месту Одбори, који би били у свези са Науч. Друштвом и за кратко време ми би имали велики и одлични материјал. Одбори би се поделили на секције- те би се једни старали за историско-археолошка, други за географско-етнографска проучавања. И ми би за пар година целу Јужну Србију могли имати научно обрађену углавном.“¹¹⁰¹

На више места се наводи да је Друштво у првим годинама рада помагало у евидентирању, прикупљању и превозењу културно-историјских објеката са простора Јужне Србије у скопски музеј.¹¹⁰² Грујић за спровођење свих послова које је Друштво пред себе поставило очекује да ће државне власти помоћи, што је и у националном и државном интересу. Зато тражи и да Министарство унутрашњих дела упозна све своје потчињене органе у Јужној Србији са тим да представницима Скопског научног друштва треба да изађу у сусрет.¹¹⁰³

Оно најважније што се може убројати у успехе Друштва до 1925. године јесу организација два циклуса јавних предавања на Филозофском факултету у Скопљу.¹¹⁰⁴ Друштво је за потребе ових предавања прибавило и најсавременији епидијаскоп, а учинило је много за инвентарисање бројних историјско-археолошких објеката и локалитета расутих по Јужној Србији. Највише заслугом Друштва пренето је у лапидаријум Историско-археолошког музеја више од 250 камених предмета.¹¹⁰⁵ Скопско научно друштво у том периоду као удружење највећим делом било је ангажовано на пружању помоћи Историско-

¹⁰⁹⁹ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, Бр. 22, од 18. фебруара 1923. године.

¹¹⁰⁰ Исто.

¹¹⁰¹ ОРГ 1359. Забелешка на папиру.

¹¹⁰² Radoslav Grujić, „Skopsko Naučno Društvo“, *Narodna starina* III, стр. 75.

¹¹⁰³ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, Бр. 22, од 16. фебруара 1923. године. Скоро истоветан документ оном од 18. фебруара; разлика је у наслову примаоца дописа. Председнику Владе 16. фебруара, министру просвете 18. фебруара.

¹¹⁰⁴ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 6-7. Нека од предавања су одржали: Милан Ђурић, „Постанак садашњих метода земљорадње у Јужној Србији под утицајем климе која влада у њој“, 5. 4. 1921; Др Василије Ђерић, „О српском имену у Јужној Србији“, 24. 5. 1921. Поводом смрти Тихомира Остојића одржана је комеморативна седница 27. 11. 1921. г. на којој је др Степан Куљбакин одржао говор „Спомен-слово о покојном председнику С.Н.Д. др Тихомиру Остојићу“, а др Мита Костић о „Научном и просветном раду Тихомира Остојића“. Радослав Грујић је 5. 2. 1922. одржао предавање „Скопље у историјској прошлости“, 12. 2. 1922. Милан Чемеркић, „Скопље у привредном погледу“, а 19. 2. 1922. Глиша Елезовић, „Вакуфија Иса-Бегове џамије у Скопљу“, Милан Ђурић, „Привредне зоне и сточарски живот у Јужној Србији“, Драгомир С. Обрадовић, „Настава у Јужним Крајевима“, др Грго Новак, „Далмација с културно-историског гледишта“, Душан Љотић, „Утицај Бајрона на нашу књижевност“.

¹¹⁰⁵ Радослав Грујић, „Скопско Научно Друштво“, *Црква и Живот*, бр. 4, септембар-октобар 1925. године, Скопље, стр. 367–369.

археолошком музеју у Скопљу. Како Музеј у том периоду скоро да нема запослених, Грујић као председник Друштва користи његове капацитете у сврху организовања рада Музеја. Чланови Друштва у том периоду били су од изузетне помоћи када је реч о прикупљању и преношењу објеката за Музеј.¹¹⁰⁶

Заједничка оцена савременика јесте да је Друштво у периоду између 1922. и 1925. године доста таворило. Војислав Радовановић наводи да и поред најбољих жеља у прве четири године свог постојања Друштво није успело да развије у потпуности свој рад. Као главни разлог за то наводи што се чланство изван Управе није одазивало онолико колико су то захтевале потребе и задаци. У том периоду друштво скоро да је остало и без чланова јер већина њих није плаћала чланарину. Финансијска помоћ Друштву била је изузетно мала па је морало да се бори и са материјалним недаћама.¹¹⁰⁷ Грујић као главне разлоге за слаб успех Друштва истиче то што се прва друштвена организација није довољно узела у обзир друштвени амбијент и проблеме са којима се наука сусретала на тлу Јужне Србије. Други разлог види у тешким економским приликама у држави у првим годинама рада Друштва. Као трећи разлог наводи то што у овом периоду није имало довољно чланова који су били спремни да успешно организују методичан и интензиван научни рад Друштва.¹¹⁰⁸

Иако Друштво у прве три године свога постојања није дало видније резултате, његов значај и делокруг рада јасно је био у свести Грујића 1924. године, у тренуцима када он отпочиње своју припрему за темељну реформу Друштва. Наиме, он пише те године које је све задатке на себе преузело Друштво. На првом месту наводи свестрано проучавање Јужне Србије у области историје, археологије, лингвистике, етнографије, антропологије, права, економије, социологије, географије, геологије, ботанике, зоологије итд. Спровођење ових истраживања вршиће се путем научних експедиција по целој Јужној Србији. Грујић наглашава и да ће том приликом бити прикупљани сви важни предмети друштвеног и природњачког карактера. Као једну од битних активности предвиђа да ће „Друштво уз то настојати, да и страним научницима и другим научним друштвима олакша долазак у Јужну Србију и створи им могућност да што удобније могу изаћи до места која их интересују и тамо чине своја испитивања“.¹¹⁰⁹ Грујићу је било у потпуности јасно да би за успех Друштва у тој мисији било неопходно на своју страну придобити и научне раднике из других држава. Предуслов за то било је пружање могућности страним научницима да се баве научним радом и истраживањем на тлу Јужне Србије, јер је био сигуран да ће у том случају њихови научни резултати ићи у прилог и српским интересима. Велики број научника који је обилазио Јужну Србију, а у чији је обилазак и научноистраживачки рад било укључено Скопско научно друштво и Грујић, говоре да је он и у пракси спроводио овај наум. На једном папирићу у фонду Оставине Радослава Грујића сачувана је његова белешка у којој пише: „Научно Друштво – Национално политички задатак према иностранству; а национално педагошки према домаћем становништву.“¹¹¹⁰ На истом папиру записао је да је у овој години изостала подршка краља и разлоге за то налази у његовој заокупљености реформама.

Нови полет Скопско научно друштво доживљава после 1925. године. Радослав Грујић те године реформише Друштво почиње да прикупља текстове из области друштвених наука и

¹¹⁰⁶ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, Бр. 56, од 7. септембра 1923. године. Министру просвете др Радослав Грујић.

¹¹⁰⁷ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928.“, стр. 9–10.

¹¹⁰⁸ Радослав Грујић, „Скопско Научно Друштво“, *Јужна Србија*, бр. 49 за 1924/25. годину, Скопље, стр. 54.

¹¹⁰⁹ Radoslav Grujić, „Skopsko Naučno Društvo“, *Narodna starina* III, 1924. г., стр. 75.

¹¹¹⁰ ОРГ 1334. Кратке белешке, брзопис, Радослава Грујића.

на крају покреће издавање раније планираног гласила *Гласника Скопског научног друштва*. Дописом састављеним 1. фебруара 1925. године, који је заправо био предлог за допис намењен свима заинтересованима, што се јасно види из наслова „Врло поштовани и драги господине“ који је општег типа, намера је да се обраћањем заинтересованим лицима они укључе у рад Друштва и покрену да делају. У истом се наводи да су наставници Филозофског факултета у Скопљу одлучили да у току 1925. године почну издавати *Гласник Скопског научног друштва* који ће доносити „чланке, расправе, реферате, белешке, библиографију и др. из свију научних грана по областима Јужне Србије“.¹¹¹¹ Позивајући се на то да је прималац овог дописа сигурно упознат са националним и културним значајем једног оваквог гласила за Јужну Србију, Грујић закључује: „Стога Вас молимо, драги господине, да нам Ви, поред моралне помоћи, прискочите у помоћ и тиме што ћете нам за наш Гласник послати чланак, реферат, белешку или било какав прилог о Јужној Србији.“¹¹¹² Грујић просто бодри све заинтересоване да у циљу националних и културних интереса крену у научно проучавање Јужне Србије. Овај допис осмишљен је тако да се обраћа свима без разлике, образованима, необразованима, онима са простора Јужне Србије и онима који то нису.

Да би предупредио грешке из ранијег периода, када је један од главних проблема за развој и успешан рад Друштва био недостатак финансијских средстава, Грујић непосредно пре формалног почетка реформе Друштва започиње акцију прикупљања потребних материјалних средстава. Наиме, изгледа да је већ током 1924. године финансијским планом за буџетску 1924/25. годину био предвиђен кредит у износу од 50.000 динара за потребе финансирања Друштва.¹¹¹³ Разлоге за ово треба тражити и у чињеници да се током те године и само Министарство унутрашњих дела заузело за помоћ Скопском научном друштву код Министарства просвете.¹¹¹⁴ Повод за ово је рад Македонског института у Софији, који је сагледавао и проучавао Јужна Србија кроз призму бугарских интереса, и у те сврхе је почео издавати и свој часопис. Министар унутрашњих дела те 1924. године скреће пажњу на чињеницу да у Скопљу постоји научно друштво које се бави проучавањем Јужне Србије, али да се нажалост његова активност слабо осећа. Да би се, како министар истиче у допису, паралисала бугарска пропаганда кроз „активност тобожним научним интересовањем о Македонији“, моли да се подстакне „радљивост“ Друштва у Скопљу.¹¹¹⁵

Грујић се 10. марта 1925. године обраћа министру просвете следећим речима:

„Скопско Научно Друштво развија све више свој научни и национално-просветни рад у Јужној Србији. Ове године приступило је издавању свог националног органа 'Гласника Скопског Научног Друштва'. Тенденција је Научног Друштва, поред тежње за развитком наше науке уопште, да својим радом даје достојан, строго објективан и научан одговор на пропагандистичко научни рад 'Македонског Института', који је основан у Софији и почео да издаје као свој орган 'Македонски Преглед' са задатком

¹¹¹¹ ОРГ 1347. Скопско Научно Друштво, Бр. (нема броја), од 1. фебруара. Врло поштовани и драги господине.

¹¹¹² Исто.

¹¹¹³ ОРГ 1347. Скопско Научно Друштво, Бр. 36, од 10 марта 1925. г. Сачувана су два скоро истоветна документа с тим да у другом постоји разлика у једној речи: „Помоћ за прошлу годину Друштво је подигло у своје време и употребило за организацију, научног рада и научна истраживања, фотографисања и снимања цртежа.“ Из овог видимо да је већ 1924. године Грујић отпочео озбиљне припреме за оно што ће уследити 1925. године.

¹¹¹⁴ ОРГ 1347. Министарство Унутрашњих дела, Краљевине СХС, Одељење јавне безбедности, Пов. Ј. Б. Бр. 6351, од 30. октобра 1924. године.

¹¹¹⁵ Исто.

да научном свету сервира чланке и расправе у којима се говори и расправља о Јужној Србији и Македонији као бугарској области.¹¹¹⁶

Разлог за ово обраћање био је да се Друштву одобри реализација одређених буџетских средстава.¹¹¹⁷

Исто тако, у обраћању Народној банци Грујић се осврће на задатке друштва „да и највишим просветним средствима делује на што здравији и бржи културно-национални препорођај ових наших старих класичних области. А да би се тај задатак што успешније могао постићи Друштво је пре свега прионуло да свестрано проучи прошлост и садашњост целе Ј. С. У том раду обратило је до сада пажњу нарочито на то: да научним методама, у слици и речи, фиксира целокупно стање материјалне и духовне културе у овим областима.“¹¹¹⁸

Научно-истраживачки рад и припрема коју је Грујић спровео 1924. године створили су предуслове да у 1925. години Друштво може приступити издавању свог научног органа *Гласника Скопског научног друштва*, што се види и из навода дописа да „Прва књига тога 'Гласника' већ је готова у рукопису и предата у штампу. Она обухвата око 15 штампаних табака са 80 илустрација.“¹¹¹⁹ У истом допису наводи се да ће прва књига *Гласника* бити одштампана до краја маја. „Радови у тој књизи садрже резултате научног испитивања и проучавања из разних грана научних области по Јужној Србији. Главни разлог ових обраћања је захтев за пружање финансијске подршке Скопском научном друштву ради издавања првог *Гласника*. „Није нужно посебно наглашавати колико је потребно материјалних средстава да се једно овакво дело изда и опреми што боље, нарочито када се још уз то има на уму да оно треба да буде достојан одговор на пропагандистичко научни рад Македонског института.“¹¹²⁰ Грујић ће стицајем околности добити потпору државних власти у остварењу свог наума.¹¹²¹

Припреме које је почео да спроводи ради реорганизације Друштва још 1924. године биће 21. марта 1925. године спроведене у дело.¹¹²² Само Друштво није имало нити је успело да прикупи довољно нужних материјалних средстава за рад на тако широком замишљеном пољу деловања. „Стога су сви покушаји да друштво приступи што живљој и широј акцији на организовању научног рада и систематском проучавању толиких проблема Јужне Србије,

¹¹¹⁶ АЈ, 66-2394. Скопско Научно Друштво, Бр. 36, од 10. марта 1925. године. Овај документ је највећим делом у потпуности исти као и два раније наведена нацрта из ОРГ 1347.

¹¹¹⁷ АЈ, 66-2394. Министарство Просвете Краљевине СХС, Економско финансијско одељење, Е. Ф. Бр. 4965, од 20. III 1925. год. Из овога документа се види да Друштву није омогућено да подигне сва буџетом предвиђена средства у износу од 50.000 динара него само суму од 12.500 динара, са тим да ако се Друштво сагласи са овим, да о томе извести Министарство.

¹¹¹⁸ ОРГ 1347. Народној Банци Београд, Председник С.Н.Д. Радослав Грујић. У рукопису не датиран нацрт дописа. По садржини текста датирани смо допис у 1925. годину.

¹¹¹⁹ АЈ, 66-2394. Скопско Научно Друштво, Бр. 36, од 10. марта 1925. године.

¹¹²⁰ ОРГ 1347. Скопско Научно Друштво, бр. 36, од 30. марта 1925. године. Министарству просвете, Председник СНД Радослав Грујић. Сачувана су још два скоро истоветна нацрта овог дописа у ОРГ који су предлошци за онај сачуван у Архиву Југославије.

¹¹²¹ ОРГ 1347 Министру унутрашњих дела Краљевине СХС, Одељење јавне безбедности, Ј. Б. БР. 6351, од 30. октобра 1924. године. У овом допису се министар унутрашњих дела обраћа министру просвете због деловања Македонског института из Софије који се бави проучавањем Македоније са становишта бугарских интереса. Због тога моли министра да пружи потпору Скопском научном друштву које се бави проучавањем Јужне Србије, али се његово деловање слабо осећа.

¹¹²² Р. Грујић, „Скопско Научно Друштво“, *Црква и Живот*, бр. 4, септембар-октобар 1925. године, Скопље, стр. 367–369. Првош Сланкаменац у свом чланку о факултету наводи да је то био април месец. Војислав Радовановић такође наводи 21. март као датум реорганизације Друштва.

остали само покушаји, који нису могли довести ни до каквих резултата.¹¹²³ Грујић наводи да је реорганизовано Друштво одмах започело активности и успело да прикупи прва нужна материјална средства и започне издавање часописа¹¹²⁴ у коме ће објављивати резултате научних истраживања Јужне Србије. Грујић наводи да је у своја нова правила Друштво унело и следеће задатке:¹¹²⁵

- „Да издаје друштвени орган Гласник Скопског Научног Друштва.¹¹²⁶
- Да одржава састанке сваке последње суботе у месецу, на којима ће чланови читати краће чланке или реферате и објављивати резултате својих научних истраживања.
- И на крају, приређиваће своја јавна предавања која се током времена имају развити у Народни Универзитет.“¹¹²⁷

Ови чланови по својој суштини била су заступљени и у првом правилнику Друштва, али су у новим правилима они били допуњени и проширени. Једна од промена је и то што се у новим правилима предност даје свима који су пружили велики допринос проучавању Јужне Србије, а не само професорима факултета, који су ранијим правилником имали првенство у управи и чланству у Скопском научном друштву. Новим правилником предвиђа се новчана помоћ приликом истраживања и проучавања Јужне Србије. Редовни, дописни и почасни чланови ослобођени су плаћања чланарине, сарадници плаћају годишње 50, а помагачи 100 динара.¹¹²⁸ Редовни и дописни чланови су дужни да реферишу о радовима из њихове и сродних им струка, које им Управа или редакциони одбор упути на реферат.

После усвајања правила 21. марта 1925. године изабрана је Управа реформисаног Скопског научног друштва, коју су чинили: председник Радослав Грујић, потпредседник др Василије Ђерић, благајник др Мита Костић, чланови Управе др Тихомир Ђорђевић, др Глиша Елезовић и др.¹¹²⁹ Већ 22. марта нова Управа реформисаног Друштва сазвала је конференцију новоизабраних редовних и дописних чланова из Скопља, и том приликом Радослав Грујић известио је окупљене да је извршио све припреме за штампање *Гласника Скопског научног друштва* које је требало да почне 1. априла 1925. године.¹¹³⁰ Надзорни одбор Друштва изабран је 29. 3. 1925. и у њега су чинили председник др Тихомир Ђорђевић и чланови др. Момчило Селесковић и др Првош Сланкаменац.¹¹³¹

¹¹²³ Радослав М. Грујић, „Скопско Научно Друштво“, *Јужна Србија*, бр. 49 за 1924/25. годину, Скопље, стр. 54–55.

¹¹²⁴ Исто. Грујић га овде назива „Гласник Скопског Народног Друштва“.

¹¹²⁵ Радослав Грујић, „Скопско Научно Друштво“, *Црква и Живот*, бр. 4, септембар-октобар 1925. године. Скопље, стр. 367–369.

¹¹²⁶ Исто. Иако Грујић ово наводи као ново правило, оно је постојало и у претходном правилнику. Овде је новина да се оно наглашава и ставља у први план.

¹¹²⁷ Радослав Грујић, „Скопско Научно Друштво“, *Црква и Живот*, бр. 4, септембар-октобар 1925. године, Скопље, стр. 368–369.

¹¹²⁸ Радослав Грујић, „Скопско Научно Друштво“, *Јужна Србија*, бр. 49 за 1924/25. годину, Скопље, стр. 54–55.

¹¹²⁹ Радослав Грујић, „Скопско Научно Друштво“, *Црква и Живот*, бр. 4, септембар-октобар 1925. године, Скопље, стр. 369. Овде се не помиње Војислав Радовановић као секретар Друштва па је претпоставка да је овај чланак писан у другој половини 1925. године када он одлази у Загреб и више није секретар. ОРГ 1347. На свечаној позивници која је штампана и којом су се чланови позивали да присуствују свечаној седници СНД-а као секретар Друштва потписан је др Војислав Радовановић, а и он сам у своме чланку наводи да је у тренутку реорганизације био секретар Друштва.

¹¹³⁰ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 9–10.

¹¹³¹ Радослав Грујић, „Скопско Научно Друштво“, *Црква и Живот*, бр. 4, септембар-октобар 1925. године. Скопље, стр. 369. У тренутку када Грујић пише текст он наводи друга имена чланова управе Друштва. Потпредседник Петар Колендић, библиотекар др Бранко Гранић, секретар др Првош Сланкаменац, и чланови др Ћиро Трухелка и Глиша Елезовић. Током ове године долазиће до промена у управи Друштва.

Једна од утицајнијих личности у оснивању Скопског научног друштва 1921. године, али и у обнови његовог рада 1925. године био је Тихомир Р. Ђорђевић, професор Београдског универзитета, који је те 1925. године скоро читав један семестар држао предавања на Филозофском факултету у Скопљу.¹¹³² О томе најбоље сведоче и два сачувана писма од 2. и 10. октобра која је Тихомир Ђорђевић упутио Радославу Грујићу.¹¹³³ Из првог писма се види да свечана седница треба да се одржи крајем октобра и између осталог на њој треба да буду изабрани нови чланови Друштва. Поред молбе да му се пошаљу имена оних који се предлажу за чланове Друштва, сам Тихомир Ђорђевић за исте предлаже Бранка Гранића, Војислава Радовановића и Ћиру Трухелку. Предлаже и да та седница Друштва треба да буде што свечанија. Такође говори којим редом да се смењују говорници. Предлаже Грујићу да његов говор садржи делове о историји и значају Друштва и да поред имена његових чланова о свакоме наведе понешто.¹¹³⁴ У другом писму, које је одговор на Грујићево писмо, саглашава се са једногласно донетим одлукама и даје даља упутства за припрему свечане седнице.¹¹³⁵ Услед оставке потпредседника Друштва др Василија Ђерића и одласка секретара др Војислава Радовановића, на седници која је одржана 7. 10. 1925. на њихова места изабрани су: за потпредседника др Петар Колендић, секретара др Првош Сланкаменац и за библиотекара др Бранко Гранић.¹¹³⁶

Свечана седница Скопског научног друштва одржана је 26. октобра 1925. године у свечаној дворани Филозофског факултета у Скопљу.¹¹³⁷ Овај датум није случајно изабран. Наиме, то је датум када је српска војска после пуних 520 година ослободила Скопље, 26. октобра 1912. године.¹¹³⁸ Тај важан датум за Скопље и целу Јужну Србију узело је Скопско научно друштво за дан својих годишњих свечаних скупова. Један од разлога је и то што је тиме „пужена могућност, да поред толико основних и виших расадника просвете и цивилизације наше у овој области, оснујемо и развијемо и ову нашу нарочиту националну и научну институцију – у овоме некада најкултурнијем и најлепшем граду из периода наше најславније прошлости [...]“ . Грујић је своје предавање започео једним интересантним подсећањем:

„Пре пет стотина и 33 године, са једне од оних лепих тараса наше планине Водена, која се тако поносно диже над Скопљем, посматрао је јеромонах Стефан, један од представника тада још добро развијене средњевековне писмености наше, како у стари славни српски град Скопље, први пут победоносно улазе Турци, под белим чалмама и

¹¹³² Првош Сланкаменац, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. 1, Скопље 1930. године, стр. 11.

¹¹³³ ОРГ 1347. Писмо, Београд, 2. окт. 1925. Драги Господине Грујићу, Тих. Р. Ђорђевић. ОРГ 1347. Београд, Принца Еугенија 7, 10. X 1925. Драги Господине Грујићу, Тих. Р. Ђорђевић.

¹¹³⁴ ОРГ 1347. Писмо, Београд, 2. окт. 1925. Драги Господине Грујићу, Тих. Р. Ђорђевић. У писму између осталог пише да би Грујић требало да припреми говор и да би он могао да се штампа као додаток *Гласнику*. Нажалост, Грујић се у свом говору није осврнуо на историјат Друштва до 1925. године, а и његов говор са свечане седнице Друштва није штампан у *Гласнику*.

¹¹³⁵ ОРГ 1347. Писмо, Београд, Принца Еугенија 7, 10. X 1925. Драги Господине Грујићу, Тих. Р. Ђорђевић. Свакако да није све текло у потпуном сагласју професора Филозофског факултета јер видимо из писма да Тихомир Ђорђевић жали што Грујић није успео да „задржи“ Василија Ђерића и да му је жао што је он био тако „на крај срца“.

¹¹³⁶ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 12.

¹¹³⁷ ОРГ 1347. Позивница, у Скопљу 10. октобра 1925. године. За овај догађај штампане су позивнице на основу којих знамо програм свечаног скупа: 1. Отварање скупа и поздравна реч; 2. Говор председника о значају Јужне Србије за науку и задаци Скопског научног друштва; 3. Проглашење нових чланова; 4. Извештај благајника о финансијама друштва. Свечани скуп почео је у 4 сата тог дана.

¹¹³⁸ ОРГ 1354. Нацрт говора председника СНД Радослава Грујића о значају Јужне Србије за науку и задацима Скопског научног друштва одржаног 26. октобра 1925. године на свечаној седници СНД.

црвеним фесовима, да се ту стално настане, и довршујући један свој рукопис, који је у то време на тој планини писао, у свом манастиру Св. Теодора, коме се данас готово ни трагови не познају, Стефан је хладно и суво, управо резигнирано записао, да се то догодило: В'љето тисушч девет сотне, од ствар. света, к'ди Турци пријеше Скопје, мјесеца генвера 6. ден.¹¹³⁹

Даље Грујић наставља да је то једина белешка на основу које знамо да је Скопље на Богојављање 1392. године одузето из руку последњег српског господара Вука Бранковића. Наводи да се Скопље следећи пут помиње 6975. године од стварања света у белешци једног доцнијег писца, да је султан Мехмед наредио да се 15 српских кућа из Скопља, без и најмање њихове кривице, пресели у Арбанију у град Коњух. Наређење је извршено и поменути број српских породица из Скопља отпращен је у Арбанију. То се десило у години коначне победе Турака над последњим арбанашким господаром Ђорђем Кастриотићем-Скендербегом.

„Између та два датума, 6. јан. 1392. и 13. маја 1467, дакле у раздобљу од седам и нешто више деценија, крајем 14. и током 15. века, одиграла се у овом старом лепом граду нашем тешка трагедија нашег народа, која је имала за резултат: да је овај некадашњи центар не само нашег политичког живота, него културе и цивилизације наше, ускоро готово потпуно изгубљен за Српство и постао средиште не само турске војничке организације у нашим областима, него и материјалне и духовне културе њихове за ове крајеве. Стога су одмах место старих уништених српских цркава са позлаћеним крстовима на великим кубетима, и поред њих добро уређених српских школа и других просветних и културних институција, почеле у овом граду да ничу турске богомоље-цамије са минаретима и полумесеком на њима, са основним и вишим турским школама, са библиотекама и другим турским културним установама.“¹¹⁴⁰

И данас када читамо овај Грујићев уводни део говора он нас прене и измести у време које описује. Можемо само да замислимо какав је утисак овај увод остављао на оне који су преживели балканске ратове и Први светски рат, у том тренутку пуни националног поноса, како је овакав говор код њих могао изазвати и разгорети потребу за националним културним прегалаштвом. Свакако да је и Грујићев беседнички дар који је вежбао још као карловачки богослов добро послужио и надаље, како за састављање говора тако и за њихово произношење. Претпостављамо да ове речи сигурно нису остављале равнодушним оне који су их слушали. Потврда за то јесте и чињеница да је Грујић успео да разгори дух свесрдне патриотске подршке потребне Скопском научном друштву за рад. Да је то и успео најбоље потврђује чињеница да је Друштво после 1925. године, све до Грујићевог одласка 1937, доживело свој највећи процват.

Грујић у поменутом говору наводи да се у свим сегментима Друштва осећа напредак, које полако али неминовно раскида све окове духовног ропства. Јужна Србија је по његовом мишљењу, „више него и једна друга област наша подобна да науци нашој пружи пространа и занимљива поља за истраживања, испитивања и проучавања“. Он истиче важније теме којима би требало посветити пажњу, што ће бити и програм рада Скопског научног друштва. Закључујући да су област Јужне Србије и њен историјско-политички значај најбоље обрађени

¹¹³⁹ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 21. Наводи да је овом приликом одржао предавање „О Значају Јужне Србије за науку и о задацима Скопског Научног Друштва“.

¹¹⁴⁰ ОРГ 1354. Нацрт говора председника СНД Радослава Грујића о значају Јужне Србије за науку и задацима Скопског научног друштва одржаног 26. октобра 1925. године на свечаној седници СНД.

у српској науци, сматра да испитивање и проучавање културно-историјског значаја Јужне Србије није још „ни приближно развијен спрам значаја који му припада у српској историји“. Изучавањем књижевности ове области, мишљења је, даће се огроман допринос изучавању традиционалне књижевности. Нарочито истиче „значај Јужне Србије за нашу историју уметности, а нарочито за архитектуру и сликарство“. Констатује да су бројни остаци монументалних споменика старе културе, велелепне задужбине српских краљева, царева, световне и духовне властеле „разасути тако обилно по целој овој области“ привукли пажњу бројних домаћих и страних истраживача, али на том пољу има још много тога да се уради.

„Црквени значај ових области изузетно је значајан јер су се у њему налазила два важна црквена средишта Охрид и Пећ која су имала немерљиву улогу у историји нашег народа. Нарочито је недовољно истражен допринос Пећи где је био центар ’чистог српског православља’ и значај Пећке Патријаршије у очувању националне свести и духовног јединства српског народа.“

Грујић констатује да је у „овој области сачувано још и неколико већих планинских оаза са старом словенском патријархалном културом, јер у њима разорна византијско-цинцарска и турска култура није могла да врши одлучан утицај“. Он даље наглашава које су све то области које су могући предмет истраживања и научног рада Скопског научног друштва. Говор завршава следећим закључком:

„Сад је на нама ствараоцима темеља нове народне историје, и онима што за нама долазе, да разумно припремимо све и утремо пут потпуном економском, културном и духовном јединству. Подобности зато поред свих перипетија, има врло много у овим областима. Све зависи понајвише, од нас – од нашег истинског родољубља, умешности, душевне снаге, политичке сређености и културног прегалаштва.“¹¹⁴¹

После одржаног Грујићевог говора Војислав Радовановић поднео је извештај о раду Друштва од оснивања, а благајник др Мита Костић извештај о финансијама.¹¹⁴² Том приликом је саопштено да је сам краљ Александар I доделио помоћ друштву у износу од 50.000 динара послатих преко Тихомира Ђорђевића, за штампање друштвених публикација. Ђорђевић је такође овом приликом одржао говор којим је поздравио скуп истичући важније моменте у вези са самом свечаношћу. У име Друштва „Свети Сава“ из Београда скупу се обратио Стеван Симић.¹¹⁴³ Оно што је такође важно истаћи јесте чињеница да је непосредно пре свечаног скупа из штампе изашао први број *Гласника*, а касније ће постати пракса да се *Гласник* штампа пре свечане скупштине, како би био представљен истој.¹¹⁴⁴

Особито је занимљив и један други нацрт говора Радослава Грујића, намењен члановима Друштва, који је врло сличан претходном, са мањим разликама у обраћању присутнима, за који можемо само да претпоставимо да је представљао другачији нацрт говора од оног који је одржао на самом свечаном скупу 1925. године. Грујић је своје излагање отпочео речима поздрава: „Ваше Величанство, Величанства, Светости, преосв. госп. епископи, госп. Министри, гђе и господо.“¹¹⁴⁵ Из овога се може закључити које су се

¹¹⁴¹ Исто.

¹¹⁴² Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 12.

¹¹⁴³ Исто.

¹¹⁴⁴ Исто. Велики годишњи свечани скуп Друштва који је требало да се одржи 26. 10. 1926. године одложен је зато што *Гласник* до тог датума није био одштампан.

¹¹⁴⁵ ОРГ 1534. Предложак говора. Сам говор није сигниран када је и којим поводом одржан. Због велике сличности са говором који је одржан на свечаној седници Друштва 1925. године, претпостављамо да је реч о нацрту говора за исти догађај. Поред делимичних разлика између два текста, оно што највише збуњује јесте реченица „да поред толико основних и средњих школа имамо ево већ две године и највиши научни завод“. Ако

све важне званице очекивале. Из завршног дела говора се поред познатих редовних чланова и управе види ко су особе које су чиниле структуру Друштва. У том тренутку почасни чланови Друштва су Јован Цвијић и Габријел Мије. Редовни чланови, поред раније побројаних, јесу: Пера Поповић, Тихомир Ђорђевић, Никола Вулић, Александар Белић, Станоје Станојевић, Владимир Р. Петковић, Владимир Ђорђевић и генерал Стеван Бошковић. Укупно је било 16 редовних чланова. Дописни чланови су: Владимир К. Петковић, Јован Ердџановић, прота Стева Димитријевић, Лазар Мирковић, Владимир С. Ђорђевић, Коста Манојловић, Јован Хаџи Васиљевић и други.¹¹⁴⁶ Укупно је било 23 дописна члана. Сарадници Друштва били су: Алекса Јовановић, директор гимназије, Риста Огњановић, проф. у пензији, Зорка Караџић, Радивоје Караџић, управник позоришта, Сава Милосављевић, учитељ, и други. Укупно је било 11 чланова сарадника. Помагачи Друштва били су: Његово високопреосвештенство митрополит Варнава, председник скопске општине Никола Самарџић, ђенерал дивизије Милоје Ристић, Никола Јеремић грађевински предузетник и други. Укупно чланова помагача 14. Добротвор: Трговачко индустријска банка Вардар. Велики добротвори: Мата Бошковић, пуномоћник министарства, Народна банка Београд, Друштво „Св. Сава“ Београд, и други. Укупно пет великих добротвора.¹¹⁴⁷ Из овога закључујемо не само о разгранатости већ и о различитим структурама чланства. Грујић и у овом другом нацрту говора наглашава: „Скопско Научно Друштво, извршавајући строго објективно и научно, радиће у исто време са нарочитом преданошћу и на правилном решавању, свих тако важних културних проблема садашњице наше!“¹¹⁴⁸

Приликом реорганизације Друштва 21. марта 1925. године предвиђено је да се број редовних чланова ограничи на 24, од којих две трећине њих треба да је са простора Јужне Србије, а дописних ограничи такође на 24, без територијалних ограничења.¹¹⁴⁹ Такође су поред редовних и дописних чланова били предвиђени сарадници и помагачи Друштва.¹¹⁵⁰

Један од главних задатака Друштва по Грујићевом виђењу јесте давање научног одговора на бугарску пропагандну. За успешно спровођење оваквог плана Грујић стално понавља да су потребна значајна материјална средства, која Скопско научно друштво не добија, док „бугарска држава свим могућим средствима помаже Македонски научни институт“.¹¹⁵¹ Грујић овом приликом наводи и који су то главни проблеми са којима се

се овде мисли, што претпостављамо, на оснивање Филозофског факултета, он 1925. године слави већ пет година постојања тако да није логично да мисли на исти. Ако би се пак претпоставило да се мисли на Скопско научно друштво, оно у том тренутку слави четири године постојања. Узимајући у обзир да је сличност са говором који је одржан 1925. године и да је овај написан за потребе неке од седница СНД, а да су на крају у тексту речи „ево већ две године“ обичном оловком прекривене, рекло би се да су два наведена нацрта рађена за исти догађај и да је Грујић направио грешку приликом писања говора.

¹¹⁴⁶ АМ 1.486.1.32/ 531. Реч је о захвалници Скопском научном друштву упућеној од Лазара Мирковића којом он благодари на указаној му части, у Београду 26. октобра 1925. године.

¹¹⁴⁷ ОРГ 1534. Други нацрт говора за 1925. годину.

¹¹⁴⁸ Исто.

¹¹⁴⁹ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 9–10.

¹¹⁵⁰ АМ 1.486.1.30/460–461. Реч је о два истоветна формулара који су коришћени приликом пријема сарадника и помагача Друштва. Потичу из новембра 1925. године. Из напомене у формулару видимо да се наводе 14, 16, 17. и 19. члан правила Друштва који предвиђају да сарадници постају они који су учествовали у Друштвеном научном раду и плаћају годишњу чланарину од 50 динара. А помагачи су они који желе да помогну Друштву и плаћају чланарину 100 динара. Добијањем овог статуса остварују права да добијају сва Друштвена издања бесплатно, учествују на састанцима и предавањима Друштва и користе се библиотеком Филозофског факултета у Скопљу.

¹¹⁵¹ ОРГ 1347. Скопско Научно Друштво, бр. 358, од 28. децембра, 1926. Нацрт дописа, Министарству Унутрашњих Дела, Одељењу за Државну Заштиту.

Друштво сусреће и даје предлоге шта је потребно предузети да би се унапредио његов рад. Тако каже да Скопско научно друштво већ неколико година организује активности на проучавању Јужне Србије на чисто научним основама. „Оно не прибегава никаквим неистинама, умишљањима и кривим тумачењима факата.“¹¹⁵² Наводећи како је простор Македоније пун сведока историје које треба проучити, Грујић као главни разлог недовољног успеха Друштва истиче одсуство потпоре државе. То поткрепљује чињеницом да се Друштво 5. новембра 1925. године (молбама под бројевима 149, 150, 151 и 152) обратило на разне адресе у Влади, али је учинак био оскудан. Зато предлаже потенцијални план државне помоћи Скопском научном друштву:

- „1. Бесплатна железничка карта на име Друштва како би се она могла употребити приликом позивања научника са стране да проучавају Јужну Србију.
2. Наредиће свим обласним жупанима и њима приручним органима да научним радницима који дођу са легитимацијом Друштва изађу у свему у сусрет, нарочито када су у питању подвозна средства.
3. Да се умоли Министарство војно да изда својим органима у Јужној Србији наређење да помажу Друштву, наглашавајући гранична и погранична одељења.
4. Упутство свим областима чија територија обухвата делове Јужне Србије и Црне Горе да у своје буџете унесу помоћ за Скопско Научно Друштво.
5. Да се у државни буџет уместо предвиђених 36.000 динара осигура помоћ од 100.000 динара.
6. Да председник министара, министарства унутрашњих дела, иностраних послова и вера откупљују по 100 примерака свих издања Друштва“.¹¹⁵³

Колико је ово прегалаштво било надахнуто најбоље сведоче наредне године у којима *Гласник Скопског научног друштва* скоро редовно излази и постаје престижан научни часопис свог времена, а само друштво постаје функционално. Финансијска помоћ Министарства просвете се од 1925. до 1930. године стално увећавала. Двадесет другог августа одобрена је помоћ за месеце април, мај и јун 1925. године у износу од 16.666 динара.¹¹⁵⁴ Поређења ради, за буџетску 1928–1929. годину одобрена су средства у износу од 25.000 динара.¹¹⁵⁵ За 1930. годину је одобрен износ од 60.000 динара.¹¹⁵⁶ По Грујићевом одласку дотације Министарства се смањују за 1937/38. годину износе 40.000 динара, наредне године износе 36.000 динара, да би пред Други светски рат износиле између 15.000 и 20.000 хиљада динара.¹¹⁵⁷

Издавање *Гласника Скопског научног друштва* је у периоду који је уследио постало главна преокупација Радослава Грујића, а колики је био значај *Гласника* за Друштво закључујемо из чињенице да су годишње скупштине одлагане ако до датума њиховог заказивања није изашао нови број *Гласника* јер је „главни посао друштва, штампање *Гласника*“.¹¹⁵⁸ А кашњења је било, како у роковима за штампање тако и у броју планираних издања *Гласника*, од којих неки на крају нису штампани. Међутим, од свега овог важнија је била чињеница да је *Гласник* постајао све угледнији часопис како у земљи тако и у

¹¹⁵² Исто.

¹¹⁵³ Исто. Други део овог нацрта су Предлози.

¹¹⁵⁴ АЈ, 66-569-901. Министарство просвете Краљевине СХС, П. БР. 10640, од 22. августа 1925. године. Одлука.

¹¹⁵⁵ АЈ, 66-569-901. Министарство просвете Краљевине СХС, П. БР. 10702, од 3. јула 1928. године. Одлука.

¹¹⁵⁶ АЈ, 66-569-901. Министарство просвете Краљевине Југославије, П. бр. 18708, од 21. маја 1930. године. Рачуноводству Министарства просвете.

¹¹⁵⁷ АЈ, 66-569-901. Министарство просвете Краљевине Југославије. И овом фонду се чува више докумената о овоме.

¹¹⁵⁸ АМ 1.486.1.1/114-118. Извештај од 3. априла 1927. године. Првош Сланкаменац секретар СНД.

иностранству. Један од разлога међународног успеха *Гласника* је, како закључује Првош Сланкаменац, то што се „иностранство интересује за Гласник, јер се у њему објављују радови који се тичу Јужне Србије. Јужна Србија је пак у науци предмет који изазива врло многострано живо интересовање.“¹¹⁵⁹

Друштво је пре 1927. године ступило у везу са „Пруском Академијом наука у Берлину, с Бечком Академијом, с Румунском Академијом у Букурешту и са Украјинском Академијом у Одеси. Даље с универзитетом у Брну, Филозофским факултетом у Цариграду и са многим научним и културним установама и часописима у Софији. Од ових ћемо споменути Македонски институт, Етнографски Музеј, Семинар Словенске филологије на универзитету и Бугарски Археолошки институт.“¹¹⁶⁰ Са свим овим установама из Бугарске Скопско научно друштво тражило је успостављање веза у уверењу да је потребно имати директне контакте са установама које се баве изучавањем Јужне Србије „ма и не без икакве, нама противне тенденције“. Наводи се да је једино Бугарски археолошки институт тражио везу са нама, упутивши друштву ласкаво признање, поводом прве књиге *Гласника*. Управа не сумња да ће ове везе са бугарском науком имати добре резултате, иако је свесна потешкоћа које могу искрснути на путу да се поправе многе грешке учињене у страсти политичке борбе. Ове односе управа је стално развијала и неговала са тежњом да успостави научне везе, по могућности, са свим светским научним центрима („Досадашњи успеси оправдавају наша очекивања и наде“).¹¹⁶¹

О материјалном стању Друштва у 1927. години истиче се да је врло повољно. Разлози за то били су вишеструки: Друштво је својим радом у претходне две године „стекло политички капитал“ и издања Друштва су осигурана толико да се може размишљати о још интензивнијем раду. Поред штампања *Гласника* управа је донела одлуку да штампа и посебна издања Друштва, а нарочито нова истраживања и необјављени материјал из Јужне Србије. Као прву књигу посебних издања управа је штампала збирку *Српске народне мелодије (Јужна Србија)*, укупно 428 на броју, које је сакупио и ставио у ноте Владимир Р. Ђорђевић.¹¹⁶² Осим тога, Друштво је стекло више чланова и добротвора, а и сами поједини окружни одбори у Куманову, Приштини, Призрену и Штипу дали су значајан финансијски допринос. Чланство се све више повећавало: у току 1926. године изабрана су два нова редовна члана, један дописни, осам сарадника, тридесет четири помагача и десет добротвора.¹¹⁶³ На крају извештаја наводи се да је и Тихомир Р. Ђорђевић спровео врло живу акцију у Београду и прикупио велики број чланова добротвора. То нам потврђује и Ђорђевићево писмо Грујићу у коме га обавештава о краљевој помоћи од 50.000 динара, Београдске задруге 5.000, Луке Ћеловића 1.000 динара, као и да је Друштво „Свети Сава“ у свој буџет унело помоћ од 12.000, Народна банка је обећала 15.000, завршавајући: „У преговорима сам да се добије још нешто, само не знам колико ће то бити.“¹¹⁶⁴

¹¹⁵⁹ Исто.

¹¹⁶⁰ Исто.

¹¹⁶¹ Исто.

¹¹⁶² ОРГ 1333. Писмо, 6. децембра 1927, Београд, Принц Евгеније 7, Владимир Р. Ђорђевић Радославу Грујићу. Тема овог писма су преговори у вези са штампом.

¹¹⁶³ АМ 1.486.1.1/114. Извештај од 3. априла 1927. године. Првош Сланкаменац секретар СНД наводи да у том тренутку Друштво има два почасна члана, 19 редовних чланова, 24 дописна члана, 28 сарадника, 56 помагача, пет великих добротвора и 12 добротвора. А у току 1926. одржано је осам стручних састанака и на њима је прочитано 18 расправа и три реферата од којих је већина штампана у *Гласнику*.

¹¹⁶⁴ ОРГ 1333. Писмо, Београд Принца Евгенија 7, 2. априла 1927. Тихомир Р. Ђорђевић Радославу Грујићу.

На седници Управе која је одржана 3. 10. 1927. године донета је одлука да се *Гласник* штампа редовно у две свеске. Предвиђено је да једну води Одељење друштвених наука, а другу Одељење природних наука Друштва. Уређивање *Гласника* друштвених наука поверено је и даље Грујићу, а природних наука Петру С. Јовановићу.¹¹⁶⁵

Према распису Министарства унутрашњих дела У. Б. Бр. 20663 од 25. 3. 1927. године свим властима у Јужној Србији наређено је да свим научним радницима који дођу са легитимацијом Скопског научног друштва „најприлежније изађу у сусрет у свему нарочито при показивању места, старина, приповедању старих људи, где што је истраживања погодно и да им се нарочито постарају за бесплатна средства и потребну пратњу“.¹¹⁶⁶

Из писма које је Тихомир Ђорђевић послао Грујићу примећује се да је придавао велики значај ономе што су учесници византолошког конгреса видели приликом обиласка Јужне Србије 1927. године, констатујући да би вест о тој посети требало да буде штампана у *Гласнику*. Такође наглашава да би у *Гласнику* морало бити писано о Јовану Цвијићу који је толико задужио Јужну Србију.¹¹⁶⁷

На годишњем скупу редовних чланова Друштва од 1. 4. 1928. године одлучено је да Управа остане иста али су измењени чланови Надзорног одбора чији је председник постао Првош Сланкаменац, а чланови др Миливоје Павловић и др Душан Недељковић.¹¹⁶⁸ Од 175 чланова које је Друштво бројало у априлу 1927. године, у наредној се број повећао на 219.¹¹⁶⁹ Из извештаја се види да је главну помоћ и подршку Друштво добијало од краља и државе. Поједине области Јужне Србије, попут скопске области и општине, одазвале су се у пружању помоћи друштву. Поред *Гласника*, Друштво је у склопу својих посебних издања штампало књигу А. Соловјева *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*. У ово доба у Друштву долази до развитка секције друштвених наука на челу које су били Петар Јовановић и Војислав Радовановић.¹¹⁷⁰

На седници Управе која је одржана 21. 10. 1928. године на ванредном збору редовних чланова одлучено је да се у правила Друштва унесу извесне измене. Донете су одлуке да број редовних чланова буде 30, од којих половина треба да буде са простора Јужне Србије, а број дописних чланова 40, с тим да за њих и даље не постоје територијална ограничења. За сараднике се бирају само они који научно сарађују на публикацијама Друштва. Такође је предвиђено да се угаси чланство свих оних који у року од пет година после избора не дају свој научни прилог.¹¹⁷¹

После припремних седница Управе одржаних 21. и 24. свечани скуп Друштва одржан је 26. октобра 1928. године, који је пригодним говором отворио Радослав Грујић.¹¹⁷² После уводних речи посвећених ослободиоцима Јужне Србије, захваљујући којима је пружена могућност „да поред толиких основних и виших расадника наше просвете и цивилизације у

¹¹⁶⁵ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 15.

¹¹⁶⁶ АМ 1.486.1.1/202. Изводи из докумената.

¹¹⁶⁷ ОРГ 1333. Писмо, Санаторијум Св. Ђорђа, Врњачка Бања, 21. IV 1927. Тихомир Р. Ђорђевић.

¹¹⁶⁸ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 17. Те године је по трећи пут краљ Александар доделио помоћ од 50.000 динара.

¹¹⁶⁹ АМ 1.486.1.1/126-27. Извештај нема датум, а по садржају би то могао бити 31. март 1929. године. Војислав Радовановић, секретар СНД. И то 2 почасна, 30 редовних, 24 дописна, 4 сарадника, 133 помагача, 19 добротвора и 7 великих добротвора. У овом извештају Радовановић наводи да је Друштво штампало текст који сада цитирамо „у коме је изнет историјат Друштва, правила, чланство и рад са прегледом предавања и публикација“.

¹¹⁷⁰ АМ 1.486.1.1/130-132. Извештај секретара редовном годишњем збору Скопског научног друштва, 6. IV 1930. година. Војислав Радовановић секретар СНД.

¹¹⁷¹ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 18.

¹¹⁷² Исто.

овим областима, оснујемо и ову нашу национално-научну институцију¹¹⁷³. У наставку говора констатује се да поред свих тешкоћа Јужна Србије напредује на свим пољима: „Друштво је, наима, већ за кратко време свога рада успело да повеже научне везе са врло многим најистакнутијим научним институцијама готово целе Европе, па чак и ван граница њених све до Јапана и Америке.“ Наводећи ово даље наглашава да је Друштво свесно својих значајних задатака „које има да изврши велика Словенска заједница, у правцу опште човечанске културе и цивилизације, обраћајући нарочиту пажњу на што тешње везе са представницима науке и културе свију словенских народа“¹¹⁷³. У том циљу сарађује, како наводи, не само са научним институцијама Бугарске, Чешке и Пољске него и са научним и друштвеним институцијама болшевичке Русије. Зато Друштво стално има пред својим очима чињеницу „да свесно служећи науци свога народа, оно тиме уједно помаже прогрес и словенске науке и доприноси свој део општем човечанском прогресу“¹¹⁷⁴.

Грујић са свечаног скупа Друштва 1928. године упућује краљу Александру Првом телеграм са речима да „дубоком захвалношћу и оданошћу поздравља Ваше величанство, свог највећег добротвора и заштитника“¹¹⁷⁵. Војислав Радовановић такође наводи неколико краљевих годишњих дотација у износу од 50.000 динара.

На редовном годишњем збору 31. марта 1929. године изабрана је нова управа Скопског научног друштва. У свом годишњем извештају Војислав Радовановић закључује да се у тој години Друштво развијало у два главна правца: један је научно истраживање Јужне Србије, а други штампање публикација.¹¹⁷⁶ Онај основни задатак који је подразумевао систематско изучавање Јужне Србије уз учешће научних радника из Скопља, Београда и Загреба, који је био под вођством Петра С. Јовановића у области природних наука, давао је озбиљне резултате. Истраживачки тим бројао је 11 чланова и радили су на проучавању Скопске котлине. Чланови Друштва бавили се поред овога и проучавањем историјско-археолошких, антропогеографских, етнологских, лингвистичких и других научних проблема Јужне Србије, а већина постигнутих научних резултата била је и објављена. Ово је за последицу имало то да је Друштво било све поштованије, а његов рад признат. Из овог извештаја може се закључити и колика средства је Друштво успело да прикупи. Државним буџетом била је предвиђена помоћ од 60.000 динара за штампање *Гласника*. Даље се наводи да је бан Вардарске бановине обезбедио помоћ од 50.000 динара за штампање публикације *Земља и народ Јужне Србије*, а поред тога годишњим буџетом предвидео је средства у износу од 100.000 динара за штампање других публикација Друштва.¹¹⁷⁷

¹¹⁷³ ОРГ 1358. Говор, Госпође и Господо без датума.

¹¹⁷⁴ ОРГ 1358. Говор, Госпође и Господо без датума. Говор смо датовали у 1928. годину по завршним речима „на дневном реду је предавање Г. Др. Костића: О Ат. Рашков. кнезу Ст. Влах. Молим Г. Костића да приступи предавању“. Питање године разрешили смо помоћу текста Војислава Радовановића (В. Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“) објављеног у издању *„Скопско научно Друштво, Годишњак I–VIII 1921–1928*, Скопље 1928, стр. 18“ у коме се наводи: „У седницама Управе од 21. X и 24. X 1928. извршене су припреме за Свечани годишњи скуп 26/13. X 1928. год. чији је програм следећи: 1 Председник Др Радослав М. Грујић отвара скуп; Секретар Др Вој. С. Радовановић подноси извештај о раду друштва; Редовни члан и члан Управе Др Мита Костић држи предавање: Атанасије Рашковић, кнез Старог Влаха“ што је потврђено и поглавља Предавања и саопштења у Скопском научном Друштву од 1921. до 1928. године, где се такође наводи под редним бројем 32 да је одржано ово предавање.

¹¹⁷⁵ ОРГ 1347. Телеграм, Његовом Величанству Краљу Александру Првом, Председник Научног Друштва др Радослав Грујић.

¹¹⁷⁶ АМ 1.486.1.1/130-132. Извештај секретара редовном годишњем збору скопског Научног Друштва, 6. IV 1930.

¹¹⁷⁷ АМ 1.486.1.1/131. Извештај секретара редовном годишњем збору скопског Научног Друштва, 6. IV 1930.

У допису из 1928. године којим се тражи потврђивање правила Друштва наводи се: „Скопско Научно Друштво је досад уживало не само признање, већ и веома благотворну помоћ и потпору од најмеродавнијих фактора у држави. Оно ужива сваке године новчану помоћ од Његовог Величанства Краља. Буџетом Министарства Просвете је Друштву одређена такође и стална државна субвенција. А поред тога Министар Унутрашњих Дела, расписом У. Б. Бр. 20.663./27, препоручио је свима великим Жупанима у Јужној Србији, да рад Скопског Научног Друштва што више помажу, и да код обласне Самоуправе издејствују и нарочито одређену новчану помоћ годишњим буџетом за ово Друштво.“¹¹⁷⁸

Колико су и саме просветне власти придавале значај Скопском научном друштву и његовом гласилу види се из извештаја упућеног министру просвете, у коме се саопштава да је оно основано иницијативом професора факултета са циљем, на првом месту, научног испитивања Јужне Србије. Ту се наводе и богата научна грађа, чланци и књиге који су у претходном периоду објављени, размена са страним истраживачима и размена стручних публикација. Као један од важних аргумената наводи се и чињеница да је Скопско научно друштво својим радом успело да парира утицају Македонског института у Софији и његовог гласила *Македонског прегледа*.¹¹⁷⁹ Наиме, Грујић је поред научне важности Скопског научног друштва његов главни задатак видео у националној делатности: „Проучавајући нашу класичну Јужну Србију у свим правцима, Скопско научно друштво има поред научног још и нарочити национално-политички задатак: да путем чисте науке сузбије јако развијену бугарску пропаганду, која фалсификовањем научних истина врло интезивно настоји, да у страном научном свету створи и одржава уверење како су области наше Јужне Србије историско и етнички бугарске земље.“¹¹⁸⁰

Редован годишњи збор одржан је и 6. 4. 1930. године.¹¹⁸¹ Приближавајући се десетогодишњици постојања Скопског научног друштва сам Грујић сумирајући резултате у свом годишњем извештају као главна постигнућа наглашава испитивачки рад на терену и прикупљање научне грађе о Јужној Србији, наводећи да су већину истраживања током године спровели сарадници из Скопља. Од друштвених сарадника изван Скопља истиче археолошка испитивања и проналаске редовног члана Друштва Николе Вулића код Охрида, за кога се наводи да је та истраживања вршио у сарадњи са Музејем Јужне Србије.

„Док је овакав рад Скопског Научног Друштва само припрема и извођење научних испитивачких послова, дотле његове публикације показују и трајне научне резултате, који пружају нове прилоге не само нашој националној, југословенској, већ и општој, светској науци и култури“,

што је било од изузетног значаја за успостављање међународне сарадње:

„Скопско Научно Друштво стоји у интернационалној научној сарадњи путем размене публикација са многим страним академијама и другим научним институцијама, где се могу набројати: Русија, Пољска, Чехословачка, Бугарска, Румунија, Грчка, Турска, Мађарска, Аустрија, Италија, Француска, Немачка, Енглеска, Швајцарска, Холандија, Шведска, Финска, Сједињене Северноамеричке Државе и Јапан. Стално нам пристижу

¹¹⁷⁸ АМ 1.486.1.29/577. Скопско научно друштво Бр.104. од 4 IV 1929. г.

¹¹⁷⁹ АЈ, 66-156-429. Краљевина СХС, Универзитет у Београду, Бр. 2233, од 8. јуна 1929. г.

¹¹⁸⁰ АМ 1.486.36/302. Господине Председниче Министарског Савета. Концепт. На полеђини документа, Скопско научно Друштво, бр. 143 од 15. маја 1929. г.

¹¹⁸¹ АМ 1.486.1.1/130-132. Извештај секретара редовном годишњем збору скопског Научног Друштва, 6. IV 1930.

нове пријаве научних институција из иностранства за размену, што показује несумњив значај наших публикација у страном научном свету.¹¹⁸²

У извештају се наглашава и значај материјалне помоћи коју је друштво добило са разних страна. Министарство просвете из буџета за 1930/31. годину одобрило је 60.000 динара, Краљевска банска управа Вардарске бановине у виду помоћи 100.000 динара, и на основу банског буџета за 1930/31. годину 50.000 динара, Народна банка Краљевине Србије 5.000, Срески одбор среза Ужичког 1.000, Обласна самоуправа Брегалничке области 15.000, Обласна самоуправа Рашке области 1000, Срески одбор среза Кавадарци 1.000 динара. Ови значајни износи које у том тренутку успева да прикупи са различитих страна сведоче и о широком друштвеном и политичком консензусу у подржавању активности које је спроводило Скопско научно друштво. У 1930. години Друштво броји 253 члана.¹¹⁸³ Те године за чланове су изабране и значајне личности из света науке: за редовног члана Пера Слеччевић, за дописне чланове Николај Окуњев, Александар Соловјев, Едмунд Шневајс професор Немачког универзитета у Прагу, Рудолф Егер, професор Универзитета у Бечу, Балдуин Сарија, Владимир Розов, Франц Месеснел, Миленко Филиповић, као и већи број чланова сарадника. Друштво стиче све већи број сарадника и изван свога чланства, не само из Скопља већ и из других културних средишта: Београда, Загреба, Љубљане, Дубровника, а и културним радницима из иностранства, из западне и средње Европе, Париза, Прага и Беча.¹¹⁸⁴

На седници Управе која је одржана 2. марта 1931. године одобрено је да се штампа *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, књ. 1. У току 1931. године, 22. марта, одржана је седница Друштва које је тих дана навршавало десет година свога постојања и шест година од реформе која је Друштву дала нови живот. Оно је у том тренутку већ стабилизovalo рад и деловало по већ уходаним правилима. Што је још важније, у том тренутку су и резултати Друштва били сасвим опипљиви, његов допринос валоризован и потврђен од целокупног српског друштва и од светске научне заједнице, нарочито када је реч о постигнутим научним резултатима и доприносу науци. Издања Скопског научног друштва, на првом месту *Гласник*, имала су иза себе читаву серију публикација које су, по речима Војислава Радовановића, „у страном научном свету скретале на себе такву пажњу да су нам се недавно из Немачке обратили за библиографске податке о нашим публикацијама које треба да уђу у светски каталог научних академија“.¹¹⁸⁵ Био је то јасан показатељ де се Друштво афирмисало створивши научне тековине од трајне вредности за националну културу.

Један од важнијих доприноса Скопског научног друштва је што је захваљујући организацији и инфраструктури на просторима Јужне Србије пружало помоћ бројним истраживачима. То закључује и Војислав Радовановић када каже да је Скопско научно друштво „било у могућности да својим легитимацијама и препорукама што више олакша истраживачки рад на терену већем броју научних радника, који су се бавили историско-археолошким, историско-уметничким, етнографским, антропогеографским, етнопсихолошким, географским и минеролошко-петрографским проучавањима разних

¹¹⁸² АМ 1.486.1.1/133-145. Извештај за 1930. годину. Извештај није потписан, али на основу садржаја и рукописа приписали смо га Радославу Грујићу.

¹¹⁸³ АМ 1.486.1.1/142. Извештај за 1930. годину. Број чланова: 1 почасни, 30 редовних, 33 дописна, 15 сарадника, 9 великих добротвора, 22 добротвора и 142 помагача.

¹¹⁸⁴ Исто.

¹¹⁸⁵ АМ 1.486.1.1/152-157. Извештај, Скопље 22-III-1931. године. Војислав Радовановић секретар СНД.

области Јужне Србије“.¹¹⁸⁶ Поред издавања друштвеног и природњачког *Гласника* у значајне резултате убраја се и то што се у тој години очекује и штампање две публикације: *Зборника за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области* под његовим уредништвом и *Зборника за историју Јужне Србије и суседних земаља*. Сам буџет Друштва у овој години доживеће свој врхунац. Министарство просвете определило је 60.000 динара за штампање *Гласника*, председник Министарског савета 126.112 динара за потребе исплате дугова штампе, Управа Вардарске бановине помоћ од 80.000 и додатних 40.000 динара. У извештају се констатује да Друштво може бити задовољно средствима опредељеним за његов рад од оних „који су умели сасвим правилно да схвате и оцене значај научног рада наше организације и теже да га довољно помажу“.¹¹⁸⁷

Са 1931. годином окончана је издашна финансијска помоћ коју је Друштво добијало од државе. Општа штедња која је уведена у држави одразила се и на финансије Друштва. За разлику од претходне буџетске помоћи у износу од 60.000 динара, сада је буџетом био предвиђен износ од 18.000 динара. Док је Управа Вардарске бановине у буџетској 1931/32. години помогла са укупно 115.000 динара, у следећој буџетској години Друштво због кризе од исте није добило ни динара. Само Друштво имало је и бројне дужнике за своје продате публикације, и због тешке финансијске ситуације доноси одлуку да пред судовима покрене тужбе према дужницима.¹¹⁸⁸ У извештају Збора чланова Друштва одржаном 24. 3. 1934. године Војислав Радовановић констатује још тежи материјални статус Друштва и наводи да је у претходном периоду од Министарства просвете и банске управе и од осталих важних државних чинилаца „било потпуно само себи остављено, а то ће рећи да му није била пружена никаква државна и самоуправна помоћ.“¹¹⁸⁹ У тако тешкој материјалној ситуацији „претседник нашег Друштва г. Др Радослав М. Грујић, у споразуму са управом, боравио је у Београду, где је на меродавним местима предузео потребне кораке, да би се прибавила средства и могућности за јачи рад“ на првом месту за прикупљање средстава за штампање *Гласника*.¹¹⁹⁰ Грујић је том приликом наишао на разумевање, али ипак није успео да обезбеди значајнија средства која су била ранијих година дотирана Друштву. Друштво је у току овог периода одржало своје седнице које су пратила предавања, а сам Грујић одржао је два: „Средњовековни рукописи по Македонији“ и „Фреске у селу Новакe код Тетова из 1557. године“.¹¹⁹¹ На једној од седница покреће се и питање простора библиотеке Друштва која је разменом публикација „постала већ веома значајна“.¹¹⁹² Само Друштво је врло водило рачуна да очува своју самосталност и аутономију. На предлог начелника Просветног одељења Краљевске банске управе да се скупштинском одлуком реши да Друштво приступи Савезу културно-просветних друштава на територији Вардарске бановине, а с обзиром на околност да се одређеним правилима овог савеза ограничавала слобода Скопског научног друштва, донета је одлука „да Скопско Научно Друштво не може приступити тој организацији као члан, јер његов научни рад мора остати потпуно слободан и самосталан, те самим тим не

¹¹⁸⁶ Исто.

¹¹⁸⁷ Исто.

¹¹⁸⁸ АМ 1.486.1.1/162-163. Годишњем Збору чланова Скопског научног Друштва, од 5. марта 1933. године у Скопљу, Првош Сланкаменац благајник С.Н.Д.

¹¹⁸⁹ АМ 1.486.36/167. Извештај о раду Скопског Научног Друштва поднесен годишњем збору 24. III 1934. год. Секретар Скопског Научног Друштва др Војислав Радовановић.

¹¹⁹⁰ АМ 1.486.1.1/166-179. Извештај о раду Скопског Научног Друштва поднесен годишњем збору 24. III 1934. год. Секретар Скопског Научног Друштва др Војислав Радовановић.

¹¹⁹¹ Исто

¹¹⁹² Исто.

може примити на себе обавезу да свој рад изводи по налогу и програму какве би му Савез одређивао“.¹¹⁹³

Колико се финансијска помоћ Друштву драстично смањивала најбоље говоре подаци да је помоћ Министарства просвете која је достигала износ и од 80.000 динара, у току 1934/35. године износила само 9.000 динара. Краљевска банска управа, која је некада давала помоћ до 120.000 динара, у овој буџетској години определила је само 18.000, што су биле неупоредиво мање дотације Друштву за његов рад. Скопско научно друштво се ипак трудило да одржи репутацију међу научницима и да преко разних управа обезбеди услове за рад, нарочито у пограничним областима, где је помоћ Друштву пружало и Министарство војске и морнарице. У датим околностима „живљајући потпору других, Скопско Научно Друштво је гледало не само да што више олакша рад научним радницима на територији Јужне Србије, већ је преко својих научних издања истражило могућности да што више заинтересује нашу научну омладину за научне проблеме Јужне Србије, а у исто време да резултате наших досадашњих проучавања што више популарише“.¹¹⁹⁴ Ово је најчешће било изведено тако што су издања Скопског научног друштва била поклањана јавним удружењима и библиотекама. Питање простора библиотеке Друштва решено је тако што је Филозофски факултет уступио две просторије за те потребе и на тај начин су издања Скопског научног друштва, као и бројне домаће и стране научне публикације које је Друштво прикупило разменом, постала доступна свима заинтересованима. Друштво је те 1935. године на предлог Радослава Грујића покренуло иницијативу да се ради што потпунијег и свестранијег проучавања Јужне Србије оснује при Скопском научног друштву Библиографско одељење. „Тиме ћемо поред наше стручне библиотеке, имати и свеколику библиографију Јужне Србије, неопходно потребну за систематски научни рад.“¹¹⁹⁵ Током 1934. године одржана је само једна стручна седница на којој је Радослав Грујић имао стручно предавање „Борбе једног српског књижевника XIV века са скопским разбојницима“. Ради унапређења рада одлучено је да се, поред чланова управе, установе и три нове функције: библиотекара, стручне конференције и библиографа Скопског научног друштва.¹¹⁹⁶ Одлучено је да *Гласник* за 1936. годину „буде посвећен Светом Сави поводом прославе 700-годишњице српског највећег просветитеља и учитеља“.¹¹⁹⁷

Овако тешке материјалне прилике узроковале су и поједине размирице између чланова Управе Друштва. О једној таквој сазнајемо из дописа који је Војислав Радовановић упутио Управи.¹¹⁹⁸ Наиме, реч је о допису којим Војислав Радовановић подноси оставку на место секретара Скопског научног друштва. Између осталих, као главни повод за овакав чин наводи поступке председника приликом штампања друштвених издања *Гласника*. „Наиме, уредник друштвеног издања *Гласника* и претседник Друштва досад је дао у штампу четири свеске *Гласника*, не обавештавајући чланове Управе о садржини тих свезака, о материјалним условима за њихово штампање и о финансијској могућности Друштва за њихово издавање; дакле уопште без предходног знања и одобрења Управе. На овај начин уредник овог одељења *Гласника* ангажовао је сву расположиву готовину Друштва за штампање свих

¹¹⁹³ Исто.

¹¹⁹⁴ АМ 1.486.36/189-190. Извештај о раду Скопског Научног Друштва поднесен годишњем збору 14. IV 1935. год. Секретар Скопског Научног Друштва др Војислав Радовановић.

¹¹⁹⁵ Исто.

¹¹⁹⁶ Исто.

¹¹⁹⁷ Исто.

¹¹⁹⁸ АМ 1.486.1.29/576. Управи Скопског Научног Друштва Скопље, 19. марта, 1935. године.

друштвених издања, па не само то него ју је чак прекорачио и тиме задужио.¹¹⁹⁹ Из самог дописа сазнајемо више ствари. Најпре, да је Радослав Грујић тај који се заузима за сва друштвена издања *Гласника*. Захваљујући његовом раду, ангажовању и предузимљивости ова издања *Гласника* и посебних издања су најредовнија и најобимнија. Зарад остваривања тих циљева, Грујић је био спреман да ризикује. Овде, као и много пута раније, долази до изражаја Грујићево гесло сталне ангажованости и неодустајања од виших циљева. Ово се потврдило и у наредним годинама, када је захваљујући *Гласнику* Скопско научно друштво доживело своју највећу афирмацију у научном свету, како у земљи тако и у иностранству. Квалитет и думети овог гласила били су од непроцењивог значаја. Тај квалитет је и данас неоспоран јер *Гласник* заједно са *Старинаром* важи за најбољи међуратни српски друштвени научни часопис који је дао немерљив допринос у изучавању историје, књижевности, историје уметности, архитектуре, етнологије и других грана друштвених наука.

Последње две године рада у Скопљу уједно су и последње године Грујићевог управљања Скопским научним друштвом. Грујићева главна активност у Друштву била је у вези са издавачком делатношћу. Његови наследници су то сагледавали на следећи начин: у 1936. години Скопско научно друштво отпочело је да издаје свој *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, чија књ. I доноси 19 научних прилога историјске грађе за средњовековну и новију историју нашег народа, где су поред Јужне Србије обухваћене још и Света Гора, Црна Гора, Херцеговина и Северна Србија. У наставку издавања главног Друштвеног органа, 1936. године изашла је књига XV-XVI *Гласника Скопског научног друштва*, св. 9-10, Одељења друштвених наука, под уредништвом др Рад. М. Грујића, у којој су на 447 страна „велике осмине“ штампани многобројни научни прилози, редовно са резимеом на једном од светских језика, о јужним крајевима: 16 чланака и расправа, шест извештаја о проучавању Јужне Србије на терену, 13 бележака и малих прилога, 14 прилога о прегледу литературе и један прилог у виду анкете о нашем народном животу и обичајима.

„Скопско Научно Друштво, да би могло у потпуности пратити светску науку и истовремено резултате наше националне науке, у Јужним крајевима пружити свим научним институцијама како нашим тако и страним, чиме извршује и веома значајну национално-културну мисију у светској заједници, стоји у размени научних публикација са академијама наука, универзитетским и другим научним установама скоро из свих крајева света: са Јапаном и Кином у Азији; са Сједињеним државама у Северној Америци; са Новим Зеландом у Аустралијском Острвљу – Океанији; са Јужноафричком Унијом у Африци; и у Европи, поред многоструких размена у нашој земљи, са Аустријом, Белгијом, Бугарском, Грчком, Енглеском, Естонијом, Италијом, Летонијом, Литванијом, Мађарском, Немачком, Норвешком, Пољском, Румунијом, Русијом (Европском и Азијском), Турском, Финском, Француском, Чехословачком и Шведском. У целини, поред Српске Краљевске Академије наука у Београду и Југословенске академије знаности и уметности у Загребу, у овој размени учествује преко 50 главних научних средишта Европе и осталог света са неколико стотина научних публикација, а где су заступљене и највише светске научне установе, као: Британски музеј у Лондону и Амерички национални музеј у Вашингтону; све три немачке академије наука, у Берлину, Минхену и Бечу, најновије словенске академије наука, обе руске, у Петрограду и Одеси, и чехословачка, у Прагу; румунска академија

¹¹⁹⁹ Исто. Између осталог Војислав Радовановић замера Грујићу што се Управа Друштва не конституише на време, што се седнице Управе сазивају ретко и да се приликом доношења одлука иста не консултује.

наука, у Букурешту итд., што све показује са каквим се огромним интересом прате издања Скопског Научног Друштва у страном свету, чија је још давнашња пажња знатно сконцентрисана на балканске научне проблеме, особито на проблеме ове старе српске земље на Југу.¹²⁰⁰

Треба имати у виду чињеницу да је и у току 1936. године изостала значајна материјална подршка. Укупни приходи Друштва у овој години су били 72.827 динара, а расходи 146.824, мањак је износио 73.997 динара. Ове мањкове друштво је покрило у 1936/37. години са 100.000 динара из свог резервног фонда.

Гласник Скопског научног друштва

Приликом састављања правила Друштва 7. чланом било је предвиђено следеће: „Резултате својих истраживања Друштво ће објављивати, као и предавања и реферате својих чланова, у седницама и у своме часопису који ће издавати, или у другим својим публикацијама.¹²⁰¹

Колики је значај Грујић придавао покретању научне публикације видимо и по томе што је припремајући се за прву седницу Друштва написао: „Гласник СНД. Да се што пре изда са добром садржином, то је најбоља агитација за друштво.¹²⁰² Да се покретање једног оваквог часописа подразумевало и да је то очекивао шири круг људи, видимо и из речи Симе Тројановиће пре његовог доласка у Скопље: „Не знам потпуно, какав ћете универзитетски билтен издавати, а какав ће Научно Друштво.¹²⁰³

У допису којим је Министарство просвете обавештено да је основано Скопско научно друштво, између осталог се наводи: „Резултате својих истраживања публиковаће Друштво у свом органу Гласнику С. Н. Друштва који желимо да излази у тромесечним свескама од око 10 табака формата Гласа Срп. Краљ. Академије. Ако буде потребно покренуће се и посебна издања. Ове године желимо свакојачко да штапамо 2. свеске Гласника.¹²⁰⁴ Иако се из свега претходног јасно види да је постојала намера да се покрене издавање гласила, она нажалост у прве четири године рада Друштва није била реализована. Када је реч о покретању периодичних издања, прва таква иницијатива забележена је на седници Друштва 3. 5. 1924. године када је одлучено да се започне са прикупљањем грађе ради издавања монографије Скопља „у којој ће – по речима њеног покретача, председника Друштва Др Рад. М. Грујића – прошлост и садашњост Скопља научно фиксирана и приказана бити у речи и слици“.¹²⁰⁵

Иако у прве четири године није штампана ниједна публикација у издању Друштва, Грујић ће у години када је већ започео припреме за реформу Друштва започети и прикупљање научне грађе ради објављивања у *Гласнику* Друштва. Како Грујић наводи, резултате ових научних истраживања објављиваће Друштво у својим редовним и ванредним публикацијама. За *Гласник* истиче да ће у прво време излазити двапут годишње у свескама од

¹²⁰⁰ АМ 1.486.36/199. Бр. 823, фебруара 1938. г. Народној Банци Краљевине Југославије филијала у Скопљу, М. Костић, Војислав Радовановић.

¹²⁰¹ ОРГ 1347. Правила Скопског Научног Друштва Скопље 1921. г.

¹²⁰² ОРГ 1347. Скопско Научно Друштво. I седница Управе 1. апр. 1921.

¹²⁰³ ОРГ 1364. Писмо, Драги Госп. Колега, 26. апр. 1921. Сима Тројановић.

¹²⁰⁴ ОРГ 1347. Госп. Министре. Нацрт писан од стране Грујића истоветан допису који је Тихомир Остојић упутио Министарству просвете. АЈ, 66-592-980. Краљевина СХС, Универзитет у Скопљу, Ф. Ф., У Бр. (нема броја) од 18. априла 1921. године.

¹²⁰⁵ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 9.

по 10 до 15 табака и том приликом предвиђа да ће први број штампати већ до марта 1925. године.¹²⁰⁶

Почетком 1925. године припремљен је нацрт који је вероватно требало да се упути циркуларно заинтересованим појединцима и институцијама да се укључе у израду *Гласника*. Из речи у овом документу види се да је циљ обратити се и онима који су живели ван Јужне Србије:

„Али, Ви добро знате како нас је овде мало; а уз то већина, силом разних прилика, није још доспела да проучи ни један од научних проблема или објеката из области ових крајева, те би нам врло тешко било самима кренути и одржавати тако важну научну акцију.“¹²⁰⁷

У овом допису позивају све заинтересоване да се својим чланком, рефератом, белешком или било каквим прилогом прикључе издавању *Гласника*.

Грујић је формалну реформу Друштва извршио на седници 21. марта 1925. године и тог дана усвојена су нова правила и изабрана је Управа. Већ следећег дана, 22. марта, нова Управа је сазвала састанак свих чланова на ком је одлучено покретање друштвеног органа *Гласника Скопског научног друштва*. Грујић је обавестио присутне да је обавио све припреме за штампање *Гласника* и да ће он ући у штампу 1. априла 1925. године.¹²⁰⁸ После реорганизације Друштво је почело да прима редовну помоћ за штампање *Гласника*.¹²⁰⁹ Први број имао је 20 табака или 308 страна велике осмине и продавао се за 100 тадашњих динара.¹²¹⁰ Први штампани *Гласник*, књига I, свеска I, приказан је члановима Друштва на свечаном скупу одржаном 23. 10. 1925. године. На седници Друштва која је одржана 23. 3. 1926. године одлучено је да се текстови за *Гласник* имају послати у штампу до 1. маја 1926. године. Да је у припреми и штампању у првим годинама било великог кашњења пише и Војислав Радовановић, који наводи да је управа 12. 10. 1926. године одлучила да пошто штампање *Гласника*, књ. I, св. I, „није на време довршено због великих тешкоћа са штампаријама“, то је свечани скуп који је требало да се одржи 26. 10. 1926. године одложен. Ово кашњење довело је до тога да Управа Друштва на седници одржаној 3. 10. 1927. године донела одлуку да се почевши од 1927. штампају две свеске *Гласника* и то једна коју ће припремати Одељење друштвених наука коју ће и даље уређивати Грујић и друга коју ће припремати Одељење природних наука и чије ће уређивање бити поверено др Петру С. Јовановићу.¹²¹¹

Једна од главних Грујићевих преокупација било је сузбијање бугарске пропаганде, што је он истицао и као председник Друштва, а једано од главних оруђа те борбе био је, између осталог, и *Гласник*. Узимајући ово у обзир, као и неоспоран патриотизам, задивљује нас чињеница да се Грујићева борба и у пракси сводила на врло честе писане изјаве да Друштво својим научним радом, поштењем и истином треба да одговара не туђ рад другачијег карактера. Да је ово једини начин који је Грујић признавао види се и из чињенице да није подржавао ниједан облик цензуре. Наиме, Министарство унутрашњих дела обратило се Скопском научном друштву са упитом: „Македонски прегледи /год. II, књ. 2, 1926. г./ да

¹²⁰⁶ Радослав Грујић, „Skopsko Naučno Društvo“, *Narodna starina* III, 1924, стр. 75.

¹²⁰⁷ ОРГ 1347. Скопско Научно Друштво, Бр. (нема броја) од 1. фебруара 1925. г. Врло поштовани и драги господине.

¹²⁰⁸ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 9.

¹²⁰⁹ Исто.

¹²¹⁰ Радослав Грујић, „Skopsko Naučno Društvo“, *Црква и Живот*, број 9 и 10, стр. 369.

¹²¹¹ Радовановић, „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, стр. 15.

ли је дотични часопис по својој садржини у довољној мери објективно научан, без икаквих шовинистичких, бугарофилских тенденција, да би му се смело дозволити несметано растурање по нашој Краљевини, без штете по наше националне интересе; или би му требало, у противном, забранити улазак у нашу државу и прогонити његово растурање у њој.“ У овом допису моли се да Друштво за што исцрпнији одговор о овом питању.¹²¹² Иако је Грујић пропагандне акције Бугара називао „мегаломанским и шовинистичким“,¹²¹³ прва реченица његовог одговора министру унутрашњих дела најбоље говори о ширини научних назора коју је поседовао Грујић:

„Част ми је изјавити: да Македонски преглед што га издаје Македонски научни институт у Софији, и ако није објективан и има бугарске пропагандистичке тенденције, не треба забранити нити прогањати у нашој држави, јер он иде под фирмом науке.“¹²¹⁴

Свакако да у време поратне још увек постојеће острашћености која је била присутна у друштву, које се сећало бугарских злочина, овакав став Грујића задивљује. Он сведочи да би се забраном *Македонског прегледа* стекао утисак о ”немоћи наше науке да се брани научним средствима против ’научног’ рада једног Македонског научног института у Софији“.¹²¹⁵ Наглашава да на рад Македонског института Скопско научно друштво не треба да одговара прибегавајући измишљањима, кривим тумачењима и неистинама, јер:

„сва бивша та Македонија у данашњем саставу наше државе, пружа нам неисцрпно благо не само историских, археолошких него и филолошких и етнографско-статистичких објеката и података, који јасно и недвоумно говоре свакоме како о нашој великој културној прошлости у овим областима“.¹²¹⁶

Да је *Гласник* убрзо по свом изласку из штампе стекао велики углед закључујемо из писма Тихомира Ђорђевића: „Наш Гласник свуда наилази на дивљење и одобравање. Волео бих када бисмо га могли тако одржати. Пут је пробијен и мислим да неће ићи тешко да се одржи на висини.“¹²¹⁷

Колико је Грујић поред свих обавеза које је на себе преузимао тих година озбиљно схватао и своју уређивачку дужност у *Гласнику Скопског научног друштва* сведочи и писмо упућено његовој супрузи Милици у тренутку кад он врши ископавања Светих Арханђела код Призрена: „Ових дана бомбардују ме из Сарајева сталном коректуром. Морам све сам да изведем, јер ако би [веровао] ауторима отегло би се Бог зна колико још дуго. Овако сам данас завршио коректуру целе књиге и сада само чекам на један преглед и да дам одобрење за штампу.“¹²¹⁸

Већина позваних истраживача радо се одазивала позиву на сарадњу са *Гласником*. Један од ретких који је одговорио одрично на Грујићев позив био је Милоје Васић.¹²¹⁹ Ово

¹²¹² ОРГ 1347. Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС, Одељење за државну заштиту. Пов. ДЗ бр. 14047, од 25. августа, 1926. године, Скопском Научном Друштву.

¹²¹³ ОРГ 1347. Скопско Научно Друштво, бр. 358, од 28. децембра 1926. године Министарству Унутрашњих Дела, Одељењу за Државну Заштиту.

¹²¹⁴ Исто.

¹²¹⁵ Исто.

¹²¹⁶ Исто.

¹²¹⁷ ОРГ 1347. Београд, 2. окт. 1925. г. Драги Господине Грујићу, Тих. Р. Ђорђевић.

¹²¹⁸ ОРГ 1333 Писмо, Драгој Милици, од 18. 6. 1927. године.

¹²¹⁹ ОРГ 1333. У Београду 14. фебруара 1927. године, Многопоштовани Господине Грујићу, Милоје М. Васић. „Унапред Вам захваљујем на мало закаснелом позиву на сарадњу у ’Гласнику Скопског Научног Друштва’. Допустите ми међутим, да се, кад је ред на мени, и ја мало промислим да ли ћу одговорити Вашем позиву. Ја сам, једно време, био у немогућности, не својом кривицом да публикујем своје ствари. Данас кад сам у том

одбијање говори са чиме се све Грујић сусретао у свом издавачком и уређивачком раду. Међутим, Грујићу никада није недостајала упорност у остваривању намера. Помоћу његове богате сачуване преписке са бројним истраживачима и сарадницима *Гласника* можемо реконструисати и како је текао развој те сарадње. Многобројни српски научници и истраживачи на пољу друштвених наука били су у својим радовима упућени на Јужну Србију. Грујић је на том географском поднебљу био једна од незаобилазних станица уколико су желели да убрзају и олакшају свој рад. Како је то текло, најбоље говоре сами примери. Грујић је излазећи у сусрет младим истраживачима задобио и нове пријатеље и сараднике, а изгледа да је и као просветни радник поседовао дар да добро процени људе који су обећавали када је реч о науци.

Тако се Александар Дероко као још неафирмисани истраживач обратио Грујићу писмом и следећим речима: „Ви ме лично не познајете, можда ми ни име не знате, али се надам да ћете ме разумети, веровати ми, и да ћете ми онда молбу испунити. Ја сам архитекта и дуже година студирам нашу стару уметност, на Београдском Универзитету сам асистент за Византијску уопште и нашу стару архитектуру.“ Даље у писму моли Грујића да му пошаље скициран распоред темеља Светих Арханђела да би видео колико се они разликују типом од осталих немањихких „базилика и македонске крстообразне цркве“.¹²²⁰ Грујић који је у том тренутку презаузет разним пословима налази времена да одговори на овај захтев.¹²²¹ На овај гест Дероко пише: „Не могу да вам изјавим своју благодарност на великој доброту коју сте имали пославши ми ванредно лепу фотографију.“ Пославши фотографију Грујић је у истом писму упутио позив за сарадњу: „Исто сам Вам тако захвалан на љубазноме позиву на сарадњу у наредној књизи 'Гласника'.“ У овом писму Дероко се извињава што у том тренутку „међу својим покушајима још немам новог материјала довољно сређеног за једно тако озбиљно научно издање какво је 'Гласник'“.¹²²² Међутим, из касније преписке и објављених чланака видимо како се та сарадња интензивно развијала и унапредила.¹²²³ Касније и сам Грујић даје предлог коју би тему могао да припреми за наредни број *Гласника*.¹²²⁴ После тога пристижу и бројне молбе Дерока када је реч о припремама за штампу, исправке и дораде његових текстова.¹²²⁵ Сам Дероко констатује 1934. године: „Гласник је био наша најсјајнија стручна публикација.“ Даље у истом писму наводи: „Радом примам ваш предлог о студирању Новог Брда, Маглича и осталих градића и тврђава и гледаћу да то преведем у дело.“¹²²⁶ Дероко био је изузетно задовољан како се Грујић покровитељски односио спрема његовог рада: „Немам речи да Вам довољно захвалим на сјајном облику који сте успели дати моме скромноме чланку. [...] Гласник ме збиља мази и

правцу, прокрчио пут, допуштам себи тај луксуз да бирам органе у којима ћу објављивати своје ствари, Знам да штетимо и Ви и ја, а можда највише општа ствар; али је човек ипак себи најдражи.“ Грујић на касније нападе које је на његов рад приликом ископавања Св. Арханђела имао Милоје Васић није одговарао јаким речима. Ђурђе Бошковић пише Грујићу како је припремио једну малу студију о књизи М. Васића *Жича и Лазарица* која најалост неће да бити повољна по књигу и њеног аутора и да ли иста може да се штампа у *Гласнику*. ОРГ 1333. Писмо, 15. IX 1929. Манастир Каленић, Поштовани господине професоре, арх Ђ. Бошковић.

¹²²⁰ ОРГ 1333. Писмо, Београд 25. 8. 1927. г. Поштовани господине професоре. Александар Дероко.

¹²²¹ Исто. Грујић је на полеђини писма записао „Одговорио и послао слику са нужним подацима 17. IX 1927. Гр.

¹²²² ОРГ 1333. Писмо, Београд, 19. септембар 1927. Поштовани господине Професоре. Александар Дероко.

¹²²³ У овом раду пратићемо развој сарадње између Грујића и Дерока да би нам послужила као пример како је обично текла сарадња са другим научницима.

¹²²⁴ ОРГ 1333. Писмо, 28. I 1928. Поштовани господине професоре. Александар Дероко.

¹²²⁵ ОРГ 1335. Писмо, Поштовани господине професоре, Александар Дероко, Београд, од 24. I 1928. г.

¹²²⁶ ОРГ 1321. Писмо, Београд 18 I 1934. Александар Дероко.

сувише.¹²²⁷ Колико је Грујић ценио Дероков допринос види се и из његовог предлога упућеног Збору редовних чланова Скопског научног друштва 1933. године, у коме се предлаже његов избор за дописног члана Друштва. У овом предлогу се истиче његов нарочити допринос у проучавању историјско-уметничких архитектонских објеката на подручју Јужне Србије и набрајају бројни објављени чланци из те области, како у *Гласнику* тако и у *Старинару*.¹²²⁸

О успеху *Гласник*, најбоље говоре они који су сарађивали с Грујићем, а према његовом раду имали су критички став. Један од таквих је и Владимир Р. Петковић који своје писмо започиње речима: „Велика Вам хвала на писму и послатом ’Гласнику’, који прави изванредан утисак. Честитам Вам.“¹²²⁹

Недељко Кошанин пише Грујићу: „Примио сам другу свеску Гласника Скопског Научног друштва и топло Вам благодарим на пажњи. Са радошћу поздрављам вас и ову свеску и честитам Вам на овако лепом успеху. Дивим се вашој активности и умешности, да издајете овако елегантну и велику свеску поред свих тешкоћа, које даве и људе и књигу. Ви сте на добром путу да Науци прикажете Јужну Србију у свим правцима и да откријете и организујете многе добре научне снаге на томе путу. Те би снаге иначе остале непознате и непродуктивне без Гласника и Вашег организаторског рада.“¹²³⁰

Грујић је имао пуне руке посла приликом припреме за штампу, али и по изласку *Гласника*. Из бројних писама видимо да су се те изјаве кретале од похвала Грујићу као уреднику *Гласника* и захвалности на његовим интервенцијама у тексту, па све до критика што њихов рад није изашао у одређеном броју Гласника, што им хонорар није исплаћен, што *Гласник* није достављен, и низ других притужби које је Грујић стоички трпео, имајући пред очима један циљ: да изађе наредни број *Гласника*.¹²³¹

Балдуин Сарија је један од Грујићевих познаника са којим је успоставио познанство и сарадњу још пре Првог светског рата и одржавао је све до Саријине смрти. Нарочито су се дописивали поводом разних археолошких ископавања Стобија и објављивања резултата истих у *Гласнику*: „Био сам ових дана у Бечу, па сам се договорио с г. Егером о публикацији у ’Гласнику’. Под заједничким насловом, *Истраживања у Стобима* (или слично) објавиће сваки за себе своје ствари, а ја ћу уз то написати један општи топографски увод.“¹²³²

Овде је извучено неколико примера који су само покушај да се илуструје како је текла разграната сарадња Управе *Гласника* са угледним ауторима чланака, угледним научним истраживачима. О овоме постоје у виду преписке бројна друга сведочанства која могу пружити врло јасно слику о томе како је текло уређивање и штампање једног од најпрестижнијих међуратних научних часописа. Анализа ове преписке могла би да буде предмет засебног истраживачког рада, на основу кога би се могао дати велики допринос у разумевању сложених односа у тадашњој научној заједници.

¹²²⁷ ОРГ 1321. Писмо, Београд 3. I 1934. г. Поштовани господине професоре, Александар Дероко.

¹²²⁸ АМ 1.486.1.1./548. Збору редовних чланова Скопског научног друштва од 5. III 1933. Предлог потписали Грујић, Мита Костић и Војислав Радовановић.

¹²²⁹ ОРГ 1333. Народни Музеј, Београд 24.10. 1927. године. Владимир Р. Петковић.

¹²³⁰ ОРГ 1333. Писмо, Београд, 9. маја 1927. Драги господине колеге, Н. Кашанин.

¹²³¹ ОРГ 1333. Писмо, 7. 4. 1927. Поштовани Госп. Професоре, арх. Жарко Тагић: „Примио сам сепарате од Љуботена али нисам још примио ни једну целу књигу – ни последњу ни предпоследњу. Зато Вас лично молим да ме не заборавите.“ ОРГ 1333. 7. 2. 1927. У писму Владимир Р. Петковић се жали: „Није ми право, што нисте штампали моје ’Натписе и записе’“, да би свој оштар тон писма завршио речима, „ако не мислите штампати мој рукопис да ми га одмах вратите, а ја ћу према томе у будућности одредити моје држање.“

¹²³² ОРГ 1333. Писмо дописница. Поштовани госп. Професоре, 13. 12. 1927. Б. Сарија.

Грујић је приликом свог последњег говора пре одласка из Скопља изнео податак да је дошао у везу са 217 највиших научних установа, академија, универзитета и разних стручних научних друштава по целом свету.¹²³³

АЗИЈА

Кина

Peking: National Tsing Hua University

СЕВЕРНА АМЕРИКА¹²³⁴

Сједињене Државе

Cambridge (Massachusetts): Harvard College, Museum of Comparative Zoology

Harvard University

Museum of Archaeology and Ethnology

Chapel Hill (North Carolina): University

New York: American Museum of Natural History

Notre Dame (Indiana): University

Old Lime: American School of prehistoric Research

Washington: University

United Staates National Museum

Smithsonian Institution

АФРИКА

Јужна Африка

Bloemfontein: Nasionale Museum

Cape Town: Royal Society of South Africa

ЕВРОПА

Аустрија

Graz: Historischer Verein für Steiermark

Naturwissenschaftlicher Verein

Wien: Akademie der Wissenschaften

Naturhistorisches Museum

Zoologisch-Botanische Gesellschaft

Numismatische Gesellschaft

Белгија

Bruxelles: Société Royale Belge de Géographie

Louvain: Société Belge d'Etudes géographyques

Бугарска

Пловдив: Народна Библиотека и Музей

София: Университетъ

Българскиятъ археологически институтъ

¹²³³ ОРГ 1354. Говор одржан на факултету приликом прославе Светог Саве 1937. године.

Народния етнографически музей в София
Царският природонаучен институт
Българското ентомологическо дружество

Грчка

Athen: Deutsches archaologisches Institut
The British School at Athens

Енглеска

London: British Museum

Естонија

Tartu: Universitas Tartuensis-Dorpatensis
Loodusuurijate Selts Tartu Ülikooli Juures

Италија

Roma: Pontificio Istituto per gli Studi orientali
Istituto per l'Europa orientale
Deutsches Archäologisches Institut
Trieste: Società Adriatica di Scienze naturali
Zara: La Rivista Dalmatica

Летонија

Riga: Latvijas Universitātes Raksti
Naturforscher-Verein

Литванија

Kaunas: Universitas

Мађарска

Budapest: Archivum Europae Centre-Orientalis
Museum Nat. Hungaricum
Magyar Tudományos Akadémia
Szeged: Archaeolog. Institut
Szombathely: Museum Com. Castriferrei

Немачка

Berlin: Preussische Akademie der Wissenschaften
Ukrainisches Wissenschaftliches Institut
Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft
Gesellschaft Naturforschender Freunde
Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas
Bonn: Verein von Altertumsfreunden im Rheinlande
Frankfurt: Deutsches Archäologisches Institut
Halle: Deutsche Akademie der Naturforscher
Jena: Universität
Leipzig: Sächsische Akademie der Wissenschaften
Zeitschrift für slavische Philologie
Byzantinische Zeitschrift
München: Bayerische Akademie der Wissenschaften
Deutsche Akademie
Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten

Норвешка

Trondheim: Reg. Societas Scientiarum Norvegica

Польска

Katowice: Muzeum Śląskie

Krakow: Uniwersytet

Lwow: Polskie Towarzystwo historyczne

Polsko Towarzystwo Przyrodnikowy im. Kopernika

Poznan: Pozn. Tow. Przyaciol Nauk

Warszawa: Museum Polonicum

Archeol. Muzej

Instytut badawczy lasow

Wilno: Uniwersytet

Румунија

Bucuresti: Academia Romana

Université

Ministeriul cultelor și artelor

Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale

Institutului de cercetari agronomice

Русија

Аральск: Научная рыбохозяйственная станция

Косино: Лимнологическая станция

Ленинград: Академия наукъ

Москва: Институты археологии и искусствознания

Одеса: Украинска Академия Наукъ

Ордионикидзе: Работы краевой гидробиологической станции пригородом С. Х. Институте

Перм: Университет Смоленск: Труды Смоленского общества естество испытателей и врачей

Финска

Helsinki: Sällskapet för Finlands geografi

Société Finnoise d'archéologie

Француска

Dijon: Academie de Sciences

Lyon: Université

Nancy: Association lorraine d'Etudes Anthropologiques

Paris: Société d'Ethnographie

Société d'Océanographie de France

Société zoologique de France

The Byzantine Institute

Institut française de Leningrad

Ministere d'Instr. Publique et des Beaux Aries

Echo d'Orient

Чехословачка

Brno: Masarykovy University

Olomouc: Museum Vlasteneckého spolku

Praha: Česká Akademia ved a umeni

Deutsche Gesellschaft für slavische Forschung

Akademia zemedelska

Karlovy University, Facultas philosophica
Historicky klub
Institut Kondakov
Narodopisna společnost čehoslov
Českoslov. Jugoslov. Liga

Шведска

Lund: Kungl. Fysiografiska Sällskapet
Sydsvenska Geografiska Sällskapet
Humanistiska Vetenskapssamfundet
Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvites Akademi
Upsala: The University – The Geological Institution
Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet

САРАДЊА СКОПСКОГ НАУЧНОГ ДРУШТВА СА ДОМАЋИМ НАУЧНИМ И СТРУЧНИМ ИНСТИТУЦИЈАМА¹²³⁵

Југославија

Београд: Српска краљевска академија, Југословенско историјско друштво, Православни богословски факултет, Археолошко друштво, Institut Balcanique, Друштво за живе језике и књижевност, Друштво „Св. Сава“, Чупићева задужбина, Савез руд. и топоничких предузећа Југославије, Српско лекарско друштво, Ботанички завод и башта, Професорско друштво, Етнографски музеј, Географско друштво, Војни географски институт, Геолошки институт Краљевине Југославије, Геолошки завод универзитета (Анали), Сеизмолошки завод.

Цетиње: Цетињско историјско друштво

Dubrovnik: Dubrovačko učeno društvo „Sv. Vlaho“

Ljubljana: Muzejsko društvo, Prirodoslovno društvo, Znanstveno društvo za humane vede, Geografsko društvo, Etnografski muzej, Slovensko planinsko društvo.

Makarska: Franjevački samostan.

Maribor: Zgodovinsko društvo, Muzejsko društvo

Ниш: Моравски археол.

Нови Сад: Матица српска, Историјско друштво.

Сарајево: Земаљски музеј,

Split: Arheološki muzej.

Visoko: Franjevačka gimnazija (Franjevački vijesnik)

Zagreb: Jugoslavenska akademija, Bogoslovski fakultet, Etnografski muzej Narodna starina, Državni arhiv, Veterinarski fakultet, Muzej grada Zagreba, Geološki zavod, Jugoslovensko učit. udruženje, Društvo Sv. Cecilije (Sveta Cecilija), Jugoslovensko hemijsko društvo

Зајечар: Тимочка епархија

¹²³⁵ ОРГ 1335. Адресе институција, научника и сарадника са којима је Радослав Грујић одржавао контакте. Радослав Грујић, „Институције и публикације с којима Скопско научно друштво измеђује своја издања“, *Гласник СНД XV-XVI, 1935-1936*, стр. 443–447.

Пријем чланова Скопског научног друштва

Један од главних разлога за успех Скопског научног друштва јесте и то што је окупило не само велики број чланова, већ и покренуло своје чланство на плодотворан научни рад. Велики полет у раду чланства наступио је после реформе Друштва 1925. године. Велики део чланства био је на различите начине укључен у рад Друштва и заједнички осећај већине чланова је био да Друштво путем *Гласника* даје велики допринос на пољу изучавања Јужне Србије.

Процедура пријема нових чланова подразумевала је да будући члан оствари одређене предуслове, а на првом месту да да допринос у научноистраживачком раду у вези са темама које се тичу Јужне Србије. Саму процедуру најбоље описује избор неколицине познатих истраживача Јужне Србије и дугогодишњих сарадника Скопског научног друштва. Тако су Радослав Грујић, Војислав Радовановић и Тихомир Р. Ђорђевић за редовне чланове предложили др Миливоја Павловића и др Душана Недељковића. У првом делу предлога за избор у чланство сва тројица чланова комисије у својим рефератима набрајају све објављене научне радове кандидата о Јужној Србији, а на крају и предавања која су одржали на седницама Друштва.¹²³⁶ Исто тако, када је реч о избору дописних чланова, предлог за њихов избор дају редовни чланови Друштва. На примеру избора дописног члана архитекте Жарка Татића, кустоса Народног музеја у Београду, видимо да су њега предложили Ђиро Трухелка, Радослав Грујић и Војислав Радовановић. У првом делу образложења наводе се заслуге због којих се предлаже пријем Жарка Татића у чланство Друштва. Занимљиво је да се као велика заслуга, поред његовог научноистраживачког рада, узима и несрећан случај који му се догодио током теренског истраживања. Наиме, приликом теренског рада у Шишевској клисури „за мало што није платио главом, и ко још зна, да ли ће се само завршити на његовој узетости доњег дела тела“.¹²³⁷ Од бројних процедура спроведених за пријем кандидата наводимо и пример избора Александра Дерока за дописног члана Друштва 1933. године. На почетку извештаја се наводе његове заслуге за објављивање чланака у *Старинару* и *Гласнику Скопског научног друштва* и израду пројекта Храма Светог Саве, као и његов допринос проучавању Јужне Србије. Ту се наводе сви чланци и прилози које је он објавио у *Гласнику*, а тичу се Јужне Србије.¹²³⁸ Обавештавају га о пријему речима: „Саопштавајући Вам свој избор, част нам је у име Скопског Научног Друштва изразити уверење да је тиме оно међу својим дописним члановима задобило новог вредног и оданог члана.“¹²³⁹

Из ових неколико примера видимо како су млади истраживачи које је Грујић интензивно подржавао стасавали под његовим снажним утицајем, а може се слободно рећи и под његовим покровитељством. О овоме сведочи и обимна преписка између Жарка Татића и Александра Дерока са Радославом Грујићем. Да су избор у чланство Друштва поштовали и етаблирани научници тог времена, говори нам и избор Лазара Мирковића, који своју захвалност изражава следећим речима: „Најлепше благодарим на одликовању којим ме је одликовало Скопско Научно Друштво избравши ме за свог дописног члана, и желим

¹²³⁶ АМ 1.486.36/557-558. Скопско Научно Друштво, Скопље 9. III 1928. године, Радослав Грујић, Војислав Радовановић, Тихомир Р. Ђорђевић.

¹²³⁷ АМ 1.486.36/539. Скопском Научном Друштву, Скопље 9. III 1928. године, Скопље, Трухелка, Радослав Грујић, Војислав Радовановић.

¹²³⁸ АМ 1.486.36/548. Збору редовних чланова Скопског Научног Друштва у Скопљу, 5. III 1933. године. Радослав Грујић, Мита Костић, Војислав Радовановић. Текст предлога је својеручно написао Радослав Грујић.

¹²³⁹ Исто.

Друштву пуног и обилатог успеха у своме раду, толко корисном за нашу земљу и српску науку.“¹²⁴⁰

Када је реч о пријему чланова сарадника и помагача Друштва, постојао је образац-формулар који је испуњавао сам кандидат. За разлику од редовних и дописних чланова, њихов избор и пријем могао је да предложи један редован члан Друштва.¹²⁴¹ Друштво је дуго имало само двојицу почасних чланова и то су били Јован Цвијић и Габријел Мије.¹²⁴² Велики добротвори Друштва били су: Народна банка Краљевине СХС, Мата Бошковић, Друштво „Свети Сава“, Општина Града Скопља, Скопски округ, Обласни одбор области Скопље и Београдска задруга.¹²⁴³

05.9. ЦРКВЕНИ МУЗЕЈ У СКОПЉУ

Први помен о могућности оснивања црквеног музеја у Скопљу налазимо у речима Симе Тројановића који наводи да „поред етнографског музеја доћи ће историски, па археолошки, црквени (дивни дрворезни иконостас из порушеног Магарева већ чека за кутак где ће се сместити!)“.¹²⁴⁴ Видели смо да је у првим годинама рада на оснивању и устројавању Историјско-археолошког музеја у Скопљу један од првих предлога Радослава Грујића када је реч о решавању проблема простора за музеј био да се стара и склона рушењу црква Св. Мине искористи за потребе Историјско-археолошког музеја.¹²⁴⁵ Како овакав предлог и поред подршке државних власти од црквених власти није прихваћен, тако је на ову идеју Радослава Грујића стављена тачка.¹²⁴⁶

Прво следеће помињање да би простор цркве Св. Мине могао да послужи за потребе музеја и неког изложбеног простора имамо тек 1926. године у извештају комисије за реконструкцију Куршумли-хана коју су сачињавали Милоје Васић, Пера Поповић и Радослав Грујић. У извештају се наводи да је комисија том приликом „прегледала и бив. Грчку цркву, која стоји демолирана, и нашла: 9.) Да се грчка црква може употребити за црквени музеј“.¹²⁴⁷ Ово је први помен идеје да се црква Св. Мине коју је Грујић хтео да добије за потребе Историјско-археолошког музеја појављује као простор у коме ће бити смештен Црквени музеј, што ће се нешто касније и догодити.¹²⁴⁸

Да је Грујић имао намеру и радио на оснивању Црквеног музеја у Скопљу види се и на основу „Правила Друштва за црквену уметност Јужне Србије“.¹²⁴⁹ Није нам познато када је Грујић покренуо иницијативу за оснивање једног оваквог друштва и када је писао правила за потребе истог, али у архивским документима налази се разрађен план и циљеви Црквеног музеја Јужне Србије:

¹²⁴⁰ АМ 1.486.32/531. Скопском Научном Друштву у Скопљу. У Београду 26. октобра 1925. године, Лазар Мирковић.

¹²⁴¹ АМ 1.486.30/461-462. Скопском Научном Друштву, Скопље, Филозофски факултет, Пријаве за члана сарадника др Андре Стојановића и за члана помагача свештеника Саве Јеремића.

¹²⁴² АМ 1.486.36/590-591. Списак чланова Скопског Научног Друштва, Почасни Чланови.

¹²⁴³ АМ 1.486.36/588-589. Списак чланова Скопског Научног Друштва, Велики добротвори.

¹²⁴⁴ АЈ, 66-646-1092. Краљевство С.Х.С., Етнографски Музеј, Бр. 100, од 22. јуна 1921. г.

¹²⁴⁵ АЈ, 66-331-560. Скопско Научно Друштво, Бр. 22, од 18. фебруара 1923. године.

¹²⁴⁶ АЈ, 66-331-560. Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење, Б: Бр. 3856, од 6. јуна 1923. године.

¹²⁴⁷ Исто.

¹²⁴⁸ АЈ, 66-646-1092. Комисијски Извештај, од 25. октобра 1926. год.

¹²⁴⁹ ОРГ 1334. Правила Друштва за црквену уметност Јужне Србије.

„Друштво ће уз помоћ црквених и државних власти, основати један Црквени музеј Јужне Србије у Скопљу и њему поверити бригу о свима црквеним и црквено-уметничким старинама; 1) задатак Друштва ће бити да води бригу о стварању и развијању нове црквене уметности Јужне Србије у свима њеним грамама.“

Ову Грујићеву иницијативу смештамо у период пре покретања званичне иницијативе за отварање Црквеног музеја у Скопљу. Занимљиво је да Грујић у правилима овог друштва предвиђа да „Управа (друштва) поставља кустоса Црквеног Музеја и уредника друштвених публикација као и сво остало нужно особље“. У последњем члану правила друштва предвиђа да ће ако друштво престане са радом, „у том случају под управу Духовног Суда подпадају и све институције (Музеј, библиотека, архива итд.), које је друштво основало и издржавало“. На основу ових неколико правила Друштва за црквену уметност Јужне Србије видимо да је Грујић мислио да установи Црквени музеј у Скопљу као један од органа друштва. Можемо само претпоставити, мада за то немамо ниједан извор, да је овакав став у каснијем периоду изазвао подозрење високих црквених власти јер је по правилнику који је Грујић саставио било предвиђено да се управа над Црквеним музејом преузме од Цркве и преда друштву.¹²⁵⁰

Како се даље развијала ситуација о овом питању није нам познато. На основу архивске грађе могу се извести само неки индиректни закључци. Патријарх Варнава, пре избора за патријарха митрополит скопски, у више писама пише Грујићу да се добро сећа њихове сарадње и пожртвовања, што нас наводи да помислимо да се то између осталог односило и на помагање и рад на оснивању Црквеног музеја у Скопљу.

У једном архивском документу који је упућен Одбору за прославу 25-годишњице ослобођења Јужне Србије наводи се следеће:

„1934. године поникла је идеја да се у Скопљу створи Црквени музеј. Иницијативу за ово дао је Његово Високопреосвештенство Митрополит Скопски Господин Јосиф у договору са још неколико блиских Цркви пријатеља.“¹²⁵¹

Грујић се именовано нигде не помиње, док се као неко ко је водио послове наводи протојереј Михајло Пешић. Више него нама доступна архивска грађа, на Грујићево учествовање у оснивању Црквеног музеја, упућује нас уводни текст Светозара Радојчића који је написао за потребе каталога *Старине Црквеног музеја у Скопљу*.¹²⁵² По Радојчићу, предлози и договори о оснивању Музеја црквених старина у Скопљу покренути су пре 1930. године, но тек ће 1932. године бити донета одлука да се оснује Црквени музеј у којем ће бити смештени библиотека и архив Митрополије скопске. Међутим, „после дужег застоја“, како бележи Светозар Радојчић:

„14/1.III.1934., одржана је, под претседништвом Високопреосвећеног Господина Јосифа, Митрополита скопског, конференција о црквеном музеју на којој су учествовали господа: др Радослав Грујић, професор универзитета, протојереј Мих. Пешић, архијерејски заменик, Милан Јовановић, тада директор 'Вардара', др Часлав Никитовић, народни посланик, др Франце Месеснел, тада доцент универзитета и Ђ. Ристић, архитекта.“¹²⁵³

¹²⁵⁰ Исто. Као што је већ речено, нисмо пронашли неки важнији документ који би потврђивао да се овај случај директно одражавао на став Цркве спрам Грујићевог учествовања у овом пројекту. Ипак се може помислити да је постојала одређена дистанцираност према Грујићевом значајнијем укључивању у овај пројекат.

¹²⁵¹ АМ 62 Црквени Музеј. Епархијски управни одбор православне епархије скопске, Бр. 4193, од 26. X. 1937. г.

¹²⁵² Светозар Радојчић, *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље, 1940; издање из 1969. године, стр. 5–6.

¹²⁵³ Исто, стр. 5.

Донета је одлука да Музеј буде смештен у неосвећену и напуштену скопску цркву Светог Мине. Радојчић наводи да је јула 1935. године довршена реконструкција и приступило се организовању збирки музеја.¹²⁵⁴

Да је сам Грујић имао у виду интересе не само Цркве већ и Црквеног музеја у Скопљу види се и на основу једног извештаја који је поднео свештеник Јордан Поповић. Наиме, он је црквене власти известио како су код њега дошли протојереј Радослав Грујић са стручњаком Бибићем и једним фотографом, обавестивши га о циљу свог доласка, после чега се он заједно са њима упутио у село Новаке у доњополошкој општини, где су урадили увиђај у стање старе црквице која се налазила у селу. Из извештаја се види да је црква у том тренутку била у лошем стању, склона рушењу и доста пропала. Фреске су такође биле склоне потпуном пропадању. Цркву, како се наводи, и поред више покушаја није било могуће обновити „јер село Новаке је чисто арнаутско-мухамеданско“. Црквица је била удаљена и тешко доступна и толико руинирана да би морала из темеља да се обнавља, а то би можда довело до тога да се многе старе фреске униште. За нас су у извештају кључне речи које потврђују директно учествовање Радослава Грујића у решавању овог проблема:

„[...] према говору и мишљењу Г. Др Грујића ове би фреске требало сачувати и пренети у Епархијски Црквени Музеј.“¹²⁵⁵

Из овога видимо да је Грујић мислио не само о заштити фресака, већ и о томе да се фонд Црквеног музеја обогати. Ово Грујићево мишљење је прихваћено и касније су фреске скинуте и пренете у Црквени музеј.¹²⁵⁶

У ком тренутку је дефинитивно донета одлука да се црква Св. Мине обнови и како је текао тај процес није нам до краја познато из архивских докумената. Архитекте Михајловић и Ристић дали су главне упуте као треба вршити радове, а извођач је био архитекта Глиша Томић, предузимач из Скопља. Радови су завршени 1937. године.¹²⁵⁷ Изгледа да је један од разлога који је допринео да грађевински радови буду завршени у тој години била жеља да се изложбени простор Црквеног музеја у цркви Светог Мине отвори за посетиоце током обележавања 25-годишњице ослобађања Скопља. Одбор задужен за ову прославу и саме државне власти намеравали су да се о том свечаном поводу пружи што богатија културна понуда у граду Скопљу, па је убрзано завршавање реконструкције овог простора. Да је Црквени музеј био укључен у прославу одговарајућом изложбом, видимо и на основу штампаног програма Одбора за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије „Културна и привредна изложба 1912–1937“.¹²⁵⁸ У овом штампаном већем летку дају се основна упутства о институцијама и изложбама које је могуће видети и обићи током прославе јубилеја. Наведено је да се Црквени музеј налази у близини Саборне цркве до окружног суда у Улици кеј 13. октобра у некадашњој цркви Светог Мине. Посетиоци се обавештавају да се у том тренутку у овом музеју налази читав циклус старих фресака скинутих у оригиналу из порушене цркве Св. Николе села Новака код Тетова, неколико царских двери, мермерни судови за освећење воде, рукописне и штампане књиге, св. антимици, иконе, кадионице,

¹²⁵⁴ Исто.

¹²⁵⁵ АМ 62 Црквени Музеј. Православно архијерејско намесништво Доње-полошко, Бр. 1546, од 18/5. IX 1935. г.

¹²⁵⁶ Светозар Радојчић, *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, стр. 5. Фреске су биле из цркве Св. Николе у селу Новаци из 1557. године.

¹²⁵⁷ АМ 62 Црквени Музеј. Епархијски управни одбор православне епархије скопске, Бр. 4193, од 26. X 1937. г.

¹²⁵⁸ Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије „Културна и привредна изложба 1912–1937“, Скопље, издање секције за изложбу 1937. г.

кандила, дискоси, одежде итд. „Под кровом музеја чува се и стара епархијска архива (1912–1937) и библиотека.“¹²⁵⁹

Између 1935. и 1940. године, пише Радојчић, прикупљан је материјал, набављане су витрине, предмети су чишћени, фотографисани и класификовани. Радослав Грујић је пружио стручну помоћ у раду овог музеја нарочито на пољу спасавања културно-уметничких вредности које су се налазиле у полусрушеним или сасвим запуштеним црквама и црквиштима.¹²⁶⁰

Да је Грујић преко Музеја Јужне Србије помагао рад и богаћење изложбеног простора Црквеног музеја у Скопљу уочава се и у томе што по његовој изричитој молби, а уз сагласност Министарства просвете,¹²⁶¹ иако већ у том тренутку он више није у Скопљу, као управник Музеја Јужне Србије позајмљује 54 предмета Црквеном музеју ради потребе излагања.¹²⁶² Црквени музеј је ангажовао и стручњаке, као што је био Петар Бибић, који је интензивно сарађивао са Радославом Грујићем. Наиме, он је по жељи управе Црквеног музеја обишао манастир Матејче и поднео извештај о стању саме цркве. Главни разлог његовог путовања била је жеља да се скину оригиналне фреске из призидане капеле уз манастир у Црквени музеј.¹²⁶³ Радојчић наводи: „Скидање фресака и њихово поновно намештање у музеју с успехом је обавио госп. Петар Бибић.“¹²⁶⁴ Црквени музеј је отворен непосредно пред Грујићев прелазак за Београд. Стога се није могло очекивати његово веће ангажовање у раду овог музеја у периоду који је уследио. Млади Светозар Радојчић прелази да ради на Факултету и све мање сарађује са управом Музеја Јужне Србије, а све више сарађује са Црквеним музејом у Скопљу.¹²⁶⁵ Тако Радојчић пише:

„Од мог доласка на раду у Црквени Музеј трудио сам се да прикупим што више података о уметничкој и историјској вредности изложеног материјала. Већи део старина већ је снимљен и делимично проучен. Тако се током прошле године накупило већ толико материјала да би се до летњих месеци ове године могао спремити и водич кроз збирке Црквеног музеја.“¹²⁶⁶

О томе да је управник Црквеног музеја прихватио његов предлог да се штампа каталог Радојчић обавештава Грујића речима:

„Надам се да ћу о божићним празницима редиговати и текст. Ако наиђем на неке тешкоће приликом рада бићу толико слободан да се вама обратим за помоћ.“¹²⁶⁷

Светозар Радојчић је 1941. године објавио књигу *Старине Црквеног музеја у Скопљу* у којој су уз каталог описане изложене старине у Црквеном музеју. Радојчић описује 102 музејска предмета, наглашавајући да је „место опширног инвентарског списка, који би обухватио све

¹²⁵⁹ Исто.

¹²⁶⁰ Светозар Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, стр. 6.

¹²⁶¹ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, И. Бр. 556. 10. IX 1938. год.

¹²⁶² АМ 62. Реверс, Епархијски управни одбор православне епархије скопске, Бр. И886 од 10. IX (септ.) 1938. г. Највећи број позајмљених предмета биле су копије фресака, копије у гипсу, акварели, графике и увеличане фотографије.

¹²⁶³ АМ 62. Управнику епархијског Црквеног Музеја од 29. IX 1938. и Управнику епархијског Црквеног Музеја од 30. IX 1938. г.

¹²⁶⁴ Светозар Радојчић, *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, стр. 6.

¹²⁶⁵ АЈ, 66-331-560. Музеј Јужне Србије, Историско-Археолошко одељење, К. И. Бр. 424, 1. VI 1939. год. Светозар Радојчић је за доцента Филозофског факултета у Скопљу изабран 9. маја 1939. године.

¹²⁶⁶ АМ 62 Црквени Музеј. Господину протопрезвитеру Михајлу В. Пешићу, архијерејском намеснику и Управнику Црквеног Музеја у Скопљу, од 1. III 1939. год.

¹²⁶⁷ ОРГ 1332. Писмо, Музеј Јужне Србије Бр./ 5. XII 1939. г. Многопоштовани господине професоре.

предмете у музеју, дао само избор споменика“.¹²⁶⁸ Овакав приступ Светозар Радојчић објашњава: „[...] механичко набрајање и описивање целокупног материјала било би и сувише скупо, преопширно и непрегледно. Људи од науке који би се занимали за неку нарочиту врсту предмета моћи ће – у свако доба – да их прегледају, јер су тачно одвојени по групама и по времену постанка (једноставна новија кандила, тасови, пафте, новије иконице, антиминоси“, закључује Радојчић у својој књизи.¹²⁶⁹

Шта је у ствари сачињавало сам фонд Црквеног музеја у Скопљу можемо да претпоставимо на основу једног очуваног списка насловљеног „Црквени Музеј у Скопљу“, у ком је нумерисано 45 уметничких експоната, односно одредница, јер је под једним бројем завођен и укупан број експоната, нпр. икона.¹²⁷⁰ Инвентар је написан брзописом, тешко читљив и без датума. Можемо да претпоставимо да су наведени предмети били део фонда Музеја. Из списка успели смо да растумачимо следеће музејске предмете:

„Мермерне судове за освећење воде из манастира светог Прохора и Маркове цркве; Свето Јеванђеље из цркве са Водна код Скопља; фреске из манастира; штап са украсом од слонове кости Митрополита скопског Пајсија; бројаница Митрополита скопског Пајсија; један архијерејски жезал Митрополита Ф. украшен Сребром; Епитрахил ратни Митрополита Јосифа; један велики фриз апостола из манастира Бигорска; бронзани крст са манастира Нерези; једно звоно; један свети антиминос Арсенија Јовановића IV Шакабенте; фелон из манастира Бигора; надгробна плоча с Маркове цркве; натписи - камене плоче из манастира Матка; већи број рукописних и штампаних књига из манастира Бигора; око 300 и више комада разних икона; већи број дискова и антиминоса; краљевски сто из Саборне цркве у Скопљу; кадионице сребрне са урезаним натписима из манастира светог Прохора и светог Димитрија; неколико врло старих икона из манастира Лесново; библиотека са часописима од 1860. године; архива из 1918. године, а врло мало из ранијег периода; два гвоздена кивота од којих је један из манастира Нагоричане; једна велика икона светог Меркурија из манастира Нагоричане; неколико важних икона из цркве Светог Спаса; печат манастира Преспа.“¹²⁷¹

У Црквеном музеју били су изложени: фреске (делови и фрагменти) из напуштених цркава и манастира, иконе, камени споменици, фрагменти иконостаса, надгробних плоча, мраморних крстионица, ковани предмети, златарски радови, бакрорезни и дрворезни намештај, одежде и народни рукотворени вез.¹²⁷²

Највећи доказ бриге Радослава Грујића о раду Црквеног музеја је то што је за потребе рада овог музеја написао „Програм Црквеног музеја Јужне Србије“.¹²⁷³ Није нам познато кад је Грујић саставио овај програм, али пошто се куцани примерак чува заједно са куцаним Правилима Музеја Српске православне цркве и по изгледу папира и куцаних слова делују доста слично, датовали смо га у период између 1938. и 1940. године. Кроз 21 тачку програма Грујић прецизно дефинише да Црквени музеј Јужне Србије треба да сачини потпун инвентар свих монументалних црквених споменика прошлости у Јужној Србији, дати израдити цртеже

¹²⁶⁸ Светозар Радојчић, *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, стр. 64.

¹²⁶⁹ Исто.

¹²⁷⁰ ОРГ 1334. Црквени Музеј у Скопљу. Попис инвентара. Документ је без потписа и датума.

¹²⁷¹ Исто, стр. 1–2.

¹²⁷² Радојчић, *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, стр. 64–88.

¹²⁷³ ОРГ 1334. Програм Црквеног Музеја Јужне Србије. Програм је сачуван и у писаном и у куцаном облику без било каквог датовања.

њихових основа и учинити фотографске снимке свих црквених архитектонских објеката. Даље, Грујић предлаже:

„[...] да се прикупе сви историјски подаци о црквеним објектима по изворима, литератури и народним предањима; да се начини списак свих фресака по црквама и манастирима Јужне Србије; да се сачини инвентар свих икона на дрвету и металу по црквама и манастирима и приватним колекцијама; дрворези, бакрорези; да се учини списак свих вајарских објеката у камену и побринути се око осигурања од пропадања; фотографисати и урадити инвентар свих крстова, дарохранилница, рипида, свећњака, моћнике, окове икона, врата, диптихе, триптихе; пописати и описати све старе рукописне књиге на пергаменту и хартији и штампане књиге; по топономастици и по предању установити разна стара црквишта, гробишта и друга света места по целој Јужној Србији и на основу прикупљеног материјала саставити топографску археолошку карту црквених монументалних старина, цркава и манастира; проналазити и откупљивати или само преписивати и фотографисати стара документа, повеље-хрисовуље, писма; пописати сва стара звона и узети снимке фотографске и цркве од њих, а тако исто и старе црквене печате, браве, кључеве; дати израђивати моделе старих цркава и манастира, а нарочито моделима реконструисати оне које су у развалинама; настојати да се цркве, манастири, стара гробишта и разна друга светишта, која леже под земљом пажљиво стручњачки откопавају, проучити и сачувати од даљег пропадања; старати се да се рестаурација цркава, манастира и археолошких налазишта изводи научно - уметнички; настојати да се сво црквено уметничко благо стручно снимити, опише и објави у стручним и научним публикацијама; нарочиту пажњу обратити на наше националне средњовековне и доцније надгробне споменике, пописати их и снимити, а затим пренети у музеј; обратити пажњу на све античке, грчке, римске и друге споменике који се налазе по црквама и манастирима, употребљеним као грађевински материјал, као подлога престолима, жртвеницима итд. снимити их и описати; саставити инвентар свих оних црквених и црквено - археолошких објеката из Јужне Србије, који су у ранија времена или у наше дане изнесени са територије ове области и данас се налазе по разним нашим и страним музејима, по приватним збиркама или у рукама појединаца.“¹²⁷⁴

Радослав Грујић је осмислио и уређење Црквеног музеја Јужне Србије:¹²⁷⁵

„Собе уредити тако да представљају историски развитак разних предмета нпр. путира, крстова и др. по вековима. Једна (соба) да приказује све што се односи на смрт и Васкрсење Христово; друга на живот Христов, трећа Свету Тројицу, мученике, апостоле, свете оце итд из разних наших цркава; опет у истој соби да се види нпр. како су приказани смрт и опело Христово у XII, па XIII, XIV веку и даље. Једна соба да приказује само положаје, архитектуру манастира и цркава; друга детаље архитектуре, скулптуре итд; једна погребне епископа, патријараха итд. са надгробним каменим споменицима, фотографијама и описима саркофага итд. Једна соба оригиналне фреске скинуте са зидова порушених цркава и манастира; једна стара звона у оригиналу и одливци; једна све врсте звонара у моделима и фотографијама; једна моделе најкарактеристичнијих цркава и манастира са фотографијама њихових положаја.“¹²⁷⁶

¹²⁷⁴ Исто.

¹²⁷⁵ Исто.

¹²⁷⁶ Исто.

Судбина Црквеног музеја у Скопљу биће слична судбини свих српских међуратних институција на простору Македоније, које су уласком окупатора затворене или укинуте, а неретко су и физички страдале. После завршетка рата нису биле ни обнављане, а њихови успеси намерно су заборављани и прикривани.

06. БЕОГРАДСКИ ПЕРИОД

Први пут вест о Грујићевој жељи да пређе за Београд срећемо у писму упућеном марта 1935. године од др Јозе Петровића који Грујићу пише: „Дознао сам да се желите преселити у Београд, па како је то са вашом жељом, нека буде сретно.“¹²⁷⁷ Други пут сам Грујић пише да је приликом посете патријарха Варнаве Скопљу са њим причао о свом преласку за Београда.¹²⁷⁸ Формално, Грујић је 1936. године започео процес свог преласка на Београдски универзитет тачније на Богословски факултет. Грујићев прелазак на Богословски факултет између осталог условило је и то што је пензионисањем Стеве Димитријевића Катедра за историју Српске цркве остала упражњена.

У тренутку када започиње процес преласка, Грујић је декан Филозофског факултета у Скопљу, док је декан Богословског факултета Лазар Мирковић. Њих двојица су се добро познавали и имали вишегодишњу научну сарадњу. Грујић је врло често био у разним истраживачким подухватима заједно са Мирковићевим на простору Јужне Србије и помагао му на различите начине. Тако у кореспонденцији видимо да се Грујић већ у фебруару 1936. године захваљује Лазару Мирковићу који га први обавештава о начелној одлуци Богословског факултета да буде позван за професора на Катедри историје Српске цркве, када она буде дефинитивно упражњена. На овај позив Грујић се радо одазива и топло захваљује на указаном поверењу.¹²⁷⁹ Убрзо потом Грујић је покренуо питање свог преласка за Београд и пред својим колегама на Факултету у Скопљу. Један од главних проблема било је преношење радног места редовног професоре са Скопског на Београдски универзитет. Наиме, скопски факултет је ионако био у доста незавидном положају када је реч о радним местима предвиђеним за редовне професоре. Преласком Грујићевим дошло би до преласка и радног места на Београдски универзитет и тиме би била нанета штета скопском факултету. Зато Грујић 18. маја 1936. године Мирковићу пише да су се чланови факултета сагласили са његовим буџетским преласком на Богословски факултет. При томе су покушали да нађу и решење да губитком једног буџетског радног места факултет у Скопљу не буде оштећен.¹²⁸⁰ Овај подухват није најсрећније решен, па су поједини чланови професорског колектива у Скопљу негодовали због оваквог Грујићевог преласка.¹²⁸¹

¹²⁷⁷ ОРГ 1321. Писмо, др Јозо Петровић, Београд, 23. марта 1935. године, Професору Д-ру. Р. Грујићу.

¹²⁷⁸ ОРГ 1335. Светом Архијерејском Синоду Српске Патријаршије, од 11. марта 1938. г. Извештај Р. Г.

¹²⁷⁹ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Господине Декане, Скопље, 7. фебруара 1936. године.

¹²⁸⁰ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. декан Ф. Ф., Скопље 18. маја 1936. године. Драги Господине Мирковићу. Грујић предлаже да се Богословски факултет обрати Филозофском факултету у Скопљу да им изађе у сусрет и због потреба пристане да проф. Грујић понесе са собом буџетско место редовног професора, а да Сенат уступи место ванредног професора док му се буџетом не буде вратило место редовног професора.

¹²⁸¹ ОРГ 1354. Пред професорима Скоп. Фил. факултета. Овде Грујић подсећа на ранији договор који је подразумевао његов прелазак за Београд и преношење његовог радног места на Теолошки факултет.

У фебруару исте године били су позвани професори који ће реферисати о радовима Радослава Грујића ради пријема на Богословски факултет.¹²⁸² За његов прелазак на Богословски факултет реферат су Савету Богословског факултета поднели професори Станоје Станојевић и Владимир Ђоровић 12. јуна 1936. године ради пријема Грујића за професора Историје Српске цркве. Они су такође давали свој реферат и приликом Грујићевог избора за професора скопског факултета. У својим рефератима наводе и нарочито наглашавају чињеницу да се као професор Националне историје Грујић највише бавио питањима историје Српске цркве и наше старе просвете и да је то човек који исту најбоље познаје. Као његове највеће успехе поред просветног и научног рада Станојевић и Ђоровић наводе и то што се Грујић као оснивач Музеја Јужне Србије показао као врло добар организатор, а као уредник *Гласника Скопског научног друштва* имао веома леп успех и у том послу.¹²⁸³

Богословски факултет се у јуну и званично обратио Филозофском факултету у Скопљу са питањем да ли буџетско место редовног професора Радослава Грујића може бити пренето Београдском универзитету, пошто овај факултет у том тренутку нема услова за тако нешто.¹²⁸⁴ Са овом молбом се 1. јуна 1936. године сагласио Савет Филозофског факултета, са знаком да Сенат Београдског универзитета уступи једно слободно место ванредног професора са Теолошког факултета.¹²⁸⁵

По постизању овог споразума професори Лазар Мирковић и Драгутин Анастасијевић упућују званичан предлог да се на место пензионисаног Стеве Димитријевића по позиву изабере Радослав Грујић за професора на Катедри за црквену историју и друге помоћне историјске науке, а за предмет Историја Српске цркве.¹²⁸⁶ Савет Богословског факултета на седници одржаној 27. јуна 1936. године једногласно је изабрао Радослава Грујића за професора на Богословском факултету.¹²⁸⁷ Ректор Београдског универзитета већ 17. августа предлаже министру просвете да се Грујић постави за професора на Богословском факултету, што овај и потврђује својом одлуком 7. септембра 1936. године.¹²⁸⁸

Да је Грујићев одлазак био готова ствар још приликом његовог последњег избора за декана, потврђују и речи писма Светозара Радојчића који честитајући на избору пише: „Прво Вам најискреније честитам поновни избор за декана. Опет се види колико ће безглава ситуација настати кад нас напустите.“¹²⁸⁹ Ипак, Грујић ће током прве половине 1937. године остати у Скопљу. Разлоге за ово треба тражити у разлозима административне природе, као и у томе да се те године обележавала 20-годишњица ослобођења Скопља, што је био догађај од изузетне важности, у коме је и сам Грујић узео учешће. У августу 1937. године Грујић је и даље сматран деканом Филозофског факултета у Скопљу, иако је у том тренутку у Београду.

¹²⁸² Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Господину декану Богословског факултета. Београд 10. II 1936. Ст. Станојевић.

¹²⁸³ ОРГ 1332. Савету Богословског факултета. Београд, 12. јуна 1936. године, Ст. Станојевић и Вл. Ђоровић.

¹²⁸⁴ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића, Препис. Бр. 1478, 20. V 1936. г. Савету Филозофског факултета.

¹²⁸⁵ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића, Краљевина Југославија, Ф. Ф. Бр. 884, од 1. јуна 1936. године. Савету Богословског факултета. Савет Богословског факултета на седници 5. јуна донео је одлуку о прихватању овог предлога. Полеђина документа. Универзитет К. Ј. Православни Богословски факултет, Бр. 1520, од 3. VI 1936. године. ОРГ 1354. Нацрт горе наведеног документа писан руком Радослава Грујића.

¹²⁸⁶ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Савету Православног Богословског факултета. Д. Анастасијевић, Др. Лазар Мирковић.

¹²⁸⁷ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Универзитет К. Ј. Православни Богословски факултет, Бр. 2822, од 27. јуна 1936. године.

¹²⁸⁸ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Министарство просвете К. Ј. опште одељење П. Бр. 33928, од 20. августа 1936. године.

¹²⁸⁹ ОРГ 1335. Писмо. Многопоштовани господине Професоре! Ваљево, 12. VII 1936. С. Радојчић.

Службеници факултета обавештавају га о раду истог, а функцију заступника декана у том периоду врши Војислав Радовановић.¹²⁹⁰

Грујић је на место редовног професора Богословског факултета указом краља Петра Другог Карађорђевића био постављен 21. августа 1937. године.¹²⁹¹ Свих својих дужности професора на Филозофском факултету у Скопљу разрешен је 3. новембра 1937. године.¹²⁹² На дужност професора Богословског факултета ступио је 5. новембра 1937. године.¹²⁹³ Занимљива је чињеница да је двадесетпетогодишњица ослобођења Јужне Србије прослављана 1, 2. и 3. новембра 1937. године, а да је са последњим даном прославе Грујић био разрешен свих дужности на Филозофском факултету у Скопљу, те да је само два дана касније преузео своје нове дужности у Београду.¹²⁹⁴

06.1. ОСНИВАЊЕ МУЗЕЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

У лику и делу проф. др Радослава Грујића Српска православна црква добила је личност захваљујући којој су успели давнашњи покушаји и иницијативе за оснивањем централног музеја Српске православне цркве као једне од најзначајнијих културних институција.

По завршетку Првог светског рата Српска православна црква и српски народ нашли су се у новим околностима. Завршетком рата није се само скоро целокупни српски народ нашао у границама једне државе, већ је дошло и до поновног уједињења Српске православне цркве и васпостављања патријаршије. Овим су наступиле не само организационе промене унутар Цркве, већ су њима пружене нове могућности када је реч о институционалном устројству Српске православне цркве. Српска црква добила је могућност да се поред духовног живота посвети и подизању културних институција под својим окриљем. Српска интелектуална и духовна елита у свим областима труди се да у новој држави што пре ухвати корак са осталим развијеним делом света. Тако је било и у области културе, у којој су водећи интелектуалци у том периоду интензивно покретали питање оснивања нових значајних институција културе. Тај полет није заобишао ни Српску православну цркву. На сву срећу, она је у периоду између два светска рата у Лазару Мирковићу и Радославу Грујићу имала своје представнике који су припадали самом врху научне, интелектуалне елите, нарочито оног дела који се бавио историјом, културом и уметношћу српског народа. Захваљујући овој двојници свештених лица, професора и научника, Српска црква ће убрзо после завршетка рата кренути у процес оснивања Црквеног музеја на оним темељима које је до тог тренутка изградила савремена музеологија.

Питање оснивања Црквеног музеја први је по завршетку рата званично пред Светим архијерејским сабором Српске православне цркве 3. 11. 1922. године покренуо свештеник др Лазар Мирковић.¹²⁹⁵ Он је написао званичну представку у којој наводи:

¹²⁹⁰ ОРГ 1332. Поштовани Господине Декане, У Скопљу, 12. августа 1937. године. Никола Јустинијановић.

¹²⁹¹ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Препис. У име Његовог Величанстава Петра II, од 21. августа 1937. године. П. бр. 37971/37.

¹²⁹² Архива ПБФ. Досије Р. Грујића Краљевина Југославија Ф. Ф., бр. 1903, од 3. новембра 1937. године.

¹²⁹³ Архива ПБФ. Досије Р. Грујића. Универзитет К. Ј. ПБФ, Бр. 3569, од 11. новембра 1937. године.

¹²⁹⁴ АЈ, 66-157-429. Извештај деканата Ф. Ф. у Скопљу за школску 1937/38. годину.

¹²⁹⁵ Архива САС. Син. бр. 764/зап. 477. 17. (30) III 1927. год. Оригиналну представку Сабору Лазара Мирковића из 1922. године нисмо пронашли, али захваљујући срећној околности да је ова његова представка у свом

„Ствар се тиче старих рукописа, рукописних књига, старих штампаних књига, богослужбених рукописних и штампаних књига, српских црквених старина (старе уметничке одежде и везови, старе црквене утвари ван употребе, старе иконе, крстови, кадионице, дарохранилнице и.т.д.), који се чувају при нашим црквама и манастирима, у библиотекама односно ризницама манастира. Све ове ствари појединице и овако разасуте, имају своју вредност и предмет су пажње и изучавања учењака, који се овим стварима баве. Искупљене пак на једно место, у једну библиотеку, у један-рецимо-музеј Српских црквених старина, биле би доказ уметничког смисла и високе културе српског народа.“¹²⁹⁶

Колики значај, по његовом мишљењу, за Српску цркву и српски народ има његово културно наслеђе говори и чињеница да су за време Првог светског рата, када се хтело „изаћи пред Запад својом културом и културном прошлошћу“, урађени снимци и описи српских старина. Свакако да је навођењем овог примера хтео нагласити колики су значај имали материјални остаци историје културе српског народа и њихова промоција пред стручном међународном јавношћу да се признају тежње српског народа да и новоослобођени крајеви уђу у састав српске државе. Даље наводи да када би се предмети из манастирских ризница скупили на једном месту, и домаћа јавност би се изненадила колико би се вредних објеката нашло и у којој мери би то представљало побожност и културу српског народа. Овим би се, по његовом мишљењу, дао и велики допринос њиховом научном проучавању. Из даљег текста запажа се да је Мирковић био у потпуности свестан стања у ком су се црквене драгоцености налазиле и да је неопходно предузети кораке који би спречили њихово нестајање:

„Чувају се често у ризницама које се ретко ветре, које су влажне, и тако пропадају. Често пута чувају библиотеке добродушни и предусретљиви људи, који допуштају странцима и стручњацима да без надзора улазе у ман. библиотеке и да се у њима баве, који пак однесе и односе важне објекте из ман. библиотека (ово се нарочито тиче рукописа и старих рукописних књига), тако да ћемо данас узалуд тражити многе старе рукописе и књиге, где им некад беше место и где их путници у манастирима видеше. Све ствари које се чувају при манастирским ризницама врло често се налазе у неадекватним условима и тако пропадају.“¹²⁹⁷

Мирковић упозорава Свети архијерејски сабор да би због оваквог стања могло доћи и до тога да ове драгоцености буду одузете Цркви.¹²⁹⁸ Због тога он види као једино решење да се оснује Музеј црквених старина у ком би из целе земље биле сакупљене драгоцености. Седиште музеја било би у Београду који је и средиште српске науке. Мирковић је свестан на колики отпор ће његов предлог наићи код црквених и манастирских управа. Могући приговор да би се његовим усвајањем манастири и цркве лишили својих највећих драгоцености и тиме престали бити предмет великог интересовања сматра неоправданим:

„Држим да није оправдан, јер би манастирима остале св. мошти светитеља и цео духовни рад, који им не може нико одузети.“

изворном облику поново прослеђена од Синода 1927. године Сабору Српске православне цркве, имамо сачуван целокупан текст представке.

¹²⁹⁶ Исто.

¹²⁹⁷ Исто.

¹²⁹⁸ Исто. Наводи и примере отуђивања црквених предмета. Цитира текст Јосипа Матасовића у коме се показује да су одређене црквене утвари дароване Етнографском музеју у Загребу.

По његовом мишљењу, сакупљањем на једном месту сјај сакупљених старина „обасјао би новим и јачим сјајем наше старе манастире и задужбине“.¹²⁹⁹

За посао скупљања „поред других вољан је и потписани да стави своје скромне способности цркви на расположење“, наводи Мирковић, а такође истиче да би био рад да оде у иностранство где би непосредно изучио уређење музеја, и да би то стечено искуство искористио при оснивању Црквеног музеја.¹³⁰⁰ На основу Мирковићевог предлога Сабор је донео одлуку да Свети архијерејски синод прикупи податке о старинама које се чувају по црквама, манастирима и другим местима као и мишљења архијереја о предлогу оснивања Црквеног музеја. Том приликом донета је одлука да црквене власти неће уступати никакве предмете без знања и одобрења архијереја. На основу исте представке Свети архијерејски синод је 1923. године препоручио надлежним епархијским архијерејима да издају наређење манастирима и црквама како би у најкраћем временском року саставили спискове рукописних и штампаних књига у њиховим епархијама и доставили их Синоду.¹³⁰¹

Наредних неколико година о овом питању нису предузимане озбиљније радње. Скопски митрополит Варнава, касније патријарх српски, Мирковићев предлог поново је доставио 26. 3. 1927. године на разматрање Светом архијерејском сабору, који је те године одржан у Сремским Карловцима под председништвом патријарха Димитрија.¹³⁰² Пре него што је на Сабору покренуто ово питање, одређене епархије доставиле су спискове старих рукописних и штампаних књига у својим епархијама.¹³⁰³ Оно што је још занимљивије јесу мишљења архијереја које је Свети архијерејски синод прибавио за потребе Сабора, а тичу се предлога Мирковића о оснивању Музеја из 1922. године.¹³⁰⁴ Своје мишљење о овом питању доставило је 19 архијереја. Мишљења су се кретала од оних да нема потребе за оснивањем музеја, већ да предмети треба да се чувају у манастирима, да се оснивају епархијски музеји, да се предмети предају музеју, а да и даље остану власништво цркава и манастира, до оних да треба основати један централни црквени музеј. Угрубо, девет архијереја било је за оснивање музеја, седам против и један уздржан.¹³⁰⁵ Саборски просветни одбор разматрао је ово питање и доставио свој предлог у четири тачке.¹³⁰⁶ Прва тачка подразумевала је доношење начелне одлуке о оснивању опште црквене библиотеке за прикупљање старих рукописних и штампаних књига и црквеног музеја за прикупљање црквених старина. Предвиђало се да се у библиотеку и музеј уносе само предмети које би цркве и манастири добровољно прилагали, никако принудно. Друга тачка предвиђала је да где је то могуће, цркве и манастири могу оснивати своје музеје и библиотеке. У трећој тачки говори се о томе да тамо где би постојала опасност од уништавања или оштећења предмета, треба дозволити надлежним архијерејима одузимање драгоцености из приватне својине манастира и цркава и упућивање истих у општу црквену библиотеку или музеј, ако такве установе не би имале музеје при својим резиденцијама, црквама и манастирима. Четврта тачка предвиђа изразу правилника. Петом је предвиђено да се све спроводи постепено, засигурно из разлога што би могло доћи до отпора

¹²⁹⁹ Архива САС. Син. бр. 764/зап. 477. 17. (30) III 1927. год.

¹³⁰⁰ Исто.

¹³⁰¹ Архива САС. Син. бр. 1954, од 24. II 1923. год.

¹³⁰² Архива САС. Син. бр. 764/зап. 477. 17. (30) III 1927. год.

¹³⁰³ Исто. Доставили су извештаје епископи: бачки, браничевски, жички, вршачки, тимочки, скопљански, злетовско-струмички, рашко-призренски, битољски, шабачки, бококоторско-дубровачки, горњокарловачки, бањалучки.

¹³⁰⁴ Архива САС. Син. бр. 2279, од 4/17. новембра 1927. године.

¹³⁰⁵ Исто.

¹³⁰⁶ Архива САС. Записник Светог Архијерејског Сабора 1927. год. 32, АС. Бр. 67.

оваквој одлуци. Свети архијерејски сабор донео је у својој коначној одлуци да се усвоје 1, 2, 4. и 5. тачка предлога Просветног одбора, а да се не усвоји трећа тачка овог предлога.¹³⁰⁷ На основу саборских одлука Синод је, између осталог, донео одлуку да управе манастира и црква попишу све старине на подручној епархији од историјског, уметничког и архитектонског значаја; да се за предмете израде ормари и да се они обезбеде и адекватно чувају. Одлучено је да спискове пописа надлежни архијереј има доставити Светом архијерејском синоду.¹³⁰⁸

Рад на организовању Музеја СПЦ интензивира се доласком патријарха Варнаве на чело Српске православне цркве. Покушаји оснивања музеја имају у том тренутку и шири друштвени карактер. Црквену интелектуалну елиту врло често су у својим напорима да оснује институције које ће водити бригу о богатом духовном, културном, историјском и уметничком наслеђу српске Цркве подржавали други делови српског друштва. Једна од таквих иницијатива покренута је и 1934. године од свештеника др Стеве Димитријевића, др Лазара Мирковића и академика др Станоја Станојевића. Ова група интелектуалаца обратила се „Предлогом о оснивању Музеја“ патријарху Варнави. Како је патријарх овај њихов предлог примио са великом пажњом, потписани су се поново састали и преточили тај акт у предлоге конкретних активности.¹³⁰⁹ У овом допису су предвидели који су то приоритетни послови које треба предузети када је реч о заштити и пописивању културно-уметничких предмета Цркве, а које надлежне црквене власти треба да предузму тај посао. Поред тога, саставили су и статут музеја, који су такође овом приликом доставили. Уз то, дали су и препоруке на који начин би музеј требало да приступи прикупљању предмета. На крају су предвидели и израду трогодишњег плана за предузимање активности.¹³¹⁰ На овоме се није, нажалост, много учинило у наредним годинама, већ се за устројство и почетак рада Музеја чекало да буду испуњени и неки други предуслови. Грујићевим доласком из Скопља у Београд остварен је један од битних услова за отварање Црквеног музеја.

Српска православна црква није могла наћи подеснију особу за посао оснивања Црквеног музеја од Радослава Грујића. Посреди је била личност искрено заинтересована за црквену и световну историју, културу и уметност српског народа, стручњаку упућеном у музеолошку праксу, који је учествовао у оснивању више музеја. Музеј Јужне Србије који је основао и водио постигао је под његовом управом изузетне резултате у врло кратком року. Све то недвосмислено је препоручило Грујића за овај посао. Већ смо изложили прву сачувану званичну представку о оснивању Црквеног музеја, коју је 1922. упутио Лазар Мирковић. Међутим, идеју о оснивању Црквеног музеја налазимо код Радослава Грујића и пре овог датума. Он се, наиме, још током свог бјеловарског периода почео заузимати за оснивање Црквеног музеја и библиотеке у Пакрацу.¹³¹¹ Тако приликом оснивања Историјско-археолошког друштва наводи и идеју о оснивању музеја у Сремским Карловцима који би основао Саборски одбор:

„[...] прикупљати и отупљивати такве старине за Нац. Музеје, Срба у Угарској, Хрватској и Славонији, кога ће основати Саб. Одб. у Карловцима, а дотле их

¹³⁰⁷ Исто.

¹³⁰⁸ Архива САС. Син. бр. 2441/1499, од 3/16. децембра 1927. год.

¹³⁰⁹ ОРГ 1334. Ваша Светости, 1. март 1934. године. Реч је о допису који се састоји од већег броја тачака који су потписали горе наведени потписници.

¹³¹⁰ Исто. У истом документу и фасцикли налази се предлог уредбе о црквено-археолошком музеју, библиотеци и архиву Српске православне цркве.

¹³¹¹ ОРГ 1334. За црквени музеј.

скупљати и чувати по Епископ. Резиден. и Манастирима. У том погледу учињено је већ нешто у Епарх. Пакрац. прошле године, 1907.“¹³¹²

Рад на оснивању музеја Епархије пакрачке Грујић је започео пре избијања рата када је уз благослов епископа Мирона почео прикупљати епархијске драгоцености за музеј. Колики значај је Грујић придавао оснивању Црквеног музеја најбоље се види из његове спремности да своје знање унапреди тако да што успешније спроведе свој наум у дело:

„А да се тај важан и замашан рад што боље изведе одлучио сам, да о свом трошку, одем у Француску и Италију, те бар један семестар слушам црквену археологију и прегледам уређење тамошњих најважнијих црквених музеја.“¹³¹³

Из овог дописа видимо не само жељу за оснивањем Црквеног музеја, већ и преузимање конкретних корака у том правцу. Нажалост, ова иницијатива из 1919. године није доживела успех.¹³¹⁴

Грујић се 1919. године дописом обраћа министру вера, неколико месеци по његовом постављењу за професора Богословије Светог Саве у Београду, у ком наводи:

„Господине министре. Црквене старине које представљају врло важне предмете за познавање наше старе културе уопште, ваљаће што пре прикупити и средити у нарочите музеје.“¹³¹⁵

Професорски савет Богословије је Министарству вера проследио своје мишљење поводом Грујићеве жеље да се додатно школује у иностранству у ком је наведено да због буџетских ограничења и немогућности да се усред школске године нађе нови наставник, не може се изаћи у сусрет његовој молби. Да Професорски савет није био упознат само са жељама Грујића да ради свог личног усавршавања путује у иностранство, него и жељом да управо он оснује Црквени музеј, види се из јасно изреченог става да:

„Проф. Савет налази, да је питање цркв. Музеја питање опште вредности и то не могу појединци по свом личном расположењу решавати, него је потребно да то потекне од меродавних органа, као што су: Архијерејски Сабор, Министарство просвете и вера, Академија наука, Универзитет и Управа Народног Музеја.“¹³¹⁶

Међутим, лична иницијатива Грујићева, Мирковићев предлог Светом архијерејском сабору и Саборска одлука о оснивању Музеја нису дали конкретније резултате све до 1937. године када се стичу услови за отпочињање рада Музеја. Навели смо раније да је један од испуњених предуслова и то што је за српског патријарха изабран Митрополит скопски Варнава, који је имао свест о значају оснивања Црквеног музеја. Патријарх Варнава свакако је још у Скопљу имао прилике да се упозна са Радославом Грујићем и разумео је који је значај музејске делатности у очувању националне и верске свести. Лично познанство Грујићево са патријархом Варнавом свакако да је допринело, или пак олакшало прелазак Радослава Грујића из Скопља за Београд. О овоме најбоље сведочи и преписка Грујићева са патријархом Варнавом. Грујић је остао у контакту са патријархом и после његовог одласка из Скопља. Редовно му честита новогодишње и Божићне празнике, на шта му патријарх Варнава узвраћа писмима у којима хвали Грујићев рад. О таквом њиховом односу сведочи и писмо из 1930. године које је патријарх Варнава упутио Грујићу:

¹³¹² ОРГ 1334. Приговори против оснивања арх. друштва.

¹³¹³ ОРГ МП 1487. Министарство вера Краљевине СХС, В. БР. 2776, од II јула 1919. год.

¹³¹⁴ Исто.

¹³¹⁵ ОРГ МП. 1487. Писмо др Радослава Грујића упућено Министру вера Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, од, 5. јуна 1919. године.

¹³¹⁶ ОРГ МП. 1487. Богословија СВ. Саве, Бр. 413, од 8. јула, 1919. г.

„Молим Вас да будете уверени, да сам Вас задржао у најбољој успомени и да високо ценим Ваш научно-просветни рад и Вашу сарадњу при решавању многих питања, која се односе на нашу цркву у Јужној Србији.“

У наставку писма патријарх хвали Грујићев допринос у истраживању споменика на том подручју и наводи да је:

„[...] скопљански Музеј најбољи доказ Вашег неуморног рада и схватања значаја наше црквено-народне уметности (... истражене у фресковој живописи...) по нашим манастирима и црквама, светим иконама и народној ношњи.“¹³¹⁷

Непосредно пред прелазак Грујићев у Београд 1936. године патријарх Варнава једно своје писмо Грујићу завршава речима: „надајући се, да ћемо Вас ускоро видети у Београду“,¹³¹⁸ што можемо протумачити тиме да је пре Грујићевог преласка за Београд патријарх био обавештен и сагласан са тим преласком. Ово тумачење поткрепљујемо и речима Грујића који наводи:

„[...] још 1935. год., када је Његова Светост, блаженопочивши патријарх Варнава посетио у Скопљу Музеј Јужне Србије, који сам ја основао и организовао, позвао ме је да пређем у Београд и примим се дужности оснивања и организовања Црквеног Музеја. Ја сам радосна срца прихватио позив, да и на тај начин послужим нашој Светој Цркви у њеним великим и тешким задацима, те сам одмах предузео кораке да се што пре обаве све потребне законске формалности око мог преласка.“¹³¹⁹

Непосредно по овом договору Грујића и патријарха Варнаве биће предузети кораци да се за Црквени музеј добије зграда преко пута зграде Српске патријаршије у Богојављенској бр. 8, у којој је раније био Музеј кнеза Павла.¹³²⁰ Убрзо по иселењу Музеја кнеза Павла и након што је Краљевски двор престао да плаћа закуп за тај простор,¹³²¹ Црква је успела да добије ову зграду за потребе свог музеја.¹³²² Одмах је и покренуто стављање ове зграде у функцију њеним прикључивањем на градску електричну мрежу.¹³²³ Потом се приступило адаптацији грађевине за потребе музеја и у ту сврху је црквеним буџетом за 1937/38. годину предвиђен посебан кредит за прве, најнужније послове на оснивању музеја. Ради организовања музеја пре Грујићевог преласка из Скопља у Београд, он је два пута долазио у Београд. Ангажовао је архитекту Викотора Лукомског за надзор над радницима којима је, како сам наводи, „давао нужна писмена и усмена упутства шта треба да се уради да добивена зграда буде потпуно способна за смештање у њој разноврсних музејских објеката, канцеларија и лабораторија“.¹³²⁴

¹³¹⁷ ОРГ 1321. Писмо, Архиепископ пећки Митрополит београдско-карловачки и Патријарх Српски, 31. XII (13. I) 1930, Патријарх Варнава.

¹³¹⁸ ОРГ 1321. Писмо, Патријарх Српски, од 27. фебруара 1936. године. Патријарх Варнава.

¹³¹⁹ ОРГ 1335. Светом Архиепископском Синоду Српске Патријаршије, од 11. марта 1938. г. Реч је о извештају који је Грујић упутио о томе шта је до тог тренутка урађено у вези са оснивањем „Музеја Српске православне цркве у Београду – тог тако важног института за достојну очигледну репрезентацију наше црквене активности кроз векове на пољу наше националне културе, духовне просвете, уметности и цивилизације уопште“. Ово је уједно и први пут да се у овом облику наводи име Музеј Српске православне цркве које ће касније постати и његов званичан назив.

¹³²⁰ Исто.

¹³²¹ ОРГ 1344. Управа Двора Његове Светости патријарха, УПД. Бр. 134/I, од 8. XI 1936. У акту се наводи да је Двор његовог величанства краља од 7. 11. текуће године престао са плаћањем кирије за ову зграду.

¹³²² ОРГ 1344. Управа града Београда, бр. 18850/1938. г., од новембра 1936. године.

¹³²³ ОРГ 1344. Градско поглаварство града Београда, дирекција трамваја и осветљења Д. Бр. 38978, од 26. XI 1936. г. ОРГ 1334. Пријава претплате – Потврда пријаве Б. 9354 од 25. 11. из које се види да је Патријаршијски управни одбор СПЦ извршила обавеза када је реч о овој згради.

¹³²⁴ ОРГ 1335. Светом Архиепископском Синоду Српске Патријаршије, од 11. марта 1938. г., Извештај САС Р. Грујића.

Први изложбени предмети који су унети у зграду били су шест модела цркава: манастир Грачаница, Св. Никита, Марков манастир, манастир Св. Андрије на Тресци, Лесновски манастир и црква у Нерезима. Грујић истиче да су ови модели израђени о његовом трошку и да их он дарује Црквеном музеју. Наводи да је спремио још и других црквено-уметничких објеката за 3-4 собе и да је њих поклонио Музеју. Он том приликом по први пут помиње завештање Музеју своје огромне библиотеке коју је сакупио више од 40 година, а све се то налазило спаковано у 45 сандука у згради Музеја. Нажалост, болест његове супруге спречавала га је да се у потпуности посвети овом послу. Смрт патријарха Варнаве јула 1937. године додатно је успорила радове на организовању музеја и реализовању кредита који су за ту сврху били одобрени. Као прве активности у раду и опремању изложбеним предметима, Грујић предлаже да се ангажују сликари који ће израдити портрете поглавара српске Цркве од архиепископа Саве Првог до патријарха Јоаникија Првог, са чијим би се портретима испунио централни део музеја, а у исто време створила галерија главних носилаца и управљача живота Српске православне цркве кроз векове.¹³²⁵ Иако је Грујић у почетним данима оснивања Музеја био тај који је радио на његовом организовању, он током 1937. године није званично био потврђен и постављен на место управника Музеја.¹³²⁶ Због тога на крају извештаја моли Синод да буде озваничен његов положај управника Музеја, и званично му се повери дужност његовог устројавања. Наводи да ће у том случају спремити детаљан програм рада и организације Музеја, као и предлог о помоћницима и службеницима на том послу. На основу овога се види да до 11. марта 1938. године Радослав Грујић није званично постављен за управника Музеја, нити је неко други био његов управник. Ове околности отежале су и успориле Грујићев рад у 1937. години.

Постоји један документ сличне садржине, писан брзописом, који је вероватно послужио као концепт претходно наведеном „Извештају Светом Архиепископском Синоду“ Радослава Грујића, са одређеним мањим разликама.¹³²⁷ Уместо Синоду, концепт је насловљен на Високопреосвећеног митрополита, коме се Грујић захваљује што се приликом њиховог сусрета у Београду сагласио да се настави са пословима организовања рада Музеја, који том приликом назива „Институт за достојну репрезентацију наше црквене активности на пољу духовне, националне, културне просвете и цивилизације уопште“.¹³²⁸ Наводи да је патријарх Варнава још пре две године тражио да се прихвати посла организовања Музеја и да је у ту сврху патријарх тражио и добио зграду преко пута Патријаршије где је раније био Музеј кнеза Павла. Патријарх Варнава је од Грујића захтевао да што брже ради на организацији музеја да не би, како Грујић наводи, „неко рекао да зграда која је добијена за музеј стоји празна“. Овом приликом поново помиње потребу прављења музејске лабораторије. Грујић наводи да је патријарх Варнава пожуривао његов прелазак да би што пре приступио прегледу и прикупљању материјала који се налазио и у једном и у другом двору тадашњих патријараха, и да по програму који је имао да му достави у Архиепископији београдско-карловачкој направи одабир предмета за музеј.

¹³²⁵ Исто.

¹³²⁶ ОРГ 1335. Светом Архиепископском Синоду Српске Патријаршије, од 11. марта 1938. г., Извештај САС Р. Грујића.

¹³²⁷ ОРГ 1334. 16. VIII 1937. Високопреосвећени Господине Митрополите. Овај документ је написао је Грујић у брзопису. Већим делом текст је исправљан и многи делови су претртани и исправљани. Претпоставља се да је овај документ настао непосредно после смрти патријарха Варнаве и да је био нацрт за неки извештај који је настао после разговора са непознатим митрополитом, али може бити да је реч о мјестољубителу у том тренутку.

¹³²⁸ ОРГ 1334. 16. VIII 1937. Високопреосвећени Господине Митрополите.

Из 1938. године сачувано је само неколико докумената који не сведоче много о томе шта се дешавало те године на плану активности на покретању рада Музеја и Грујићеве делатности уопште. Ово је година у којој се на професионалном и личном плану Грујићевог живота догодило више ствари. Његов прелазак за професора из Скопља у Београд захтевао је свакако и његову усредсређеност на нову универзитетску средину. Он се у том тренутку још увек врло активно бавио проблемима Музеја Јужне Србије и његовим радом. Али оно што ће нарочито успорити Грујићев рад у 1938. години јесте тешка болест његове супруге.¹³²⁹ У истој години његова супруга умире.¹³³⁰ Сигурно је да су ове околности имале великог утицаја на Грујића тако да увек презаузети професор није успевао да нађе времена да се у овој години посвети организовању рада Музеја.

Нажалост, нема сачуваних докумената о томе како долази до постављења Радослава Грујића за управника Музеја Српске православне цркве, али из расположивих података јасно је да су у 1939. години функцију управника Музеја вршили свештеници, професори факултета и научни радници др Радослав Грујић и др Лазар Мирковић. Како је дошло до овог најбољег, али можда не и најсрећнијег решења које је подразумевало постављење двојице најзначајнијих свештених лица Српске православне цркве у истом тренутку за управнике истог Музеја, нисмо успели да пронађемо одговор. Он се може наћи између тога да је допринос Лазара Мирковића на пољу црквене уметности био опште познат и да је високој црквеној јерархији била позната његова ангажованост на оснивању Музеја, и тога да је можда постављење двојице управника било добро решење у тренутку када Грујић због личних разлога није био у могућности да се у потпуности посвети организовању Музеја.

Први документ на основу кога закључујемо да су Радослав Грујић и Лазар Мирковић управници Музеја датира од 2. фебруара 1939. године.¹³³¹ Реч је о допису Синоду у коме образлажу шта је потребно урадити и набавити да би отпочео рад Музеја. Тако наводе да је потребно поставити помоћно особље, обезбедити и опремити канцеларију, организовати фотографски атеље и набавити витрине за излагање предмета. Свака од ових ставки је детаљно образложена са предлогом које особе треба примити и колики се новчани износ предвиђа за реализацију сваке ставке.¹³³² Свети архијерејски синод уважио је све предлоге управе Музеја.¹³³³ Први запослени у Музеју био је служитељ Коста Н. Ђорђевић који је на место чувара Црквеног музеја запослен још 1936. године.¹³³⁴ Први кустос Музеја био је Милош Стојановић, вероучитељ у школи краља Петра Другог у Београду.¹³³⁵ Убрзо ће на његово место само после неколико месеци бити постављен Владимир Назимов.¹³³⁶ На место хонорарног фотографа Музеја примљен је Јаков Павелић.¹³³⁷ Буџетом Музеја Српске

¹³²⁹ ОРГ 1335. Светом Архијерејском Синоду Српске Патријаршије, од 11. марта 1938. г., Извештај САС Р. Грујића. Грујић наводи да 45 сандука које је донео из Скопља, није успео да још увек распакује због тешке болести супруге.

¹³³⁰ ОРГ 1355 Фотографија надгробног споменика Милице Грујић.

¹³³¹ ОРГ 1335. Музеј СПЦ, Бр. 7, од 2. фебруара 1939. г. Реч је допису који су Синоду упутили управници Музеја Грујић и Мирковић о потребама Музеја да би отпочео са радом.

¹³³² Исто.

¹³³³ ОРГ 1335. Патријаршија СПЦ, бр. 893/ зап. 288, од 10. II / 28. I 1939, Управи Музеја СПЦ.

¹³³⁴ ОРГ 1335. Управи Црквеног Музеја, Коста Н. Ђорђевић, од 30. децембра 1938. године. Наводи се да је на место чувара Црквеног Музеја постављен 1. новембра 1936. године. Овај податак сведочи да су још 1936. године почеле припреме за оснивање Музеја Српске православне цркве.

¹³³⁵ ОРГ 1355. Министарство просвете КЈ, Одељење за народне школе, верском одсеку, В. Бр. 514, од 23. фебруара 1939. г. Решење се односило на то да ради у Музеју по завршетку својих школских обавеза.

¹³³⁶ ОРГ 1335. Патријаршија СПЦ, Број 3969, зап. 1246, од 1. VI / 19. V 1939. год.

¹³³⁷ ОРГ 1335. Музеј СПЦ, Бр. 7, од 2. фебруара 1939. г. Јаков Павелић је био државни чиновник, дугогодишњи фотограф Народног и Музеја кнеза Павла. ОРГ 1335. Признаница од 29. III 1939.

православне цркве било је предвиђено пет радних места: два управника, један кустос, један фотограф и један служитељ.¹³³⁸ У свом предлогу поред намештаја и мобилијара потребног за опремање музеја, управници посвећују велику пажњу и детаљно образлажу неопходност постојања фотографског атељеа музеја уз издатке који за то време нису били мали. Свакако да су као теренски радници схватили значај квалитетне фото-опреме у свом раду у овој области. Зато и наводе да је важно поставити добре темеље и онда ће се показати и резултати: „[...] тако, што ће рад у Музеју осигурати прикупљање, излагање, чување, инвентарисање и научно проучавање црквених старина.“¹³³⁹

Упоредо са извођењем радова на уређењу Музеја у 1939. години, Грујић и Мирковић започињу организовање музеолошких активности. Видели смо из претходног излагања да су изгледа први предмети који су унети у Музеј били они које је Грујић са собом донео. Свакако да је логично било да се приступи пословима обогаћивања фонда Музеја. Управници Музеја обраћају се Синоду са молбом „да им се изда једна општа дозвола и овлашћење, да могу из појединих цркава и манастира целе Српске Патријаршије пренети у Музеј Српске Православне Цркве у Београду оне црквене старине, старе рукописне и старе штампане књиге“ чији би пренос одобриле надлежне црквене власти.¹³⁴⁰

Крајем 1938. г. или почетком 1939. године родила се и идеја да се у просторијама Музеја Српске православне цркве организује изложба црквених старина из епархија Јужне Србије.¹³⁴¹ Свакако да је ова идеја потицала од Радослава Грујића који је у том тренутку не само добро познавао црквено благо које се налазило у манастирима и црквама на овом подручју, већ је засигурно, још увек као управник Музеја Јужне Србије, највише био у стању да помогне да се једна оваква изложба организује. Од ове изложбе се најалост одустало, како се у допису наводи „ради техничких сметњи“, уз констатацију да се на простору епархија Јужне Србије налазе већином сачуване непокретне црквене старине.

Изгледа да је ради организовања изложбе Грујић пропутовао и манастире на подручју Хрватске: „[...] ради испитивања црквених старина у њима и разгледања, које би се црквене старине могле изложити на црквеној изложби.“¹³⁴² Одустајањем од изложбе црквених старина са простора Јужне Србије није се одустало од намере приређивања изложбе. Грујић и Мирковић предлажу Светом архијерејском синоду да се одржи слична изложба, али са предметима који потичу са простора бивше Карловачке митрополије.¹³⁴³ У исто време моле да им се одобри привремено преношење предмета у Музеј док траје изложба. За то умољавају Синод да издајствује код Министарства саобраћаја повластицу да могу транспортовати бесплатно предмете до Музеја и обезбеде њихово враћање.¹³⁴⁴ Од основне идеје да се одржи једна пригодна изложба дошло се до тога да се спроведе сложен пројекат који је подразумевао и спровођење обимног научноистраживачког рада. Грујић и Мирковић извештавају Синод о намери да отпутују у југословенски и румунски Банат „ради прегледа, одабирања и инвентарисања црквених историјско-уметничких, литургијских и књижевних старина по свим тамошњим нашим манастирима и угледнијим парохијским црквама, а затим

¹³³⁸ ОРГ 1335. Платни списак особља Музеја за месец април 1939. године.

¹³³⁹ Исто.

¹³⁴⁰ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 4, од 2. фебруара 1939. год.

¹³⁴¹ Архива САС. Музеј СПЦ бр. 5, од 2. фебруара 1939. године.

¹³⁴² ОРГ 1334. Нацрт извештаја Синоду поводом путовања у румунски Банат. Писан руком, прецртан и није ушао у куцани извештај.

¹³⁴³ ОРГ 1334. Музеј СПЦ, бр. 5, од 2. фебруара 1939. Нацрт представке Синоду који се делимично разликује од исто таквог претходно цитираног који је куцан и предат Синоду.

¹³⁴⁴ ОРГ 1334. Музеј СПЦ, Бр. 6, од 6. фебруара 1939. год.

ће, са истим задатком, постепено походити и друге епархије бивше Карловачке митрополије¹³⁴⁵. Из сачуваних докумената читава се тежња да се покрену шире активности Музеја и да се у склопу једног посла уради много више од онога за шта је изложба била повод, али не и једини, крајњи циљ. Ову иницијативу Грујића и Мирковића Синод је подржао одобривши њихово петнаестодневно путовање.¹³⁴⁶ На пут су кренули 2. септембра, а вратили се 13. септембра.¹³⁴⁷ Том приликом обишли су манастир Војловицу, цркве у Панчеву и Вршцу, манастир Месић, цркве у Темишвару, Араду, Липову, манастир Св. Марије, манастир Ходош, манастир Бездин, манастир Св. Ђорђа, манастир Базјаш, манастир Лепавину, Соколовац?, манастир Кусић, Луговет?, цркве у Чакову, Толвадији, Овсеници, манастир Шемљуг и манастир Златицу.¹³⁴⁸ У извештају наводе да су у овим манастирима нашли много црквених старина, икона, богослужбених утвара, црквеног веза, богослужбених књига, портрета архијереја и старешина манастира, бакрореза и другог. У извештају се наводи да су, колико им је време то допуштало, „чинили белешке о нађеним стварима“ помоћу којих између осталог планирају да објаве једну монографију о српским црквеним старинама које се налазе у румунском Банату. Нарочито пажњу Синоду скрећу на то да би ове предмете требало осигурати преношењем у Музеј Српске православне цркве или се за њих побринути на самом лицу места. Износе вишеструке разлоге за то – од потребе да се на одговарајући начин заштите и чувају, до тога да одређени манастири и цркве прелазе у руке Румуна који на тај начин поменуте предмете преузимају. Наводе пример директора Банатског музеја у Темишвару др Јоакима Милоја, под чијим су будним оком биле и румунске и српске црквене старине, од којих је велики број у том тренутку био пренет у музеј у Темишвару. Указују и на поједине случајеве неовлашћеног узимања предмета из цркава: за др Алексу Ивића, професора универзитета у Суботици, како наводе, чули су да је неовлашћено однео рукописне књиге и друге црквене старина из Арада и манастира Бездина. Извештај завршавају закључујући да у Румунији има још много српских цркава које треба обићи и црквених драгоцености које треба бар стручно инвентарисати и фотографисати.¹³⁴⁹ Крајем 1939. године Грујић и Мирковић обраћају се Синоду молбом да им се одобри да путују у Мађарску. У свом поновном обраћању Синоду 1940. године саопштавају да су сакупили „леп научни материјал“ током својих ранијих путовања по Румунији и Мађарској и да намеравају да овај рад наставе како би прикупљени материјал штампали у *Годишњаку Музеја Српске православне цркве*, чије су покретање у том тренутку почели да планирају.¹³⁵⁰

Иако је путовање по Румунији и Мађарској предузето с идејом прављења једне изложбе црквених старина у Музеју Српске православне цркве у јесен 1939. године, за крајњи резултат имало је амбициозан предлог Грујића и Мирковића да се одрже две изложбе: једна која би трајала од 1. априла до 30. маја и друга, која би трајала од 1. октобра до 30. новембра 1940. године.¹³⁵¹ Било је предвиђено да се прво одржи изложба портрета архијереја Српске православне цркве, а да се затим приреди изложба црквених старина. Као разлог за

¹³⁴⁵ ОРГ 1334 Музеј СПЦ, бр. 132, од 29. III 1939. год.

¹³⁴⁶ ОРГ 1334. Патријаршија СПЦ, број. 7034/ зап. 2056, од 2. IX / 20. VIII 1939. год.

¹³⁴⁷ ОРГ 1334. Нацрти извештаја Синоду поводом путовања. Сачувана су два нацрта – један је куцан, а други је руком писао Грујић; и један и други имају пуно исправки, али се највећим делом поклапају.

¹³⁴⁸ Исто.

¹³⁴⁹ Исто.

¹³⁵⁰ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 104, од 17. 4. 1940. г.

¹³⁵¹ ОРГ 1334. Музеј СПЦ Светом Архијерејском Синоду. Куцани нацрт дописа, ударен деловодни печат који није заведен нити је документ потписан. Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 161 од 15. XII 1939. год. Исти као претходни, али заведени и прослеђени допис Синоду.

овакву одлуку наводи се околност да у самој згради Музеја Српске православне цркве нема довољно простора да се одједном изложе сви предвиђени предмети. Као други разлог наводи се чињеница да за излагање портрета нису потребне витрине, које у том тренутку још увек нису биле направљене.¹³⁵² Вероватно да су предвиђали да би израда витрина могла бити завршена до јесени, те да би исте одмах могле послужити за другу изложбу црквених драгоцености.¹³⁵³ Свакако да су разлози за одлагање изложбе у јесен 1939. године лежали и у чињеници да није било организационих и техничких могућности да се иста одржи до краја те године, али с обзиром на то да се у 1940. години навршавало 250 година од Велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем, ово је био одличан разлог за организовање велике изложбе поводом тог јубилеја. Свети архијерејски синод донео је одлуку да се у јануару 1940. године одржи само једна изложба, вероватно процењујући да су управничке тежње биле нереалне.¹³⁵⁴ Свакако да је Грујић на основу започетих послова, све већег обима послова и разгранавња многоструких музејских делатности долазио до различитих идеја како би што више унапредио и убрзао свој рад на организацији Музеја. То се види на основу његових личних представки Светом архијерејском синоду,¹³⁵⁵ али и на основу плана буџета Музеја Српске православне цркве за 1940/41. годину. Наиме, у наведеним дописима Грујић се обраћа Синоду да на себе преузме обавезу да из личних средстава набави аутомобил, а да Синод обезбеди шофера и гаражу за исти. Он овај свој предлог правда пре свега стручним разлозима. Како наводи, и сам се лично уверио како би било корисно посетити и многе мале забачене цркве јер се у тим црквама склоњеним од очију и руку научника и љубитеља старина нађу често драгоцени музејски објекти који су ванредна реткост, а каткад и јединствени примерци своје врсте. Зато Грујић наводи да када би се потрошило мање времена за путовања од цркве до цркве, то би створило могућност да се више времена употреби за стручна и систематска инвентарисања и снимања „свих сведока културних настојања наших црквених представника кроз векове“. Овај свој захтев он понавља и кроз ставке буџета у ком предвиђа позицију за потребе служитеља-шофера.¹³⁵⁶

У 1939. години Музеј спроводи свој најзначајнији издавачки подухват који ће све до деведесетих година прошлог века остати и једини издавачки подухват Музеја ове врсте. Наиме, проф. Лазар Мирковић те године интензивно ради на завршавању књиге *Црквени уметнички вез*.¹³⁵⁷ Грујић се Синоду обраћа речима:

„Пошто се ове године не може штампати Годишњак Црквеног Музеја, јер се музеј налази још у стадији оснивања, то управа Музеја моли Свети Синод, да музеј штампа и изда као едицију Музеја књигу професора г. Л. Мирковића.“¹³⁵⁸

Ово питање на решавање препуштено је митрополиту Јосифу који доноси одлуку 25. 7. 1939. да Музеј може штампати ову књигу на основу буџета који је одобрен за ту годину.¹³⁵⁹ Књига је штампана у 550 примерака и сами трошкови пробали су одобрена буџетска средства за

¹³⁵² ОРГ 1334. Нацрт извештаја Синоду поводом путовања у румунски Банат. Писан руком, прецртан и није ушао у куцани извештај

¹³⁵³ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 5, од 2. фебруара 1939. године.

¹³⁵⁴ Архива САС. Бр. 10.145/939, од 23/10. I 1940. године. Реч је о препису са седнице учињен 31. 1. 1940.

¹³⁵⁵ ОРГ 1347. Светом Архијерејском Синоду. Постоје две представке, једна руком писана и иста таква куцана, али и јада и друга независна и недатована.

¹³⁵⁶ ОРГ 1433. Предлог буџета за Музеј Српске Православне Цркве за 1940/41. годину.

¹³⁵⁷ Архива САС. Светом САС Л. Мирковић, недатиран руком писан допис. Највероватније писан 12. јула, што се закључује на основу одлуке. САС Број 5521/39.

¹³⁵⁸ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 108, од 12. VI 1939. г. У допису се наводи да за ту књигу Мирковић не тражи никакав хонорар него само да му буде уступљено 25 примерака штампане књиге.

¹³⁵⁹ ОРГ 1335. Ваше Високопреосвештенство. У овом допису наводи се решење бр. 5072 од 25. VII 1939. г.

1939. годину, па је управа молила да се остали новац надокнади на основу буџетских средстава одобрених за 1940. годину.¹³⁶⁰ Како је одлука Синода гласила да се остварена добит од књиге преда само Музеју, Управа Музеја предложила је да се од новца добијеног за књигу почне стварати „фонд за проучавање и публиковање црквено-историјских, црквено-уметничких и литургијских споменика“.¹³⁶¹

Током 1939. године извођени су бројни грађевински радови на уређењу музејске зграде; уређење парка око зграде,¹³⁶² давање понуда за куповину каљевих пећи,¹³⁶³ столарско опремање Музеја,¹³⁶⁴ извођење електричарских¹³⁶⁵ и водоводних радова.¹³⁶⁶

Једна од првих ставки када је реч о техничком опремању Музеја било је опремање фотографске лабораторије, због чега управа Музеја на самом почетку године поново упућује допис Синоду у коме се предвиђа и оснивање фотографског атељеа Музеја и запошљавање професионалног фотографа.¹³⁶⁷ Ова молба је већим делом била одобрена када је посреди набавка камере са касетама, справе за сечење глат-копија, копир-апарата фирме Фотолукс, гумених ваљака за цеђење слика, пресе за високи сјај, лампе за мрачну комору и друго.¹³⁶⁸

Током 1939. и 1940. године интензивно се прикупљају предмети ради обогаћивања фонда Музеја. Главнина музејских предмета добављала се откупом.¹³⁶⁹ У већини случајева то су биле иконе на дрвету и платну. Зато је крајем 1940. године набављен велики број предмета које је могуће изложити. Сходно томе, започиње се и са набавком опреме „у свим собама Музејске зграде поставити у врху околу потребне шипке, на које ће се обесити ови предмети“, које су биле потребне за организовање сталне поставке Музеја.¹³⁷⁰

На основу предузетих активности у првим годинама рада Музеја Српске православне цркве видимо да се Грујић сусретао са сличним проблемима које је имао приликом оснивања Историјско-археолошког музеја у Скопљу. Тада стечено богато искуство добро му је користило у организовању рада Музеја Српске православне цркве. На основу предузетих акција јасно је да је Грујић имао сличну визију приликом оснивања оба ова музеја. Наиме, Грујић је био мишљења да музеј није само институција културе, већ и науке, због чега сматрао да је Музеј у обавези да спроводи теренски рад, како у области проучавања, тако и у прикупљању културних драгоцености. Питање транспорта један је од главних проблема када је реч о теренском раду и прикупљању предмета за Музеј, а у то доба зависио је од обезбеђивања железничких повластица, јер је било тешко за ту ставку обезбедити потребна новчана средства на други начин. Пре него ће започети озбиљније теренске радове на проучавању и преношењу предмета у Музеј, Радослав Грујић се обраћа управи железничког превоза за одобрење да се Музеју Српске православне цркве одобри бесплатан превоз или умањење трошкова истог, на начин како је то издејствовано за Музеј Јужне Србије. Покренуо

¹³⁶⁰ ОРГ 1335. Музеј СПЦ, бр. 78, од 10. IV 1940. г.

¹³⁶¹ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 89, од 13. 4. 1940. г.

¹³⁶² ОРГ 1344. Патријаршија СПЦ, број. 4540 од 21. јуна 1939. год

¹³⁶³ ОРГ 1344. Понуде за набавке каљавих пећи за потребе Музеја.

¹³⁶⁴ ОРГ 1334. Понуде столарских радионица.

¹³⁶⁵ Исто. Патријаршија СПЦ, број 5171/зап. 789, од 30. марта 1939. године; Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 90, од 17. V 1939. г.

¹³⁶⁶ ОРГ 1344. Понуде за извођење ових радова.

¹³⁶⁷ ОРГ 1335. Музеј СПЦ, Бр. 7, од 2. фебруара 1939. г.

¹³⁶⁸ ОРГ 1344. Патријаршија СПЦ, Број 2902/зап. 787, од 30/17. марта 1939. год.

¹³⁶⁹ ОРГ 1355. Музеј СПЦ, бр. 107, од 14. IX 1940. године. ОРГ 1355. Музеј СПЦ, бр. 6, од 22. 1. 1940. године. ОРГ 1355. Музеј СПЦ, бр. 22, од 2. II 1940. год.

¹³⁷⁰ ОРГ 1335. Музеј СПЦ, бр. 165, од 15. XI 1940. г.

је и питање да бесплатни превоз добију управници Музеја, што нажалост није одобрено.¹³⁷¹ Исто питање је више пута покретано и пред Генералном дирекцијом у вези са транспортом предмета за потребе изложбе.¹³⁷² За разлику од раније предузетих акција, Грујићеви успеси овог пута били су доста скромнији, тако да је само успео да издејствује да приликом превоза предмета ради изложбе железнички транспорт буде плаћен, а да њихов повратак у места из којих су донети буде бесплатан.¹³⁷³

Како смо већ напоменули 1940. године навршавало 250 година од Велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, Свети архијерејски синод донео је одлуку да се прихвати предлог управе Музеја да се тим поводом у истом организује изложба.¹³⁷⁴ Ова изложба имала је за циљ да прикаже како је сеобом под Арсенијем Чарнојевићем омогућено стварање једне аутономне православне српске црквене области, која је под именом Карловачка митрополија имала огромне заслуге за целокупан живот и национални и политички препород целог српског народа у 18. и 19. веку.¹³⁷⁵ Изложба је требало да се одржи у простору Музеја Српске православне цркве, који у том тренутку није ни грађевински у потпуности завршен, а очекивало се да исти буде опремљен потребним мобилијаром за одржавање изложбе. Већ је било речи о становишту Грујића и Мирковића да је пре приређивања изложбе неопходно извршити научну обраду предмета и њихов одабир за изложбу. Било је планирано да за потребе излагања буду донети предмети из Сремских Карловаца, Новог Сада, Вршца, Пакраца, Загреба, Плашког, Темишвара и Будима.¹³⁷⁶ У том циљу Синод је умолио надлежне архијереје да изађу у сусрет и уметничке предмете уступе Музеју уз реверс за потребе изложбе.¹³⁷⁷ Експонати предвиђени за излагање били су и из других држава, због чега се управа Музеја обратила молбом Министарству иностраних послова за помоћ приликом доношења предмета из Мађарске.¹³⁷⁸ Одржавање овако комплексне и амбициозно замишљене изложбе у том времену представљало је изузетно захтеван подухват. Нажалост, изложба није одржана, иако су радови на њеној припреми толико одмакли да је био започето и преношење предмета за потребе излагања, о чему најбоље сведоче и реверси издати од Музеја манастирима из којих су предмети позајмљивани.¹³⁷⁹ Свакако да су ратне околности биле један од основних разлога за одлагање изложбе, што је истакнуто и у једном допису Синоду: „Управа Музеја почела је да прикупља и преноси изложбене предмете у Музеј, али је морала тај рад обуставити ради насталих ратних опасности.“¹³⁸⁰ Грујића новонастала ситуација није обесхрабрила, па се у истом документу наводи и податак како је намера управе Музеја била да за време летњег одмора наставе са прикупљањем и преношењем предмета у Музеј. Једна од главних ставки када је реч о опремању изложбеног простора Музеја била је израда витрина са којом се започело још током 1939. године прикупљањем понуда, да би у 1940. години била одобрена значајна средства за ту намену.¹³⁸¹ Организована је јавна лицитација за њихову израду и до детаља су

¹³⁷¹ ОРГ 1344. Патријаршија СПЦ, број 2106/зап. 571, од 9. III 1939. год.

¹³⁷² Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 161, од 15. XII 1939. год.

¹³⁷³ ОРГ 1335. Југословенске државне железнице, бр. 11626/40, од 20. 2. 1940. г.

¹³⁷⁴ ОРГ 1344. Ваше преосвештенство, у овом документу без датума и потписа наводи се одлука бр. 10145/зап. 1144, од 23/10. јануара 1940. год. којом је одобрено приређивање изложбе.

¹³⁷⁵ ОРГ 1344. Музеј СПЦ, бр. 84, од 22. IV. Министарству иностраних послова.

¹³⁷⁶ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 28, од 2. II 1940. г.

¹³⁷⁷ ОРГ 1344. Ваше преосвештенство, без датума и потписа.

¹³⁷⁸ ОРГ 1344. Музеј СПЦ, бр. 84, од 22. IV. Министарству иностраних послова.

¹³⁷⁹ ОРГ 1335. Музеј СПЦ, бр. 75, од 9. III 1940. г.

¹³⁸⁰ ОРГ 1335. бр. 105, од 14. 6. 1940. г.

¹³⁸¹ ОРГ 1335. Патријаршијски Управни Одбор, бр. 6158-1940, од 18. марта 1940.

одређени услови израде истих у чак 19 чланова којима се појашњавају технички аспекти, изглед и начин израде витрина.¹³⁸² После лицитације прихваћена је понуда столарске радионице Јелић, која је направила 44 дрвене витрине и 60 стаклених полица.¹³⁸³ Као што је у периоду док је управљао Музејом Јужне Србије Грујић организовао да се за потребе музеја израђују копије фресака, истим правцем наставиће и у Музеју Српске православне цркве. Он наручује копије фресака, најчешће црквених поглавара и историјских личности. Врло често су то умањене копије. За те потребе ангажовао је 1940. године, између осталих, Никодима Бркића који је за Музеј урадио осам копија фресака.¹³⁸⁴ Старао се и о изради копија и одабиру најбољих копииста, попут Олге Бенсон, са којом је сарађивао и у свом скопском периоду. Олга Бенсон је 1940. године израдила пет копија фресака српских јерараха.¹³⁸⁵ Да је за ове намене управа Музеја одређивала значајна средства најбоље говори и податак да је Синод задужио једног свог члана – епископа да најпре испита све, па да се тек онда донесе одлука могу ли се откупљивати наручене копије.¹³⁸⁶

Поље на ком Радослав Грујић није успео да развије тако богату музејску делатност, као што је то успео у Музеју Јужне Србије, јесте издаваштво. Разлоге за ово не треба тражити у Грујићевој незаинтересованости, већ у томе да су околности спречиле покретање периодичне научне публикације Музеја у виду његовог годишњака. Грујић, свакако и Мирковић, били су потпуно свесни чињенице од колике би важности једно овако гласило било за рад Музеја. Због тога половином 1940. године извештавају Синод да су током претходне године приликом својих путовања по Румунији и Мађарској прикупили леп научни материјал, проучавајући црквену прошлост и црквене старине које намеравају да објаве у *Годишњаку* Музеја. Ову делатност намеравали су да наставе, па моле да им се одобри ново путовање и материјална средства за ангажовање фотографа за потребе снимања црквених старина.¹³⁸⁷ Несумњиво је да су имали намеру да овај годишњак прерасте у једну стручну публикацију која ће пратити рад Музеја.

Како су приоритете Музеја сагледавали његови управници најбоље се види из нацрта буџета за 1940/41. годину.¹³⁸⁸ Буџет за ову годину јасно говори да је био планиран наставак раније замишљених активности од којих су одређене почеле да се спроводе, а некима је тек предстојала реализација. Главни трошкови били су предвиђени за опремање и одржавање зграде Музеја и плате запослених. Када је реч о делатности Музеја, највећи издаци се предвиђају за теренска истраживања, набавку музејских предмета, израде копија фресака, портрета и модела цркава, као и за штампање *Годишњака* и едиција Музеја. Из образложења буџета примећује се да је намера Грујића и Мирковића била да систематски током више година израде копије фресака портрета свих српских патријараха и архијереја. У *Годишњаку* Музеја предвиђају да се објављују достигнути научни резултати који ће бити илустровани снимцима које је Музеј израдио. Колики значај придају будућој издавачкој делатности види се и из чињенице да предвиђају и припрему збирке посебних издања Музеја у којима ће бити штампани научни радови из историје Српске цркве и проучавања старина.¹³⁸⁹

¹³⁸² Архива САС. Оглас, Музеј у Београду. Технички услови за израду металних витрина.

¹³⁸³ ОРГ 1335. Светом Архијерејском Синоду.

¹³⁸⁴ ОРГ 1335. Патријаршијском управном одбору и ОРГ 1355. Музеј СПЦ, бр. 137, од 9. 9. 1940. г.

¹³⁸⁵ ОРГ 1335. Музеј СПЦ, бр. 133, од 24. 7. 1940. г.

¹³⁸⁶ Архива САС. Патријаршија СПЦ, број 7217/зап. 2501 од 16/3. новембра 1940. г.

¹³⁸⁷ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 104, од 14. VI. 1940. г.

¹³⁸⁸ ОРГ 1433. Предлог буџета за Музеј Српске православне цркве за 1940/41. годину.

¹³⁸⁹ Исто.

Иако су ратна дешавања већ била отпочела у Европи, а суморне сенке рата надвиле се и над Југославијом, Грујић и Мирковић не одустају, колико су то околности дозвољавале, од унапређења рада Музеја. Уочи самог избијања рата 1941. године и даље учествују у културним дешавањима. Не одустају од приређивања изложбе, покренули су са централним Пресбиroom преговоре о приређивању изложбе „Црквене уметности и народне историје“¹³⁹⁰ што им је Синод и одобрио.¹³⁹¹ Последњи познати нам догађај који је требало да буде одржан у Музеју пре избијања рата 1941. године јесте изложба портрета и фотографија београдског друштва 19. века.¹³⁹²

Нажалост, започињањем рата 6. априла 1941. године прекинуте су све активности које су до овог тренутка двојица најзначајнијих наших ауторитета на пољу црквене уметности спроводила. Грујић је почетак рата и бомбардовање Београда сачекати у Музеју. Музеј Српске православне цркве одлуком Светог архијерејског синода бива затворен 6. јуна 1941. године.¹³⁹³ Како се у одлуци наводи, с обзиром на тешке прилике проузроковане ратом и услед недостатка средстава за плаћање особља Музеја, управници протојереји Грујић и Мирковић, кустос Владимир Назимов, фотограф Јаков Павелић и служитељ Коста Ђорђевић разрешавају се рада у истом. Одлучено је да се зграда и целокупан инвентар предају јеромонаху Доситеју Стојаковићу. Разлози за то леже и у чињеници да је зграду Патријаршије одмах по окупацији Београда заузела немачка војска. Пошто није било другачијих могућности, Патријаршија српска решила је да службе црквених институција смести у простор Музеја Српске православне цркве. Одлучено је да се музејски предмети сместе у једну просторију и ту закључају.¹³⁹⁴ Јеромонах Доситеј је у свом извештају навео да је на чување примио 180 предмета. За одређене експонате се наводи да се није могло разлучити шта је музејско, а шта Београдског универзитета. Све предмете које је примио сместио је заправо у две собе музејске зграде.¹³⁹⁵

Нажалост, у својим истраживањима нисмо наишли ни на један детаљан попис који су то предмети пре рата чинили фонд Музеја Српске православне цркве. Само су на једном папиру у виду прибелешке остављени записи о томе шта је приликом затварања Музеја било предато Доситеју Стојаковићу:

„Само збирка копија фресака националних светитеља, владалаца, ктитора и других личности из средњовековних манастира из Лужне Србије и Хрватске бројала је око 30 копија. Збирка акварела српских средњовековних цркава и манастира имала је око 20 комада предмета, Збирка фотографија (стандардних и увеличаних) српске црквене архитектуре, скулптуре и живописа, бројала је обичних око 2000 и увеличаних око 50. Збирка макета имала је 6 типова старих српских манастира и цркава од 12–15 века. Збирка икона садржала је око 40 предмета, збирка антимиса око 30, збирка гравира око 15 предмета. Збирка разних литургијских предмета имала је око 100 јединица, збирка рукописа око 50, збирка старе штампане књиге око 30, збирка докумената за историју Српске цркве око 500. У збирци писама пећких патријараха било је око 30 писама карловачких и разних других народних представника, у збирци

¹³⁹⁰ МСПЦ 1950. Музеј СПЦ, бр. 11, од 14. II 1941. г.

¹³⁹¹ МСПЦ 1950. Патријаршија СПЦ, број 1384/зап. 275, од 28/15. II 1941. г.

¹³⁹² МСПЦ 1950. Музеј СПЦ, бр. 15, од 24. II 1941. г.

¹³⁹³ ОРГ 1355. Патријаршија СПЦ, број 118, од 6. VI 1941. г. У једном другом документу из 3. децембра 1941. године наводи се да су Грујић и Мирковић разрешени дужности управника 31. маја. ОРГ 1355. Господину Министру Просвете од 3. децембра 1941. г.

¹³⁹⁴ ОРГ 1355. Патријаршија СПЦ, број 118, од 6. VI 1941. г.

¹³⁹⁵ ОРГ 1355. Дупликаат, Светом Архијерејском синоду од 24. јула 1941. г. Јеромонах Доситеј.

хрисовуља српских средњовековних владара 8 хрисовуља, збирци повеља руских царева и патријараха 17. века 6, збирци повеља влашких и молдавских господара 4 повеље. Збирка привилегија аустријских царева 17. и 18. века српском народу садржала је око 30 јединица, збирка синђелија српских патријараха и карловачких митрополита за епископе и друге током 18. века око 30 предмета.¹³⁹⁶

Радослав Грујић наводи да је само мали део ових предмета набављен средствима Црквеног музеја, а да је све остало прибављено личном иницијативом и трошком бившег управника, мислећи на себе. Даље наводи да је уз поменуте збирке у Музеј требало да дође и збирка остатака црквених предмета из периода од 18. до 19. века, сачуваних из ризнице бивше Карловачке митрополије – као што су патријаршијске и епископске митре, одјејанија, посуђе и друго. Све то је извучено из патријаршијског двора у време уласка немачких војника у њега, смештено прво у неколико витрина у неколико соба, а потом је било спаковано у две музејске просторије.¹³⁹⁷

Међутим, иако је у зграду Патријаршије немачка војска већ током 1941. године дозволила да се врате неке од институција цркве, канцеларије Црквеног суда Архиепископије београдско-карловачке и даље су заузиле све просторије Музеја у приземљу зграде конака кнегиње Љубице и једну просторију на првом спрату, коју је користио викарни епископ који је управљао судом. Одлучено је да остале просторије може користити Црквени музеј.¹³⁹⁸ Међутим, у тим првим данима рата појавио се још један проблем: велики број избеглих са ратом захваћених подручја. Свештеничка задруга која је основана током 1941. године имала је за свој задатак пружање помоћи избеглим свештеницима.¹³⁹⁹ Како је број избеглих свештеника са њиховим породицама, који нису имала ништа, бивао све већи, то је Свештеничка задруга уз подршку најзначајнијих епископа тог времена успела да организује јавну кухињу како би се избегли могли прехранити.¹⁴⁰⁰ Приликом отварања свештеничке кухиње 15. новембра 1941. године било је припремано 500 obroka дневно за избегле свештенике и њихове породице.¹⁴⁰¹ Услед овако великог притиска избеглих, Свештеничка задруга обратила се митрополиту Јосифу и, како се у допису наводи, др Радославу Грујићу директору Црквеног музеја, да им се уступи приземље зграде Музеја за потребе организовања кухиње.¹⁴⁰² Синод је притиснут овим недаћама 18. новембра одобрио да се приземни део зграде Црквеног музеја може користити за потребе мензе.¹⁴⁰³ После успостављања режима нових српских власти, које су сарађивале са немачким окупатором у жељи да се стабилизује друштвена и политичка ситуација, покрећу се питања отварања јавних институција, па и музеја. Министарство просвете обраћа се управи Музеја са питањима када ће Музеј бити приступачан публици, да ли постојећа зграда одговара, колико

¹³⁹⁶ ОРГ 1355. Грујићева белешка у којој се наводи који су предмети предати приликом затварања Музеја.

¹³⁹⁷ Исто.

¹³⁹⁸ ОРГ 1355. Патријаршија СПЦ, бр. 1653/зап. 100 од 19/6. септембра 1941. г.

¹³⁹⁹ Архива САС. Српска свештеничка привредна задруга за набавку и продају, бр. 12, од 13. септембра, 1941. г.

¹⁴⁰⁰ Архива САС. Српска свештеничка привредна задруга за набавку и продају, бр. 104/1941, новембар 1941. г.

¹⁴⁰¹ Архива САС. Српска свештеничка привредна задруга за набавку и продају, Број 83/941, од 13. новембра 1941. г. Овај број у 1942. нарастао је до 650–700 obroka дневно. Архива САС. Свештеничка привредна задруга за набавку и продају, број 141/1942, од 12. марта 1942. г.

¹⁴⁰² ОРГ 1355. Српска свештеничка привредна задруга за набавку и продају, (без броја). Др Радославу Грујићу, од 18. октобра 1941. г. На основу овог дописа и неких других из тог периода јасно се види да Музеј није у потпуности затворен и да Грујић и даље фигурира као његов управник.

¹⁴⁰³ Архива САС. Српска свештеничка привредна задруга за набавку и продају, бр. 141/1941, од 3. децембра 1941. год.

треба кредита да би се успоставио рад, каква је стручна оспособљеност запослених и у каквом је стању инвентар Музеја.¹⁴⁰⁴ У настојању да се Музеј отвори Министарство просвете се и по други пут обраћа управи да се музеј отвори, предлажући да се предмети црквене уметности из Музеја кнеза Павла и Етнографског музеја позајме Црквеном музеју ради излагања.¹⁴⁰⁵ Ова њихова иницијатива није могла да се реализује, па се власти Црквеном музеју обраћају новим дописом у коме траже извештај о томе ко је дозволио да се у његовом простору смести свештеничка менза и зашто управа Музеја то није спречила.¹⁴⁰⁶ На сугестију Министарства просвете 3. децембра 1941. године у згради Богословског факултета састали су се директори Музеја кнеза Павла, Етнографског музеја и бивши управници Црквеног музеја с циљем поновног отварања Музеја Српске православне цркве.¹⁴⁰⁷ На том састанку закључено је да је неопходно вратити на њихову дужност разрешене управнике, осигурати средства, а делимично растављене скупоцене витрине поново саставити. Истог дана зграду Музеја обишао је и барон Рајсвиц у пратњи тројице немачких официра за које се претпоставља да су били инжењери, уз присуство Миодрага Грбића који им је показивао просторије музеја и са њима се договарао о изради копија фресака. Том приликом обратио се и управнику свештеничке мензе Никодиму Марковићу речима да предузме кораке да се свештеничка менза измести за десет дана из зграде Патријаршије „где ће он стварати неки музеј“.¹⁴⁰⁸ Ови и неки други разлози подстакли су Српску православну цркву да поново покрене питање отварања Музеја Српске православне цркве. Свети архијерејски синод 28. априла 1942. године доноси одлуку да се делатност Црквеног музеја која је морала бити привремено обустављена поново стави у службу својих задатака и да се Музеј доведе у пређашње стање.¹⁴⁰⁹ Том одлуком чувар музејских предмета јеромонах Доситеј Стојаковић разрешен је дужности, а за новог управника Музеја постављен је Радослав Грујић. По тој одлуци за помоћника управнику Музеја додељен је Светозар Душанић, вероучитељ из Београда.¹⁴¹⁰ Из наведеног се закључује да приликом обнове рада Лазар Мирковић није поново изабран за управника Музеја, и ту дужност у даљем раду вршиће само Грујић. Разлози за овакву одлуку нису нам познати, али свакако да је до ње дошло непосредно после успешне мисије спасавања и преношења моштију Светог кнеза Лазара и цара Уроша, коју је као изасланик Светог архијерејског синода Грујић успешно обавио. Нема сумње у то да је одјек ове акције у тадашњем српском народу био снажан, а и сам допринос Грујићев познат, па су његове заслуге биле награђене постављењем за управника музеја. Сигурно је да је овако важна спроведена акција јасно показала потребу за постојањем једне институције која ће се бавити заштитом црквених драгоцености, што је убрзало обнову рада Црквеног Музеја.

¹⁴⁰⁴ ОРГ 1355. Министарство просвете, Опште одељење, бр. 17217, од 10. IX 1941. г.

¹⁴⁰⁵ Архива САС. Министарство просвете, Опште одељење, бр. 20835, од 10. XI 1941. г.

¹⁴⁰⁶ Архива САС. Министарство просвете, Опште одељење, бр. 21099, од 14. XI 1941. г.

¹⁴⁰⁷ ОРГ 1355. Господину Министру Просвете, од 3. децембра 1941. г.

¹⁴⁰⁸ Архива САС. Српска свештеничка привредна задруга за набавку и продају, бр. 141/1941, од 3. децембра 1941. г. У даљем тексту дописа Синоду наводе се инсинуације да је Грбић, новонаречени директор Етнографског музеја, из личних интереса покушавао да присвоји зграду за наречени музеј. Изгледа да је грешком схваћено да је „наречени“ директор етнографског музеја јер је био изабран у то време за директора градског музеја.

¹⁴⁰⁹ ОРГ 1355. Свети Архијерејски Синод СПЦ, бр. 1165/зап. 217, од 28/15. IV 1942. год.

¹⁴¹⁰ Исто. Светозар Душанић ће после Радослава Грујића 1948. године постати управник Музеја СПЦ и на том месту ће остати све до своје смрти 1990. године. Светозар Душанић је започео свој рад у Скопљу где је поред позива вероучитеља 1939. и 1940. године био ангажован за сарадника Музеја Јужне Србије.

Свети архијерејски синод 11. марта доноси одлуку о иселењу Српске свештеничке привредне задруге за набавку и продају из просторија зграде Црквеног музеја, за које је наложено да треба да буду приведене својој првобитној намени.¹⁴¹¹

Колико је тадашњим властима било стало до обнове рада Црквеног музеја говори у прилог и одлука Министарства просвете да се ради уређења Етнографског и Црквеног музеја архитекте Александар Дероко, Бранимир Којић и Богдан Несторовић, академски сликар Светислав Страла и вајар Душан Бибић – у том тренутку наставници Техничког факултета – додељују на расположење Етнографском и Црквеном музеју на рад.¹⁴¹²

Грујић је од Доситеја Стојковића преузео музејске ствари 12. маја 1942. године. Том приликом је утврђено да су предмети фотографског атељеа углавном добро сачувани. Међутим, наводи да су приликом бомбардовања, али и касније, поломљена бројна стакла са музејских витрина које су морале бити демонтиране. И сама зграда је страдала, највише током периода њеног коришћења за потребе народне кухиње. Грујић наводи да је предузео потребне кораке у Министарству просвете и Градском поглаварству како би се урадило све потребно да Музеј достојно ступи међу најугледније институције, које сведоче о напорима наших предака у подизању духовне и материјалне културе током векова.¹⁴¹³

Током 1943. године и у тим најтежим ратним приликама Грујић наставља сарадњу са Олгом Бенсон на изради копија фресака.¹⁴¹⁴ Из 1943. и 1944. године нема много података о раду Музеја у том тешком раздобљу. Сам Грујић је био заузет како радом на Факултету, тако и својим ангажовањем на српском културном и цивилном плану и учествовањем у различитим радио-емисијама.

Грујић се по ослобођењу Београда прихватио послова на проналажењу несталог, покраденог блага Српске православне цркве. Велики део 1945. и 1946. године провео је у Загребу и на терену.

О стању Музеја Српске православне цркве у тренутку ослобођења Грујић пише у свом извештају Синоду наводећи следеће: „Архива, књиге и збирке овога Музеја, пошто су добро склоњене биле, нису оштећене, нити опљачкане.“¹⁴¹⁵ Наводи да су страдале само празне витрине, уништене чим су се немачки војници пред крај рата почели усељавати у зграду, које су том приликом растављене, а многа стакла поразбијана. Унутрашњи зидови Музеја у згради Конака кнегиње Љубице војници су демолирали и исписали разним немачким паролама. Спољашност зграде за коју наводи да је и сама по себи музејски објекат, много је страдала за време бомбардовања. Сви прозори су били полупани, а неки са целим оквирима и избачени. Исто тако, врата су била полупана, зидови су били изрешетани куршумима и деловима граната, а црепови на крову поломљени и растурени тако да је кров на неколико места прокишњавао, што је довело до тога да су одређени делови плафона отпадали. Двориште Музеја било је раскопано рововима и у самом дворишту страдао је арапски водоскок који је донет из Пашиног конака у Нишу. Фотографска лабораторија такође је

¹⁴¹¹ Архива САС. САС Српске патријаршије, бр. 237/42, од 11. III / 26. II 1942. год.

¹⁴¹² АЈ, 110-551-196. У овом документу испред Техничког факултета професор Бранко Поповић предлаже Александра Дерока на рад у Музеју СПЦ. Архива САС. Министарство просвете, Опште одељење, бр. 1571, од 3. фебруара 1942. год. Сам Александар Дероко већ у мају 1942. године обраћа се Грујићу са молбом да га има у виду као могућег хонорарног професора на предметима: Историја српске хришћанске уметности и заштите црквене уметности, Историја хришћанске уметности са хришћанском археологијом. ОРГ 1483. Писмо, А. Дерока упућено Р. Грујићу 21. 5. 1942. године.

¹⁴¹³ Архива САС. Музеј СПЦ, од 28. јуна 1942. год. Извештај који је Грујић поднео САС.

¹⁴¹⁴ ОРГ 1319. САС, број. 1411 и 1477/зап. 220 од 6. јула /23. јуна/ 1943. год.

¹⁴¹⁵ ОРГ 1320. Музеј СПЦ, бр. 5, од 22. јануара, 1945. године. Сачувана су два скоро истоветна извештаја која је руком писао Радослав Грујић.

страдала, техничка средства била су поломљена и разбацана, сва сочива за увељичавање покрадена, тако да је мало шта од тога могло да се употреби.¹⁴¹⁶

У том периоду Грујић није могао у значајнијој мери ни да се посвети пословима на обнови рада Музеја. Новонастале околности и ослобођење Београда нису одмах донеле и срећније околности за сам Музеј. Наиме, по ослобођењу се у просторије Конака кнегиње Љубице поново уселила Југословенска народноослободилачка армија.¹⁴¹⁷ Каква је ситуација у том тренутку у Музеју и какав је однос војника, види се најбоље из писама која је сестра Радослава Грујића Даринка њему упућивала током његовог боравка у Загребу. Она га моли да се што пре врати кући јер, како наводи, „пропадосмо много“, истичући да су све празне собе у Музеју заузели војници. Тражили су од ње да им отвори и закључане собе у којима су се налазили музејски предмети да би се уселили у исте. У том тренутку, како Грујићева сестра сведочи, ту је било смештено између 60 и 80 војника.¹⁴¹⁸

Током 1945. године у Музеју је радио др Ђорђе Сп. Радојичић. Није нам познато када је његово ангажовање у Музеју отпочело, али је 14. марта 1945. године разрешен „дужности помоћника управника Црквеног музеја“. У истој одлуци се наводи да Радослав Грујић и даље остаје на својој дужности, с тим што за обављање својих дужности неће добијати никакву надокнаду у новцу, с обзиром на чињеницу да у згради Музеја има бесплатан стан, огрев и струју.¹⁴¹⁹ Већ крајем 1945. године Свети архијерејски синод покушава да оспособи Црквени музеј за рад и доноси одлуку да се обрати Министарству просвете са молбом да се из зграде исели војска која се у исту уселила одмах по ослобођењу.¹⁴²⁰ Црква на свој допис дуго није добила никакав одговор.

Агонија за Музеј Српске православне цркве наставља се и у 1946. години када нове државне власти раскидају уговор о закупу зграде Конака кнегиње Љубице у коме је био смештен Музеј. Наиме, 19. 3. 1946. године Министарство просвете обратило се Министарству финансија, под чијом надлежношћу је био Конак кнегиње Љубице, са молбом да им се Конак уступи за потребе Школе за примењену уметност. Разлоге за ову одлуку налазе у томе што, по њиховом мишљењу, купац зграду није привео основној намени за коју је она изнајмљена, није је држао у исправном стању и није уредно плаћао закупнину. Закључује се да је купац дужан да надокнади сву штету услед неправилног руковања. На основу овога донета је одлука да се у року од 30 дана Музеј исели, а зграда преда Министарству финансија које ће је предати Министарству просвете за потребе Школе за примењену уметност.¹⁴²¹ Свети архијерејски синод добио је ову одлуку, с тим да одреди своје чланове који ће учествовати у примопредаји исте и утврђивању стања и евентуалне штете на њој.¹⁴²² У то време Радослав Грујић се налази у Загребу. О новонасталој ситуацији Грујића је обавестила сестра Даринка, која му пише да је у Патријаршији обавештена да у року од месец дана Музеј има да се исели, и да је било разговора да се Музеј пресели без њега.¹⁴²³ Грујић се по приспећу сестриног писма обраћа генералном секретару Синода Николи Алагићу у ком га моли да пише Министарству финансија молбу за одлагање пресељења због

¹⁴¹⁶ Исто.

¹⁴¹⁷ Архива САС. Број 2484/Зап. 630. Извод из записника са седнице Синода одржане половином децембра 1945. године.

¹⁴¹⁸ ОРГ 1333. Писмо, упућено Радославу Грујићу од сестре Даринке, 11. 10. 1945. год.

¹⁴¹⁹ ОРГ 1320. Патријаршијску управни одбор СПЦ, бр. 1129, од 20. марта 1945. године.

¹⁴²⁰ Архива САС. Бр. 2484/зап. 630. Записник са седнице Синода 21/8. XII 1945. г.

¹⁴²¹ Архива САС. Министарство финансија, бр. 34942, од 6. V. 1946. год.

¹⁴²² Архива САС. Препис, Министарство финансија, број 3942, од 16. V 1946. год.

¹⁴²³ ОРГ 1333. Писмо, сестре Даринке упућено Р. Грујићу 16. V 1946. г.

његовог боравка у Загребу и неодложних послова на преносу културних драгоцености.¹⁴²⁴ Грујић је јуну у Београду и 17. истог месеца пише Синоду допис поводом одлуке о преносу ствари и његовом исељењу из зграде у Богојављенској бр. 8. Он том приликом предлаже да се у Патријаршијском двору одреде просторије у којима ће бити пренети предмети, као и да се у исто време одреде просторије у којима ће бити смештена његова лична оставина. Моли да му се додели један привремени стан у Патријаршији пошто и он мора да се исели. На крају наводи да ће на овај начин моћи да што успешније руководи самим Музејем.¹⁴²⁵ Он те године и први пут пише завештајно писмо којим сву своју драгоцену оставину завештава Музеју Српске православне цркве.

Пренос музејских ствари извршен је 8. и 9. јула 1946. године без присуства Грујића који се налази у Загребу.¹⁴²⁶ Предмети су том приликом пренети у десно крило зграде Патријаршије. Примопредаја саме зграде извршена је 10. октобра 1946. године између представника Цркве и државе, а као члан комисије ни у том тренутку није био присутан Радослав Грујић.¹⁴²⁷

Грујић се почетком 1946. године укључио у организацију изложбе која је требало да се одржи у Београду поводом Свесловенског конгреса.¹⁴²⁸ Он у свом допису Синоду наводи који су то све културно-уметнички предмети руске провенијенције у Музеју Српске православне цркве и од онога што је спасено од усташког уништавања и пронађено у Загребу, а могли би послужити „као ванредни сведоци о присним културним везама Руса и Срба кроз векове“. У даљем тексту Грујић врло исцрпно наводи све оно што би могло да буде добар показатељ тих односа.¹⁴²⁹

Што се тиче 1947. године, у раду Музеја Српске православне цркве и животу Радослава Грујића, она је обележена коначним пресељењем Музеја и исељавањем Грујића из Конака кнегиње Љубице. Грујић је на самом почетку године Светом архијерејском синоду доставио списак ствари које и даље нису биле пресељене из Конака у зграду Патријаршије. У овом тренутку и целокупна његова лична библиотека и оставина и даље су се налазиле у Конаку.¹⁴³⁰ Раније пренете ствари из Конака у Патријаршију и даље нису биле сређене и распоређене. Сам Грујић истиче да је у датом тренутку у јануару у самој згради Патријаршије била велика хладноћа због које није било могуће приступити пословима, већ да ће се то учинити када буде отоплило.¹⁴³¹ Из истог дописа сазнајемо да иако су одређене ствари пренете, још увек нису биле тачно опредељене просторије у згради Патријаршије за потребе Музеја. Нови простор је било потребно опремити мобилијаром, јер витрине и полице које су наменски били направљене за потребе Музеја у Конаку својом величином нису одговарале новом простору, што је изискивало додатне преправке, а и саме су биле доста

¹⁴²⁴ Архива САС. Писмо Р. Грујића упућено Н. Алагићу, Загреб, 20. V 1946. г.

¹⁴²⁵ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 5, од 17. јуна 1946. год.

¹⁴²⁶ Архива САС. Записник о преносу предмета Музеја Српске православне цркве. Записник има 30 ставки које се већином односе на мобилијар музеја и одређени број предмета. Овом приликом изгледа да нису изнете ствари из соба које је Грујић користио за личне потребе.

¹⁴²⁷ Архива САС. Записник о примопредаји државне зграде у Богојављенској бр. 8, састављен на дан 10. октобра 1946. године. Реч је о врло исцрпном извештају затеченог стања зграде конака у коме се износи и детаљна савремена историја истог.

¹⁴²⁸ ОРГ 1321. Министарству просвете Србије, Београд, 10. II 1946. год.

¹⁴²⁹ Исто.

¹⁴³⁰ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 2, од 24. јануара 1947. године. У свом извештају Грујић између осталог напомиње да се „по његовом знању и одобрењу више ни један предмет Музеја не налази у некој другој институцији“. Једино наводи слику Велике сеобе Срба коју је он пронашао у Загребу и која је без његовог знања била предата Уметничком музеју ради излагања.

¹⁴³¹ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 1, од 24. јануара 1947. год.

оштећене од разних војника који су боравили у Конаку. У том тренутку Грујић и даље верује да можда постоји могућност да се промени одлука државних власти: „Најбоље би било када би се поново могла добити зграда у Богојављенској 8.“ Као један од главних разлога за такво решење види чињеницу да је музејски мобилијар наменски направљен за ову зграду и да би на тај начин било могуће најбрже отворити Музеј.¹⁴³²

Грујић у овој години поред проналажења и враћања предмета однетих из опљачканих и порушених фрушкогорских и сремских манастира и цркава ради и на пресељењу предмета из Конака у зграду Патријаршије, у исто време морао да се бори и за своју животну оставину коју је завештао Музеју Српске православне цркве. Наиме, оно што је до тог тренутка сматрао нормалним додатно ће се искомпликовати тежњом државних власти да присвоји његов поклон и личну оставину Музеју. Наиме, Министарство културе одредило је комисију која је требало да прегледа његову личну збирку.¹⁴³³ Овај проблем биће додатно расветљен у поглављу које се тиче Оставине Радослава Грујића. Како је година одмицала, Грујић је све више бивао притискан од државних власти да се коначно изврши пресељење свих ствари Музеја Српске православне цркве и његово иселење из простора Конака ради отпочињања грађевинских радова на његовом уређењу за потребе смештања Градског музеја.¹⁴³⁴ Колико је велики био притисак вршен на њега, сведочи и страх Грујићев да ако до почетка радова у Конаку не буде све пренето у зграду Патријаршије, „прети велика опасност, да ће радници непоштедно избацити што нађу у просторијама“.¹⁴³⁵ У даљем тексту истиче да ће на овај начин вредна имовина бити изложена беспоштедном развлачењу и упропашћавању.¹⁴³⁶ У септембру 1947. године су коначно на Грујићево инсистирање одређене просторије у згради Патријаршије које ће служити за потребе Музеја. У исто време отпочео је радове на опремању овог простора за потребе Музеја.¹⁴³⁷ Грујић се коначно и сам иселио из Конака кнегиње Љубице у Богојављенској бр. 8 у стан у Лисинског бр. 10.¹⁴³⁸ По иселењу Музеја Српске православне цркве, у зграду у Богојављенској бр. 8 уселио се Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе.¹⁴³⁹

Грујић ће бити разрешен дужности управника Музеја Српске православне цркве 3. новембра 1948. године.¹⁴⁴⁰

06.2. ИЗРАДА ЗАКОНА И ПРАВИЛА У ЦИЉУ ПРОУЧАВАЊА, ЗАШТИТЕ И ПРЕДСТАВЉАЊА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

Једна од мање познатих делатности у међуратном периоду када је реч о бризи о културним добрима јесте Грујићев рад на изради правила и закона који се односе на изучавање, заштиту и представљање српског културног и духовног наслеђа. Радослав Грујић је још од најранијих дана свог научног рада показао интересовање и бригу за црквене старине. Упоредо са својим теренским научноистраживачким радом у Бјеловару и околини,

¹⁴³² Исто.

¹⁴³³ ОРГ 1321. Народна Република Србија Министарство просвете, Одељење за науку, уметност и културу IV Бр. 2096, од 22. IV 1947. г.

¹⁴³⁴ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 6, од 4. јула 1947. године.

¹⁴³⁵ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 7, од 23. VII 1947. године.

¹⁴³⁶ Исто.

¹⁴³⁷ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 21, од 30. септембра 1947. године.

¹⁴³⁸ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 23, од 23. новембра 1947. године.

¹⁴³⁹ Архива САС. Народна Република Србија, Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе, бр. 267, од 28. II 1948. год.

¹⁴⁴⁰ Архива САС. Записник са седнице САС, бр. 34, одржане 16/3. новембра 1948. године.

Грујић ће започети прикупљање предмета ради оснивања епископске пакрачке библиотеке и музеја у коме ће се ти предмети чувати и учинити доступним свим заинтересованим истраживачима. Видели смо из досада изнетог да Грујић није самоуки ентузијаста, већ неко ко је и својим формалним, школским образовањем и личним интересовањима непрестано надопуњавао своја знања, стварајући на тај начин све предуслове да стекне квалификације за бављење не само научним радом у области српске културне историје, већ и у области музеологије, археологије, прикупљања, заштите, очувања и презентације свих врста старина. Оно што поред учености одликује Грујићеву личност јесте богато практично искуство стечено теренским радом, које је било драгоцену у времену непостојања уско специјализованих образовних институција за различите области у култури. Познато је да је Радослав Грујић пре Филозофско-хисторичког факултета Кр. свеучилишта Фрање Јосифа I у Загребу завршио Правни, тј. Јуридикски факултет на истом свеучилишту. Ова чињеница добија на значају када се разматра законодавна делатност Радослава Грујића. Наше истраживање показало је да је његово правничко образовање и познавање правних норми било од непроцењивог значаја у будућем раду и брзи и заштити културних добара. То знање одлично је допуњавало друге области којима се бавио Радослав Грујић.

Грујићев допринос у овом пољу највише се види у:

1. Законодавству у области музеологије и директне заштите и презентацији културних добара. У његовој Оставини пронашли смо више руком писаних и прекуцаних нацрта закона: Примедбе на Закон о музејима из 1934. године,¹⁴⁴¹ Програм Црквеног музеја Јужне Србије,¹⁴⁴² Предлог Уредбе о музејима Српске православне патријаршије,¹⁴⁴³ Предлог Уредбе о заштити црквених старина,¹⁴⁴⁴ Уредба о Црквено-археолошком музеју, Библиотеци и Архиву Српске православне цркве,¹⁴⁴⁵ Правилник Одбора за чување уметничких старина Српске православне цркве.¹⁴⁴⁶
2. Изради правила и закона за потребе уређења и организације друштава чији је главни задатак био проучавање и заштита културног наслеђа: Правила Скопског научног друштва из 1921. године¹⁴⁴⁷ (измене правила 1925, 1928.¹⁴⁴⁸ и 1935. године¹⁴⁴⁹), Правила Друштва за црквену уметност Јужне Србије.¹⁴⁵⁰
3. Правилима и законима у области просвете, који су у индиректној или директној вези са заштитом културног блага: Пословник скопског Филозофског факултета

¹⁴⁴¹ ОРГ 1359. Писмо. Примедбе на Закон о музејима, Дубровник 7. VI 1934. г. У тренутку писања ових примедби, укупно једанаест, Грујић се налазио у Дубровнику, где је и урадио примедбе на Закон.

¹⁴⁴² ОРГ 1334. Програм Црквеног Музеја Јужне Србије. Постоје руком писана верзија овог документа и две куцане верзије са коректуром Радослава Грујића.

¹⁴⁴³ ОРГ 1334. Предлог Уредбе о музејима Српске Православне Патријаршије. Постоји руком писана и прекуцана верзија ове уредбе.

¹⁴⁴⁴ ОРГ 1334. Предлог Уредбе о заштити црквених старина. Постоје два руком писана предлога уредбе. На крају друге је његов потпис, а постоји и једна куцана верзија овог документа која је у омотници, заведена са деловодним печатом Музеја СПЦ, дел. бр. 68, 24. IV 1939. г.

¹⁴⁴⁵ ОРГ 1334. Уредба о Црквено-археолошком Музеју, Библиотеци и Архиву Српске Православне Цркве. Сачувана је само прекуцана верзија ове Уредбе. Документ је у омотници, заведен са деловодним печатом Музеја СПЦ, дел. бр. 68, 24. IV 1939. г.

¹⁴⁴⁶ ОРГ 1347. Правилник Одбора за чување уметничких старина Српске Православне цркве. Сачувана је само прекуцана верзија документа.

¹⁴⁴⁷ ОРГ 1347. Правила Скопског Научног Друштва Скопље 1921. година. Руком писана правила.

¹⁴⁴⁸ АМ 1.486.1.29/377. Скопско научно друштво, бр. 104, Скопље 4. IV 1929. г.

¹⁴⁴⁹ АМ 1.486.1.1./1-6. Правила Скопског научног друштва. Куцани документ. У питању је последња верзија правила усвојена 14. априла 1935. године, упућена на званичну потврду од надлежног министарства.

¹⁴⁵⁰ ОРГ 1334. Руком писана правила.

Београдског универзитета,¹⁴⁵¹ Правила издавања часописа Скопског универзитета,¹⁴⁵² Правилник о надзору и успеху, успеху у средњим школама.¹⁴⁵³ Овој области могла би се индиректно прикључити и бројна правила и упутства када је реч о проучавању старина,¹⁴⁵⁴ која је Грујић састављао како за потребе студената, тако и за потребе оспособљавања појединаца за рад на пројектима којима је руководио.

Са правилима рада и законодавним решењима у области културе Грујић се сигурно сусреће први пут као обласни конзерватор у саставу Аустроугарског система заштите културних добара. Преласком у Скопље имао је нарочиту прилику да на терену види који су све недостаци непостојања правне регулативе у области заштите културног наслеђа. Јужна Србија у том тренутку представљала је једану од регија са највећим бројем археолошких локалитета. Многи од њих су у том тренутку били делимично раскопани и остављени на отвореном без икакве заштите, изложени неповољним атмосферским утицајима и пропадању. Друга и можда у том тренутку већа опасност за културна добра на овом подручју претила је од људи, не само због њихове немарности, већ и због злоупотребе ради стицања материјалне добити или секундарног коришћења порушених споменика и археолошких остатака као грађевинског материјала. Посебно је забрињавала појава извођења разних нестручних ископавања и других врста нелегалних радњи ради препродаје предмета. Оваквих случајева у послератном периоду на простору Јужне Србије било је доста, па су и саме државне власти давале упутства да се посебно обрати пажња на ову појаву. Милан Боројевић и Радослав Грујић су код државних власти предузимали акције на сузбијању оваквих појава. Министарство просвете је због тога и донело одлуку да се „до доношења закона о музејима и чувању старина“ у сваком срезу изабере по један повереник који ће се старати о културним објектима и предметима на том подручју.¹⁴⁵⁵ О томе постоје два скоро истоветна документа. Један је цитирана одлука Министарства просвете упућена Универзитету у Скопљу, а други је документ који је саставио Радослав Грујић и упутио Просветном инспекторату у Скопљу. Грујић је овај допис саставио на основу одлуке министарства; међутим, у одлуци министарства предвиђа се само додела легитимација будућим повереницима, а у документу који је Грујић саставио стоји – да би повереници могли своје „дужности што савесније и што потпуније вршити добиће детаљна упутства за тај посао“.¹⁴⁵⁶ Нажалост, нисмо пронашли правила која би се односила на ову прву организовану службу заштите на просторима Јужне Србије.

Грујић јавно апелује на Министарство просвете 1928. године да је потребно донети закон из области заштите споменика културе, наводећи да и сам успех рада Историјско-археолошког музеја не зависи само од кредита и чиновника Музеја него и од закона:

„Када нема још никаквог закона о заштити старина и историско-уметничких објеката, те се, нарочито овде у Јужној Србији, многи звани и незвани, злоупотребљавајући свој званичан положај надмећу у скупљању приватних збирки музејских објеката, у рушењу и преграђивању монументалних споменика, у откопавању и прекопавању рушевина и гробова античке и средњевековне прошлости, као и у варварском

¹⁴⁵¹ ОРГ 1347.59. руком писан пословник.

¹⁴⁵² ОРГ 1359/1. Руком писана правила, рукопис није Радослава Грујића.

¹⁴⁵³ ОРГ 1335. Правилник о надзору и успеху, успеху у сред. шк. Руком писан, недатиран документ.

¹⁴⁵⁴ ОРГ 1334. Упутства за проучавање историских старна. Руком писан, недатиран документ.

¹⁴⁵⁵ ОРГ МП. 1521. Министарство просвете, Краљевина СХС, Уметничко Одељење У. БР. 2283 од 22. септембра 1921. године.

¹⁴⁵⁶ ОРГ МП. 1521. Ф. Ф. Управа Историјско-Уметничког Музеја, Ад бр. 16, од 19. октобра 1921. год.

растурању, по целој држави и ван ње, многих других драгоцених историско-археолошких и сличних музејских објеката из ове наше области. Стога је прека потреба, да се што пре донесе закон о заштити старина и историско-уметничких објеката, као и закон о Музејима.¹⁴⁵⁷

Један други случај из 1930. године још више говори о томе колико је Грујић био укључен у правна питања када је реч о законима у области културе. Наиме, те године догодило се да је извесни нумизматичар – колекционар из Новог Сада Нубер Кадрија Фехим намерио следеће: „Он носи са собом једну збирку старог врло ретког новца са намером да исту промени у Атини.“¹⁴⁵⁸ Како није био снабдевен никаквим документима о дозволи за извоз ових предмета из Југославије, тадашњи конзул у Солуну је код грчких власти покренуо процес забране отуђивања ових предмета. Самом Нуберу конзулат је саопштио да исту није могао да изнесе и отуђи. Занимљиво је да је он одбијајући да прихвати захтеве конзулата „одговорио да неће поступити по саопштењу јер у Југославији не постоји закон о заштити старина“.¹⁴⁵⁹ Зато се Министарство иностраних послова обратило Министарству просвете са питањем да ли у овој области постоје нека законска решења која би се могла искористити приликом тражења повраћаја ових предмета. Министарство просвете је са своје стране упутило упит Радославу Грујићу који у свом одговору констатује:

„Истина је, на жалост, да наша Краљевина још нема свога посебног закона о заштити старина. И овај нам случај, поред многих сличних, императивно налаже, да потражимо што брже доношење једног оваквог закона, који ће заштитити наше старине колико од пропадања и уништавања њихова у земљи, толико и од извожења многих драгоцених објеката наше прошлости у иностранство.“¹⁴⁶⁰

Занимљиво је да Министарство просвете тражи баш од Грујића мишљење о овом питању, с обзиром на то да су у то доба постојали и други људи и институције који су се бавили културним добрима. Међутим, може се претпоставити да је чињеница да је Грујић имао правна знања, посебно из ове области, била опште позната, и да је инсистирао на доношењу закона у сфери заштите културног наслеђа, те да је из ових разлога избор пао на њега. Да овакви закључци имају основа види се из другог дела Грујићевог дописа Министарству просвете, где истиче:

„Специјално за овај случај држим да би се могли применити закони, који постоје, из раније; у појединим областима наше Краљевине, које су раније биле под Аустроугарском влашћу, јер сам г. Нубер је отуд. Наиме, познато ми је, да за Далмацију и Словеначку, као и за Хрватску и Славонију, постоје такви закони већ од 1854 год.; за Босну и Херцеговину од 1880 год.; а врло је веројатно, да и у крајевима, који су били под Угарском, у Војводини, одакле је Г. Нубер постоји такође сличан закон.“¹⁴⁶¹

Из овог одговора уочава се да је Грујић био добро упознат са законодавним решењима из ове области. Обавештавајући да у тадашњем законодавству питање старина није третирано на одговарајући начин, он даје предлог да би се у случају потраживања вредне нумизматичке збирке као прелазно решење могли позвати на одредбе закона који је важио на тим подручјима до стварања Краљевине Југославије, тј. на законе Аустроугарске монархије.

¹⁴⁵⁷ ОРГ 1351. Историско-Археолошки Музеј, Бр. 448, од 30. XII 1928. г.

¹⁴⁵⁸ АЈ 66-84-244. К. Југославија, Министарство иностраних дела, Пов. бр. 4518, од 12. марта 1930. год.

¹⁴⁵⁹ Исто.

¹⁴⁶⁰ АЈ 66-84-244. Музеј Јужне Србије, Историско-археолошко одељење, Пов. И. Бр. 6, 24. III 1930. г.

¹⁴⁶¹ Исто.

Питање израде закона о старинама поново се покреће 1934. године. „По жељи Господина Министра и Вашој од 4. о.м. част ми је, на брзу руку, због велике запослености и хитности предмета, доставити ове примедбе на закон о музејима.“¹⁴⁶² Из даљег дела дописа види се да Грујић, иако је у Дубровнику послом и потом на одмору, био је задужен да по хитној жељи министра и неког високог чиновника шаље своје примедбе на њему достављени нацрт Закона о музејима. Нажалост, нацрт закона на који је Грујић доставио примедбе нисмо пронашли међу архивским документима, али се на основу његових достављених примедба може се видети да је Грујић давао значајан допринос у законским решењима у овој области. Његове примедбе кретале су се од ситних исправки и кратких допуна и појашњења одређених чланова закона до детаљнијих разрада чланова закона на појединим местима. Тако на пример за члан 1 овог Закона Грујић предлаже да се музеји поред прикупљања и излагања баве и чувањем; у члану 5 предлаже да директори музеја организују целокупан његов рад; у члану 8 предлаже да за директоре музеја могу бити постављани само они који се баве научним радом и на основу њиховог научног рада Музејски савет их предлаже, на сугестију редовних професора Универзитета, чланова тога савета; у члану 10 Грујић предлаже: „Који ће се објекти остављати локалним музејима одлучиваће директор Државног музеја у чијој области буде локални музеј основан. Евентуалне спорове решава Г. Министар просвете по саслушању Музејског савета.“ У члану 13 предлаже следећи допуна: „Ради чувања старина, које су по природи својој везане за место (грађевине, некрополе, итд) може се при сваком државном музеју, за његов териториј поставити“; за члан 14 предлаже да стоји: „[...] да једног помоћника кустоса, директор музеја одредиће према потреби“; чланом 15 предлаже да по предлогу директора Државног музеја, односно области, може поставити хонорарне локалне конзерваторе; у члану 16 Грујић предлаже следеће: „Државни и локални конзерватори дужни су у свом делокругу, саставити потпун Катастар свих споменика и посебни списак оних споменика, на који треба обратити нарочиту пажњу и чувати их.“ Такође, истим чланом закона, Радослав Грујић предлаже да се: „Исто тако састави и списак свих лица на своје територију која имају приватне збирке. Та лица ће дужна бити да у одређеном року поднесу надлежном државном конзерватору стручно израђен каталог својих збирки; ако то не могу сама учинити, дужни су да дозволе државном конзерватору да он то лично или по стручном музејском особљу учини.“ Чланом 17 Грујић предлаже: „Директори државних музеја могу одобрити да у њиховој области врше ископавања и научна истраживања прави и дописни чланови домаћих академија наука и наставници универзитета, а да сви ископани предмети у свим наведеним случајевима припадају надлежном државном музеју а првенствено научне обраде и објаве припада онима који су их ископали.“ Чланом 18 Грујић предлаже да треба да буде регулисана продаја културних добара: „Сваки музејски предмет који приватна лица продају, мора се најпре понудити надлежном државном музеју и тек пошто се утврди да га ниједан државни музеј не жели купити може се продати приватним лицима у установама у земљи.“ У члану 22 по Грујићевом предлогу треба да стоји: „Сви јавни музеји служе за сврхе науке и страни научници могу се користити јавним музејима на основу одобрења надлежног директора, који је дужан да о томе одмах извести Министра просвете.“ Чланом 28 др Грујић предлаже да „уништавање нарочито означених националних споменика може се извршити само по одобрењу Министра просвете после саслушања Музејског савета“. Чланом 36 предлаже да буде дефинисано да „свако растурање налазишта или прекопавање, које би после учињеног налаза, а пре одлуке надлежног директора музеја, учинио сопственик

¹⁴⁶² ОРГ 1359. Врлопоштовани Господине, Дубровник, 7. VI 1934. г.

земљишта или ко други, казниће се као уништавање државне својине“. У члану 39 Закона о музејима предлаже: „Археолошке, уметничке, етнографске, историске и природне старине, не могу се ни на који начин износити изван граница државе нити уништавати, пре него што Музејски савет оцени њихову важност за прошлост народа или земље и каже своје мишљење.“¹⁴⁶³

Када је реч о овом закону занимљив је и један куриозитет у виду документа који се налази у Грујићевој оставини. Наиме, посреди је руком писани документ који је саставио сликар Марко Мурат.¹⁴⁶⁴ У овом документу, за који се може претпоставити да је писмо упућено Грујићу, види се и став који Марко Мурат износи у вези са предлогом Закона о музејима. Он се овде осврће на начин на који закон третира „Дубровник највећи и најзнаменитији музеј наше уметности [...] стављајући га чак ниже од неких градова који се ни културом ни споменицима не могу сравњивати са југословенском Атином“.¹⁴⁶⁵ Даље наводи како Закон на тај начин вређа Дубровник, а нарочито „дубровачке Србе, нарочито Србе католике“.¹⁴⁶⁶ Да ли је ово писмо било упућено самом Грујићу или је посреди нешто друго, не може се рећи са сигурношћу, али ипак, оно непобитно сведочи о томе не само да је Грујић био упућен у дешавања када је реч о изради Закона о музејима у 1934. години, него су и други културни делатници знали за тај његов рад.

Како је текло Грујићево ангажовање на изради Закона о музејима у наредних неколико година није могуће пратити на основу докумената која се могу безрезервно датовати пре 1939. године. Наиме, 1939. године министар просвете образовао је „комисију за израду пројекта Уредбе са законском снагом о музејима, Уредбе са законском снагом о заштити старина, уредбе са законском снагом о оснивању и уређењу Археолошког института краљевине Југославије у Београду. Истом одлуком одредио Вас је за члана комисије.“¹⁴⁶⁷ У Грујићевој Оставини чува се више докумената у виду рукописа и прекуцаних списа које је саставио и потписао Радослав Грујић, а који представљају предлоге законских решења у области музеологије и заштите културних добара. На првом месту је реч о законским решењима која се односе на проучавање, заштиту и презентовање старина Српске православне цркве. Сами предлози нису датовани и заведени. Они представљају не само примере првих покушаја да се законски регулише ова област у тадашњој Краљевини Југославији, већ су и јединствени по томе што чине први покушај да се законски уреди положај старина које су у власништву Српске православне цркве, чији статус није решен ни данас, после скоро 80 година од ових Грујићевих, нажалост, неостварених законских предлога.

Предлог Уредбе о музејима Српске православне патријаршије представља први законски оквир за решавање проблема рада свих будућих музеја Српске православне цркве, при чему се у овом закону као главни, односно централни предвиђа Патријаршијски музеј у Београду. Овде се мисли на Музеј Српске православне цркве који се повремено називао и Патријаршијски музеј. У првом члану се предвиђа да музеји Српске патријаршије имају задатак „да прикупљају, чувају, излажу и научно обрађују све културно-историске предмете верског и црквеног садржаја“.¹⁴⁶⁸ Ову мисију вршиће у циљу заштите предмета и своје

¹⁴⁶³ Исто.

¹⁴⁶⁴ ОРГ 1334. Без наслова, Дубровник 7. VI 1934. Марко Мурат.

¹⁴⁶⁵ Исто.

¹⁴⁶⁶ Исто.

¹⁴⁶⁷ ОРГ 1347. Министарство просвете, К. Ј., Опште одељење, I бр. 30632, од 18. августа 1939. год.

¹⁴⁶⁸ ОРГ 1334. Предлог Уредбе о музејима Српске Православне Патријаршије.

просветне делатности. Занимљиво решење јесте да се законом предвиђа да су предмети и збирке које су предате на чување и излагање Музеју својина оних манастира и цркава који су их уз реверс предали Музеју. Даље се уређује однос између централног Патријаршијског музеја као општег за сву Српску православну цркву којим се покривају све гране духовне и материјалне црквене културе из свих крајева под јурисдикцијом Српске православне цркве и обласних, тј. месних црквених музеја који се ограничавају углавном само на објекте из своје области. Када је реч о покретању или отварању обласних или месних црквених музеја, предвиђа се да крајњу одлуку доноси Свети архијерејски синод на предлог надлежних епархијских архијереја, а по саслушању музејског савета при Светом архијерејском синоду. Предвиђа се да црквени музеји „могу имати ова три главна одељења: археолошко, историско-уметничко и литургиско-етнолошко, а затим и архивско и библиотечно“.¹⁴⁶⁹ У другом члану предвиђа се начин финансирања црквених музеја. Трећим чланом се приближније дефинише рад централног музеја: руковођење и надзор над музејом врши директор музеја који о томе подноси извештај Светом архијерејском синоду; од особља се предвиђа да музеј има стручно, административно и техничко особље. Четврти члан предвиђа постојање музејског савета чији је задатак да даје мишљења Светом архијерејском синоду о законским решењима и другим питањима из области заштите и представљања старина. Такође се одређује ко су обично чланови музејског савета којих има пет. Чланом шест дефинише се да сви обласни или месни музеји „стоје под стручним надзором директора Патријаршијског музеја и музејског савета“. Чланом шест предвиђа се и да археолошка ископавања може вршити патријаршијски музеј и да иста води директор овог музеја. Овим чланом се даље разрађује питање археолошких ископавања. Свакако да је уношење овог члана било врло важно Грујићу који је схватао колико је значајно за један музеј да у делокругу његовог рада буду укључена и археолошка ископавања. Чланом седам предвиђа се начин откупа предмета, где се, између осталог, забрањује музејским службеницима да имају приватне збирке црквених музејских ствари. Члан девет је посвећен издавачкој делатности музеја и дефинисању његове просветне мисије. Члан десет тиче се организовања рада музеја у случају да нема довољно стално запослених стручних лица. Чланом једанаест се предвиђа да ова уредба ступа на снагу од тренутка њеног објављивања у службеном листу Српске православне патријаршије.

Када је реч о црквеној музеологији, у оставини Радослава Грујића налази се и нацрт Уредбе о Црквено-археолошком музеју, Библиотеци и Архиву Српске православне цркве.¹⁴⁷⁰ Није нам познато да ли се то односи на главни, тј. Патријаршијски музеј или посредни намера да се оснује други музеј у оквиру Српске православне цркве. Одлуком којом је Радослав Грујић постављен за члана комисије у изради законских решења била је предвиђена израда „Уредбе са законском снагом о оснивању и уређењу Археолошког института Краљевине Југославије у Београду“. Грујићево учешће у овоме потакло га је да још више посвети пажњу и покрене питање оснивања једног новог музеја или дефинисање проширених делатности главног црквеног музеја са нагласком на његову археолошку делатност. У првом члану ове уредбе наводи се да „при Патријаршији Српској у Београду постоји Црквено-археолошки музеј, библиотека и архива старих докумената“.¹⁴⁷¹ Чланом два поставља се као задатак овог музеја прикупљање, чување и обезбеђивање од пропасти и квара предмета црквене

¹⁴⁶⁹ Исто.

¹⁴⁷⁰ ОРГ 1334. Уредба о Црквено-археолошком Музеју, Библиотеци и Архиву Српске Православне Цркве.

Сачувана је само прекуцана верзија ове уредбе. Документ је у омотници, заведен са деловодним печатом Музеја СПЦ, дел. бр. 68, 24. IV 1939. г.

¹⁴⁷¹ Исто.

археологије, палеографије и уметности и да их стручно особље музеја научно обрађује и другим стручњацима у те сврхе ставља на располагање. У трећем члану набрајају се све збирке овог музеја и додатно детаљно уређује област њиховог деловања. Набраја се десет главних збирки музеја и то:

„Црквено-археолошки музеј сачињавају ове главне збирке:

1/ Античка збирка статуета /идолића/ и других предмета дохришћанских религиозних култова, нарочито оних предмета, који су били прилагођени за хришћанску црквену употребу, или су узидани били у храмове наше или су нађени и ископани у кругу манастира и цркава наших.

2/ Грчки и римски верско-обредни предмети из хришћанског доба и надгробни споменици њихови.

3/ Наши стари камени надгробни споменици карактеристичнијих облика, натписа и извајаних симбола. Тако исто и велики дрвени крстови са круговима, тицама и другим украсима, који су крстови још у обичају по планинским коренитим земљама нашим, али који се нагло губе.

4/ Збирка југословенске нумизматике и сфрагистике црквене /разни наши државни и аутономни новци са изображеним Христом и светитељима, буле са повељама и медаље; манастирски, црквени и црквених великодостојника печати – све у оригиналу, моделу или отиску/.

5/ Литургијска збирка. Наше и опште хришћанске свештене одежде, застори и завесе, свете утвари и црквени сасуди од најстаријег доба до данас, разни дрворезни и златарски /кујунџијски/ крстови, окупи на богослужбеним књигама, прибор за свету евхаристију, кадионице, кандила, разни полијелеји и хороси /Богородичина кола/, кивоти на престолни и мање дарохранилице, петохљебнице, крстионице; стари орари са металним украсима и појасеви са златарским запонцима /павтама/, барјаци што их сам народ израђује за сватове, ношење крста по пољу и за набадање на гроб умрлих момака и девојака; бројанице и аскетска оптерећивања тела – жељезни крстови и ланци.

6/ Уметно-архитектурна збирка /моделу наших старих задужбина, снимци њихови, а и других чувених храмова хришћанских, нарочито оних, коју су изразитији за познавање појединих архитектонских стилова; снимци делова колона и других карактеристичних детаља на храмовима; сами поједини делови стубова, каменорезачких довратака, дуборезних делова иконостаса; планови темеља старих црквишта; стари грађевински материјал; опеке /цигле/, ћерамиде, керамички украси, делови малтера и лепа, препарирани за зидопис; млетачка округла стакла за прозоре на храмовима, и друго/.

7/ Иконографија /ст. антимијни – ајери и плаштанице, старе покретне иконе на камену, дрвету и платну, у седефу и везу; копије са зидописних и осталих непокретних изображења, нарочито икона свију српских светитеља и изображених догађаја из историје српске цркве; копије слика српских јерарха и других чувенијих црквенослужилаца наших, очуваних као ктитора на црквеним зидописима; конзервисани исечци „ал фреско“ и „ал секо“ рађеног зидописа из храмова, који се морају рушити или са остатака од храмова, пропасти од временских непогода; ксилографе-иконе изрезане на дрвету, као и гравирани на металу, било да као такве

непосредно послуже, било да буду матрице за умножење икона на хартији, такозваних „штампа“, тако исто и поскурнике и у ажурној резбарији израђене крстове, иконице и панагије; на хартији израђене литографије и хромографије зидова манастирскиј и светитеља патрона њихових, што су некада раздавали поклоницима, и друга света изображења/.

8/ Палеографска и старе штампе збирка /библиотека рукописних и штампаних богослужбених и у опште старих верског садржаја књига, као и фотографских снимака са ретких рукописа, који се налазе на страни, а потребни су нашој науци; у другом одељењу библиотеке новија издања, која се односе на музејска изучавања, и важнија дела црквено-археолошког и хришћанске уметности садржаја/.

9/ Збирка старих докумената /повеље, синђелије или стара уверења о рукоположењу /стављене гранате/, архијерејске вуле, манастирске посланице или окружнице и архијерејска препоручна писма за помоћ или писанију прилога, преписка црквених људи, тапије манастирске и црквене и све написмено, што се нађе у приватној својини и ван уређених и обезбеђених архива црквених установа/.

10/ Црквено-етнографска збирка /предмети верског обичајног култа: умешени и конзервирани славски колачи, краваји и свадбени сабирници и друга ритуална мешања из разних крајева са многобројним и разним симболичким шарама на њима – божићне чеснице и василице од нове године, задужнички крсници /крстуши/, поскурице, кољива, божићни колачи разног облика и намене; ускршња црвена јаја са симболичким шарама; тканине и везови религиозних мотива; фотографије крстоноша разних крајева, кићења, везивања и од стране заветинског кума дрешења крста о Богојављењу; фотографије молитвања сточних станова и кувања обредних јела о Ђурђеву, Петрову и Илијин дану/.¹⁴⁷²

Чланом четири уређује се начин умножавања и богаћења збирки музеја. Чланом пет и шест предвиђа се постојање управног одбора музеја чији се број чланова и делокруг рада одређује овим члановима. Члан седам тиче се права и дужности руководиоца, то јест директора музеја. Члановима осам и девет уређује се питање кустоса и других чиновника и службеника музеја. Предвиђају се потребне стручне квалификације за обављање појединих послова у музеју и делокруг њиховог рада. Чланом девет предвиђа се размена предмета и поклањање истих, али само дупликата или копија. Десети члан тиче се инвентара и инвентарисања збирки музеја. Иако је уредба насловљена као Уредба о Црквено-археолошком Музеју, Библиотеци и Архиву Српске Православне Цркве, библиотека и архив помињу се само у једном члану из кога се види да је реч о приручним одељењима музеја. Чланом десет предвиђају се публикације музеја, а чланом једанаест дефинишу се прелазне одредбе.

Колико је Грујић пажње посветио изради ових правила сведочи и чињеница да поред куцаног постоје и два руком писана текста која је Радослав Грујић саставио, а тичу се Предлога Уредбе о заштити црквених старина.¹⁴⁷³ Из ових сачуваних предлога види се да је он исту неколико пута прерађивао и допуњавао. Да бисмо што јасније истакли домет и значај Грујићевог рада и промишљања на пољу законодавних решења заштите црквених културних добара, Уредба о заштити црквених старина, за разлику од осталих горе интерпретираних законских решења, биће наведена у целини:

¹⁴⁷² Исто.

¹⁴⁷³ ОРГ 1334. Предлог Уредбе о заштити црквених старина.

ПРЕДЛОГ УРЕДБЕ О ЗАШТИТИ ЦРКВЕНИХ СТАРИНА

Члан 1.

По областима Српске Патријаршије налази се још врло много покретних и непокретних старина које треба осигурати и заштити од пропадања и уништавања – као значајне сведоке наше старе црквене културе и цивилизације.

Ради тога оснива се при Патријаршијском музеју у Београду звање конзерватора црквених старина. Квалификације и ранг имају бити исти као и код државних конзерватора.

Члан 2.

Помоћници конзерватора по епархијама имају бити управници епархиских музеја, у колико их буде било. Тамо где не буде било епархиских музеја постављаће се за помоћнике конзерватора лица са факултетским образовањем, првенствено са богословском спремом, који с успехом сврше конзерваторски курс који ће се, према потреби, одржати при Патријаршијском музеју у Београду.

Члан 3.

Под руководством директора Патријаршијског музеја и по његовим упутствима – даваним у сагласности с Музејским саветом и св. Архијерејским Синодом – црквени конзерватор и његови помоћници по епархијама, имаће у главном ове дужности:

1. Сачиниће потпун инвентар свих монументалних црквених споменика и дати израдити цртеже њихових основа и пресека, као и фотографске снимке свих црквених архитектонских објеката и пејзажа у којима се ти објекти налазе.
2. По топономастици и по предању упоредно са писаним изворима настојаће да локализују разна стара црквишта / клисе, / манастиришта, пискупишта, гробишта и друга места која су била у вези са црквеним и верским животом уопште. На основу тако прикупљеног материјала саставиће топографску археолошку карту свих црквених, очуваних и порушених или запуштених, монументалних и других непокретних споменика: црква и манастира, гробишта и светишта /света врела – извори, пећине, камење и т. д. / по свима областима Српске Патријаршије, не само по Краљевини Југославији, него и ван ње – у Румунији, Мађарској, Италији, Албанији, Грчкој и Бугарској.
3. Упоредо с пословима по 1 и 2 прикупиће све историске податке о тим објектима, по изворима, литератури и у народном предању.
4. Настојаће, да се црква, манастири, стара гробишта и разна друга светишта, која леже под земљом, пажљиво стручњачки откопају, проуче и сачувају од даљег пропадања и уништавања као и све развалине од историско-археолошког значаја.
5. Да ће израђивати моделе најтипичнијих и најкарактеристичнијих старих цркава и манастира и њихових развалина у сада затеченом стању; а по могућству, према очуваној грађи и евентуалним ранијим описима путописаца и научника, дати стручњачки реконструисати у моделима најзначајније цркве и манастири

- који леже у развалинама као што су напр. Милутинов манастир св. Стефана/Бањска/, Душанови св. Арханђели код Призрена и друге.
6. Стараће се, да се сви стари црквени архитектонски објекти што боље осигурају и очувају од даљег пропадања, а њихова евентуална рестаурација да се изводи најпажљивије и строго – научно уметнички по упутствима и под надзором специјалних стручњака. Зато ће конзерватор и његови помоћници дужни бити да преко директора Патријаршијског музеја за сваки поједини случај поднесе Светом Архијерејском Синоду конкретне предлоге, а Синод ће, по саслушању музејског савета давати одобрења и нужна упутства за сваку, па ма и најмању оправку и преправку наших старих цркава и манастира.
 7. Учиниће тачан попис и опис свих вајарских објеката у камену /капитела, фризова, крстионица, довратнике/, како по очуваним тако и у порушеним црквама и манастирима. А исто тако пописаће и сполије узете од њих и узидане у новије грађевине или на који било други начин употребљене. Сем фотографских снимака и цртежа, узеће од најлепших и најкарактеристичнијих таквих скулптура, и отиске или одливе у гипсу. А оригинале, који су изложени неповољним утицајима времена и људи, осигураће се најподеснијим средствима од пропадања и уништавања.
 8. Нарочиту ће пажњу обратити на наше националне средњовековне и доцније споменике надгробне, пописати их и снимити, а од важнијих који се не могу пренети у музеј, узеће отиске или одливке у гипсу. Исто тако настојаће, да се надгробне плоче са важним натписима или лепим орнаментима, које се понегде налазе и у црквени патос положени, те се гажењем кваре и натписи упропашћују – поваде из патоса и других сличних места и пренесу у музеј на чување.
 9. Обраћаће пажњу и на све античке – грчке и римске, византијске и друге споменике који се налазе по црквама и манастирима употребљени као грађевни материјал или као подлога и горња плоча за св. престоле, жртвенике, и др. Све ће их снимити и описати, а за тим у колико је то могуће, пренети у музеј.
 10. Начиниће тачан систематски попис и опис свих зидних фрески и секо слика по очуваним и порушеним црквама и манастирима – где год их има; а при том ће обратити нарочиту пажњу на слике које приказују наше старе Патријархе, митрополите, епископе и друге знатне црквене претставнике; владаре и њихове породице, властелу и ктиторе уопште, као и све сцене из нашег државног, црквеног и народног живота. Све те фреске снимиће се фотографски или приказаће се у верним цртежима; од најважнијих даће израдити потпуно верне копије у оригиналној величини или смањено, према одлуци Светог Архијерејског Синода на предлог директора Патријаршијског музеја. Постараће се, да све зидне слике по црквама и манастирима буду осигурани од даљег пропадања.
 11. Тачно ће пописати и описати све фреско или секо слике и њихове одломке по разваљеним црквама и манастирима, које су изложене неминовној пропасти и настојаће да се те слике и њихови одломци за времена скину са порушених зидова и пренесу у музеј на чување.

12. Сачиниће инвентар свих црквених објеката израђених у дрвету, дуборезом и разним интарзијама или инкрустацијама /иконостасе велике и мале/ архијерејске столове, Богородичина кола – хоросе, улазна врата, певнице, налоње, рамове икона и т.д./ фотографски ће их снимити или цртежима приказати.
13. Пописаће и описаће све иконе на дрвету, металу, платну, седефу, стаклу и т. д. по црквама и манастирима, а по могућству и по приватним домовима и збиркама. Од свих важнијих даће израдити фотографске снимке, а верне копије од свих оних које се одликују нарочитом композицијом и изградом.
14. Начиниће попис свих гравира разних манастира и светитеља, као и сцене из њиховог живота, отиснуте на хартији по дрворезним или бакрорезним клишетима, а та клишета, у колико се још могу наћи посебно ће инвентарисати, фотографисати и с дозволом надлежних фактора пренети у музеј на чување.
15. Пописаће сва стара звона и узеће фотографске снимке или цртеже од њих, а од врло старих и нарочито карактеристичних даће израдити одливке у гипсу, ако се оригинали из било којег разлога, не би могли бити пренети у музеј.
16. Исто тако пописаће и осигураће за излагање у музеју и чување све старе печате, кључеве, браве, окове и ланце испосника, ванбогослужбено старо посуђе и слично.
17. Саставиће тачан инвентар и фотографисаће све богослужбене уметнички израђене објекте у металу /путире, крстове, кивоте, дарохранилице, рипиде, кадионице, ручна кандила, шетохлебнице, тасове или чаше, свећњаке, полијелеје /хоросе/, окове икона, књига, појасеви и т. д. / у слоновој кости/ етколпије, диптихе и др./ од свиле и разне друге материјале /одежде, плаштанице, завесе, антиминоси, заставе и др. /по свима црквама и манастирима, а по могућству и по приватним кућама и збиркама.
18. Пописаће и описаће све старе рукописне књиге на пергаменту и хартији, па и саме поједине разасуте листове упропашћених несталих књига, како по црквама и манастирима тако и по приватним, нарочито свештеничким, старим домовима и приватним збиркама.
При описивању обратиће нарочиту пажњу на минијатуре, вињете и иницијале по књигама, као и на украси на кожи, дрвету и металу на корицама тих књига.
И од свега тога узеће фотографске снимке или добре цртеже.
19. Учиниће попис с кратким описом и свих старих штампаних књига по црквама и манастирима, као и приватним збиркама.
20. Проналазиће и откупљиваће или ће дати само преписати и фотографисати старе документе, повеље, хрисовуље, писма и др. која се на цркву и на њен живот и рад односе.
21. Најзад састављаће инвентар и свих оних црквено – историских, археолошких, уметничких и књижевних објеката из разних области Српске Патријаршије, који су у ранија времена или у наше дане изнесени из земље и сада се налазе по разним страним музејима, библиотекама и другим збиркама - /Лондона, Рима, Париза, Берлина, Москве и др. / или у рукама појединаца и по нашим световним музејима и библиотекама, и по могућству фотографски снимити их.

Посебно ће израдити детаљне инвентаре свих црквених објеката по црквама и манастирима нашим у Румунији, Мађарској, Италији и Албанији.

Од свих ће начинити фотографске снимке, а од најважнијих и верне копије.

Члан 4.

Патријаршијски конзерватор и његови помоћници водиће, уз то, строг надзор над свима горе побројаним и другим црквеним старинама, те ће, кад год се потреба јави, преко директора Патријаршијског музеја, извештавати Свети Архијерејски Синод шта треба учинити да се поједини црквени објекти боље пазе и осигурају од пропадања, где да се држе и на који начин да се чувају од штетних утицаја. А за оне објекте који нису тесно везани за извесну цркву или манастир, или их је немогуће у њима осигурати од пропасти, подносиће предлоге, да се у споразуму са надлежним епископом пренесу у Патријаршијски или епархијски музеј, библиотеку или архив.

Члан 5.

Конзерватори ће испитивати правне основе на темељу којих су поједини непокретни црквени споменици – црквишта, манастиришта, гробишта и друга светишта – постала својина државе, самоуправних тела, световних установа јавноуправног карактера и појединих личности или породица, па ће настојати да се, законским путем, све те непокретности врате у својину најближих црквених јавноправних установа – црквених општина, манастира или епархија.

Члан 6.

Свети Архијерејски Синод, уз помоћ музејског савета и Патријаршијског музеја, спроводиће организацију целокупног обезбеђења, проучавања и ископавања старих црквених споменика, као и регулисање приватне иницијативе на раду око изналажења и чувања црквених старина.

Члан 7.

Свети Архијерејски Синод настојаће, да Министарство Правде сваке године у свој буџет унесе нужну своту за одржавање и поправљање бар најважнијих оронулих црквених споменика – великих и славних задужбина наших старих владара – пуних драгоцених сведока наше средњовековне духовне и материјалне културе, народне снаге и политичке моћи.

Члан 8.

Свети Архијерејски Синод ће умотити Министарство Унутрашњих послова, да упутити своје подручне органе по бановинама, срезовима и општинама, да и они воде строг надзор над чувањем црквених споменика и свагда спремно пруже нужну помоћ црквеним органима у њиховом настојању да изналазе, откопавају, проучавају и осигуравају од пропадања све споменике црквене прошлости и њене старине уопште.

Члан 9.

Ова Уредба ступа у живот чим је Свети Архијерејски Сабор прими, а добија обавезну снагу кад се обнародује у службеним новинама Српске Православне Патријаршије.
1474

Претседник Одбора за цркв. музеје:

Чланови одбора за цркв. музеје:

*

Колико је Радослав Грујић желео да осигура примену законских одредаба, јасно је и из тога што он предвиђа још једно тело – Одбор за чување црквених старина и саставља Правилник Одбора за чување уметничких старина Српске Православне Цркве.¹⁴⁷⁵

Поред овога, Грујић је лично саставио и Програм Црквеног музеја Јужне Србије.¹⁴⁷⁶ Из овог програма види се колико је Грујић био упознат са проблематиком заштите црквеног културног блага на просторима Јужне Србије и колико је у датим приликама препознао шта треба да буде основни посао и задатак овог црквеног музеја.

Уредбе и правила које је Грујић израдио или у чијој је изради учествовао, нажалост, по свему судећи нису биле усвојене и спроведене услед предратних и послератних прилика, чиме ће се окончати његов велики допринос на овим пословима. После Другог светског рата он ће пратити израде закона у овој области, али га нове државне власти неће укључивати у тај посао.

Један од важних аспеката Грујићевих активности била је и израда правила и закона за потребе оснивања и организовања друштва која су за свој главни задатак имала проучавање и заштиту културног наслеђа: Правила Скопског научног друштва из 1921. године (измене правила 1925, 1928. и 1931. године), Правила Друштва за црквену уметност Јужне Србије и др. Када је реч о правилима Скопског научног друштва и Друштва за црквену уметност Јужне Србије, њих смо се делимично дотакли и у поглављима која су посвећена овим темама. Та правила овде нису детаљно анализирана јер би то захтевало дужи елаборат.

Правила и закони у области просвете у чијој је изради Радослав Грујић учествовао била су формалног и дидактичког типа, а стоје у директној или индиректној вези са заштитом културног блага: Пословник скопског Филозофског факултета Београдског универзитета, Правила издавања часописа Скопског универзитета, Правилник о надзору и успеху, успеху у средњим школама и друго. Овој области могла би се индиректно прикључити и бројна правила и упутства када је посреди проучавање старина, која је Грујић састављао како за потребе студената, тако и за потребе оспособљавања појединаца за рад на пројектима којима је руководио.

Све наведено не сумира у целини допринос Радослава Грујића на пољу законодавства. Имајући у виду да ова област његовог рада до сада иначе није била позната ни научно евалуирана, надамо се да ће у тренутку када буду боље обрађена целокупна међуратна законодавна решења из области музеологије ово бити један значајан сегмент за сагледавање проблематике у тој области.

¹⁴⁷⁴ ОРГ 1334. Предлог Уредбе о заштити црквених старина.

¹⁴⁷⁵ ОРГ 1347. Правилник Одбора за чување уметничких старина Српске православне цркве.

¹⁴⁷⁶ ОРГ 1334. Програм Црквеног музеја Јужне Србије.

06.3. ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ И СТАРАЊЕ О КУЛТУРНИМ ДОБРИМА У РАТНИМ ПРИЛИКАМА

Радослав Грујић је почетак рата и бомбардовање Београда 6. априла 1941. године дочекао на свом ратном положају, то јест у самом Музеју Српске православне цркве, и у том тренутку не чувајући на првом месту свој живот него старајући се о културним добрима. Неколико сачуваних докумената и сведочанстава његових савременика пружају нам слику о јединственом примеру музеолошке заштите предмета од непроцењиве историјске, културне и духовне вредности за српски народ, ретко забележеном до тада код нас. Овакав однос и разлоге за такво поступање треба пре свега тражити у суштинској црквеној традицији коју је баштинио Грујић, а не само у музеолошким правилима која су му била добро позната. То је традиција епископа, монаха и свештеника, чувара српског духовног и културног блага који су током српске историје на овом пољу дали јединствен допринос, тако што су били спремни положити и свој живот да би спасили највеће драгоцености цркве и српског народа. Ти примери из црквене историје један су од главних узора које је Радослав Грујић имао пред собом када је у питању брига о културним добрима српског народа.

Захваљујући одлуци Министарства просвете да оснује комисију која је имала задатак да утврди до кога је кривица, шта је упропашћено и каква је судбина сакупљеног блага у Народној библиотеци, страдалој у пожару после бомбардовања, имамо данас извор првог реда који нам пружа детаљну слику о Грујићевом понашању у време бомбардовања Београда. У одлуци урученој Грујићу стоји: „Знајући да сте били очевидац тога пожара, молим Вас да изволите писмено изнети све што сте том приликом доживели и запазили.“¹⁴⁷⁷ На основу Грујићевог писаног сведочанства знамо како је и где дочекао прве дане рата.¹⁴⁷⁸ Након пријема одлуке Министарства, Радослав Грујић је саставио извештај који је насловљен са: „Претседнику Комисије по питању пожара Народне библиотеке“,¹⁴⁷⁹ који због његовог значаја треба навести у целости:

„На дан позива од 29. септембра о. г. да као очевидац тога пожара писмено изнесем све што сам том приликом доживео и запазио, подносим овај Извештај: Чим је 6. апр. о. г. ујутру отпочело бомбардовање Београда напустио сам свој стан и отрчао у Музеј Српске цркве смештен у библиотеци Музеја принца Павла (Богојављенска 8). Ту су се поред осталих драгоцености налазиле и Хрисовуље наших краљева и царева (Милутина, Дечанског, Душана); берати турских султана за српске повластице, синђелије срп. Пећких патријарха; привилегије аустријских царева и краљева дате српском народу под њиховом влашћу, као и многе друге рукописне књиге и инкунабуле наших старих штампарија. Све је то било спремно у специјалне кутије и сандуке тако да се за случај опасности лакше може склонити на безбедније место. Поред тих драгоцености наше прошлости са још једним саслужитељем остао сам и дању и ноћу цело време бомбардовања, 6. и 7. априла као и неколико дана после тога све до уласка немачке војске у Београд. Шестог априла око 4 сата после подне за време једног од најтежих бомбардовања Београда, осетио сам свом силином у подруму Музејске зграде јак тресак и потрес целе зграде надамном, те одмах сам излетео напоље где сам са фронталне стране угледао сручен читав шаржер упаљивих бомби.

¹⁴⁷⁷ ОРГ 1319. Поштовани Господине Професоре, од 29. септембра 1941. г. Министарство просвете, Београд.

¹⁴⁷⁸ ОРГ 1319. Претседнику Комисије по питању пожара Народне библиотеке. Реч је о рукопису (брзопису) нацрта извештаја о пожару у Народној библиотеци који је саставио Радослав Грујић.

¹⁴⁷⁹ Исто.

Пошто је одмах затим наишао нов талас бомбардера морао сам се повући и склонити, а када сам поново изашао видео сам и избројао двадесет упаљивих бомби од којих се ни једна није била упалила. (Те су бомбе доцније прегледале немачке војне власти и исте [...] оставили их Музеју.) Врло је вероватно да је у исто време пала упаљива бомба и на Народну библиотеку, која се налазила у залеђу Музеја на Косанчићевом венцу. Исту ту ноћ пребдио сам више због бриге опседнут огњем у непосредној близини него од бомбардовања, а ујутро одмах чим су мало изгубили се звуци бомбардера и штука прво сам отишао да видим шта гори. На моју несрећу одмах сам опазио да не гори градски архив ни штампарија него Народна библиотека. Огањ је већ уништио био задњи део библиотеке и спустио се у подруме под њом али још није продро у сутерен предњег дела. Знао сам да се рукописи и инкунабуле и архива држе на спрату предњег дела па сам потом избезумљен од бола потрчао Косанчићевим венцем не бихли кога нашао да ми помогне наћи ватрогасце да се спасе што би се још спасло могло. Опазио сам 3 жандарма полетео сам ка њима с молбом 'помозите ми браћо да нађем ватрогасце да спасавамо велико народно благо које је у пожару'. Сва тројица су пошли према мени и одмах упитали: Какво народно благо? А када сам рекао да је Народна библиотека у пламену ту у непосредној близини вођ те патроле дрекну на мене избезумљен: Теби је до библиотеке а не видиш оволике мртве? Погледао сам и видео доста смртно угљенисаних људи. Стресао сам се али сам опет покушао да их уразумим да мртвима не можемо ништа помоћи али би могли спасти бар један део драгоцене Народне библиотеке. Тада се је вођ толико разбеснео да је скинуо пушку срамена и псовком почео ми претити. Док су друга два жандара задржавали га у хушкањима, а мени саветовали да бежим јер је налетео нови талас бомбардера који нас је раставио и натерао у заклон. Ускоро пошто се спустио сутон опазио сам прво ужареност неба са те стране, а затим и све већи пламен који се целе ноћи дизао врло високо повијан ветром према Музеју и језиво осветљавао цео крај. Пошто је снага огња међу варницама дизала и читаве листове хартије у висине, одмах ми је пало на ум да гори неко складиште али сам се још тешио да је можда државне штампарије. То је све што знам о пожару Народне библиотеке и губитку с њом непроцењивог народног блага. Те ноћи нови огањ се распламсао у остацима библиотеке и горео је четири ноћи; сутрадан (трећи дан) када сам дошао до зграде већ је све у сутерену било у жару.¹⁴⁸⁰

Овај извештај најбоље пружа одговоре на бројна питања, боље од сваког покушаја наше реинтерпретације. Најпре, он пружа сведочанство о томе да су сви предмети у Музеју Српске православне цркве дочекали спремно рат тако што су били спаковани у специјалне сандуке како би се лако могли, ако треба, транспортовати. Друго, управник Музеја чим је почело бомбардовање напушта свој стан и не мисли о спасавању свог живота већ о музејским драгоценостима. Дејан Медаковић у књизи *Ефемерис* пише да му је сам Грујић говорио:

„Кад су бомбе почеле да падају, легао сам телом преко сандука, да, колико год могу, заштитим српске привилегије.“¹⁴⁸¹

Треће, он показује и бригу о другим институцијама културе, па чим констатује да је запаљива бомба пала на зграду Народне библиотеке, покушава да организује гашење пожара и спасавање књига у тренутку када се на свим странама налазе погинули. Најзад, јасно је

¹⁴⁸⁰ ОРГ 1319. Претседнику Комисије по питању пожара Народне библиотеке.

¹⁴⁸¹ Дејан Медаковић, *Ефемерис III: хроника једне породице*, стр. 276.

изражено његово жаљење због изгубљених књига и спаљивања Народне библиотеке што видимо и у чињеници да се Грујић међу првима укључио у обнову Народне библиотеке.

У таквим приликама је Грујић наново сачекао рат и немачку окупацију, а са њима и по ко зна који пут уништавање и пљачкање српског духовног и културног блага. Заједно са овим почиње и ново поглавље Грујићеве борбе за очување и спасавање истог. Грујић том послу приступа на различите начине: радом на обнови онога што је уништено, пописивањем и реконструкцијом онога што је уништено на основу сећања и на још многе друге начине.

Грујић је у првим данима имао прилике да се увери колике су размере страдања и уништавања наступиле започињањем рата, а нарочито страдање вредних културних добара. Он у тим данима покушава да прати стање и ван Београда. На основу тих сазнања убрзо је постао свестан размера уништавања и на другим просторима где су живели Срби, а где су се налазиле њихове светиње.¹⁴⁸² Окосницу овог поглавља чиниће два извештаја – један познат шириј јавности, који је Грујић поднео, а тиче се преноса моштију Светог кнеза Лазара и други, мање познат, који је Бошко Стрика поднео Светом архијерејском синоду. Управо овај други извештај баца ново светло на прве дане рата, преношење моштију и започињање узимања драгоцености из цркава и манастира које су пљачкане и уништаване под окупационом усташком управом.¹⁴⁸³ Када је реч о извештају Бошка Стрике, треба узети у обзир да је он не само о савременик догађаја које наводи у свом извештају, већ и учесник и очевидац појединих догађаја. Посреди је личности која је у међуратном периоду била пасионирани пописивач и проучавалац српског културног блага на простору Славоније, Далмације и Хрватске. Иако самоук на том пољу, захваљујући великој љубави и посвећености, оставио је значајан траг, данас нажалост не толико препознат и вреднован. Његов извештај пружа нам сведочанства о развоју догађаја на почетку рата на просторима на којима су усташе преузеле власт. Свој извештај започиње констатацијом и прогласом Независне Државе Хрватске на простору на коме је по његовом суду у том тренутку живело 2.500.000 Срба у девет епархија које су имале велики број манастира и цркава. Како наводи:

„Одмах по прогласу Независне Државе Хрватске по свим градовима, селима и засеоцима организоване су наоружане усташе, са задатком: да српски народ и његово свештенство са њихових огњишта распирују, убијају и у усташке логоре затварају, цркве, манастире разарају и пале. Усташе су са уживањем нагонили Србе, да довлаче сухо грање и сламу у цркву и да потпаљују своје Богомоље. Многе цркве претворише у магаци, коњушнице и касапнице где су Србе убијали и клали.“¹⁴⁸⁴

Стрика наводи пример манастира Гомирја из кога су усташе одвеле целокупно братство манастира и неколико свештеника и затворили их у „франкопанску огулинску кулу“, а у манастиру су се настаниле усташе. Овде истиче јединствен и ретко бестијалан пример односа спрам духовних драгоцености и културног блага једног народа:

„Те усташе узеше из манастирске гомирске цркве небо, литије, ђачке стихаре, чираке, рипиде и све црквене утвари које однесоше у Огулин, а пред улазом у Огулин, децу обукоше у стихаре и са запаљеним свећама, а под небом обукоше једног Огулинског

¹⁴⁸² У листу *Православље* од броја 583 (1. јул 1990) до броја 599 (1. март 1990), под насловом *Страдање српског народа* објављени су изводи из обимног Грујићевог извештаја о страдању Срба у рату 1941/42. године. Рукопис извештаја насловљеног *Зверства над Србима у НДХ од стране усташког режима 1941 – 1942. године*, чува се у Музеју Српске православне цркве у Београду у Оставини Радослава Грујића под бројем 130. У њему је Грујић прикупио сведочења избеглих Срба, као члан комсије сачињене у ту сврху.

¹⁴⁸³ ОРГ МП. 1530. Светом Архијерејском Синоду, Београд на дан Св. Деспота Штиљановића 1942. г.

¹⁴⁸⁴ Исто.

луђака у црно црквено одјејаније, те носећи литије и правећи машкараду и певањем Вјечнаја Памјат уђоше у Огулин и урликањем светине пролазили су улицама. Најзад су све црквене утвари побацали у једну шупу.¹⁴⁸⁵

Даље наводи страдања појединих епископа. Он запажа да у почетку, видећи да је прогон српског народа и уништавање његових светиња све веће на свим странама, и да ће бити уништене бројне мошти Срба светитеља и драгоцености духовне и уметничке, Бошко Стрика пише: „У свој тој невољи у то доба једини могући излаз сам нашао у томе, да се све старине похране у Загребачки Уметни Музеј.“ Познајући од раније људе који су радили у том музеју, и самог управника, као сарадник загребачких музеја имао је прилике да се са свима њима добро упозна. Стрика поименце наводи да је разговарао са „г.г. професором Владимиром Ткалчићем; Др. Виктором Хофилером; професором Ђуром Сабом и Др. Милованом Гавацијем и упозорио их на опасност која прети на дневном реду, услед чега би неопходно потребно било, да се све те старине манастирске и црквене знаности пренесу у Загребачки Уметни Музеј. Саслушавши поменуто Г.Г. моју молбу и разлагање свесрдно је прихватише.“ Овде Бошко Стрика баца ново светло на то како је дошло до иницијативе да се из црква и манастира предмети односу у Загреб. Истиче како је после доношења званичне одлуке да се те драгоцености допремају у Загреб од стране Музеја ангажован да буде „присутан као тумач код пописа допремљених старина и да им пре њихова пута саопштим где се шта налази“. Између осталог, нарочито наводи шта је нагласио:

„Особиту позорност обратио сам им на пакрачку владичанску библиотеку, где је по дозволи пакрачког владике Мирона Николића (1890–1940) у својим научним истраживањима по свим црквама Епархије пакрачке г. прота-професор Др. Радослав Грујић покупио све писане и штампане Србуље и похранио их у владичанској пакрачкој библиотеци, те их тиме спасао од пропасти.“

Наводи методологију примењену при изношењу предмета:

„Ја сам присуствовао код преписа црквених старина допремљених у ’Загребачки уметни Музеј’ из Крушедола и из манастира у Хрватској и Славонији. Све су старине пописане и сложене у сандуке и похрањене у музејске просторије. Овај рад је прекинут пошто је музејски управник г. Владимир Ткалчић са двадесет музејских чиновника отпутовао у Фрушку Гору да из Патријаршије и фрушкогорских манастира допреми архиве библиотеке и ризнице. Почетком септембра дошао је у Загреб управник г. Ткалчић да припреми просторије и добије вагоне. Тада ми је изјавио, да ће из Карловаца и Фрушке Горе бити допремљено неких 40 вагона. За светитељске кивоте рече ми: да их нису ни такнули.“¹⁴⁸⁶

Стрика даље пише како је био оптужен код главног усташког стана у Загребу и да је морао да бежи, те је половином септембра 1941. године са супругом избегао у Београд.¹⁴⁸⁷

Бошко Стрика даје један нови угао гледања на питање преноса моштију светих из фрушкогорских манастира. Он пише да су сазнавши како су усташе поступиле са моштима светитеља – да су их избацили из сандука – заменик патријарха митрополит скопски Јосиф, са члановима Светог архијерејског синода епископима зворничко-тузланским Нектаријем, нишким Јованом и тимочким Емилијаном интервенисали су код Милана Недића да помоћу посредника спасу мошти српских светитеља од уништавања. Даље наводи како су се

¹⁴⁸⁵ Исто.

¹⁴⁸⁶ Исто.

¹⁴⁸⁷ ОРГ МП. 1530. Светом Архијерејском Синоду, Београд на дан Св. Деспота Штиљановића 1942. г.

изасланици Синода Радослав Грујић са кустосом Миодрагом Грбићем под опасношћу за животе упутили да пренесу мошти у Београд. Свим наведеним личностима поименце Стрика приписује заједничку заслугу за спасавање моштију светих.

Уз одлуку Министарства просвете, Радослав Грујић је 11. априла 1942. године отпутовао на Фрушку гору и из манастира Шишатовца, Јазак и Бешеново спасао од сигурне пропасти и уништења мошти Светога Стевана Штиљановића, Светог цара Уроша и Светог кнеза Лазара. Грујићево ангажовање на преносу моштију из фрушкогорских манастира Бошко Стрика је мало другачије изложио него сам Радослав Грујић, нарочито када се објашњава почетна иницијатива за овај подухват. Један други његов савременик, Станислав Краков писао је такође о овом подухвату, при томе умањујући значај Радослава Грујића и придајући заслуге тадашњем градоначелнику Земуну др Мозеру (пореклом фолксдојчеру) и његовој „бризи за српским културним благом“.¹⁴⁸⁸ Ипак из свега до сада познатог неоспорно је да Грујић има једну од одлучујућих заслуга за реализацију овог подухвата који је имао велики значај у том тренутку за српски народ. У Музеју Српске православне цркве чува се неколико ових извештаја од којих је један и Грујићев рукописни нацрт.¹⁴⁸⁹

Због великог значаја овог документа треба га навести у целини:

„Господине министре. На основу Вашег Решења М.П. опште одељ. 1 бр. 5771 од 11. априла 1942. године, отпутовао сам за Земун аутомобилом, који Вам је српска влада ставила на расположење у понедељак 13. о. м., у 7 ч. ујутро са Г. Др. Миодрагом Грбићем, кустосом музеја Кнеза Павла и Госп. Др. Ј.А. баруном Рајсвицем, немачким ратним управним саветником. У Земуну смо се, око 8 и по у хотелу 'Централу' састали са мајором Владимиром Рогоз, хрватским часником за везу, при опуномоћеном командујућем генералу – Заповеднику Србији. По свршеним формалностима кренули смо сви око 9 ч. за Фрушку Гору у 2 аутомобила и са једним камионом, који нам је стављен на расположење од немачких војних власти, за пренос моштију српских светитеља.

У Руму смо стигли у 11 часова, Тамо су нас, пред хрватским војним 'Попунидбеном заповедништвом', по налогу вуковарско-сремског Вел. Жупана Др. Еликера, дочекали чланови хрватске комисије Г. Г. Андрес Арас, председник средског суда, Др. Франц Кон, срески лекар, Иван Варетић, гимназијски професор. Пошто смо утврдили план даљег нашег заједничког путовања у Фрушку Гору и добили уверење, да су хрватске и немачке војне снаге осигурале нам слободан и безбедан приступ у потребне нам манастире, кренули смо сви око 11 и по ч. за Митровицу, где смо стигли нешто после 12 ч. Тамо нас је дочекао митровачки срески начелник г. Јежић, са комесаром манастира Шишатовца Г. Дитрихом. Од њих смо дефинитивно обавештени – о чему смо још и у Београду, слушали да свете мошти Кнеза Стевана Штиљановића у манастиру Шишатовцу леже без ковчега у манастриској цркви, на месту на коме су раније у ковчегу биле. Стога смо одмах отишли код г. Клича, продавца мртвачких

¹⁴⁸⁸ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић, књига II, Препуна чаша чемера*, Минхен, 1968. Станислав Краков је пореклом био Пољак, рођен у Крагујевцу, 1895. Завршио је Нижу војну академију у Београду. Учествовао је као официр српске војске у Првом светском рату до рањавања 1917. Имао је књижевних претензија; директор листа *Време* када постаје познат у широким круговима. Био је веома активан члан Љотићевог Збора. Током Другог светског рата по налогу Немаца постављен за директора Радио Београд и током рата истакао се као профашиста. Након Другог светског рата емигрирао у Немачку, а затим у Француску где је живео до краја живота (његова заоставштина се чува у Архиву Југославије под ознаком АЈ -102 Збирка Станислав Краков).

¹⁴⁸⁹ ОРГ МП. 1530. Господине Министре, Господину Велибору Јонићу, Министру просвете и вере, Београд, од 17. априла 1942. г. Рукописни нацрт. ОРГ 1319. Господине Министре, од 17. априла 1942. г. Куцани текст.

ковчега и за 850 Куна купили један пристојан и ако сасвим једноставан ковчег од чамових дасака, снабдели га дрвеним струготинама, потребним за паковање, и понели га собом у камиону за Шишатовац.

Из Митровице кренусмо за манастир Шишатовац око 13 и по ч. и стигли смо тамо после 14 ч. Пред манастирском капијом дочекали су нас хрватске усташе домобранци и оружинци, са деловима, немачких трупа састављених од домаћих Немаца. Представници те војске и жандрамерија известили су нашег пратиоца Г. Рогоза, хрватског часника за везу, да су сви путеви око манастира војнички осигурани и да можемо мирно свој задатак у манастиру извршити. Комесар Г. Дитрих отворио нам је цркву и одвео нас пред престолну икону Христа Спаситеља, под којом је лежало Св. тело Кнеза Степана Штиљановића, обавијено покривачима, којим је било покривено и раније док је лежало у ковчегу, богато украшеном сребрним орнаментисаним и позлаћеним оковом и медаљонима петорице светитеља у емајлу. Тај ковчег, као и све друге драгоцености манастирске однело је, још прошлог лета нарочито поверенство изаслато од хрватске Владе у Загребу, под водством Г. Владимира Скалчића, директора музеја за уметност и уметнички обрт. Том приликом скинута је са главе светитељеве и однешена сребрна круна, као и друге драгоцености, којима је било украшено светитељево тело; па је, приликом скидања драгоценог прстена са леве руке, мало задрана и оштећена осушена кожа на прсту до малог светитељевог прста. За однешене предмете из цркве, ризнице и ћелија манастирских поверенство хрватске владе издало је реверство, које нам је показао манастирски комесар Г. Дитрих, али нисмо имали могућности да га препишемо.

Пошто смо утврдили, на основу ранијих описа и фотографија, да су поменуте мошти заиста светог Кнеза Стефана Штиљановића, потписани је са Госп. кустосом Др. Грбићем и шофером Љуб. Антоновићем, као јединим присутним Србином, пажљиво подигао свето тело и сместио га у нови ковчег донешен из Митровице, добро га осигурали остацима старих покривача и црквеног одјејанија, да се у ковчегу не би помицало и изложило ломљењу па су онда заклепили и клинцима учврстили поклопац за ковчег и пренели га у немачки камион за транспорт.

По овако обављеном нашем послу ушао сам са осталим у олтар, где сам уочио, да су и са светог престола и са жртвеника однешени сви најпотребнији предмети за богослужење, као што су антиминос, јеванђеље, путири и тако даље, без којих се не могу обављати литургијска богослужења. Затим сам замолио, да нам покажу ризницу, библиотеку и манастирске ћелије, па сам том приликом констатовао; да је ризница сва, до последњег комада испражњена, а библиотека, углавном, остала на свом месту, али су ормани отворени и остављени на милост и немилост увиђавности и интересу комесаровом. Када сам у библиотеци очима прелетао редове књига и тражио да по корицама бар приближно установим, да ли се тамо још налази у науци чувени Шишатовачки апостол, писан у Ждрелу код Пећи 1324. године, у доба Стевана Дечанског, као и други бројни рукописи од XIV до XVIII века и неки Инкунабули, за које сам знао да су се налазили у тој библиотеци, пришао ми је хрватски официр за везу Г. Рогоз и пред свима присутним љубазно ме понудио речима: 'Изволите, Г. Професоре, узети коју књигу за успомену!' Нисам смео да се издам ни једним гестом, да знам колико се драгоцену културно благо наше налази у тој библиотеци, па сам се љубазном господину мајору само захвалио на пажњи и нагласио му са пар речи: да би

за опште научне интересе велика штета била, када би из те збирке појединци односили књиге, које имају чисто научну вредност, и доцније, у вези с тим, замолио сам га у четири ока, да комесару даде наређење да, библиотечни ормани имају свагда бити закључани и да ником не да ни једну књигу из њих износити. Он је то бар на изглед, врло приправно примио и преда мном издао комесару наређење у том смислу.

Покућство у ћелијама манастирским, у којима сада живи комесар Дитрих са својом многобројном породицом није још развучено, већ је како на први поглед изгледа, бар у главном, очувано и одржава се доста уредно; што није случај у остала два манастира, која смо посетили доцније, где су Хрвати комесари и где чешће свраћају, коначе и живе усташе и остали делови хрватске и немачке војске, који се шаљу у Фрушку Гору у потеру за устаницима или четницима, како их Хрвати називају, по околним шумама. Око 15 часова кренули смо из Шишатовца и преко Митровице, око 16 часова стигли у манастир Јазак. Ту нас је, на сличан начин, као и у Шишатовцу, дочекала хрватска и немачка војска. Комесар у Јазку је један похраћен Чех из Срем. Карловаца, Матија Шкробалек. Уз њега и његову породицу, налази се у манастиру један руски јеремонах Кесарије Кољченко, пореклом од Харкова, који већ десетак година живи у том манастиру. Он је на Ускрс одржао сва прописана богослужења у манастирској цркви, сем литургије, пошто су одавде однели све за то потребне предмете са светог престола и жртвеника: антиминос, путире, јеванђеље и тако даље. Остављене су само разне једноставно увезане, богослужбене књиге по певницама, али опасност да и оне не буду развучене због корица у кожу увезаних.

Свете мошти цара Уроша нашли смо у његовом старом ковчегу обложеном црвеном чојом и зеленом свилом, на старом месту, на узвишеном простору, под престолном иконом Исуса Христа. Али, кад смо отворили ковчег, који смо нашли без локота, одмах нам је пала у очи немила слика разбацаних светитељских костију у највећем нереду, јер је сигурно, скупочени покривач са њих скинут и однешен, а испод њих је нечија рука вршала тражећи, по свој прилици, тобоже неко сакривено благо па је том приликом испретуран и цео костур, на коме није сачувана кожа, као код остала два српска светитеља Кнеза Стевана Штиљановића и Кнеза Лазар. Остала је од вредносних предмета, само стара епископска митра, без драгоценог метала и веза, на светитељској голој лобањи. Пошто смо идентификовали мошти Цара Уроша на сличан начин као и кнеза Стефана у Шишатовцу, затворили смо ковчег и пренели га у немачки камион за транспорт.

Овај манастир, који је последњих деценија врло лепо уредио био и снабдео новим намештајем архимандрит и потоњи сремски викарник епископ пок. Валеријан Прибићевић, готово је потпуно отпљачкан.

У 16 и по ч. отишли смо из Манастира Јазка и стигли у Руму око 17 и по часова. Ту сам замолио хрватског официра за везу Г. Рогоза, да нам допусти да света тела Цара Уроша и Кнеза Стефана можемо сместити у румску Саборну цркву, да не би морала ноћити у камиону под каковом шупом. Он нам је одмах, с пуном одговорношћу, изашао у сусрет, те смо од породице комесара те цркве, једног румског Немца, по занимању ситара добили црквене кључеве. Док је један од повереника хрватске државе, професор Баретић, ишао са мном комесаровај кући за црквене кључеве дотле су војне власти наредиле да један вод домаћих немачких трупа ода почаст моштима српских светитеља и обдржаве стражу крај њихових ковчега. Ковчеге смо у цркви

сместили тако, да је цар Урош био под престолном иконом Христовом, а Кнез Стефан под престолном иконом Богородичином. Сва унутарњост румске саборне цркве налази се у потпуном реду.

За време преношења светих моштију из камиона у цркву и постављање страже дошли су у цркву многи Срби, а и Немци, па су Срби преко мене замолили да им се дозволи, да могу бар двадесетак минута да могу остојати у цркви на молитви при ковчезима својих светитеља, али је хрватски официр за везу одговорио, да то не може дозволити, те је народ наш, сузних очију морао одмах да напусти цркву, а ја сам онима, који су били у мојој непосредној близини дошапнуо, да ће им сав тај данашњи бол надокнађен бити огромном радошћу приликом свечаног повратка српских светитеља у њихове Фрушкогорске манастире. Пошто ми је хрватски официр за везу, бојник Рогоз, дао кључеве од цркве преко ноћи могу задржати за себе, ја сам цркву закључао; а одређена почасна стража од домаћих немачких војника остала је пред црквом са обе стране улазних врата.

Кад сам ноћу пошао на одмор у своју собу у хотелу Орао, дошао је за мном један Хрват и предао ми једно затворено писмо, па се одмах удаљио. Са стрепњом сам писмо отворио, и са великом радошћу прочитао га, јер у њему сремски Срби, са необично снажним осећањима родољубља, захваљују свима који су допринели да се свете мошти српских фрушкогорских светитеља пренесу у 'мајку Србију' и сачувају од пропасти за боља покољења која за нама долазе и у своје време врате на своја стара места у Срем. Прилажем то писмо овом извештају као докуменат о ванредној националној свести и непоколебивој вери заробљених сремских Срба у лепшу и бољу будућност дело нашег народа [...].

Сутрадан 14 о. м. у 7 ч. ујутро, цела српска и хрватска комисија, у пратњи, заступника немачких окупаторских управних власти др. Рајсвица и хрв. официра за везу бојника Рогоза, одвезла се до села Стејаковаца својим аутомобилима. Ту су их, дочекала спремна шестера кола најимућнијих Срба домаћица из тога села, по наређењу румског среског начелника. После двосатне вожње кроз тешко блато дошли смо у манастир Бешеново, где је на сам дан објаве рата немачког рајха Југославији, 6. априла 1941. године било, склоњено свето тело кнеза Лазара, косовског мученика из манастира Врдника – Раванице, пошто му је у Раваници претила опасност од нагомилане велике количине муниције и бензина по манастирским лагумима.

Како у селу Бешенову и манастирском прњавору, тако и у самом манастиру, срели смо велики број оружаних снага, нарочито хрватских усташа и домаћих немачких трупа, јер се недавно у том крају збио тежак сукоб хрватских чета са српским фрушкогорским устаницима, који су с успехом напали хрватске жандарме у селу Бешенову, а из манастира Бешенова, ноћу одвели у шуму и погубили злогласног комесара тога манастира, једног загорског Хрвата, па је требало да се слободан прилаз томе манастиру за наш задатак што потпуније обезбеди, тим више што се по народу ратном психозом разбуктале маште прича, да се са оне стране Венца, према Дунаву налази „неколико хиљада“ српских четника.

Свете мошти кнеза Лазара нашли смо у ниши леве певнице на подигнутом постољу, у његовом ковчегу у коме је лежао и донешен из манастира Врдника. Ковчег је био закључан, а кључ нам је донео један бивши служител манастира. Кад смо ковчег

отворили, нашли¹⁴⁹⁰ смо свете мошти у потпуно исправном стању, само што су и овде, као и код цара Уроша и кнеза Стевана Штиљановића, однешене све драгоцености, које су се налазиле на моштима. Тако је накнадним преслушањем врдничког архимандрита Г. Лонгина, записнички утврђено, да су из ковчега светог кнеза Лазара однешени ови предмети: 1. сребрни па позлаћени крст за целивање, 2. пар сребрених наруквица филигранске израде, 3. пар сребрних павта (великих уметничких израђених копча), 4. митра, по традицији патријарха Арсенија III украшена камењем и бисерима, која је лежала на месту отсечене главе светог Кнеза. 5. велики позлаћени ланац са четвороугластим украсним плочицама, 6, 10, пет 'ваздуха', већих и мањих, уметнички извезених покривача за свете дарове, 11, 12, два путирска извезена 'дарка' и 13 један велики покривач за целокупне мошти, љубичасте боје, са извезним ликом св. Кнеза Лазара.

Пошто смо и овде на несумњив начин утврдили, да су нађене свете мошти заиста мошти св. Лазара, учврстили смо непокретност моштију у ковчегу разним деловима још заосталог богослужбеног одјејанија, затворили и закључали ковчег, па га пренели у сељачка кола испуњена чврсто набијеном сламом, да би свето тело неповређено могло довести двосатним путем кроз густо блато до села Стејановаца, где су нас чекали наши аутомобили и немачки камион за транспорт.

Из манастира Бешеново као и из Шишатовца и Јазка, однешене су у Загреб све драгоцености, не само из ризнице, него из олтара и са светог престола. Вероватно је, да је комисија хрватске владе и овде издала комесару реверс на узете предмете, али, како је комесар убијен, није нико знао да нам о томе да ближа обавештења.

Око 11.ч. стигли смо пред село Стејановце и из сеоских кола пажљиво пренели свете мошти у транспортни камион. Затим смо се захвалили Србима, најугледнијим стејановачким домаћинима, на учињеној услузи нама и целоме нашем народу, охрабрили их кратким шапатом, топлим погледом и стиском руку, непоколебљиве вере за бољу будућност српства и православља, опростили се сњима и кренули даље за Руму. У Руму смо стигли око 11 и по ч. Ту нас је пред црквом дочекала маса света из које су Срби, поновили жељу, да им се допусти кратко време отстојати у молитви пред светитељским ковчезима, али, хрватски официр за везу и овом приликом изјавио је, да му то није могуће дозволити.

Записник о примопредаји моштију српских светитеља сачинила је српска и хрватска комисија у просторијама среског суда у Руми. Том приликом изјавили су чланови комисије, да ће, по наређењу великог жупана Др. Бликара пратити заједно са

¹⁴⁹⁰ У својој књизи, Станислав Краков, потпуно супротно Извештају о преносу моштију српских светитеља, др Радослав Грујић, износи неистине величајући улогу Гестапоа и фолксдојчера у целом догађају: „Др. Мозер који је такође добро знао славу и величину кнеза Лазара одјурио је одмах аутом у Београд и обавестио Гестапо да би то била незапамћена културна срамота за Немце да дозволе да једна група Павелићевих дивљака уништава једну јединствену историску успомену и реликвију. И у Гестапоу се нашао неко ко је схватио колику важност за српски народ имају ове мошти, бачене од нељуди псима, и колико би био револт српског народа када буде сазнао шта се радило са његовим највећим светињама. Још у присуству др. Мозера Гестапо је наредио да се образује једна експедиција од неколико блиндираних аутомобила, који су се упутили у Фрушку гору и наишли на путу пред манастиром Раваницом разбацане кости кнеза Лазара“. Даље, Краков бележећи неистину пише „Овај Немац (др Мозер, прим. аут.) је набавио три скупопцена мртвачка сандука и ставио све ове мошти у њих. (...) Чим је ове мошти сместио у пристојне ковчеге др. Мозер је обавестио генерала Недића да су кости Цара Лазара, Цара Уроша и војводе Штиљановића спасене и да се налазе код њега и да ће их он предати српској влади и цркви када год се то жели“, Станислав Краков, *Генерал Милан Недић, II, Препуна чаша чемера*, Минхен, 1968, стр. 173–174.

нама светитељске мошти до Земуна и тамо их дефинитивно предати, па је зато записник датиран у Земуну.

Око 14.ч. изнешени су из румске саборне цркве ковчези с моштима Цара Уроша и Кнеза Стефана Штиљановића и смештени у немачки транспортни камион, поред ковчега смоштима кнеза Лазара, и том приликом један вод немачких домаћих трупа одао је војничку почаст светим моштима па су комисије, у пратњи заступника немачких војних власти Др. Расјвица и хрватских, бојника Рогоза, кренули на пут за Земун тако, да су пред камионом смоштима ишли аутомобили са хрватским официром и хрватском комисијом, а за моштима је ишла српска комисија у свом аутомобилу, у коме се налазио и немачки заступник Др. Рајсвиц.

Цела комисија стигла је у Земун око 16 ч. где ју је пред жељ. станицом дочекала постројена, једна чета хрватске морнарице и одала војничку почаст светим моштима. Ту се је српска комисија опростила са члановима хрватске комисије и хрватским официром за везу захваливши им на свем труду и указиваној пажњи и предусретљивости, за време целог путовања. Одмах затим камион са светим моштима српских светитеља, у пратњи чланова српске комисије, и немачког заступника Др. Рајсвица, кренуо је преко жељ. моста за Београд, где је стигао око 16 и по ч. дочекан од представника Министарства просвете и вера, помоћника госп. Велмара Јанковића и начелника општег одељења Госп. Душана Милојковића, а затим и једне чете српске оружане силе, на челу са пуковником Г. Александром Радуловићем. У дворишту суседног среског начелства преставници српске оружане силе одали су војничку почаст светим моштима и пажљиво их пренели из немачког транспортног камиона у кола српског црвеног крста. Па су кола, - праћена представницима српске оружане силе, - представници Министарства просвете и вера и чланови комисије око 17 ч. донели света тела пред Саборну цркву. Ту су их дочекали преосвећена господа епископи, на челу са скопским митрополитом Јосифом, замеником српског патријарха, многобројни свештеници обучени у свечана црквена одјејанија и калуђери са панакамилавама, поред великог броја народа, који је и без специјалног обавештења сазнао за пренос светих моштију. Из кола су српски официри износили један по један светитељски ковчег и предавали га монасима у панакамилавама, који су га предавали мирском свештенству да их заједно, уз црквене песме и молитве три пут обнесу око цркве, затим унесу у цркву, и сместе код иконостаса пред престолним иконама.

Сутра дан 15. ов. мј. пре и после подне потписан је са избеглим калуђерима из Фрушке Горе и неколико световних свештеника, у присуству патријарашких викарних епископа Г. Г. Арсенија и Валеријана отворио светитељске ковчеге, свете мошти ослободио од материјала, којим је била учвршћена њихова непокретност у ковчезима приликом преношења, констатовао је да су све свете мошти донесене у потпуном реду – без и најмање повреде и спремио их је за излагање у отвореним ковчезима – на молитву и целивање вернима. Затим је позвао старешину Саборне цркве Господина протојереја Душана Висића и, с благословом госп. митрополита Јосифа, предао му на чување све донесене светитељске мошти као и кључ од ковчега светог кнеза Лазара.

С тим је завршена и моја мисија, као Вашег пуномоћника, за преношење моштију српских светитеља из Фрушке Горе за Београда.

У вези с овим извештајем учинићу још само неколико напомена. Представници немачких и хрватских власти за време целокупног нашег рада на преносу светих

моштију једног српског цара и два кнеза из Фрушке Горе у Србију, односили су се, према нашој мисији и нама лично, са тактом који је био на пуној висини европске куртоазије; али, представник немачког Рајха Госп. Др. Рајсвиц, показао је овом приликом не само обичну куртоазију културног човека, него и правилно схватање нашег национализма и дубоко саосећање са нама, то је моје мишљење, да би том човеку – у правом смислу те речи – требало дати и посебно званично признање наших надлежних власти.

Г. Рогов, хрватски бојник, био је такођер врло предусретљив и пажљив; штавише, посредовањем госп. др. Рајсвица, био је спреман да нам покаже и манастир Крушедол, као и патријаршијски двор и друге наше установе у Карловцима, на повратку са светим моштима у Београд, али је у последњем тренутку саопштио нам, да то овом приликом не може учинити, јер је хитно позван на реферисање у Загреб, па смо зато морали пожурити да што пре стигнемо у Земун - Београд и завршимо нашу и његову мисију.

Најзад напомињем, да сам приликом преузимања светитељских моштију у појединим манастирским црквама, после идентификовања светитеља, сматрао својом дужношћу, да хрватском официру, члановима хрватске комисије и окупљеним хрватским и немачким војницима дам најкраћа обавештења о томе, чије мошти примамо и какове су заслуге тих српских националних светитеља, не само за српски народ и српску цркву, него и за целу европску цивилизацију, за коју су Кнез Лазар и Кнез Стеван Штиљановић положили своје животе у борбама са фанатизованим муслиманским Турцима, који су у оно доба претили да поплаве целу Европу. Видело се да их је то много заинтересовало, јер су поред бојника и други, у неколико махова, молили ме да им поновим датуме смрти тих српских светитеља и њихова имена. У Београду, 17. априла 1942. Др Радослав М. Грујић, с.р. професор Универзитета.¹⁴⁹¹

Иако овај извештај даје доста широку слику о томе како је текао подухват прикупљања моштију српских светитеља и какву је ситуацију на терену затекао Грујић, нажалост о неким од учесника у овом подухвату у Грујићевој личној архиви нисмо нашли подробније податке. Овде на првом месту мислимо на немачког барона фон Рајсвица који је имао веома важну улогу у овом подухвату. Можемо само да нагађамо разлоге за ово, а они се могу кретати од тога да Грујић није сматрао за потребно да остави неку белешку о томе или пак да је сам по завршетку Другог светског рата ту врсту материјала склонио.

Да је Грујић током рата помно пратио ситуацију када је реч о културним добрима види се на основу више сачуваних докумената. На једном од њих Грујић је записао следеће сведочанство:

„Плавшић Душан видео је почетком јануара 1942. г. у самом Јасеновцу у згради логорске управе читаве хрпе иконостаса, икона, столова, рипида итд. и то се секло и 2-3 недеље су грејале пећи у Јасеновцу.“

Даље наводи „путем када су га водили из Јасеновца до Окучана и до Старе Градишке, видео је уз цео пут да ниједна црква није постојала“.¹⁴⁹²

У свом одговору на излагања која су у фебруару 1942. године у Хрватском државном сабору одржали др Анте Павелић и др Мирко Пук, који је саставио највероватније у другој

¹⁴⁹¹ ОРГ МП. 1530. Господине Министре, у Београду 17. априла 1942. Господину Велибору Јонићу министру просвете и вера. Руком писан нацрт извештаја. ОРГ 1319. Господине министре, у Београду 17. априла 1942. куцани и ОРГ 1302. Куцани извештај.

¹⁴⁹² ОРГ 1319. Прибелешка брзописом писана.

половини исте године, Грујић пише да они мисле да су питање Српске православне цркве решили тиме што су епископи, свештеници, монаси још на почетку рата „горе од најгорих безбожника, свирепи мучени, поубијани, позатварани и протерани, њихове резиденције, домови, цркве и манастири запоседнути од католика или пусти затворени, попаљени, порушени па чак и сама гробља оскрнављена су и раскопана, а сви освећени црквени предмети за православна богослужења, као и све друге српске народне драгоцености, разграбљене и развучене“.¹⁴⁹³

Захваљујући архивској грађи коју је прикупио Радослав Грујић, а чува се у Музеју Српске православне цркве, може се добрим делом утврдити како је текло одношење предмета из српских манастира и цркава.¹⁴⁹⁴ На основу самог Грујићевог извештаја Светом архијерејском синоду који је поднео 1945. године, може се умногоме и реконструисати развој догађаја током Другог светског рата када је реч о страдању и одношењу културног блага српског народа.¹⁴⁹⁵

„Упоредо са провалом немачке војске у Југославију и проглашењем т.зв. ’НДХ’, отпочело је убијање и прогањање православних Срба по свим областима које су ушле у састав те државе; а имовина њихова и њихових институција, нарочито манастира, цркава, епископских дворова итд. почела се пљачкати и развлачити на све стране тако, да је поглавник др Павелић, тај до сада највећи крвник српског народа, већ 12. маја 1941. год. присиљен био да изда ’Законску одредбу’ (бр. LXXVIII, 135 Ž.D. 1941) о забрани отуђивања и извожења старинских, уметничких, културно-повјесних и природних споменика на подручју Независне Државе Хрватске.¹⁴⁹⁶ На основу те одредбе чиновници хрватских државних музеја у Загребу почели су на све стране проводити акцију како би се сви културно повијесни и уметнички предмети, који припадају под ту законску одредбу, спремили у хрватске државне музеје и тако спасли као имовина Независне Државе Хрватске за будућност.“¹⁴⁹⁷

Министарство наставе у Загребу издало је наређење (бр. 24323, од 19. 7. 1941) да све предмете културно-историјске и уметничке природе по својим изасланицима „има преузети и допремити у Хрватски народни музеј у Загребу“. У ту сврху ангажовано је по потреби особље Хрватског народног археолошког музеја, Хрватског народног повјесног музеја и Конзерваторског завода у Загребу. Све радње су се предузимале у споразуму са месним усташким и управним властима. У складу са овим одлукама Владимир Ткалчић, равнатељ Хрватског музеја за умјетност и обрт, покренуо је 26. 7. 1941. године акцију прикупљања предмета из већ порушених, опљачканих манастира и цркава и оних које су биле предвиђене за рушење.

Како Грујић цитира Ткалчића, ова акција покренута је „у разним грчко-источним манастирима и парохијама, које су напустили грчко-источни калуђери и свећеници“.¹⁴⁹⁸ У овом послу су им помагали од почетка усташки функционери који су и сами допремали предмете у Загреб. Тако су само из Крушедола допремили 20 сандука драгоцености. Главни

¹⁴⁹³ ОРГ 1319. Документ писан Грујићевом руком настао поводом проглашења такозване Хрватске православне цркве.

¹⁴⁹⁴ ОРГ. У Оставини Радослава Грујића сачуван је већи број преписа записника о преузимању црквених драгоцености од стране усташких власти.

¹⁴⁹⁵ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду Српске Православне Цркве од 13. августа 1945. године. Реч је о „Прелиминарном извештају“ који је Грујић поднео о свом раду у Хрватској.

¹⁴⁹⁶ Исто.

¹⁴⁹⁷ Исто.

¹⁴⁹⁸ Исто.

сарадник на терену био им је усташки пуковник Вјекослав Серварије који им је давао главне упуте. Следећи су били Огулин и Гомирје одакле је уз велику помоћ усташких власти допремљен у Музеј цео један и по вагон старинских и уметничких предмета. После тога је један део музејских чиновника под вођством др Баха и Шепера отишао у даље манастире и цркве огулинског краја из којих је у првој пошиљци донето око 60 сандука драгоцености. Друга група је на челу са Ткалчићем и др Швабом преко Костајнице, Пакраца и Славоније обишла манастире и цркве у тим крајевима и узимала предмете уз свесрдну помоћ усташких власти.

Нису се на удару пљачке усташа нашле само цркве, манастири и епископски дворови, већ и драгоцености и материјална добра у поседу српских и јеврејских породица. Како је Ткалчић обавестио Министарство наставе да се у Загребу налази велики број станова које су напустили Јевреји и Срби, који су током низа година у њима скупили велики број предмета који имају велику вредност и за историју и уметност хрватског народа, а сада су празни или усељени. Због тога предлаже да се све оно што се нађе у таквим становима и оно што је смештено по разним магацинима, а има историјско-уметничку вредност пренесе у музеј.

„У Државној банци у Јуришићевој улици, депонирано је много сандука заплених предмета од злата и сребра. Један дио таквих допремиле су Усташе, други дио Државна ризница, а трећи дио равнатељи усташког редарства.“¹⁴⁹⁹

Иако је на предлог Државног музеја донета одлука да се предмети који имају „културно-повјесну вредност“ (одлука Државног равнатељства за понову од 20. 8. 1941, бр. 80/41) издвоје и изузму од претапања, предмети који су били смештени у трезору Државне банке нису били издвојени. Грујић наводи да су на тај начин највероватније страдали златни и сребрни предмети који су опљачкани из манастира Лепавина од усташа из поглавникове бојне гарде и по извештају главног усташког стана од 14. новембра 1941. године (бр. 7269 ех 1941), који су се тада још увек налазили у „Заповједништву поглавникове бојне“.¹⁵⁰⁰ Већину су чинили предмети од сребра и злата из манастира Марча и Лепавина. Такође, Грујић у свом извештају наводи податак и да се о те предмете отимао и унијатски крижевачки бискуп др Шимрак, али без успеха. Грујић у том тренутку не губи наду и не искључује могућност да те предмете ипак нађе.

„Сем пљачкаша Усташа и хрватских државних и других музеја, настојали су да сачувају за себе и своје установе наше црквене и манастирске драгоцености и извесни представници Римокатоличке цркве.“¹⁵⁰¹

Грујић наводи пример унијатског бискупа Јанка Шимрака који је са неколико аката од 19. 7, 12. 8 и 2. 9. 1942. године настојао да од Државног музеја добије предмете које је однео из манастира Лепавина и српске цркве у Бјеловару образлажући то тиме да ће их они у свом Дијецезанском музеју чувати и у „свечанијим згодама у цркви употребљавати“.¹⁵⁰² У скоро исто време ђаковачки бискуп др Акшимовић тражио је од музеја да му врати сав црквени инвентар однет у Загреб из бивших српских православних цркава у Пакрачкој епархији, које су по његовој изричитом тврђењу „претворене у католичке цркве“.¹⁵⁰³ Таквих цркава поименице је набројао двадесет и три у својој представци од 8. 7. 1942. (бр. 2733/42). Каноник загребачки др Дочкал који је био управитељ загребачког Дијецезанског музеја тражио је 8. 7.

¹⁴⁹⁹ Исто.

¹⁵⁰⁰ Исто.

¹⁵⁰¹ Исто.

¹⁵⁰² Исто.

¹⁵⁰³ Исто.

1942. године (бр. 45/42) 25 икона из порушене цркве у Иванић Граду, што му је музеј и предао.¹⁵⁰⁴

Ако узмемо у обзир чињеницу да је Радослав Грујић непосредно пред рат обилазио манастире по Славонији и Хрватској и сремске фрушкогорске манастире, онда нам је јасно да је имао слику о њиховом стању непосредно пред почетак рата. Из извештаја о спасавању моштију види се да је имао јединствену прилику да се својим очима увери у стање појединих српских манастира и цркава за време усташке окупације. Као члан комисије при Комесаријату за насељенике и избеглице која је саслушавала и бележила исповести избеглих са разних подручја, Грујић је имао прилике да се поред људских страдања упозна и са уништавањем цркава и манастира и њиховом пљачком.¹⁵⁰⁵ Имајући сва ова сазнања, Грујић се укључио и у друштвени живот тадашње окупиране Србије превасходно са циљем да помогне спасавању онога што се у тим тренуцима могло спасти. Због тога је Грујић и пристао да се укључи у израду *Српског културног и цивилног плана* 20. 10. 1943. године, када бива изабран за члана више завода и одбора: Завода за српску православну културу при катедри Српске цркве, Завода за историју религије при катедри апологетике, за биографију Светог Саве, за попис и опис старих српских рукописа, старе штампане књиге, за изворе за историју Српске цркве и за историју Српске цркве.¹⁵⁰⁶ У вези са овим Министарство је затражило да се израде смернице, поделе задаци, изврше елаборати задатака и да се резултати тога доставе што хитније. На ово ће Грујић одговорити већ 9. децембра 1943. године. Достављајући урађене смернице и поделу задатака том приликом предлаже и стварање два нова завода.¹⁵⁰⁷ Као и раније, Грујић приступа методичном образлагању шта треба све урадити када је реч о оснивању Завода за српску православну културу и Завода за упоредно проучавање религије и филозофских система.¹⁵⁰⁸

Грујић је био именован за члана Одбора за објављивање привилегија српског народа у прошлости,¹⁵⁰⁹ Одбора за издавање Светосавског номоканона из 1219,¹⁵¹⁰ Радног одбора за верско образовање,¹⁵¹¹ Радног одбора за координацију цивилног плана главног просветног савета,¹⁵¹² Одбора за изучавање односа Цариградске патријаршије према Словенима¹⁵¹³ и Одбора за изучавање рада Бугарског егзархата.¹⁵¹⁴ У другом документу налазимо његова именована и за члана одбора у Центру за испитивање српске и балканске историје, за издавање српских извора, изучавање односа Римске курије према балканским земљама, изучавање односа Цариградске патријаршије према Словенима и опис славе у појединим српским земљама.¹⁵¹⁵

Захваљујући рефератима које је Грујић поднео у име Одбора за попис и опис српских рукописа,¹⁵¹⁶ Одбора историју Српске цркве,¹⁵¹⁷ Одбора старе српске штампане књиге,

¹⁵⁰⁴ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду Српске Православне Цркве од 13. августа 1945. године. Реч је о „Прелиминарном извештају“ који је Грујић поднео о свом раду у Хрватској.

¹⁵⁰⁵ ОРГ 1319. Министарство просвете, Опште одељење, I бр. 13960, од 21. јула 1941. године.

¹⁵⁰⁶ ОРГ 1319. Министарство просвете и вера, Главни просветни савет, С. Бр. 1772, од 25. X 1943.

¹⁵⁰⁷ ОРГ 1319. Министарству просвете, Отсеку за културну политику, од 9. децембра 1943. г.

¹⁵⁰⁸ АЈ, 110-551-112.

¹⁵⁰⁹ ОРГ 1331. Помоћник Министра просвете и вера, Бр. Сл. Поштовани Господине.

¹⁵¹⁰ Исто.

¹⁵¹¹ ОРГ 1319. Министарство просвете и вера, Главни просветни савет, С. Бр. 2192, од 28. децембра 1943. г.

¹⁵¹² Исто.

¹⁵¹³ ОРГ 1319. Министарство просвете и вера, Главни просветни савет, С. Бр. 2308, од 31. XII 1943. г.

¹⁵¹⁴ Исто.

¹⁵¹⁵ ОРГ 1319. Министарство просвете и вера, Главни просветни савет, С. Бр. 1990, од 25. 11. 1943. г.

¹⁵¹⁶ АЈ, 110-551-114.

Одбора за регистровање и опис уништених српских националних драгоцености у време Другог светског рата, Завода за српску православну културу,¹⁵¹⁸ Одбора за израду биографије Светога Саве¹⁵¹⁹ и Одбора за издавање извора историје Српске цркве,¹⁵²⁰ имамо добар увид у то како је сагледавао тренутно стање културних, историјских и духовних вредности српског народа, и шта је у датим околностима било неопходно предузети. У свим извештајима ових одбора има таквих елемената који се тичу и очувања културног блага. Овом приликом осврнућемо се само на оне који су у непосредној вези са бригом и заштитом културних добара.

Реферат који је Грујић у име одбора задуженог за попис и опис српских рукописа доставио пружа најбољи преглед Грујићевих промишљања и намера, њихову систематичност и далекосежност:

„Драгоцени сведоци нашег духовног живота кроз векове – старе српске рукописне њиге, од најстаријих времена до почетка XIX-тог века, окупљене су биле, у највећем броју, и чуване у нашој Народној библиотеци у Београду. Пред судбоносне дане овог рата, почетком 1941. г., сама та библиотека имала је око 1500 примерака наших старих рукописа. И све то ненадокнадиво благо народанашег пропало је, до последњег листића у оном страшном пожару, који је захватио и Народну библиотеку за време бомбардовања Београда 6 и 7 априла 1941. године. А ускоро после тога задесила је слична судбина и све наше старе рукописе, који су се налазили по библиотекама, манастирима и црквама у нашим областима које су тада подвлашћене Хрватима; јер већ друге током половине исте 1941. год. – при акцији на затирању свега онога што је могло сведочити о снажном духовном, културном и националном животу Срба кроз векове у тим крајевима – хрватске власти су опљачкале, развукле или попалиле и на разне друге начине уништиле и богате збирке наших старих рукописа и других књига из тамошњих наших многобројних манастира, парохијских цркава и домова, епископских дворова и патријарашке резиденције у Сремским Карловцима – пошто су пре тога поубијали или голоруке протерали у Србију све српске епископе, свештенике и монахе. Када се све ово има на уму онда се још рељефније запажа не само сва огромна и ненадокнадива културна штета наша, него и претешки грех наш, што се већ давно раније нисмо у довољној мери постарали да се изврши потпуно систематско и стручно описивање свих старих српских рукописних књига, не само по великим државним, црквеним и другим библиотекама, него и по свим малим манастирским, црквеним и појединим приватним збиркама, у којима се, све до овог рата, још доста често наилазило на бројне драгоцене, често и јединствене примерке књига, које сведоче о нашем вишем духовном животу, како из доба наше славе и величине у средњем веку, тако, и још знатно више, из доцнијих векова тешког и болног робовања народа нашег – кад се могло очекивати, да ће у њему замрети сваки виши духовни живот и рад. А за потврду, да је тога народног блага нашег, и по забитним крајевима нашим, још и пре овог рата могло доста бити, навешћемо овом приликом само један пример. – Потписани је, наиме, само у једној области северне Хрватске, између Драве, Лоње и Илове, на крајњој северозападној периферији српских насеља, у бившој

¹⁵¹⁷ ОРГ 1319. Одбор за Историју Српске цркве, Београд, 29. јануара 1944. г.

¹⁵¹⁸ АЈ, 110-551-112.

¹⁵¹⁹ ОРГ 1319. Одбор за Биографију Светог Саве, Београд 29. јануара 1944. год.

¹⁵²⁰ ОРГ 1319. Одбор за издавање извора Историје Српске цркве, Београд 26. јануара 1944. год.

Бјеловарској жупанији, по сеоским црквама и парохиским домовима, као и у једином тамошњем српском манастиру – Лепавини, између Крижевца и Копривнице, успео да нађе неколико десетина старих српских путописних књига на хартији и пергаменту од XIII – XVII века, писаних већином по разним другим крајевима нашим и доношених у ту област приликом разних сеоба народа нашег од XV – XVIII века. Све те нађене књиге одмах су регистроване и пренешене у Епархијску библиотеку у Пакрацу, па затим подробно палеографски описане, поједини њихови карактеристични листови фотографски снимљени, а орнаменти, иницијали и минијатуре верно у бојама копирани, док су орнаменти утиснути у кожним увезима њихових корица, уколико се нису могли фотографски снимити, тачно прецртани ... На тај начин ће се, када наша Академија тај опис штампа, моћи добити једна доста јасна и верна слика, не само садржаја тих наших старих српских рукописа по северној Хрватској, него и слике облика и боје слова и орнамената, као и самог материјала на коме су оне писане и корица у које су оне у време свог постанка, још пре неколико векова, увезане биле. – Тако ће се уједно, бар колико-толико смањити и она огромна културна штета, коју је овај рат нанео народу нашем паљењем, развлачењем и свестраним уништавањем свих, па сигурно и тих, вековних српских тековина у Хрватској... На сличан начин умањује се, бар донекле, и болни губитак толиких рукописа, који је сабран био из разних области наших у нашој Народној библиотеци, пошто је покојни академик Љубомир Стојановић 1903. год. штампао свој попис и опис старих рукописа који су се у то доба у њој налазили; а исто тако смањује се донекле и тежина губитка знатне збирке /88 примерака/ старих српских рукописа фрушкогорског манастира Крушедола, које је, такође почетком овога века /1914/ описао и објавио архимандрит Сава Петковић. – Штета је само, што уз оба та стручна описа нису објављени фотографски снимци и цртежи, јер је тада сва пажња обраћане била, углавном, само на садржај, а о палеографским особинама, како рукописа тако и увеза, није се водило довољно рачуна. Већ ово неколико уводних редака јасно казује колико је прека и хитна потреба, да се без оклевања приступи потпуном систематском и стручном попису, као и потпуном стварном и палеографском опису свих још сачуваних наших старих рукописа гдегод их има, и на тај начин да се, бар ти још преостали наши рукописи, сачувају за науку и културу нашу. А сем тога ти пописи и описи пружиће науци, у много случајева један првокласан материјал, како за многострука историјска, филолошка, палеографска, теолошка, литургијска, уметничка и разна друга проучавања, тако и за боље и потпуније упознавање, не само многих детаља, целокупне духовне, већ и материјалне културе нашега народа, кроз векове, по разним областим нашим. – Према свему томе:

1. Главна начелна смерница овога Одбора јесте: потпун систематски и стручни попис и опис свих српских старих рукописа, не само по данашњој окупираној Србији, него и свуда ван ње, гдегод се ти рукописи налазе; и то, не само свих рукописа који су до сада очувани, него и оних за које се из ранијих рукописа и појединих записа зна, или буде сазнало, да су раније постојали.

2. Распоред рада на томе задатку имао би се овако изводити: Прво ће се пронаћи и сабрати сва наша и страна литература у којој се говори, у ком било облику, о нашим старим рукописима. Из те литературе начиниће се картотека свих до сада објављених или у науци забележених рукописа и уједно утврдити који од тих рукописа још постоје

и где, а који су пропали када а где. Код оних рукописа који су изгубљени привешће се ту и све што се о њима зна разним објављеним и необјављеним делима; а при том ће се нарочито пажња обратити, да се прибаве фотографски снимци или цртежи, ако су раније учињени и до сада сачувани. За оне рукописе који још постоје, да ће се, ако је потребно, сачинити нов потпун стваран и палеографски опис, са свима потребним фотографским снимцима и цртежима свега онога што је нарочито карактеристично у њима и на њима. За нове описе познатих и сачуваних наших рукописа у иностранству, ваља ће спремити и послати специјалне стручњаке на лице места снабдевене са нужном апаратуром за тај посао. – Њихов ће задатак уједно бити, да истражују и нове досада непознате или необјављене наше старе рукописе по страним јавним и приватним библиотекама, музејима и архивама. А зна се већ досада, да се знатан број наших рукописа налазе по разним библиотекама у Русији /Петрограду, Москви, Одеси, Кијеву итд./ у Бугарској /Софији, Пловдиву, итд./, Риму, Румунији /Букурешту и разним манастирима/, – у Прагу, Бечу, Берлину, Минхену, Паризу, Лондону, Ватикану, Болоњи, Лавову, Пешти, Јерусалиму, Синају итд. У исто време мораће се организовати и рад на проналажењу старих рукописа и по свима местима у земљи, где се претпоставља да би се они могли налазити, као што су библиотеке манастирске и црквене уопште, архијерејски дворови, парохиски домови, музеји, архиви и разне друге јавне и приватне збирке књига. Ове јединствене примерке старих рукописа, код нас и на страни – потребно је бити фотографисати у целини и учинити неколико копија; а уз то све орнаменте и минијатуре по њима и прекопирати потпуно и тачно и верно у бојама. Исто тако требаће фотографисати како горње тако и доње корице увеза тих књига, ако су на кожи утиснути довољно видни орнаменти, и ако су ти орнаменти много излизани онда их дата реконструисати у што тачнијим нацртима. А ако су на увезу корица утврђени метални, дрвени или коштани окуви, са вишим или нижим рељефима или само утиснутим гравирама, тада, поред фотографских снимака, требаће дати израдити и отиске у гипсу-мулаже патинирати их тачно према материјалу у коме су ти рељефи и други орнаменти рађени. Ради једнообразног и потпуно стручног пописивања и описивања наших старих рукописа требаће израдити и детаљна упутства према најновијим историским, филолошким и палеографским принципима научно постављеним и утврђеним за те послове. Сем тога, требаће, на Теолошком или Филозофском факултету нашег Универзитета, одржавати и специјалне курсеве из палеографије и историје старих српских рукописа, инкунабула и осталих штампаних књига из првих српских књига. 3. За овај посао код нас могао би се, засада, поверити г. г. др Лази Мирковићу и др Петру Ђорђевићу као и потписаном, професорима Теолошког факултета: Драгутину Костићу, професору у пензији, Душану Вуксану, гимназиском директору у пензији и Ђорђу Радојчићу, бившем вршиоцу дужности управника Народне библиотеке у Београду. Декан Теолошког факултета Проф. Др Радослав Грујић¹⁵²¹

Када је реч о старој штампаној књизи, смернице и планови шта је потребно урадити слични су ономе што је Грујић предвиђао за стару рукописну књигу, уз неке специфичности које су у вези са овом врстом материјала:

¹⁵²¹ АЈ, 110-551-114.

„Наша наука није завремена обратила довољно пажње ни на наше инкунабуле и друге прве српске штампане књиге, које су изашле из дванаест до сада познатих првих српских штампарија од краја XV до прве половине XVII века; иако су оне од великог значаја, не само као сведоци наших виших културних тежња и способности и у најтеже доба политичког робовања целокупног нашег народа туђину, него као и предмети лепе штампарске уметности – како по резу слова и слагарској вештини, тако и по иницијалима и разним другим илустрацијама у тим књигама, израђеним у дрворезу. Шта више, нико од нас, као ни пре нас, није се постарао, да се скупи бар један комплет свих тих наших најстаријих штампаних издања – у једну од највиших савремених културних институција. Још највише, и то не систематски, него случајно, прикупљен је био знатан број старих српских штампаних књига у народној библиотеци у Београду, где су, заједно са старим нашим рукописима постале жртва 1941. године. Сем тога, уколико је мени познато, почело се нешто систематски радити на прикупљању наших старих штампаних књига још само у Епархијској библиотеци у Пакрацу, у Славонији, где се у прва два деценија овог века сабрало било 28 разних наших и старих издања у 109 примерака, покупљених из разних парохијских цркава саме пакрачке епархије. Тај је посао прекинут, када је потписани, који је покренуо и водио тај рад 1920. године прешао из Хрватске у Јужну Србију на филозофски факултет у Скопљу.- У тој збирци, поред других ретких издања, налазила су се и сва она врло ретка и у науци још довољно не проучена издања из наших старих штампарија прве половине 16. века у Горажди и Милешеву. Али је слична судбина снашла и ту збирку наших старих књига, као и у Народној библиотеци у Београду, када су Хрватске власти протерале или поубијале све претставнике српске цркве из Пакраца и у своје руке узели тамошњи епископски двор, са свим вековним културним тековинама тамошњег нашег народа. А колико је таквих наших старих штампаних књига пре рата морало се налазити по разним нашим малим сеоским црквама нека нам послужи као пример и опет бивша бјеловарска жупанија у северној Хрватској, где сам у 37 сеоских цркава нашао 86 примерака књига из разних првих српских штампарија, па чак и један примерак наше прве штампане књиге на Цетињу 1493-4 године као и поменута ретка гораждска, милешевска и многа друга издања. - После овога блага по опустелим, опљачканим и попаљеним нашим црквама под садашњом хрватском влашћу; али знам, из личног опажања и бележења, да се таквих старих српских штампаних књига може још доста наћи по нашим црквама по Барањи, Бачкој и централној Мађарској, као и по Банату нашем и румунском ... У вези са изложеним, главни задатак овога одбора био би: 1/ Да прикупи и састави, што се више буде дало, читаве комплете старих штампаних књига из првих српских штампарија од краја XV до прве половине XVII века; а затим, да спреми и објави потпун систематски попис и стручни палеографски опис свих тих наших првих штампарских издања. А ако се које издање тих наших старих штампаних књига не налази више нигде код нас, а зна се да се налази сачувано у којој страни библиотеци, тада би се имао набавити добар снимак свих страница такве књиге, заједно са цртежима дрворезаних иницијала, минијатура, вињета и осталих орнамената у тој књизи. – Исто би се имало учинити и онда, ако се које издање налази код нас само у једном или два – три примерка. 2/ Распоред рада на прикупљању и опису таквих књига имао би се, углавном, овако изводити: Пре свега сабраће се сва наша и страна литература, у којој се говори о нашим старим штампаним књигама, о њиховим

шtamпаријама и штампарима. Затим ће се из те литературе начинити картотека свих досада у науци познатих и објављених издања наших старих штампаних књига, са бројем и описом свих до сада сачуваних и пронађених примерака тога издања. А ако се за које издање раније знало, па је доцније изгубљено или упропашћено те нема више нигде очуваног ни једног примерка тога издања, тада ће се у картотеци привести све што се о томе издању зна из разних објављених и необјављених дела и уз то настојати, да се добију бар фотографски снимци или цртежи из тих књига. Упоредо са тим радом треба ће организовати и рад на проналажењу наших старих штампаних књига у свим местима у земљи и на страни, где год би се они могли наћи. А пошто су то, у највећој мери, црквене институције има се ступити у везу са Светим архијерејским синодом и предложити му упутства по којима треба поступати при проналажењу наших старих штампаних књига, као и старих рукописа. Сем тога, са Светим Синодом могао би се уредити и аранжман, да се у самом Београду, уколико то буде могуће, прикупе четити комплета свих издања из наших првих штампарија и сместе по један у Синодалну библиотеку и у библиотеку музеја српске православне цркве, а остали у универзитетску и Народну библиотеку. Најзад, одбор ће настојати, да се саставе упутства за прикупљање и описивање старих српских штампаних књига и на Теолошком или Филозофском факултету отворе специјални курсеви из палеографије и историје наших инкубула и осталих првих штампаних издања наших, као и старих рукописа. 3/ Овај посао могу, за сада, код нас организовати и обављати г.г. професор др Лаза Мирковић, Ђорђе Радојичић, бив. Врш. Дужности библиотекара Народне библиотеке, као и потписани. Београд, 25. јануара 1944 Проф. Др Радослав М. Грујић Декан Теолошког факултета¹⁵²²

Посебан допринос Радослав Грујић дао је у Одбору за регистровање и опис уништених српских националних драгоцености у време Другог светског рата. Будући да Грујићев суд о овом значајном питању постоји у виду извештаја, његов садржај преносимо у целости.¹⁵²³

„За време овог рата упропаштено је ванредно много, више него икада у прошлости нашој, драгоцених српских културних споменика, а нарочито по старим манастирима, црквама, епископским дворовима и патријарашким резиденцијама у Сремским Карловцима, и Београду, као и по нашим библиотекама, музејима итд. У највећој мери, то је готово систематски, извршено у областима које су повргнуте римокатоличким државним хрватским властима, где су свете српске културне институције прво потпуно опљачкане, а онда знатним делом поплаћене и, у много случајева, до темеља порушене. А мени је, из личног проматрања, бележења и проучавања познато, да су се у њима налазили врло многи историски, уметнички и други драгоцени наши национални споменици, који су пренешени тамо приликом сеоба наших предака у те области, током неколико векова, из осталих наших области, као и оних који су од XV–XIX века у самим тим новим областима нашега народа.

Како су са тим споменицима, у великој већини, пропали и сами инвентари њихови, то је прека потреба, да старешине и други службеници тих наших упропаштених институција, који су успели да избегну у Србију и још се у животу

¹⁵²² АЈ, 110-551-117.

¹⁵²³ АЈ, 110-551-116.

налазе, бар по сећању, даду попис и опис свих наших националних драгоцености, које су се, као културни споменици народа нашег, налазили у институцијама којима су они на челу били или при њима служили. Тако би се бар приближно могло установити, шта је све од наших националних драгоцености, брижљиво чуваних кроз векове патња и невоља народа нашег, упропаштено за време овога рата. Поред монументалних споменика: цркава, манастира, капела, иконостаса итд., ту су набројени црквени сребрни и позлаћени сасуди (путири, крстови, окована јеванђеља итд.), иконе, фреске, реликвијари, везене плаштенице, заставе, повеље, привилегије и важна друга документа, књиге итд. Само тако ће се моћи добити, бар колико-толико, потпунија и јаснија слика никад неслућеног, а у наше дане с тако нечувеним до сада ужасима извађаног, не само биолошког затирања српскога народа, него и упропаштавања свих његових материјалних добара и вековима мучно стицаних и предано чуваних културних народних тековина.

Овај посао имао би да се подели у два дела. Први би се изводио одмах, за време трајања овога рата, а други после закљученог мира.

1.- Министарство просвете и вера, у споразуму са Светим Архијерејским Синодом, имало би да организује тај посао на тај начин, што би се одмах позвали сви претставници ових пострадалих наших цркава, манастира, епископских и патријаршиских дворова, као и библиотека, музеја итд. да у одређеном року према упутствима која ће им се дати, саставе списак и, по сећању, даду колико је више могуће тачни опис свих националних, историских, уметничких и других драгоцености, које су се до избијања овога рата налазиле у њиховим институцијама.

2.- У исто време имала би се образовати једна специјална комисија црквених и просветних радника којој ће се поверити, да по досада објављеним белешкама, чланцима, расправама и делима, по разним нашим и страним издањима, састави картотеку свих српских националних драгоцености, које су се до рата чувале не само у нашим него и по разним страним институцијама.

3.- На сличан начин сабрати у специјалне збирке све фотографске снимке и цртеже свих наших националних драгоцености, не само уништених него и сачуваних, гдегод их има.

Други део изводио би се после рата, када ће разне специјалне комисије, одређене од надлежних црквених и световних врховних власти, на основу овако прикупљеног материјала и чињеница нађених на лицу места при свакој нашој институцији, тачно и детаљно утврдити које су све националне драгоцености наше коначно упропаштене за време рата, а које су, можда, само разнете на разне стране и чувају се у каквим страним културним институцијама или у приватним рукама.“

Може се слободно рећи да у свим рефератима различитих одбора које је Грујић састављао или учествовао у њиховом састављању увек постојала свест о очувању културног наслеђа српског народа. Рад у Одбору за опис славе у појединим српским областима нема само религиозни аспект већ и изузетан значај за очување културног наслеђа српског народа и то оног сегмента који називамо нематеријално културно наслеђе.¹⁵²⁴

Грујић ће опет у циљу заштите културних добара бити ангажован при крају Другог светског рата тако што ће у име Српске краљевске академије наука бити одређен да као члан

¹⁵²⁴ АЈ, 110-551-114.

комисије изврши пренос у трезор Народне банке, како се наводи „с обзиром на данашње изванредне прилике, да документа, старе рукописе и штампана дела своје Архиве склони за извесно време у трезоре Народне банке“.¹⁵²⁵

Непосредно по завршетку Другог светског рата Грујић ће имати прилику да се на лицу места упозна са размерама уништавања и страдања српског народа и његових драгоцености. Као што је по завршетку Првог светског рата походио Бугарску ради проналажења предмета које су Бугари однели, тако ће по завршетку Другог светског рата кренути на запад у Загреб да би прикупио оно што је однето из порушених српских цркава и манастира.

06.4. ПОСЛЕРАТНИ ПЕРИОД

У досадашњем излагању живота и рада Радослава Грујића махом су излагане оне чињенице за које се може рећи да имају значај за његов допринос култури српског народа, и које нису тек догађаји из приватног живота. Већим делом у раду су навођени подаци који су били поткрепљивани одговарајућом изворном, архивском грађом. Том приликом изнете чињенице нису биле у несагласју са досадашњим сазнањима и увреженим ставовима шире заинтересоване јавности и истраживача који су индиректно и директно писали о Радославу Грујићу. Међутим, чињеница да је непосредно по завршетку Другог светског рата нова комунистичка власт Грујића осудила на лишавање српске националне части у потпуној је супротности са оним што је у досадашњим истраживањима овде откривено. Колико је „чињеница“ да је Грујић осуђен на губитак националне части била опште прихваћена најбоље говори то што је с овиме у вези покренут судски процес рехабилитације пред Вишим судом у Београду. Овај судски процес завршен је тако што је донета следећа одлука:

„[...] академик Радослав М. Грујић лишен српске националне части и стављен на листу ратних злочинаца, као и одлуке Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Федеративне Демократске Југославије Ф бр. 761 и Ф бр. 761/І, на основу којих је квалификован као злочинац који је радио на фашизирању српског народа, а за рачун окупатора, преко наметнутог Српског цивилног плана, као и да је радио на фашизирању српског народа и да је сарађивао у области културе са окупатором, **НИШТАВЕ** од тренутка доношења, у целини, и да се ништаве све њихове правне последице.

Рехабилитовано лице проф. др Радослав М. Грујић има се сматрати неосуђиваним.“¹⁵²⁶

Формални предлагач рехабилитације био је Православни богословски факултет¹⁵²⁷ чији је предлог подржан од Српске академије наука и уметности.¹⁵²⁸ Овај судски процес и савремена дневна штампа сведоци су општеприхваћеног става да је Грујића послератни суд

¹⁵²⁵ ОРГ 1335. Српска Краљевска Академија, Бр. 121, од 29. августа 1944. год. Комисију су чинили: др Ф. Гранић, др Д. Пантелић и Грујић. Том приликом у трезор Народне банке пренета су 262 омота од којих 255 кутија са документима, списима и рукописима, четири сандука негатива фотографских снимака, два пакета рукописне грађе и један омот повеља.

¹⁵²⁶ МСПЦ Дел. број 12773, од 17. V 2015. год. Под овим бројем у Музеју Српске православне цркве чува се цео судски рехабилитациони поступак вођен пред Вишим судом у Београду и сви цитати у вези са судским процесом засновани су на овој документацији.

¹⁵²⁷ Исто. Универзитет у Београду – Православни Богословски Факултет број: 02-1049/1, од 27. децембра 2012. године.

¹⁵²⁸ Исто. САНУ, Одељење историјских наука, 74/4, од 28. 1. 2013. г.

осудио на губитак српске националне части. Сам судски процес „реhabилитације Радослава Грујића“ који се завршио 2014. године може се сагледавати у много ширем феноменолошком контексту. Ово питање захтева шире, свеобухватније истраживање које би довело до нових историјских, правних и научних сазнања, али тема овог докторског рада не може укључити у себе подробно сагледавање овог ванредно значајног питања, за које се надамо да ће у блиској будућности бити темељно обрађено. Овом приликом сагледан је онај део живота Радослава Грујића искључиво у границама које се непосредно тичу теме ове дисертације и иду у прилог бољем разумевању теза којима се она бави.

Као што је у ранијим поглављима изложено, Радослав Грујић ће дочекати Други светски рат на месту професора Богословског факултета и управника Музеја Српске православне цркве. Током рата биће службено ангажован на многим пољима, а и сам ће се друштвено ангажовати: у прихвату српских избеглица са ратом захваћених подручја, у раду на обнови Београдског универзитета, тачније Богословског факултета, учествовања у изради културног и цивилног плана српског народа и још много тога другог. Након ослобођења на овај вид његове ангажованости није се гледало благонаклоно. Како су се одвијали догађаји првих дана по ослобођењу Београда, није нам познато. Али као што ће се видети из наредног поглавља о трагању за несталим културно-уметничким благом српског народа у току рата, Грујић се убрзо по завршетку рата прикључио широј акцији утврђивања штете коју су окупатори нанели српском народу и проналаску опљачканог и однетог духовног и културног блага српског народа. Тај његов рад на првом месту био је теренски, што у тим послератним околностима није било нимало једноставно ни за оне који су били блиски новој власти, а камоли за оне који су евентуално били „осуђени“ или проказани као осведочени сарадници окупатора.

Ово Грујићево учествовање у проналажењу културних добара на институционалном и државном нивоу пробудило је наше интересовање за разумевање стварног положаја Радослава Грујића у послератним приликама. Наиме, на основу општих сазнања да је послератну нову власт карактерисала велика искључивост нарочито према онима који су учествовали у јавном животу током окупације, што је Грујић радио, зачуђује како и због чега Грујић као свештено лице и национални радник није уклоњен или лишен слободе, удаљен у потпуности из јавног живота нове државе или нешто слично, већ је, напротив, укључен и доста присутан не само у делу тадашње ДФ Србије него и ДФ Хрватске.

Временом смо током истраживачког рада и обраде архивских докумената дошли до неких нових сазнања која су нам помогла да боље разумемо и сагледамо све околности које су у вези са животом и радом Радослава Грујића у послератним годинама, све до његове смрти 1955. године.

Први нама познати позив или пак поступак против Радослава Грујића покренут је од стране Суда части Универзитета у Београду 12. децембра 1944. године.¹⁵²⁹ У акту Суда части се наводи:

„Учествојући на Општем скупу Универзитета Ви сте изабрали Суд части као средство за аутономно санирање прилика насталих на Универзитету пре и током окупације.“¹⁵³⁰

У наставку текста Грујић се позива да достави податке о својим поступцима током рата за које мисли да би му се могли замерити и штетити части, угледу и интересима народа и

¹⁵²⁹ ОРГ 1333. Суд части Универзитета у Београду, Број. 1, од 12. децембра 1944. г. Реч је о циркуларном акту упућеном професорима Београдског универзитета.

¹⁵³⁰ Исто.

Универзитета. Иако је посреди био типски документ који је прослеђиван професорима Београдског универзитета, на основу њега се ипак може закључити да је Грујић већ у том тренутку био свестан могућег процеса и испитивања које би се могло покренути против њега.

Грујић је на овај позив саставио краћи одговор већ 15. децембра:

„Суду части Универзитета у Београду.

У смислу вашег позива од 12. XII о.г. бр. 1, част ми је известити Вас:

1. Да по строгом испиту своје савести и поступака, слободно могу пред сваким форумом рећи: да никада, ни пре рата, као ни током окупације, нисам ништа учинио што би могло бити 'на штету части, угледа и интереса народа уопште, а Универзитета посебно'.

2. Да ми лично нису познати у поменутом смислу поступци осталих чланова Универзитета сем неколико опште познатих написа и чланака које су појединци под пуним потписом свога имена, објављивали по дневним и недељним листовима за време окупације – а нису служили на част не само оних који су их писали, него ни народу ни Универзитету“.¹⁵³¹

Из овога се види да је Грујић сачинио краћи одговор који је требало да му послужи као нацрт будућег изјашњавања на постављена питања. Он је овај нацрт формулисао тако да није залазио у нека подробнија правдања, при томе не износећи никакве податке о другим појединцима.

Грујића ће на Београдском универзитету Суд части саслушати 29. децембра 1944. године. Није нам познато да је сачуван транскрипт тог саслушања, али на основу једне прибелешке која почиње речима: „Молим, да се записнику о данашњем моме преслушању дода и ова моја изјава“, претпостављамо шта је био предмет тог саслушања.¹⁵³²

„Спремајући – по својој дужности на позив ондашњих просветних власти – поменуте предлоге о реформама факултета, предавања и експертизе, осећао сам императив целог свог духовног бића, да несрећном нашем народу и Универзитету, и у оним најтежим временима под бездушним окупатором, треба пружити бар онолико духовног освежавања и ободравања колико се то, према приликама, буде дало.

Али, по свима мојим предлозима о реформама Теолошког факултета, као и о новој организацији научног рада при њему пошто су ишли у корист развитка нашег духовног живота – није се за време окупације, ништа могло учинити; а брижљиво спремана предавања 'Основе срп. национализма' и 'Привилегије немачких владара српском народу кроз векове' иако су написана врло пажљиво на строго научним основама, пошто је непријатељ осетио (дописана нечитка реченица) да су она прикривено имала тенденцију да дижу и јачају отпорну снагу нашег поробљеног српског народа, нису могла добити одобрење немачке цензуре да се она објаве ни преко радија, ни на Коларчевом Универзитету, као ни путем штампе.

Међутим, сада, у слободној Демократској Федеративној Србији, у нашој новој Југославији, објављивању њиховом, у целини, са незнатним ретушом, али и без њега, не треба ништа да стоји на путу – пошто значај њихова садржаја и намене – а нарочито експертизе 'О верско-политичкој активности Ватикана на Балкану кроз векове' – ни данас није много изгубио од своје актуелности.“¹⁵³³

¹⁵³¹ ОРГ 1333. Написано на полеђини горе наведеног документа.

¹⁵³² ОРГ 1333. Молим, да се записнику о данашњем моме преслушању дода и ова моја изјава: од 29. XII 1944. г.

¹⁵³³ Исто.

Опет на основу једног другог архивског документа писаног у форми прибелешке брзописом, састављане и на више места преправљане, сазнајемо:

„Суду части при Београдском Универзитету¹⁵³⁴

Приликом давања обавештења при Вашој комисији 29. XII 1944. г. о моме раду на Универзитету ја сам поменуо да сам успео да спасем ропства Андрију Рибара (пенз.) директора гимназије у Беловару рођеног брата претседника Авноја Иве Рибара. Да се (на) тај мој успех не би дао коме повода да погрешно тумачи мој однос према генералу Милану Недићу молим вас да саслушате ово моје образложење. Са генералом Недићем упознао сам се у Скопљу где сам био пет година декан Филозофског факултета, кад је он био комадант треће армијске области и био сам с њиме само у службеним односима. Са Андријом Рибаром служио сам заједно, као професор на гимназији у Беловару. Ја сам у Београд прешао из Скопља са филозофског на теолошки факултет крајем 1937, а Рибар је дошао у Београд 1939. пошто је пензионисан од Мачекове владе у автоном Хрват. бановини, где се као истински југословен није осећао сигурним да живи. Између мене и Рибара утврђено је право пријатељство још 1914. г. за прошлог великог рата, када сам ја под оптужбом велике издаје од аустриско-хрватских државних власти бачен био у тамницу, првих дана упада срп. војске у Срем и Босну. ~~Провео сам неколико месеци смештен у самици тамничкој напуштен од свих познаника и пријатеља.~~ И за време мојих најтежих часова када сам ја напуштен од свих познаника и пријатеља, скоро очајавао месецима потпуно осамљен у тамничкој самици једног дана дошао је тамнички кључар са жандаром који је [... нечитко] и позвао ме да изађем из ћелије. Повели су ме преко дворишта према тамничаревом стану. Кроз моју главу ројиле су се и задње мисли. Али у том тренутку из стана тамничарева полетео је према мени један човек и пао ми на груди и заједно самном заплако се над мојом судбином. То је био мој друг Андрија Рибар. Наше велико пријатељство тиме је запечаћено било. У јануару 1944, дакле после пуних 30 год, слична судбина је стигла мог друга Андрију. Он је тада ~~као рођени брат претседника Авноја по налогу~~ [... нечитко] од наше специјалне полиције ухапшен као талац за свога брата Ивана Рибара, који је неколико месеци пре тога постао претседник Авноја. Чим сам о томе обавештен од његове породице ја сам одмах одлучио да искористим своје познанство са генералом Недићем испривавши му мој случај и замолим га да ми помогне избавити тако доброг човека од очите смрти којој је [... нечитко] за брата изложен био. Генерал Недић и сам дирнут исприваним мојим случајем обећао је да ће учинити што се буде дало, али да мора о томе и са немачким властима говорити, пошто му је брат врло високи функционер у Авноју. И тек после 3 недеље, после неколико мојих пожуривања, добио сам позив од управника [... нечитко] да дођем у управу. Тад ми је речено да ће по споразуму са Немцима, Рибара пустити на слободу ако ја својом главом писмено гарантујем за њега да неће побећи у шуму нити какво друго зло учинити. Ја се нисам дуго предомишљао, потписа сам гаранцију и мога друга Андрију извели су из тамнице и предали га мени у руке, да га ја лично слабог и [... нечитко] одведем кући и породици. Ето у томе је био сав мој однос за време окупације са генералом Недићем. [...]

¹⁵³⁴ ОРГ 1333. Суду части при Београдском Универзитету. Ова брзописом написана белешка, великим делом тешко читљива и у одређеним деловима и прецртавана и исправљана, могуће да је настала у тренутку док је још увек трајао процес пред Београдским универзитетом.

А како сам ја и раније за време овога рата – заштићивао моје студенте левичаре са Филозофског факултета у Скопљу и Теолош. у Београду, могу посведочити сви они студенти који су се преко својих најближих у својим тешким невољама обраћали мени да им помогнем. [... нечитко] рођ. Михајловић такав је [... нечитко] био Воја Косовац, студент теолог данас политички комесар [... нечитко] Брана Крстић [... нечитко] [набраја још нека имена, нечитко]. Ето само у том смислу – да спасем што год се спасти може и да помогнем где се помоћи даде – ја сам тешка срца долазио у додир са генералом Недићем, јер сам његово служење окупатору свагда осуђивао.¹⁵³⁵

Овај текст пренет је онолико колико је било могуће растумачити га сматрајући да је од великог значаја за разумевање Грујићевог положаја и за оно што ће се са њим дешавати у послератним годинама.

Потврде за одређене наводе овог текста налазимо у архивским документима који су коришћени у процесу рехабилитације Радослава Грујића. У њима се у одређеном броју сведочанстава налазе искази његових савременика да је Грујић био благодан према студентима левичарима на факултету.¹⁵³⁶ Још у току процеса који се водио на Београдском универзитету Грујић је „одлуком Министарства просвете Србије V бр. 6728, од 15. фебруара 1945. г. пензионисан“.¹⁵³⁷ Иако је већ у том тренутку Грујић био дефинитивно у пензији, 3. априла 1945. године Суд части Београдског универзитета донео је одлуку о Грујићевом удаљавању са Факултета.¹⁵³⁸

„УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ СУД ЧАСТИ

По размотрењу свих аката и саслушања Др РАДОСЛАВА ГРУЈИЋА, редовног професора Теолошког факултета Суд је нашао:

- 1) Да је др Грујић за време окупације окупаторовом министру Јонићу послао низ извештаја и предлоге за Српски цивилни план, и то:
 - а) за организацију Завода Српске православне културе;
 - б) “ “ “за упоредно проучавање религије и филозофских система.
 - в) за организацију Одбора за попис и опис старих српских рукописа;
 - г) за организацију одбора за старе Српске штампане књиге;
 - д) за организацију Одбора за регистровање и опис уништених Српских националних драгоцености у време другог светског рата;
 - ђ) за организацију Одбора за биографију Светог Саве;
 - е) за организацију Одбора за издавање избора историје Српске цркве;

¹⁵³⁵ Исто.

¹⁵³⁶ ИАБ BdS G-246. ИАБ BdS J-18. У досијеима Радослава Грујића и Велибора Јонића у појединим извештајима налазимо потврде да ове тврдње. У досијеу Радослава Грујића у једном од извештаја Гестапоа од 15.5.1942. писаном на немачком језику превод (МСПЦ, Дел. број 12773, од 17. V 2015. год.) наводи се да Грујић „спада у групу оних особа на правосл. теолошком факултету, које су лево орјентисане и које су подржавале екстремне студенте. Његова личност ни у ком случају не сматра, да ће политика Рајха у високом школству наћи своје остварење у Србији.“

¹⁵³⁷ Архива ПБФ. Уверење 1254, од 24. априла, нема године.

¹⁵³⁸ ОРГ 1333. Универзитет у Београду, Суд части, од 3. априла 1945. године. Занимљив је податак да се међу десеторицом потписаних налази и име Душана Недељковић који је био стари зналац Грујићев из Скопља, а на основу њихове преписке може се закључити да су били у добрим односима. Према изјави коју је дао у *Новостима* управо је Душан Недељковић био тај који је покренуо чистку. И други Грујићев зналац из скопских дана Петар Колендић кратко је био члан Суда части.

- ж) за организацију Одбора за историју Српске цркве;
- з) за организацију Теолошког факултета;
- и) Примедбе на пројекат Општег државног плана.
- 2) Да је био члан тако зване факултетске матице;
- 3) Да је био на пријему код Нојбахера, после прославе свечаног отварања од окупатора реорганизованог Универзитета и
- 4) Да је за време окупације спремио за Коларчев Универзитет и окупаторску радио станицу два предавања и то:
 - а) „Основи Српског национализма“ и
 - б) „Привилегије немачких владара Српском народу од XVI до XVIII века“.

Из свега приложеног види се да је активност др Грујића за време окупације велика. Навод професора Грујића, да је он спремајући поменуте реферате за окупаторовог министра Јонића „осећао снажан императив целог свог духовног бића, да нашем тешко унесрећеном народу и Универзитету, и у најтежим временима под бездушним окупатором, треба пружити бар онолико духовног освежавања о ободравања колико год се то, према приликама буде дало“. Суд није могао прихватити као оправдање за толику активност. Реферати слати Јонићу или Велмар Јанковићу нису могли служити „духовном освежавању“ нашег народа, већ само учвршћивању режима окупатора и његових слугу, који су у толикој активности и сарадњи једног професора Београдског Универзитета могли наћи само потпоре за продужење своје ненародне политике. Суд је ценио навод професора Грујића о његовом постављењу за члана факултетске матице и поклатио веру његовом исказу. Суд је исто ценио и наводе професора Грујића да наведена два предавања нису одржана јер нису добила одобрење од окупаторских власти. Суд није улазио у мотиве због којих предавања нису одобрена и одржана, али сматра да предавање „Привилегије немачких владара Српском народу кроз векове“ ни уколико није могло јачати отпорну снагу поробљеног српског народа, како то професор Грујић изрично наводи, пошто се из извесних његових ставова пре може стећи друго уверење. Тако на пример следећи став: „А када су, после пада Српских држава под власт Турака, многи угледни Срби расули се на све стране и од првих деценија XVI века, као војници-крајишници, почели ступати у службу аустријских владара... немачки владари су исто тако достојно ценили заслуге тих Срба, не само за области под њиховом влашћу, него и за целу Европу... па су их за то пуна три века и награђивали својим специјалним признањима и привилегијама...“ Суд не сматра да се таквим писањем „јача отпорна снага поробљеног народа“ нити да је професор Грујић за време окупације немачког терора смео писати о привилегијама немачких владара Српском народу. Навод професора Грујића да је морао учествовати на пријему код изванредног опуномоћеника немачког рајха Нојбахера Суд не може прихватити, нити сматра да је морао присуствовати, јер није стекао уверење да је на тај начин чувао интересе Универзитета како то професор Грујић наводи. На основу свега изложеног Суд је нашао да се професор Грујић огрешио о част и углед Београдског Универзитета па је

ОДЛУЧИО

ДА ДР. РАДОСЛАВА ГРУЈИЋА, ПРОФЕСОРА ТЕОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА КАЗНИ УДАЉЕЊЕМ СА УНИВЕРЗИТЕТА.

Београд, 3. априла 1945. године. Чланови Суда части.¹⁵³⁹

На основу истраживања утврдили смо да је одлука Суда части Београдског Универзитета о удаљењу са факултета једина мера која је у послератном периоду била званично донета против Грујића. На основу архивске грађе може се установити да је Грујић пензионисан пре него што га је Суд части Универзитета удаљио са факултета. Тако се поставља питање колико је у овом случају таква одлука била од значаја за некога ко је већ у пензији. Из самих пресуда које је тај суд доносио види се да постоје четири главне категорије осуда:

1. Удаљени са Универзитета с тим да се њихов предмет преда Суду за суђење престапа против српске националне части.
2. Удаљени са Универзитета с тим да се предмет преда Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.
3. Удаљени са Универзитета.¹⁵⁴⁰
4. Удаљени са Универзитета што су одбегли у Немачку.¹⁵⁴¹

Од свих наведених категорија осуда када је Грујић у питању спроведена је у дело једино трећа којом је већ пензионисан професор удаљен са Универзитета. У прилог томе да је Грујићу изречена најблажа казна, или осуда, говори и чињеница да је од тридесет пет професора Београдског универзитета он у групи од четворице који су пензионисани са правом на пензијске принадлежности, док је тридесет један професор отпуштен из државне службе без права на принадлежности.¹⁵⁴² Из овога се види да су правне последице по Грујића више биле формалне природе, него што су суштински утицале на његов положај у друштву и научној заједници, он сам ће се до краја свог живота потписивати као „професор у пензији Радослав М. Грујић“. Када је у питању даљи развој ситуације знамо да је Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача формирала предмет Радослава Грујић и упутила га првом јавном тужилаштву за град Београда.¹⁵⁴³ Овај предмет није нађен а и током судског процеса рехабилитације констатовано је да није могуће доћи до предмета и пресуде Радослава Грујићу.

Документ који је током истраживања први пробудио сумњу да је Грујић био и осуђен од стране суда на лишавање српске националне части, представљао је проналазак „Решења“ којим се Грујићу враћа гласачко право, нађен у Оставини Радослава Грујића, кутија бр.

¹⁵³⁹ ОРГ 1333. Универзитет у Београду, Суд части, од 3. априла 1945. године. Одлуку су потписали: И. Томић, П. Савић, П. Матић, Б. Стевановић, Ст. Ђелино, Р. Алексић, М. Радоичић, Д. Недељковић, Т. Бунушевац и Ђ. Николић.

¹⁵⁴⁰ Грујићево име је у овој групи коју је чинило 12 професора Београдског универзитета. М. Mitrović. „Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu“, u: *Desničini susreti 2009*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2011, 182.

¹⁵⁴¹ Momčilo Mitrović. „Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu“, u: *Desničini susreti 2009*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2011, 177–187.

¹⁵⁴² Исто, стр. 184.

¹⁵⁴³ АЈ, 110-85-761. Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača. Из самог наслова формираног предмета види се да је реч о Одлуци о утврђивању злочина. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача формирала је предмет о Радославу Грујићу са пратећом документацијом, без доношења пресуде, јер на страни 3 предмета стоји белешка да је предмет заједно са доказним материјалом „уришан Јавном тужиоцу за град Београд D.br. 2540/45“. Приликом процеса рехабилитације није пронађена ни једна званична пресуда. Суд је констатовоао да је предмет под горе наведеним бројем послат Јавном тужиоцу за град Београд али није дошао ни до какве даље информације о предмету. Нажалост, у овој фази истраживања нисмо успели да нађемо наведени предмет послат јавном тужиоцу, који би имао велики значај и због доказног материјала који је достављен у њему.

1333.¹⁵⁴⁴ Даљим истраживањем у Историском архиву Београда пронашли смо документе који нису били достављени суду приликом рехабилитације а који бацају сасвим ново светло на осуду и спроведени судски процес рехабилитације Радослава Грујиућа. Најбољи и најдетаљнији опис и околности до које је дошло у септембру 1945. године у вези са његовим брисањем из бирачког списка, пружају нам оригинална документа која ће у даљем тексту бити интегрално преношена. У жалби Комисији за бирачке спискове Грујић наводи:

„Комисија за бирачке спискове I реона града Београда¹⁵⁴⁵

Од 17. јуна до 1. децембра о. г. налазио сам се у Загребу, као делегат за изналажење и повраћање наших културно-историјских и уметничких драгоцености, које су усташе опљачкале из разних српских институција у НДХ, а нарочито из Срема, Славоније и Хрватске. Ради тога, требао сам на прошлим изборима да гласам у Загребу; па сам на десетак дана пре избора – када сам ради регулисања преноса 30 вагона пронађених наших драгоцености дошао у Београд – замолио, у надлежном насељу на Варош капији, да ми се изда уверење да сам унесен у бирачки списак како би могао гласати у Загребу где сам на раду. Немало сам се изненадио када ми је на то моје тражење у насељу речено да мога имена нема у бирачком списку и да немогу рекламирати своје бирачко право пошто је већ прошао рок за рекламације.

Зато сада, када сам после свршених посла у Загребу, вратио се у Београд дошао сам одмах у Комисију да рекламирам своје бирачко право, где ми је речено: да сам у првобитан списак био унесен, али да је доцније неко поред мога имена (под 31. 10) забележио: „Лишен српске националне части“ и ради тога сам брисан из бирачког списка.

Међутим, ја никада и ниодкога нисам лишен националне части, што сведоче и овде приложена уверења:

1. Окружног суда за град Београд од 11. XII о. г. бр. 16583/45;
2. Универзитетског Суда Часте у Београду од 19. XII о. г. бр. 423/45, и
3. документ Министарства просвете Србије од 15. VI о. г. бр. 6728, да сам пензионисан „са правом на припадности“.

На основу тога молим, да се исправи учињена грешка у бирачком списку код мог имена (31.10) и мени – у смислу „уредбе о установљењу права на пензију“ – изда уверење: да нисам правоснажном одлуком лишен активног и пасивног изборног права.

Смрт фашизму – слобода народу!

Београд, 19. децембра 1945.

Богојављенска 8, приземље

Др. Радослав М. Грујић
Професор Универзитета у пензији.¹⁵⁴⁶

Као потврду овом његовом предлошку Комисији за бирачке спискове I рејона града Београда Грујић прилаже Одлуку Министарства просвете Србије, Персонално одељење бр. 6728 од 15. јуна 1945. године, у којој стоји:

¹⁵⁴⁴ ОРГ 1333. Комисија за бирачке спискове I рејона Бр. 713/45 од 20. децембра 1945. год. Исти документ смо касније у истраживању нашли у Историјском архиву Београда ИАБ-42-К.35-31. стр. 5.

¹⁵⁴⁵ ИАБ-42-К.35-31. стр. 1. Реч је о овереним преписима сачињеним руком Радослава Грујића.

¹⁵⁴⁶ ИАБ-42-К.35-31. стр. 1.

„Одлучује: да се пензионише са правом на принадлежности: 1) Др. Радослав Грујић редован професор Богословског факултета, чиновник II положајне групе I степена.“¹⁵⁴⁷

На молбу Радослава Грујића „Окружни суд за град Београд, на основу својих књига и регистара осуђених, а са обзиром на закон о таксама издаје ово Уверење: Да Грујић Др-Радослав проф. Унив. у пензији из Београда, није осуђиван на губитак националне части.“¹⁵⁴⁸

Последње уверење које Грујић доставља јесте Уверење универзитетског Суда части: „Универзитетски суд части од 19. децембра 1945. године на молбу Радослава Грујића издаје Уверење. Да Грујић Др-Радослав од Универзитетског суда части у Београду није осуђен на губитак националне части већ само на удаљење са Универзитета из чега је следило његово пензионисање од стране Министарства просвете Србије.“¹⁵⁴⁹

Овај документ је занимљив и због тога што потврђује да Грујић од стране Универзитетског суда части није осуђен на губитак националне части, већ само на удаљавање са Универзитета и пензионисање.

Са свим овим документима Грујић се поново обратио Комисији за бирачке спискове I рејона за град Београд са захтевом да буде поново враћен на бирачки списак. Комисија је оцењујући захтев који јој је поднет донела следеће Решење:

„Према оваквом стању ствари обеснажена је чињенична тврдња одбора насеља која је послужила као разлог за брисање из бирачког списка предлагача и утврђена да наводна околност не стоји. Није се могло установити да постоји неки други зак. разлог из чл. 4 ак. о бир. списк. са кога предлога не би могао имати бирачко право т.ј. нема доказа да се је предлагач за време окупације показао непријатељ свога народа и његових интереса и да се огрешио о своје народне и моралне дужности. У осталом када би постојао овај случај било би то утврђено и од Министарства просвете па га оно не би пензионисало.“¹⁵⁵⁰

Сматрали смо да је разматрање питања да ли је Грујић осуђен или пак није лишавањем српске националне части од изузетне важности за разумевање његових послератних делатности. Наиме, уврежено је мишљење, а у вези са послератним активностима Радослава Грујића, да је он лишавањем националне части био веома погођен, и да је то пресудно утицало на његов даљи рад, који ће се сводити само на враћање и обраду предмета у депоу Музеја Српске православне цркве и пописивање културног блага донетог из Хрватске. Сматрамо да је прва погрешка, веровање да је Грујић после рата био осуђен, узроковала и друго погрешно схватање, да је његов рад после Другог светског рата био ограничен само на наведене послове.

Између осталог, то што Грујић није осуђен био је засигурно један од важних предуслова да у свом раду на спасавању, проналажењу и враћању духовног и културног блага српског народа толико успе да уради. Човек осуђен одузимањем националне части после Другог светског рата и проглашен сарадником окупатора, сигурно не би могао да постигне и уради толико на овом пољу; то је у датим друштвеним околностима могла

¹⁵⁴⁷ ИАБ-42-К.35-31. стр. 2. Одлуку је потписао Митар Митровић, министар просвете.

¹⁵⁴⁸ ИАБ-42-К.35-31. стр. 3. Одлуку је потписао судија Момчило К. Ђорђевић.

¹⁵⁴⁹ ИАБ-42-К.35-31. стр. 4. Уверење је потписао председник универзитетског Суда части Јован Томић.

¹⁵⁵⁰ ИАБ-42-К.35-31. стр. 5. ОРГ 1333. Комисија за бирачке спискове I рејона Бр. 713/45 од 20. децембра 1945. г.

остварити само неосуђивана личност. Због тога се од почетка само од себе постављало питање: да ли је могуће да човек кога је нова послератна власт осудила може одмах после рата и осуде толико да буде укључен у све друштвене токове, и то тако да је члан разних државних комисија, да му буду одобрена путовања, да се састаје и разговара са најзначајнијим представницима новог режима, да од њих успева да добије разне повластице када је посредни црквено културно благо, да спрам њих ауторитативно наступа непристајањем на њихове одлуке, да међу најзначајнијим представницима српског народа на хрватској политичкој и друштвеној сцени толико буде уважаван и поштован.

На крају треба навести још једну занимљиву појединост, за коју се није нашла архивска грађа којом би се до краја потврдила, али има довољно основа да овде буде изнета. Наиме, после исељавања из зграде Конака кнегиње Љубице Грујић је морао да реши своје стамбено питање.¹⁵⁵¹ Постоји могућност да је то решено тако што му је стан доделила нека државна институција.¹⁵⁵² То се посредно може закључити на основу једног Грујићевог писма упућеног колеги Ивану Баху у Загреб:

„Питање мог новог стана и сеоба у њега још никако да се дефинитивно реши, па ради тога не могу нигде да пођем из Београда на дуже време. Сем тога овде је недавно при Академији наука основан Археолошки институт и мени поверено да пођем [... нечитко] ради археолошких и историских студија али не могу ни тамо да пођем док се несврши питање моје сеобе [... нечитко]. Наш намеравани пут за Далмацију мораћемо да одложимо за јесен.“¹⁵⁵³

Грујић ће се ускоро преселити у стан у Лисинског бр. 10.¹⁵⁵⁴

Упркос чињеницама које недвосмислено сведоче о Грујићевом послератном статусу и активностима, чак су и његови познаници формирали своје ставове о овом периоду Грујићевог живота на основу јавног мњења. Познаник Радослава Грујића академик проф. др Војислав Ђурић у својим сећањима на њега изнетих у интервјуу за потребе дипломског рада студенткиње Филозофског факултета у Београду 1992. године каже:

„Грујић је био човек изгубљене националне части коме су били забрањени јавни наступи, није имао право гласа. Та неправда га је дубоко ранила, тешко је то одболовао.“¹⁵⁵⁵

На основу свега горе наведеног потпуно било би погрешно изградити став да Грујић од нових власти и у новом друштвеном уређењу није трпео последице због свог свештеничког позива и учествовања у раду на разним друштвеним пословима за време окупације. Сама чињеница да се код његових савременика и познаника формирао став да је осуђен говори за себе. Зато треба навести и неке примере из којих се види да је он био предмет притисака и интересовања нових власти. Прве године по ослобођењу Београда нису биле нимало једноставне за Радослава Грујића. На основу писама његове сестре Даринке види се да се интересовање нових власти за његов рад није завршило са првом послератном годином, већ се наставило и током 1946. године. Док још живи у Конаку кнегиње Љубице, сестра Даринка му пише:

¹⁵⁵¹ АС, 47, ф II. Археолошком институту Грујић одговара 1947. године да није могао проучити поверени му задатак ради тога, што је био у исчекивању да се исели из Конака што није могао урадити јер му „још није додељен стан, у који треба да се уселим“.

¹⁵⁵² АС, Г-179, ф 29. Ради се о спикеру академика у коме се се крај имена Радослава Грујића наводи да нема стан.

¹⁵⁵³ МSH кутија 1945. Писмо, Управник Музеја СПЦ, од 12. VII 1917. г. Драги госп. Бах.

¹⁵⁵⁴ Од 1948. године сва писма која Грујић добија адресирана су на Лисинског бр. 10/1.

¹⁵⁵⁵ Снежана Ђуровић, „Личност, рад, списи, педагошка схватања др Радослава Грујића“, дипломски рад на Филозофском факултету у Београду, Одељење за педагогију и андрагогију 1992. године.

„Пре 10 дана 24. п.м. (прошлог месеца, прим. аут.) после подне бану мени у собу три млађа човека 2 цивила и један официр из озне и траже од мене да отворим све наше просторије, јер је код нас нађено оружје, ја сам се запрепастила и кажем да је то немогуће, а нисам се ни сетила на то што си сакупљао по дворишту као историску успомену. Они поново затраже или ће да провале. Кад сам отворила библиотеку одмах отворише ладицу и нашли оне каписле што си сакупљао по дворишту као историску успомену.¹⁵⁵⁶ Кад сам видела у чему је ствар, ја сам почела говорити, те људи ту су се догађаји дешавали над његовом главом, он је писац описује историјске догађаје које је посматрао и то је оставио као историску успомену, што је пала пред његовим очима.“¹⁵⁵⁷

Грујићева сестра даље наставља како су о Грујићу испитивали послужитеља музеја Косту, после чега наводи:

„Онда су ме одвели у купатило и ону собу, довели ту још 10 војника све испретураше, у купатилу се једна плоча дрма, они дигосе ту плочу, а доле рупа. Коста им каже, да је то био бунар за купатило за време кнеза Милоша. Турали су у њега светла само да би нешто нашли.“¹⁵⁵⁸

Грујићеве послератне муке неће се завршавати само на овај начин, него ће он бити и ислеђиван и то после више од три године по завршетку рата. Наиме, постоји један нацрт који је Грујић 1948. године саставио за потребе ислеђивања које је озлоглашена ОЗНА спроводила над њим:

„Озна – преко пуковника Булатовића, бр. 95. На постављена питања част ми је одговорити:

1.) - Зашто сам написао: „Кратки извештај о политичко верској активности Ватикана на Балкану кроз векове“.

- За време најжешћих прогона и убијања Срба, пљачкања паљења и на разне друге начине систематског уништавања свих српских споменика на бившој територији Павелићеве т.зв „Независне државе Хрв“ потресен тим ужасним злочинима Арх. Синод Срп. Патријаршије у Бгду поднео је окупатор. власти своју претставку којом је известио о свим тим главним ужасима који се чине с народом нашим и умолио је да се томе злу стане на пут наглашавајући нарочито да у свим тим злочинима активно учествују и представници римокатоличке цркве.

После тога 'Гестапо' је затражио од Архиј. сино. информације, на научн. основи о историским, верским и политичким настојањима Ватикана на Балкану уопште.; а Арх. Синод замолио је тада мене као професора Срп. цркв. историје на Теолош. факул. да напишем извештај. И ја сам то учинио, са највећом објективношћу, ослањајући се на научно утврђене чињенице; а на крају своје студије дао сам исто тако строго научно документован одељак под насловом: 'Ватикан према Србима у тзв. 'Независној Држ. Хрватској' – као крајњу конзеквенцију и разних поступака 'огњем и мачем' Ватикана на Балкану...

Том приликом сам утврдио такођер неоспорно поузданим чињеницама, да је Ватикан, преко својих органа, знатно одговоран и за највећи део ужасних страдања и уништавања православних Срба у Павелићевој тзв. 'Незав. држ. Хрватској'.

¹⁵⁵⁶ Овде се мисли на остатке бомби које је Грујић прикупио из дворишта Конака кнегиње Љубице за будућу историју.

¹⁵⁵⁷ ОРГ 1333. Писмо, Драги мој Брацо од 3. VI 1946. г. Сестра Даринка.

¹⁵⁵⁸ Исто.

Ко је и како тај мој 'Извештај' превео на немачки језик није ми познато али знам да почетком 1947 год. када је изасланик сверуског патријарха Алексеја боравио код нас у Београду, патријарх срп. Гаврило пошто ме је питао за одобрење, с мојим пристанком дао превести на руски језик мој „Извештај о вер. и полит. активности Ватикана на Балкану да би га послао руском патријарху Алексеју и на тај начин га упознао са вековним страдањима Срп. цркве од агресије римокатолика и њихових приврженика, а нарочито у наше дане – у последњем Светском рату – када је религиозно-политички фуор Ватикана с највећом жестином успео да се сручи помоћу Павелића и Немаца на наш народ, који је и сада, као и увек раније показао највећу отпорност и спремност да гине за правду и правичност.

2.) Дали је данашњи крагујевачки епископ Валеријан написао неки 'Меморандум' о страдањима Срп. народа за време прошлог другог Свет. рата, који је доцније под потписом 'епископ Валеријан послан у Америку'.

- Колико је мени познато тај 'Меморандум' није могао написати ни потписати, данашњи крагујевачки епископ Валеријан, који се никада није бавио политиком, а није ни смео потписати га, када би га и написао јер је у Србији постојала и тада законита највиша црквена власт – Архијерејски Синод, на челу са скопским митрополитом Јосифом.

Али, није немогуће да би такав 'Меморандум' могао написати викарни епископ сремски Валеријан Прибићевић, који је већ у почетку другог Светског рата налазио се у Шибенику, па тамо доцније и умро. За њега се зна да се бавио политиком и дуго времена, као архимандрит шишатовачки, био народни посланик баш у крајевима Хрватске који су највише страдали у почетку рата.

3.) Дали шта знам о 'Изјави' Архијерејског Синода Српске Патријаршије против комуниста и партизана.

- Познато ми је само да је тадашњи министар просвете и вера у клисвинској влади Србије, Вел. Јонић, једнога дана послао био Архијерејском Синоду јадну врло оштру спремљену за штампу 'Изјаву' против комуниста и партизана да је Архиј. Синод прихвати, потпише и њему пошаље да је да штампати; али у колико је мени познато, тадашњи заменик срп. патријарха и привремени претседник Арх. Синода, одбио је да то учини и та 'Изјава' није штампана.

Београд, 12. фебр. 1948.

Др. Радослав М. Грујић
проф. Универзитета у пенз.¹⁵⁵⁹

Потврду да је Грујић сматран неподобним елементом код нових власти налазимо у једној белешци крај списка чланова Српске академије наука, чији је Грујић био дописни члан у послератним годинама и врло активан учесник у раду два најважнија њена института. Поред његовог имена 1948. године написано је: „Грујић Радослав - Универз. у пензи.– непријатељ.“¹⁵⁶⁰

Изложена архивска документа већином дата у интегралној верзији и први пут објављена у овом поглављу, сведоче о томе да Грујић формално није био осуђен на

¹⁵⁵⁹ ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г. 39–124. Озна – преко пуковника Булатовића, бр. 95, од 12. фебр. 1948. г.

¹⁵⁶⁰ АС, Г-179, Ф 29. Преглед дописних и редовних чланова САН 1944-1949.

лишавање српске националне части, али да је доживљавао репресију сличну оној коју су преживљавали осуђени чланови српског друштва. Ово је важно нагласити због тога што би Грујићев допринос после Другог светског рата био још већи да није било друштвене осуде и дистанцирања од њега.

06.5. ТРАГАЊЕ ЗА НЕСТАЛИМ КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКИМ БЛАГОМ СРПСКОГ НАРОДА У ТОКУ РАТА

Радослав Грујић упркос околностима и чињеници да није био у најбољим односима спрам нових власти да је пензионисан и у поодмаклим годинама, започиње тако важну активност због које, да је само то урадио, био би упамћен као личност која је дала огроман допринос очувању српског културног и духовног блага. Радослав Грујић се у периоду од 1945. до 1948. године ангажује на пословима проналажења, пописивања и враћања свих оних уметничких и историјских предмета које су усташке власти за време Другог светског рата однеле из манастира и цркава са простора Хрватске, Србије и Босне и Херцеговине. У том периоду највише су страдали бројни изузетно материјално и културно богати фрушкогорски манастири, али и већи део парохијских цркава и манастира Српске православне цркве на подручју Срема, Славоније, Далмације и Хрватске. Страдање Српске православне цркве мањим делом је било изазвано од немачких окупационих власти. Најсистематичнија и најбројнија рушења, пљачкања и уништавања цркава и манастира спроводиле су усташке власти на целокупној територији фашистичке Независне Државе Хрватске. Грујић је током Другог светског рата био у великој мери упознат са догађајима на том простору што је и условило тако жустру и вапијућу његову акцију спасавања моштију Срба светитеља. Видели смо да се Грујић током рата занимао за дешавања на територији која је потпадала под власт такозване НДХ јер је то био простор на ком је он рођен, где је радио и који је научно проучавао. Сам Грујић је добро познавао сва она подручја на којима је усташки режим спроводио своје уништитељске акције.¹⁵⁶¹ Рођени Земунац и карловачки богослов имао је прилике да се упозна са фрушкогорским манастирима који су били у непосредној близини простора на ком је одрастао и школовао се. Подручје Славоније, Далмације и Хрватске одлично је упознао и као катихета бјеловарски и госпићки. Те области биле су предмет његових научних интересовања јер се интензивно бавио изучавањем историјског, културног и духовног наслеђа српског народа на том подручју. Такође, долазио је у додир са већином тада познатих културних и научних радника из тих крајева.

Све наведено чинило је Радослава Грујића најкомпетентнијом особом која би се у послератном времену могла бавити питањима проналажења и повраћаја културних добара. Као и у свим пословима које је покретао, тако и у овом можемо уочити метод рада који је доводио до систематичних и конкретних резултата. Главни правци кретања које је Грујић пред себе поставио и спровео могу се дефинисати кроз неколико активности, тј. фаза рада. Најпре је било потребно утврдити где се све налазе предмети који су однети из манастира и

¹⁵⁶¹ ОРГ 1303. Zapisnik sastavljen pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu od 15. listopada 1945. g. Приликом давања исказа пред комисијом Грујић је изнео своја сазнања о богатству културно-уметничких предмета који су се до избијања рата налазили у српским црквама и манастирима на простору који су окупирале усташе.

црква, а потом је уследило прикупљање свих материјалних и архивских докумената који се на то односе. Трећа и последња фаза било је враћање предмета.¹⁵⁶²

На успешну обављање ових задатака утицало је више чинилаца. Један од одлучујућих било је то што је Грујић познавао већину људи које су усташке власти биле ангажовале на преузимању историјско-уметничких предмета из порушених и оштећених цркава и манастира. Већина њих била је активна у институцијама културе у Загребу пре и за време Другог светског рата, а исти људи су остали и на челним позицијама важних културних институција и после рата.

Свети архијерејски синод је по ослобођењу Београда покренуо питање утврђивања материјалне штете коју је Српска православна црква током рата претрпела на појединим црквеним добрима на простору Срема.¹⁵⁶³ Радослав Грујић је од Светог архијерејског синода био ангажован да „као стручњак за библиотеке, драгоцености и архиве“¹⁵⁶⁴ ради на утврђивању ратне штете. Грујић већ половином марта 1945. године путује у Сремске Карловце у циљу утврђивања ратне штете причињене црквеним установама у Срему.¹⁵⁶⁵ Исто тако, у јуну те године са епископом Арсенијем путује по фрушкогорским манастирима како би прикупио заостале национално-културне знаменитости и сместио их у просторије Патријаршије у Сремским Карловцима.¹⁵⁶⁶ Непосредно по завршетку рата Грујић је имао прилику да се на терену упозна са стварним стањем духовних и културних добара у манастирима и црквама на овом подручју. На основу познавања и тренутног увида у стање покретних и непокретних културних добара Српске православне цркве. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини изабрала га је за члана анкетне комисије.¹⁵⁶⁷

Грујић је и аутор једног од првих нама познатих извештаја које је Српска православна црква упутила Државној комисији за утврђивање ратне штете 7. јуна 1945. године.¹⁵⁶⁸ Грујић у нацрту извештаја Државној комисији за утврђивање штете оцењује да је:

„[...] за време овог рата упропаштено ванредно много, више него икада у прошлости нашој, драгоцених наших културних споменика, а нарочито по старим манастирским, парохијским и другим црквама, епископским резиденцијама и патријаршијским

¹⁵⁶² Сам Грујић је овај свој подухват делом и публиковао у два текста: „Српски црквени, културно-историски и уметнички споменици сачувани у Загребу од усташког уништења“, *Гласник СПЦ* XXVII, 1946, 9–11 и „Српски културно-историски и умјетнички споменици сачувани у Загребу од усташког уништења“, *Просвјета*, календар за 1947, 162 – 169.

¹⁵⁶³ Архива САС. Патријаршијски управни одбор, СПЦ, Бр. 5286, од 18. новембра 1944. године. У овом документу помиње се с тим у вези и синодска одлука бр. 1522/44 од 31. октобра. Комисију су сачињавали Радослав Грујић, архимандрит Лонгин Томић, протојереј Стеван Аврамовић, трговац Ђура Геренчевић и шеф кабинета патријарховог Душан Дожић.

¹⁵⁶⁴ Исто.

¹⁵⁶⁵ Архива САС. Универзитет у Београду, Богословски Факултет, бр. 30, од 16. марта 1945. године.

¹⁵⁶⁶ Архива САС. Министарство унутрашњих послова Д.Ф.Ј. бр. 577/45, од 12. јуна 1945. године.

¹⁵⁶⁷ ОРГ 1320. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, бр. 2176, од 11. 4. 1945. године. Занимљиво је да постоји одлука исте комисије која се води под бројем 55 од 2. 4. 1945. У овој одлуци претходна одлука бр. 2176 којом је Грујић постављен за члана анкетне комисије ставља се ван снаге. Датуми на одлукама се не поклапају јер испада да је прво дошло до разрешења, а потом до његовог постављења; могуће да је дошло до грешке.

¹⁵⁶⁸ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Број 952, од 7. јуна 1945. године. Државној Комисији за утврђивање ратне штете. Овај документ је куцан и потписан од председника Светог архијерејског синода митрополита Јосифа. Постоји и други документ насловљен „Државној комисији за утврђивању штете на просветном пољу“. Њега је писао Радослав Грујић, истоветан је са претходним и највероватније представља нацрт који је Грујић сачинио за Синод, а исти га је проследио прекуцаног Државној комисији. Постоји неколико извештаја и дописа САС за које је Радослав Грујић урадио нацрте који су скоро у потпуности прихваћени и у име Синода.

дворовима у Сремским Карловцима и Београду, као и по нашим библиотекама, музејима итд. У највећој мери то је готово систематски извршено у областима које је окупатор уступио на управу т.з.в. Независној Хрватској држави. Тамо су све културне институције, а у првом реду црквене, прво потпуно опљачкане, а онда знатним делом попаљене и у врло много случајева до темеља порушене. На тај начин су, поред монументалних споменика: црква, манастира, надгробних споменика, иконостаса итд. пропали многи други историски, уметнички и књижевни споменици нашег народа, који су брижљиво чувани кроз векове патња и невоља народних.¹⁵⁶⁹

Даље наводи да још није могуће тачно утврдити начињену штету јер многе делове земље је још увек немогуће обићи и утврђује број од преко 300 порушених и преко 600 оштећених цркава. У извештају који је Свети архијерејски синод доставио Државној комисији за утврђивање ратне штете наводи се податак да је од 3687 црква и капела потпуно уништено око 450.¹⁵⁷⁰ Оштећених цркава, манастира и капела Грујић збраја око 800. У званичном табеларном попису Министарства просвете за који предпостављамо да је састављен на основу Грујићевог извештаја, таксативно се набраја бројно стање уништеног и процењена материјална штета.¹⁵⁷¹

Грујић је за потребе Светог архијерејског синода саставио извештај Државној комисији за утврђивање штете који се односио на привредна добра Цркве која су уништена током рата.¹⁵⁷² Грујић наводи да је поред национално-културних и историјско-уметничких добара Српска црква у областима Српске патријаршије, на територији Федеративне Југославије, имала је и своја знатна привредна добра „која су јој током векова дарована од стране народних дародаваца и које је она сама својим радом стекла“. Наводи да је само бивша Карловачка митрополија пре избијања рата поред великог броја господских зграда поседовала преко 200.000 јутара ораница, ливада, винограда, воћњака и шума. Како процењује у извештају поседовала је „на стотине хиљада запрежне, крупне и ситне стоке, живине итд; плугова, сејалица, вршалица и разноврсног другог пољопривредног алата“. Како наводи, окупатор их је током рата већином користио и оштетио. Укупна процењена штета износи 740.000.000 предратних динара или 13.450.545 долара.¹⁵⁷³

Оно што пада у очи јесте да у овој првој послератној години, када је још увек владао велики идеолошки реваншизам, Грујић као неко ко је био близак властима старе Југославије улази у састав више различитих не само црквених, већ и државних комисија, а често је

¹⁵⁶⁹ Исто.

¹⁵⁷⁰ Исто.

¹⁵⁷¹ АЈ, 313-2-345. Verske ustanove. У овом табеларном попису уништених или оштећених добара Српске православне цркве наводи се: 1. Цркве и манастири Потпуно уништено 450. Оштећених 800. 2 Потпуно уништених 1000. Дворови патријараха и епископа потпуно уништени или делимично оштећени 25. Црквене иконе 3000. Црквене одежде 2000. Даље се наводе црквени сасуди, црквене библиотеке, црквени архиви, црквени музеји, историјски портрети, уметничке слике, гробља, али се за њих не наводи број, већ само новчане процене уништених објеката.

¹⁵⁷² Архива САС. Св. Арх. Синод, Бр. 976, од 9. VI 1945. г. Руком писан вероватно као нацрт за документ који је требало да буде достављен.

¹⁵⁷³ Исто. „1) У опљачканом готовом новцу који се затекао у разним црквеним касама пошто је изненада напао, поубијао или протерао црквене представнике и онима које је изгнао дозволио да могу понети са собом само 500 дин.; штета је нанешена око дин. 50.000.000. 2) На порушеним, попаљеним и оштећеним господским зградама 30.000.000. 3) На кућама намештајима, посуђу итд.10.000.000. 4) На подвозним средствима (аутомобилима, кочијама, теретним колима) 10.000.000. 5) На плуговима, сејалицама, косачицама, вршалицама и разном другом пољопривредном алату и прибору 15.000.000. 6) На затеченим резервама људске и сточне хране 25.00.000. 7) На искоришћавању пашњака ливада винограда и воћњака за 4½ год. окупације 180.000.000. 8) На искоришћавању шума, рударског права итд. 500.000.000. Свега Дин. 740.000.000.“

консултован за достављање података. Непосредно по завршетку рата био је члан Синодске комисије која је имала да изврши попис и процену штете, као и члан Комисије за утврђивање тренутног стања на објектима у Сремским Карловцима, за утврђивање стања објеката и попис и процену штете на имањима у Архангелову, Живи и Лабудњачи,¹⁵⁷⁴ а био је и члан Анкетне комисије за процену причињене штете на културно-просветним споменицима и осталим знаменитостима ове врсте, при Окружном поверенству у Ср. Митровици.¹⁵⁷⁵ Интересантна су два позива Српске краљевске академије¹⁵⁷⁶ и Земаљске комисије за утврђивање штете на културно-просветним предметима,¹⁵⁷⁷ у којима се између осталог од Грујића тражи да достави спискове предмета од историјске и уметничке драгоцености за српски народ, који се налазе у државама које су биле окупатори, како би се исти тражили у процесу репарације због ратом нанете штете културном наслеђу српског народа. Грујић је био и члан Комисије за утврђивање ратне штете на културно-историским предметима и природним знаменитостима Федералне Републике Хрватске.¹⁵⁷⁸ Током 1945. године више пута је био позиван од различитих комисија да помогне у пописивању уништених и оштећених предмета и објеката током рата, а на првом месту оних од историјско-уметничког значаја.¹⁵⁷⁹ Такође, већина позива које су државне власти упућивале на адресу Светог архијерејског синода о овом питању прослеђивани су Радославу Грујићу.¹⁵⁸⁰ Свакако да су новонастале политичке околности имале великог утицаја на то да се Грујићево ангажовање где је то било могуће избегава, али је његово знање у овој области било непроцењиво у тим тренуцима, што га је чинило незаобилазном личношћу при пословима пописивања и процене уништене црквене имовине на подручју Хрватске и Славоније. Колико је пак и Светом архијерејском синоду било важно да Грујић настави рад у Комисији за прикупљање података о страдању Срба види се из синодске одлуке којом је одређено да се Радослав Грујић бави проналажењем предмета уметничке и историјске вредности у Хрватској, с тим да се чим заврши овај посао поново врати послу прикупљања података на територији Србије, Црне Горе и Македоније.¹⁵⁸¹ Треба нагласити да Грујић на пословима проналажења предмета није ангажован по наредби Светог архијерејског синода, већ по својој израженој жељи.¹⁵⁸²

У одлуци Светог архијерејског синода стоји:

¹⁵⁷⁴ Архива САС. Патријаршијски управни одбор, СПЦ, Бр. 5286, од 18. новембра 1944. године.

¹⁵⁷⁵ ОРГ 1320. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, бр. 2176 од 11. 4. 1945. године.

¹⁵⁷⁶ ОРГ 1335. Српска Краљевска Академија, бр. 99, од 18. јуна 1945. године. У овом допису се обраћају Грујићу као свом члану са молбом да достави спискове сербика и славика и свих споменика наше културе из прошлости који се налазе у другим земљама. Разлог за ово је предлог да се због нанесене штете током рата која је у култури ненадокнадива, надокнади тако што ће се од Репарационе комисије која започиње свој рад у Москви тражити да ти предмети буду део репарационе одштете, и да сви предмети српске културе и уметности који се налазе у земљама окупаторима буду предмет ратне одштете.

¹⁵⁷⁷ ОРГ 1320. Земаљска комисија за утврђивање штете на културно-просветним предметима, бр. 285 од 20. 6. 1945. године. У допису се наводи „нарочито рачунамо да ћете нас моћи обавестити о предметима под 1 и 2 који се односе на: нашу иконографију, примењену уметност и историју а налазе се у окупаторским земљама“.

¹⁵⁷⁸ ОРГ 1303. Federalna Država Hrvatska, Ministarstvo prosvjete, Opći odjel. Pravni odsjek, Broj. 11403-I-1945. Именовање за члана Комисије за утврђивање штете на културно-историским предметима и природним знаменитостима федералне Хрватске.

¹⁵⁷⁹ Архива САС. Комисија за утврђивање штете на културно-историским споменицима на територији Војводине, Бр. 417, од 25. IX 1945. године.

¹⁵⁸⁰ АЈ, 54-490-326. САС Репарационој комисији при влади ФНРЈ. Из овог одговора 1947. године САС видимо да није постојао у том тренутку још увек списак свих уништених културних добара Српске православне цркве за време рата.

¹⁵⁸¹ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Број: 960/зап. 322, од 6. VI / 24. V 1945. године.

¹⁵⁸² Исто.

„Прихватити изражену жељу г. Радослава Грујића и придодати га Његовом Преосвештенству епископу моравичком, Господину Арсенију, да му буде добровољни сарадник на проналажењу свих оних објеката културно уметничке и историске вредности које припадају црквама и манастирима Српске православне цркве а током рата су однешени.“¹⁵⁸³

Свети архијерејски синод већ 6. јуна тражи од Министарства унутрашњих послова одобрење да Радослав Грујић може путовати за Загреб.¹⁵⁸⁴ Допис Српског културно-просветног друштва „Просвјета“ из Загреба којим се обавештава Савезно министарство унутрашњих послова о прегледу предмета који се налазе у Загребу убрзао је предузете радње.¹⁵⁸⁵ Већ 11. јуна Свети архијерејски синод упознаје Грујића да се Патријаршијска, Руварчева и Семинарска библиотека налазе у магацинима свеучилишне књижнице у Загребу; да су рукописи похрањени у трезору књижнице, а да се, како се у допису наводи, у „Катлићевом [Ткалчићевом, прим. аут.] музеју у Загребу налазе патријаршијске црквене ствари међу којима и слике“, те да га Синод умољава да предузме све што је потребно за спасавање ових драгоцености.¹⁵⁸⁶ Сам Грујић је са великим нестрпљењем чекао да започне посао на проналажењу драгоцености. У писму пријатељу наводи да су у Загребу пронађене „наше драгоцености из Патријаршије и цела патријаршијска библиотека из Срем. Карловаца“, те да иако је он одређен за сарадника епископа Арсенија на овом послу, неће моћи да га причека да крену заједно за Загреб, већ ће сам кренути зато „јер се бојим да се наше народне и црквене драгоцености не развуку“.¹⁵⁸⁷ Савезно министарство просвете Демократске Федеративне Југославије обраћа се Земаљском Министарству просвете Хрватске у ком их обавештава:

„Sveti Arhijerejski Sinod Srpske pravoslavne crkve delegirao je dr. Radoslava Grujića, profesora Univerziteta iz Beograda da otputuje u Zagreb i preduzme sve potrebno za prenos navedenih biblioteka, rukopisa i crkvenih stvari. Osim toga dr. Grujiću stavljeno je u dužnost da u Hrvatskoj pronadje druge objekte kulturno-umjetničke i historiske vrijednosti koje pripadaju srpskim crkvama i manastirima, a koje su za vreme rata tamo odnešene.“¹⁵⁸⁸

Радослав Грујић креће 19. јуна 1945. године за Загреб, са чим ће започети и његова трогодишња интензивна делатност на идентификовању, проналажењу и повраћају свих драгоцености Српске православне цркве које су током рата однете, односно опљачкане како се простора Србије тако и са подручја Хрватске.¹⁵⁸⁹ Током три године у којима се Радослав Грујић бавио овим питањем његов главни допринос је у следећем. Убрзо по његовом одласку

¹⁵⁸³ Исто.

¹⁵⁸⁴ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Бр. 1021, од 19/6 јуна 1945. године. Овде се од Команде града Београда тражи да одобри Радославу Грујићу путовање „у Хрватску, Загреб и даље, Војводину, Нови Сад и даље“. Архива САС. Министарство унутрашњих послова Д.Ф.Ј., бр. 577/45, од 12. јуна 1945. године. На основу овог документа знамо да је путовао у Срем, али није нам познато да ли му је одобрено и је ли тад путовао за Хрватску.

¹⁵⁸⁵ Архива САС. Српско културно друштво „Просвјета“, Загреб, од 2. VI 1945. године. Овај допис је упућен министру унутрашњих послова Савезне владе, а са њихове стране прослеђен Светом архијерејском синоду. Овај допис представља и прво обавештење о томе да су ствари из опљачканих манастира пронађене.

¹⁵⁸⁶ ОРГ 1319. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Бр. 984, од 11. јуна 1945. године. У овој одлуци се наводи и да све ствари могу бити пренете у Сремске Карловце чим се обезбеди транспорт.

¹⁵⁸⁷ ОРГ 1322. Писмо, Управник Музеја Српске православне цркве, од 13. 6. 1945. године. Упућено пријатељу Петру.

¹⁵⁸⁸ ОРГ 1319. Министарство просвете DSFJ Kabinet, Kab. br. 153, 15. VI 1945. god. 153 од 15. 6. 1945. г. упућен Земаљском Министарству просвете Хрватске.

¹⁵⁸⁹ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду Српске Православне Цркве, од 13. августа 1945. године. Реч је о Прелиминарном извештају који је Грујић поднео о свом раду у Хрватској. ОРГ 1303. Рачун. Извештај Радослава Грујића САС о утрошеним средствима од 28. марта 1946. године. На основу овог може да се закључи да је кренуо на пут 20. јуна.

у Загреб и отпочињању послова на проналажењу драгоцености Министарство просвете Хрватске донело је одлуку о оснивању комисије за излучење библиотека, рукописа и црквених ствари које су током окупације похрањене у Музеју за уметност и обрт, а потичу из српских православних манастира и цркава.¹⁵⁹⁰ У складу са тим образована је 20. јула комисија Државног музеја за уметност и обрт у Загребу коју чине: Радослав Грујић као изасланик Светог архијерејског синода, Владимир Ткалчић, равнатељ Хрватског државног музеја за уметност и обрт, Зденко Војновић књижничар музеја и др Иван Бах кустос овог музеја.¹⁵⁹¹

Прва адреса за Радослава Грујића у Загребу био је Државни архив и прикупљање релевантних података. Стицај околности је био такав да се током Другог светског рата па и после не челу те институције налазио још из скопског периода Грујићев познаник Јосип Матасовић. Колико су лична познанства Грујића допринела његовом раду у Загребу не знамо поуздано, али нема сумње у то да су имала значаја. Грујић је прикупљао преписе свих важних докумената до којих је могао доћи а који су у вези са одношењем предмета из српских манастира и цркава. Захваљујући прикупљеним преписима оригиналних архивских докумената може се већим делом реконструисати посао преузимања предмета манастира и цркава Српске православне цркве који су се после рата нашли у ДФ Хрватској. Грујић је прве дане по доласку у Загреб проводио истражујући:

„Трагањем по документима и на основу усмених саопштења разних личности утврдио сам: да се данас главни депои наших црквених културно-историјских и уметничких предмета налазе у Загребу – у Хрватском Државном музеју за уметност и обрт, у Библиотеци универзитета (Свеучилишној књијници), у Земаљском архиву и у Гипсотечи загребачке градске општине. У Државном Музеју налазе се, у главном, све црквене утвари, одежде, књиге и иконе, каткада и цели иконостаси из наших 20 манастира, 67 парох. цркава, 3 епископска двора и из патријаршије у Срем. карловцима. Из дворова су пренешени у Загреб и многи делови намештаја и портрети епископа, митрополита и патријараха, као и разне уметничке слике из наше народне и црквене прошлости, као што је напр. монументална композиција сеобе Срба под патријархом Арсенијем III 1690. Она је врло велика (6м.× 3м.), па је приликом преноса доста руинирана.“¹⁵⁹²

Патријаршијска библиотека из Сремских Карловаца, као и библиотека Богословије Светог Саве нађене су у загребачкој Универзитетској књијници, у чијим трезорима су биле смештене све рукописне књиге, као и део архива. Архиве и библиотеке епископских дворова у Пакрацу и Плашком, као и библиотека са архивом манастира Беочина упаковане у 240 сандука пронађене су у загребачком Земаљском архиву и у Гипсотечи.

„Ја сам прво, пошто сам сазнао где се све налазе смештене наше народне црквене драгоцености у Загребу, упознао се са целокупним њиховим садашњим стањем и одлучио да је пре свега, потребно учинити тачан попис свих предмета који се налазе у Државном музеју за уметност, пошто се ту многи предмети налазе ван сандука, а нарочито иконе и разни делови иконостаса, полијелеји, велики свећњаци итд. И до сада сам успео да региструјем предмете из готово свих фрушкогорских манастира; али

¹⁵⁹⁰ ОРГ 1303. Federalna Država Hrvatska, Ministarstvo prosvjete, В Kabinet ministra, Broj 5714. Zagreb, 17. VII 1945. У одлуци је наведено да би поред Грујића у овој комисији требало да учествују и лица која су преузимала ове предмете за време рата.

¹⁵⁹¹ ОРГ 1303. Federalna Država Hrvatska, Muzej za umjetnost i obrt, Broj: 97- 1945, 20. VII 1945.

¹⁵⁹² Архива САС. Светом Архијерејском Синоду Српске Православне Цркве од 13. августа 1945. године. „Прелиминарни извештај“.

предмета је врло много, јер напр. из само манастира Крушедола пописано је 613 предмета, из Шишатовца 315, Бешенова 113, Беочина 75, Хопова 134, Јаска 169, Кувеждина 124, Привине Главе 92, Раковца 189, Раванице (Врдника) 319, Вел. Ремете 97, Ћипше 36 и цркве села Каменице 38.¹⁵⁹³

Том приликом је утврдио да изузимајући библиотеку и архив „из самих Карловаца има преко хиљаду предмета а из самог Пакраца око 600“. На овом послу помагало му је и шест музејских кустоса. Ради проналаска драгоцености Српске православне цркве које су се у том тренутку налазиле у приватним рукама, Грујић је желео да покрене акцију у надлежном министарству да се помоћу јавних објава позову сви они који имају ове предмете да их предају у Државни музеј под претњом да ако то не учине, сматраће се саучесницима у пљачки.

Док је радио са колегама музеалцима у Загребу, међу њима се родила мисао о организовању изложбе како би се драгоцености Српске православне цркве изложиле у Загребу, како Грујић цитира разлог, „да се виде какво су благо добри Хрвати сачували Србима од злих Хрвата.“¹⁵⁹⁴

Поводом ове идеје Грујић износи своје мишљење Светом архијерејском синоду да би требало дати сагласност за одржавање ове изложбе.

„Једна таква изложба, која би се из Загреба пренела у Београд, свима би очигледно показала колико је наша Црква и кроз векове патња и невоље, била носилац највише духовне културе, свога народа, помагач и чувар уметности његове, покретач и творца свега што је дизало дух потлаченог народа и крепило га да не клоне ни у временима најтежих страдања [...] Та би изложба била не само врло ефективна него и врло инструктивна, пошто би систематски приказала, на један врло прегледан начин, и знатан део нашег културног живота кроз векове под окриљем цркве и њених представника.“¹⁵⁹⁵

Из овога се примећује да је Грујић сматрао да у тешким тренуцима за Цркву када се формирао однос нових власти према њој треба искористити и приредити једну изложбу којом би се шира јавност боље упознала са значајем Цркве за српски народ. Изложба је одржана. Међутим, од изабраног материјала за те потребе само је један део био изложен у три сале и галерији првог спрата у Музеју за уметност и обрт.¹⁵⁹⁶ „Изложба није званично отворена ради извесних перипетија политичког карактера“, али је, како Грујић пише, била посећена од стручних радника, научника и уметника. Поред Срба који живе у Загребу изложбу су посетили и они који су ту долазили послом. Део изложбе чинили су и предмети који су сведочили о вековним присним везама Срба и Руса.¹⁵⁹⁷

Свети архијерејски синод је по пријему прелиминарног извештаја од 13. августа 1945. године донео одлуку да Грујић настоји да се сви нађени предмети пренесу у Сремске Карловце, а ако то није могуће, да се сместе у Београд.¹⁵⁹⁸ Половином октобра Грујић је

¹⁵⁹³ Исто.

¹⁵⁹⁴ Исто.

¹⁵⁹⁵ Исто.

¹⁵⁹⁶ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 1. XI 1945. Грујић наводи да су изложбу посетили и представници Словенског комитета из Москве који су нарочито били задивљени великим бројем предмета који су сведочили о вековним присним везама Срба и Руса.

¹⁵⁹⁷ Исто.

¹⁵⁹⁸ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, бр. 1391/зап. 441, од 17/4. септембра 1945. године.

поново у Загребу.¹⁵⁹⁹ У извештају Синоду октобра 1945. године он пише да је нађених, прикупљених и регистрованих црквених културно-историјских и уметничких предмета однетих из Срема, Славоније и Хрватске у Загреб од 1941. до 1945. године око 30 вагона.¹⁶⁰⁰ Синодску одлуку да предмети буду пренети у Сремске Карловце у том тренутку није било могуће спровести јер је простор Патријаршијске библиотеке у Карловцима запосела Југословенска армија за потребе болнице,¹⁶⁰¹ у шта се и сам Грујић непосредно уверио, те предузима нужне кораке да се што пре почне са преношењем предмета из Загреба у Београд.¹⁶⁰²

Министарство просвете Републике Хрватске на Грујићеву молбу затражиће од Министарства саобраћаја Југославије да Комисији за повраћај српских културно-историјских и уметничких предмета „стави бесплатно на располагање око 30 вагона“ за пренос драгоцености.¹⁶⁰³ Грујић наводи да му је од Министарства уручен овај акт како би га лично предао Министарству саобраћаја да би што брже издејствовао бесплатан превоз. Нажалост, добио је одговор да је Министарство донело начелну одлуку да од 1. новембра нико не може добити бесплатан превоз, него је потребно прво да се добије кредит од Министарства финансија.¹⁶⁰⁴ Сазнавши то, Грујић у истом тренутку моли да акт Министарства просвете Хрватске који је упућен Министарству саобраћаја проследи Савезном министарству просвете на даљу надлежност, на шта му излазе у сусрет. После његове личне интервенције код тадашњег савезног министра просвете Владислава Рибникара који је „схватио одмах сав значај овог нашег културног акта, дао је израчунати трошкове превоза железницом за 30 вагона наших драгоцености и одмах је поднео молбу Министарству финансија Југославије, да се његовом министарству одобри кредит у износу од 335.700 дин. за тај превоз“.¹⁶⁰⁵

Да би се превоз могао извршити што пре, министар Рибникар обавестио је Министарство саобраћаја да ће његово министарство поднети све трошкове транспорта на основу чега је Министарство саобраћаја лично Грујићу предало налог Железничкој дирекцији у Загребу да му у свему изађе у сусрет, како у додељивању возних кола, тако и опреме. По обезбеђивању средстава за транспорт из Загреба за Београд Грујић је покушао да обезбеди бесплатан пренос драгоценог товара од београдске Железничке станице до зграде Патријаршије, па се обраћа Команди војске, Дирекцији за транспорт Министарства саобраћаја, али не успева у својој намери. Због тога моли Свети архијерејски синод да помоћу својих органа осигура потребне кредите за истовар и пренос предмета од Железничке станице до зграде Патријаршије. По завршетку ових послова почетком новембра одлази у Загреб да би припремио све што је потребно за транспорт предмета. Грујић ће провести цео новембар 1945. године у Загребу пакујући и припремајући предмете за превоз, и уједно чекајући одговор Синода о обезбеђивању средстава за њихов пренос од Железничке станице до Патријаршије.¹⁶⁰⁶ Немајући никаквог одговора од Светог архијерејског синода, 19. новембра

¹⁵⁹⁹ ОРГ 1303. Zapisnik od 15. listopada 1945. Sastavljen pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu. Грујић је давао ову изјаву вероватно када је боравио у Загребу ради отварања изложба предмета из српских цркава и манастира који су се налазили у Загребу.

¹⁶⁰⁰ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 1. XI 1945. Извештај Р. Г.

¹⁶⁰¹ ОРГ 1319. GNOV. Odeljenje za prosvetu, Број. 3490, од 19. јула 1945. Грујић је и сам могао да се увери у стање зграда у Сремским Карловцима јер је половином 1945. године као члан Комисије за утврђивање штете окупатора путовао у Сремске Карловце.

¹⁶⁰² Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 1. XI 1945. Извештај.

¹⁶⁰³ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 25. марта 1946. г. Извештај.

¹⁶⁰⁴ Исто.

¹⁶⁰⁵ Исто.

¹⁶⁰⁶ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 1. XI 1945. Извештај.

пише писмо митрополиту Јосифу да сваког дана очекује вест „да је ту све у реду и да могу да пуним вагоне са нашим прикупљеним драгоценостима“.¹⁶⁰⁷ Иако је у том тренутку болестан, Грујић моли митрополита за одговор јер се брине да ће због кашњења бити присиљени да транспорт одложе за следећу годину.¹⁶⁰⁸ Док је очекивао одговор Синода, преко Министарства просвете Хрватске стигао је одговор Савезног министарства финансија да се тражени кредит не може одобрити због истрошених буџетских резерви: „Стога је потребно, по мишљењу Министарства финансија, трошкове преноса регулисати на бази односа између оштећених и оних лица, која су штету проузроковала.“¹⁶⁰⁹ Радослав Грујић закључује: „Министарство просвете Хрватске схватило је одмах да се то решење Министарства финансија Југославије односи на федералну јединицу Хрватске, као наследницу, тзв. НДХ“, па је одговорило да никако није могуће извршити превоз културно-историјских предмета из српских, православних манастира и цркава те предлаже да се превоз организује по ступању на снагу државног буџета за 1946. годину. Чим је обавештен о овоме, Грујић се незавршеног посла из Загреба враћа 30. новембра.¹⁶¹⁰ По повратку сазнаје да је се Синод два пута обраћао Земаљској верској комисији за средстава за пренос драгоцености од Железничке станице до Патријаршије у Београду.¹⁶¹¹ Синод се у децембру 1945. године поново обраћа Верској комисији Србије са молбом да се заузме за одобравање средстава која су потребна за превоз црквених драгоцености.¹⁶¹²

У извештају од 23. децембра 1945. године датом Министарству просвете, Одељењу за културу, поред набрајања где је шта пронашао у Загребу, Грујић разврстава предмете по врсти грађе: библиотеке, архиве, иконографски материјал, портрети црквених представника, предмети од метала, дрворези и бакорези, текстилни предмети и руски дарови. Из сваке целине набраја оне најзначајније и даје њихове основне податке.¹⁶¹³

Нажалост, до краја 1945. године и поред свих предузетих корака Радослав Грујић није успео да пренесе црквене драгоцености у Београд. У прва три месеца 1946. године више од десет пута је ургирао у вези са решавањем питања транспорта драгоцености, али и поред све исказане предусретљивости и љубазности председника Верске комисија није добијено никакво решење. Грујић пише:

„На основу досадашњег искуства и болног осећања, да би нам Хрвати могли са правом пребацити, да ми Срби немамо довољно културна смисла ни за преношење наших највећих драгоцености, које су нам они сачували од уништења“,

у даљем тексту дописа моли да се предузме нешто конкретно у вези са преношењем предмета.¹⁶¹⁴

¹⁶⁰⁷ Архива САС. Писмо, Високопреосвећени Господине Митрополите, од 19. XI 1945, Загреб.

¹⁶⁰⁸ Исто.

¹⁶⁰⁹ Архива САС. Narodna vlada Hrvatske, Ministarstvo prosvjete, Odjel za kulturu i umetnost Br:/, од 28. 11. 1945. г.

¹⁶¹⁰ ОРГ 1303. Рачун. Извештај Радослава Грујића САС о утрошеним средствима од 28. марта 1946. године. Грујић је отпутовао 20. 6, а вратио се 30. 11. 1945. у Београд. За то време се још пет пута враћао за Београд.

¹⁶¹¹ ОРГ 1319. Претседништво Народне Владе Србије, Земаљска Комисија Србије за верске послове, Бр. 310, од 15. нов. 1945. год. На ове молбе тражен је одговор колико је средстава потребно за обезбеђивање превоза.

¹⁶¹² Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, бр. 2356 од 8. децембра 1945 године. Синод у допису између осталог пише „да Српска Патријаршија није у могућности да од усташа, који су тако тешко и крваво оштетили Српску цркву и народ у Хрватској, тражи регулисање трошкова преноса“ како то препоручује у свом допису Министарство финансија.

¹⁶¹³ ОРГ 1303. Министарству просвете Демократске Федеративне Републике Југославије, Одељење за културу, од 23. децембра 1945. године.

¹⁶¹⁴ Архива САС. Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 25. марта. 1946. г. Извештај.

Један од разлога интензивног Грујићевог рада на што бржем доношењу предмета у Београд постаје јасан већ 2. јануара 1946. године, када ће Савезно министарство просвете Светом архијерејском синоду доставити на мишљење акт који је то министарство добило од Министарства просвете Хрватске у коме пише: „Ово министарство је мишљења, да црквени уметнички објекти и књиге, које потичу са територије ДФХ, треба да остану и даље истом, било да буду враћени општинама или предани овдашњој Српској православној цркви.“¹⁶¹⁵ Ово се оправдава речима: „У сваком случају мислимо да не би било исправно лишити српски народ у Хрватској оног уметничког блага, које је он вековима поседовао.“¹⁶¹⁶

Грујић је своју мисију повратка предмета који су власништво Српске православне цркве започео одлуком Светог архијерејског синода да сви предмети који су власништво Српске православне цркве буду донети у Сремске Карловце или Београд.¹⁶¹⁷ Током 1945. године радио је у складу са том одлуком, не раздвајајући предмете који потичу са подручја Демократске Федеративне Хрватске од оних са подручја Демократске Федеративне Србије.

Свети архијерејски синод одлучно се успротивио оваквом предлогу Министарства просвете Хрватске.¹⁶¹⁸ У одговору Савезном министарству просвете Синод изражава своју захвалност Министарству просвете Хрватске на „његовој културној бризи и готовости да помогне Српској православној цркви да она дође до своје културне имовине коју је вековима брижљиво чувала, а сада је после незапамћених страдања српског народа и његове цркве – у време пљачкања, развлачења и уништавања свих српских црквених и културних институција по НДХ“ сачувана у Загребу. Међутим, Свети архијерејски синод наглашава да за сада није могуће поступити по предлогу Министарства просвете Хрватске. Овај став се образлаже тиме да је за „време ужасних збивања у НДХ од 1941–1945. године потпуно разорена и уништена организација Српске православне цркве у областима Ф.Н.Р.Х.: епископи, као и свештеници поубијани су или растерани, а цркве, манастири, парохијски домови и епископски дворови – пошто су потпуно опљачкани – попаљени су или разорени тако, да готово сви још и данас леже у развалинама, уколико им и сами темељи њихови нису раскопани и разнешени“.¹⁶¹⁹

Наводи се и да је на простору тадашње ФНРХ од свих српских манастира само манастир Крка неоштећен, а од 189 српских цркава по Лици, Банији и Кордуну уништено је 173, а остало је само њих 15 које су мање више оштећене и све опљачкане до голих зидова. Као изузетак од оваког правила наводе се катедрала у Загребу и парохијске цркве у Карловцу и Бјеловару. На простору где је страдала Српска црква сада се налази упропашћени српски народ који није у могућности да себи подигне ни најнужније станиште и нема могућности да обнавља цркве. Због тога не постоје никакве могућности да се драгоцености тамо врате. Предлог да се сместе у Загребу одбацује се како због недостатка одговарајућег простора, тако

¹⁶¹⁵ Архива САС. Министарство просвете ФНРЈ, Одељење за културу, Број 6470, од 2. јануара 1946. год.

¹⁶¹⁶ ОРГ 1319. Рукописни препис Р. Грујића дописа Министарства просвете Хрватске савезном Министарству просвете. Преписао је оне делове дописа Министарства просвете Хрватске којих нема у прослеђеном допису Савезног министарства просвете.

¹⁶¹⁷ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, бр. 1391/зап. 441, од 17/4. септембра 1945. године.

¹⁶¹⁸ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, бр. 37, из 946, од 16/3. јануара 1946. године, куцани текст. ОРГ 1319. Нацрт, рукопис Р. Грујић. Грујић је написао предлогак текста за одговор Светог архијерејског синода Савезном министарству просвете, који је скоро у целости усвојен и такав и прослеђен. Д. Медаковић, *Ефемерис: Хроника једне породице III*, стр. 277–278. Интересантна је изнета тврдња да му је Грујић говорио како се сложио са предлогом Душка Бркића да то благо остане у Хрватској тамо где је настало јер његовим повлачењем за Београд „остао би народ без својих тапија. [...] У праву је Бркић, све треба да остане у Хрватској, нека се види шта су наши преци били кадри да кују прекрасне сасуди, да зидају цркве, да илуминирају рукописе.“

¹⁶¹⁹ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, бр. 37 из 946, од 16/3. јануара 1946. године, куцани текст.

и због непостојања људског кадра који би те предмете чувао и обрађивао. Закључује се да је Свети синод Српске патријаршије, увек будно свестан своје дужности и одговорности пред садашњицом и историјом, одлучио да сви предмети нађени и они који тек треба да буду пронађени у Загребу и по другим местима буду смештени на чување у Сремским Карловцима или Београду.¹⁶²⁰

Већ у марту 1946. године Грујић усмено обавештава епископа Арсенија, администратора Епархије загребачке, да се хрватске власти противе преносу у Београд предмета који потичу из манастира и цркава са територије Хрватске. По том обавештењу епископ Арсеније је одмах отишао код тадашњег председника хрватске владе Владимира Бакарића и објаснио му да су ти предмети власништво манастира и цркава Српске православне цркве на подручју Хрватске и да се они због стања објеката не могу више чувати у истим него да ће бити пренети у Београд, а да када се стекну услови, биће предавани црквама које су њихови власници. Са овим мишљењем сложио се и председник хрватске Владе.¹⁶²¹ У извештају од марта 1946. године Грујић прави нови пресек и набраја све институције у којима је до тог тренутка нашао предмете:

„1) у Музеју за уметност и обрт;

2) у Археолошком музеју;

3) у Универзитетској библиотеци;

4) у Државном архиву;

5) у Градској Гипсотечи;

6) у Каптолској библиотеци и

7) у Надбискупском дијецезанском музеју.

Сем тога, део металних и текстилних предмета који је пронађен

8) у Председништву Владе Хрватске;

9) у женском манастирићу код Св. Духа више Загреба и

10) у Топионици метала Фирме (Лебрик) – дао сам пренети, по споразуму са преосвећеним госп. епископом Арсенијем, у просторије епископског двора у Загребу (11).¹⁶²²

У извештају који подноси крајем марта исте године наводи да је нашао 30 вагона предмета, наводећи да од тог броја преко 20 вагона потиче из Срема.¹⁶²³

Други проблем у овим тешким временима за Српску православну цркву била је могућа конфискације њене имовине, а у овом случају одузимање и њеног духовног, културног и историјског наслеђа. Грујић у извештају у марту 1946. године помиње да је Министарство просвете Србије послало једну своју изасланицу у Загреб да прегледа најдрагоценије

¹⁶²⁰ Исто. ОРГ 1319. Нацрт, рукопис Р. Грујић.

¹⁶²¹ Архива САС. Православни српски епископ загребачки у Загребу. Бр. службено, од 30. 3. 1946. У извештају се напомиње да не постоји ниједна зграда у коју би се могле сместити ове драгоцености сем можда Епископског двора у Пакрацу за који се наводи да није срушен али ипак толико оштећен да би требало неколико стотина хиљада динара да се оправи за шта епархија нема новца. Исто тако јасно предлаже да се не прихвате предлози хрватских власти да се предмети евентуално сместе у некакву другу зграду која није у власништву Цркве јер би се онда изгубили контрола над њима.

¹⁶²² Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 25. марта. 1946. г.

¹⁶²³ ОРГ 1303. Министарству просвете Народне Републике Србије, Одељењу за културу и уметност, од 31. марта 1946. г. Излажући у извештају која је вредност пронађених предмета и шта је све урађено да се они пренесу у Београд, моли да се помогне у тој реализацији.

предмете, који би се могли издвојити за Народни музеј у Београду.¹⁶²⁴ После извештаја о тежњама да се одређени предмети изузму из преноса за Београд и намера да предмете од изузетног значаја преузме Народни музеј, Синод доноси одлуку да се пронађу материјална средства да се што пре сви предмети пренесу у Београд у просторије зграде Патријаршије, које ће за те потребе бити уређене.¹⁶²⁵ Министарство финансија доноси одлуку 16. априла да се одобри кредит у износу од 350.000 динара за трошкове изнајмљивања 20 железничких вагона за потребе преноса драгоцености.¹⁶²⁶ Грујић обавештава Свети архијерејски синод да ће пренос моћи отпочети тек у другој половини маја због делегата Министарства просвете и због прославе ослобођења Загреба од 9. до 11. маја. У том тренутку је процењено да се пренос предмета не може завршити пре половине јуна. Грујић у исто време моли да се одреде лица која ће извршити пријем предмета на савском пристаништу и преношење њихово у зграду Патријаршије.¹⁶²⁷

Акције које је предузимао Свети архијерејски синод како би се сви предмети који су пронађени у Загребу пренеле у Београд нису уродиле плодом. Комитет за културу и уметност доставио је Синоду одлуку о упућивању Министарству просвете Хрватске одлуке да ће Министарство просвете Србије преузети предмете српских цркава и манастира са територије Народне Републике Србије и њених области, а да ће предмети са територије Народне републике Хрватске остати и даље на истом подручју.¹⁶²⁸ Са овом одлуком стављена је тачка на синодску и Грујићеву активност да се сви предмети пренесу у Србију, јер је Министарство просвете подржало одлуку Министарства просвете Хрватске.

Министарство просвете Србије донело је одлуку о делегирању Наде Андрејевић-Кун, у том тренутку кустоса Уметничког музеја у Београду, да са Грујићем оде у Загреб ради извршења преноса драгоцености.¹⁶²⁹ Милутин Гарашанин, кустос Уметничког музеја, одређен је да са делегатом Светог архијерејског синода преузме и пренесе предмете од Железничке станице до Патријаршијског двора. Синод поново одређује Грујића да што пре оде у Загреб и предузме одмах све што је потребно да се драгоцености пренесу за Београд, а у исто време оснива комисију коју чине професор Ђорђе Сп. Радојичић, професор Богословије, Богољуб Ћирковић, шеф кабинета Његове светости Душан Дожић и професор Богословије синђел Никодим Бркић, којој се ставља у задатак да оспособи просторије за смештај предмета и да организује све што је потребно за пријем и пренос ствари са Железничке станице до Патријаршије.¹⁶³⁰ На првом састанку државне и црквене комисије који је одржан 10. 5. 1946. године Нада Андрејевић-Кун изнела је захтев да црквене драгоцености са Железничке станице буду пренете на адресу Министарства просвете. Међутим, оваквом захтеву успротивили су се представници цркве, износећи став да је реч о црквеним драгоценостима које су власништво Српске православне цркве и да могу бити пренете само на адресу Светог архијерејског синода, што је на крају и прихваћено.¹⁶³¹ У исто време, тражено је да се комисији придодају и

¹⁶²⁴ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 25. марта 1946. г. Архива САС. Министарство просвете Ф.Н.Р.Ј., бр. 6470, од 2. 1. 1946. године. Када је реч о црквеном благу Српске православне цркве на подручјуДФХ, примећује се да се у наведеном акту помињала могућност да оно буде предато општинама.

¹⁶²⁵ ОРГ 1319. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Бр. 869, 872/зап. 104, од 30/17. априла 1946. године.

¹⁶²⁶ ОРГ 1319. Министарство финансија, Народне Републике Србије, Бр. 43609/II, од 16. 4. 1946. године.

¹⁶²⁷ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 2. 5. 1946. године. Извештај, ОРГ 1303. Св. Арх. С. Срп. пр. цркве. Нацрт извештаја.

¹⁶²⁸ ОРГ 1319. Комитет за културу и уметност при Влади Ф.Н.Р.Ј., К. Бр. 1090, од 2. маја 1946. године.

¹⁶²⁹ Архива САС. Министарство просвете Србије, бр. 2334, од 6. 5. 1946. године.

¹⁶³⁰ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Бр. 1196 и бр. 1197, од 10. 5. / 27. IV 1946. године.

¹⁶³¹ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, Бр. 1251, од 11. 5. 1946. год. Извештај чланова Комисије за пријем ствари.

нови чланови: главни секретар Светог архијерејског синода Никола Алагић, професор Светозар Душанић и синђел Данило Цветков, што је и учињено.¹⁶³² Свакако да је један од разлога за прављење овако велике црквене комисије за пријем предмета донетих из Загреба било и сазнање Синода да постоје озбиљне индиције да важнији предмети буду одузети Цркви. То је потврђено и дописом Министарства просвете Србије у коме обавештавају Свети архијерејски синод под којим условима су одобрена финансијска средства за транспорт предмета.¹⁶³³ После повратка ће бити организована комисија која ће све предмете поделити на оне који су још потребни за богослужење и употребу у црквене сврхе, који ће sukcesивно бити враћани црквама и манастирима чије су власништво и оне који имају културно-историјски значај и спремиће се за излагање и чување при државном Музеју за уметност, при Народној библиотеци и Државном архиву.¹⁶³⁴

Као једини овлашћени делегат Светог архијерејског синода који може „примити све ствари културно-историјског и уметничког значаја, ма код кога се налазиле и ма којим начином за време рата у Загреб доспеле“, Радослав Грујић је отпутовао у Загреб 11. маја 1946. године заједно са делегатима Министарства просвете Надом Андрејевић-Кун и Момчилом Стевановићем.¹⁶³⁵ За разлику од претходне године, када је Грујић припремао да сви предмети који су власништву Српске православне цркве без обзира на место порекла буду пренети у Београд, сада су морали да се ограниче само на оне предмете који су однети током рата са простора Народне Републике Србије. Како Грујић пише: „Министарство Народ. републике Хрватске поступило је стриктно по поменутој одлуци Комитета“ и издало је наређење својим подручним институцијама да могу предати само оне предмете који потичу са територије Народне Републике Србије. На тај начин они су „могли примити и примили су само оне српске црквено културне-историске и друге предмете, који су однешени били у Загреб из фрушкогорских манастира и патријаршијског двора у Сремским Карловцима“.¹⁶³⁶ Примопредаја је почела 13. маја и трајала је до 8. јуна. Грујић описујући примопредају наводи да су слично примљени и предмети из Срема: „Тако је примљена патријаршијска библиотека, Библиотека Илариона Руварца и Библиотека Богословије у Срем. Карловцима. А требало је тако да буде примљен и део Библиотеке Српске Богословије у Сарајеву, као и осталих српских библиотека по Босни и Херцеговини, које се налазе у Универзитетској-Свеучилишној-Књижници у Загребу.“ Строго држећи се одлуке, није било дозвољено да се оне пренесу у Београд. Грујић даље наводи да је на основу исте одлуке „Државни архив у Загребу предао делегатима Св. Синода и Министарства просвете Србије 35 сандука архиве и библиотеке манастира Беочина, а задржао 240 сандука библиотеке из епископских дворова у Пакрацу и Плашком“.¹⁶³⁷ „Археолошки музеј у Загребу имао је само предмете из Сремских Карловаца из патријаршијског двора и гимназије, па је све те предмете предао делегатима.“¹⁶³⁸

¹⁶³² Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Бр. 2521, од 14/1. маја 1946. године.

¹⁶³³ Архива САС. Министарство просвете Србије, Одељење за науку, културу и уметност. IV Бр. 2366, од 15. V 1946. год.

¹⁶³⁴ Исто.

¹⁶³⁵ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 19. јуна 1946. године. Извештај.

¹⁶³⁶ Исто.

¹⁶³⁷ ОРГ 1303. Hrvatski Državni Arhiv u Zagrebu, Broj 206.-1946, od 16. svibnja 1946. У овом допису се Јосип Матасовић као директор архива обраћа са молбом Грујићу да материјал који по својој провенијенцији потиче са подручја Републике Хрватске буде уклопљен међу скупине Државног архива у Загребу.

¹⁶³⁸ Исто.

Иако је одобрен кредит за изнајмљивање 20 вагона, Грујић у једном писму наводи: „[...] добили смо велике вагоне, од 15 тона, па их можемо лепо да искористимо и за кабасте ствари које заузимају места. Тако ћемо место 20 имати око 12 вагона у свему – јер смо при тражењу кредита рачунали на вагоне од 10 тона.“¹⁶³⁹ Прва процена од 40 вагона направљена је на основу процене транспорта ствари са свих територија који су се налазили у Загребу, а на крају су враћени само предмети са територије Републике Србије.¹⁶⁴⁰

Први транспортни товар који су чинила два вагона кренуће 22. маја у вечерњим сатима.¹⁶⁴¹ Укупно је транспортовано једанаест вагона, а последњи је пристигао 13. јуна.¹⁶⁴² Целокупан примопредајни записник био је састављен на 406 листова које је Грујић доставио Светом архијерејском синоду.¹⁶⁴³

По завршеној примопредаји и отпремању предмета за Београд представници Министарства просвете Србије такође су отпутовали за Београд, а Грујић је остао да заврши посао на примопредаји оних предмета који су потицали са територије Хрватске, а у власништву су Српске православне цркве. Међутим, у почетку рада на том сегменту материјала, Грујић наилази на опструкције Одсека за културу Министарства просвете Хрватске од ког добија одговор „да сви предмети имају и даље остати по Хрватским културним институцијама, где су већ од 1941. године склоњени“.¹⁶⁴⁴ Због овога Грујић заједно са епископом Арсенијем и представницима главних одбора Срба у Хрватској одлази код тадашњег председника Владе Владимира Бакарића који интервенише да предмети који су власништво Српске православне цркве буду предати њеном делегату Радославу Грујићу. За смештај предмета одређен је простор у згради Српске црквене општине у Загребу (Боговићева 7). За седам дана Грујић је успео да пренесе све ствари из различитих институција у овај простор који је потом запечаћен, с тим да се просторије не могу отворити док се не образује комисија која ће све предмете средити, распоредити и детаљно инвентарисати. Приликом преузимања 240 сандука архивске грађе из епископских дворова у Пакрацу и Плашком из магацина Државног архива у загребачкој Гипсотечи пронађено је још 15 сандука архивског материјала из фрушкогорских манастира. Сем тога, у ове просторије пренео је и 1158 књига из библиотеке блаженопочившег загребачког митрополита Доситеја које је био откупио каноник др Камило Дочкал.¹⁶⁴⁵

Грујић је већ 19. јуна поново у Београду. Предмете који су долазили из Загреба сачекивали су на Савском пристаништу чланови Синодске комисије и делегат Министарства просвете и присуствовали њиховом уносу у зграду Патријаршије.¹⁶⁴⁶ По завршеном послу чланови комисије поднели су кратак извештај и замолили да по окончању преноса буду разрешени својих дужности у комисији.¹⁶⁴⁷ Синод је по пријему извештаја одлучио да се

¹⁶³⁹ Архива САС. Писмо, Драги господ. Алагићу, Загреб 31. V 1946. Поред осталог Грујић наводи како је тешко било обезбедити сандуке за предмете и да му је драго да је успешно одложено за краће време исељавање Музеја СПЦ из Конака кнегиње Љубице.

¹⁶⁴⁰ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Бр. 1715/Зап. 229, од 22/9. јуна 1946. године.

¹⁶⁴¹ Архива САС. Министарство пошта, Долазни Телеграм, 20835, 22.V.46.13.

¹⁶⁴² Архива САС. Записник комисије за пријем ствари. Записник је састављен 13. јуна. Транспорт је текао на следећи начин: 24. маја два вагона, 28. маја један вагон, 29. маја један вагон, 1. јуна један вагон, 4. јуна један вагон, 10. јуна два вагона и 13. јуна један вагон. Укупно је било 11 вагона послатих предмета.

¹⁶⁴³ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Бр. 1715/Зап. 229, од 22/9. 6. 1946. године.

¹⁶⁴⁴ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 19. јуна 1946. године. Извештај.

¹⁶⁴⁵ Исто.

¹⁶⁴⁶ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду, 18/5. јуна 1946. године.

¹⁶⁴⁷ Архива САС. Свети Архијерејски Синод, Бр. 1686/зап. 230, од 22/9. 6. 1946. године. По подношењу извештаја Комисије за пријем ствари из Загреба Свети архијерејски синод доноси решење о разрешењу исте.

образује нова комисија која ће имати задатак да записнички констатује да су сви предмети према записницима које је Грујић доставио стигли из Загреба у Београд и да све предмете разврста по струкама, посебно библиотеке, архиве, богослужбене предмете, особито драгоцености и предмете општег историјског и културног значаја.¹⁶⁴⁸ Уједно је донета одлука да се све драгоцености похране у „Патријаршијску ризницу, а остале ствари од културно-историјске вредности спремити у такву просторију која може бити приступачна и посетиоцима који се интересују за црквену историју“.¹⁶⁴⁹

Грујић већ половином августа 1946. године поново путује у Загреб како би наставио са потрагом, пописивањем и разврставањем црквених драгоцености. Том приликом проналази и архиве фрушкогорских манастира, црквена одјејанија, књиге и одређене предмете из Карловаца, Беочина и Хопова.¹⁶⁵⁰

Међутим, ускоро ће отпочети и јачи притисак Министарства просвете Србије у вези са класификацијом материјала и његовом прерасподелом. Министарство просвете је 26. јуна образовало одбор који ће се бавити овим питањем, а чинили су га Ђорђе Мано-Зиси и Нада Андрејевић-Кун, кустоси, и Момчило Стевановић, шеф архивског одељења Уметничког музеја.¹⁶⁵¹ Радослав Грујић доставља Светом архијерејском синоду мишљење о начину „организовања рада на распоређивању и сређивању свих културно-историских, уметничких и других наших црквених предмета пренесених из Загреба у Београд“.¹⁶⁵² Предлаже да прва дужност комисије буде распоређивање и одабирање доведеног материјала у четири главне групе:

„1) На групу предмета који треба да служе практичној богослужбеној употреби које ће се предати надлежном архијереју који ће предмете расподелити црквама.

2) На групу предмета, који имају претежно културно-историски и уметнички значај, који ће бити изложени и систематски распоређени у Музеју Српске православне цркве, који ће повремено имати своје изложбене просторије у десном крилу Патријаршијског двора.

3) На групу предмета који имају сређени бити у Библиотеци Карловачке митрополије, одакле су и однешени и најзад.

4) На групу предмета који сачињавају архивску грађу Митрополије карловачке и њених манастира и парохијских цркава.“¹⁶⁵³

Комисија је између осталог имала и задатак да установи да ли су сви предмети који су записнички регистровани у Загребу пристигли у Београд. О свом раду ова комисија известиће министарства просвете Србије и Хрватске и позвати њихове делегате да учествују у раду. За предмете који се налазе у простору Загребачке црквене општине, Грујић предлаже да се попишу и расврстају, с тим да 15 сандука архивске грађе која потиче из фрушкогорских манастира буде што пре пребачено за Београд.¹⁶⁵⁴ Свети архијерејски синод 13. јула одлучује да се питањем расподеле имовине у даљем раду бави Патријаршијски управни одбор и именује комисију коју су чинили: протојереј Драган Мијатовић, Радослав Грујић, Ђорђе Сп. Радојичић, Светозар Душанић и Љубомир Дурковић.¹⁶⁵⁵ Синод је у потпуности прихватио

¹⁶⁴⁸ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Бр. 1715/Зап. 229, од 22/9. 6. 1946. године.

¹⁶⁴⁹ Исто.

¹⁶⁵⁰ Архива САС. Писмо Радослава Грујића упућено митрополиту Јосифу из Загреба од 28. августа 1946. године.

¹⁶⁵¹ Архива САС Народна Република Србија, Министарство Просвете, Одељење за науку, културу и уметност, Бр. 3403, од 26. VI 1946. године.

¹⁶⁵² Архива САС. Музеј СПЦ, Бр. 14, од 9. јула 1946. године.

¹⁶⁵³ Исто.

¹⁶⁵⁴ Исто.

¹⁶⁵⁵ Архива САС. Свети Архијерејски Синод, Бр. 1898, од 13. јула 1946. године.

предлог Радослава Грујића о радним задацима и активностима комисије који је доставио 9. јула 1946. године. Патријаршијски управни одбор је заказао седницу за 29. јул, а вероватно је о истом обавестио и Министарство просвете Србије.¹⁶⁵⁶ Министарство просвете је на обавештење Светог архијерејског синода да је састављена комисија која ће вршити разврставање предмета одговорило дописом у коме је између осталог наведено „да Патријаршијски управни одбор није начисто са карактером рада нашег одбора“ јер задатак није пријем материјала, него почетак предрадњи за његову класификацију и поделу тако што ће се историјско-уметнички предмети предати „Државном Уметничком Музеју у Београду, Народној Библиотеци и Државном Архиву“.¹⁶⁵⁷ За чланове одбора који су у име Министарства требало да раде на овом послу именовани су Ђорђе Мано-Зиси, Нада Андрејевић-Кун, Момчило Стевановић и Ђурђе Бошковић. Допис се завршава јасним ставом да ова комисија не ради на разврставању материјала већ на предрадњама за поделу материјала, наводећи при томе да је Министарство одобрило кредит за пренос материјала зато што је сматрало да ће држава преузети драгоцене предмете. Црквени и државни део комисије састао се у згради Патријаршије 29. јула на позив Радослава Грујић.¹⁶⁵⁸ Приликом првог састанка дошло је до размимоилажења у ставовима чланова две комисије. Представници државног дела тврдили су да они треба да изврше класификацију предмета, и то:

- „1) на оне који су од општег културног и историјског значаја и који би као такви имали ући Државне музеје, библиотеке и архиве и
- 2) на оне који нису од таквог значаја и који би имали остати за практичну употребу Цркве.“

Чланови комисије које је одредио Свети архијерејски синод сматрали су да они само треба да провере да ли су предмети примљени у Загреб стигли у Београд, као и у каквом су стању. Задатак комисије био је да се изврши преглед предмета и да се они који потичу са подручја Хрватске и Босне и Херцеговине, а који су могуће омашком донети, издвоје и врате власницима у овим федералним јединицама. Услед овог размимоилажења у схватањима чланови комисије су се разишли необављеног посла.¹⁶⁵⁹

Грујић се августа 1946. године обраћа Патријаршијском управном одбору са захтевом да поново отпутује у Загреб да би пренео материјал који није пренет, а онај који је смештен у згради Загребачке црквене општине класификује и распореди.¹⁶⁶⁰ Из извештаја се види да је у загребачкој Гипсотечи остало 15 сандука архивског материјала из фрушкогорских манастира, да се на државном добру у Божјаквини код Загреба налазило око 60 комада намештаја из Патријаршијског двора у Сремским Карловцима, као и да је у Надбискупском музеју у Загребу било одређених предмета. У складу са ранијим одлукама Грујић моли да оде и предмете који потичу са територије Србије транспортује у Београд, а оне са територије Хрватске који су смештени у Боговићевој бр. 7 класификује. Желео је да се коначно заврши целокупан пренос и прерасподела материјала, јер су то желели и представници Музеја за уметност и обрт.¹⁶⁶¹ Грујић добија одобрење да оде у Загреб и у року од десет дана изврши пренос предмета за Србију, а да се за оне који су у Загребу у договору са епископом оснује

¹⁶⁵⁶ ОРГ 1319. Патријаршијски Управни Одбор СПЦ, Бр. 44/5, од 16. VII 1946. године.

¹⁶⁵⁷ Архива САС. Народна Република Србија, Министарство просвете, Одељење за науку, културу и уметност, IV бр. 3714, од 22. VII 1946. године.

¹⁶⁵⁸ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, Бр. 2027, од 30. VII 1946. г. Архива САС. Записник од 29. јула 1946.

¹⁶⁵⁹ Исто.

¹⁶⁶⁰ Архива САС. Патријаршијском управном одбору, од 10. августа 1946. године. Извештај.

¹⁶⁶¹ Исто.

комисија која ће обавити њихову прерасподелу.¹⁶⁶² По Грујићевом доласку у Загреб формирана је комисија коју су чинили Радослав Грујић као делегат Патријаршије, др Иван Бах као делегат Министарства просвете Хрватске и свештеник Александар Скочић као представник Епархије загребачке. Ова комисија је радила 34 дана и за то време разврстала је предмете на:

„– Богослужбене ствари које се могу користити у те сврхе и које треба да буду предате црквама на коришћење које су биле смештене у црквено-општинској кући Илица бр. 7. – Ствари од црквено-уметничког и историско-археолошког значаја којих је било 1976 предмета спакованих у 48 сандука, сем портрета и икона којих је било 802 неупакованих у сандуке а поред тога и целих иконостаса. Сви ово предмети су од раније били смештени у сали српског црквеног дома у Боговићевој бр. 7. где су и надаље остали.“¹⁶⁶³

Поред тога, пронађена је и архивска грађа из фрушкогорских манастира у 16 сандука, док су се у шест сандука налазиле црквене одежде. Све ово је Грујић наложио да буде транспортовано за Београд. Богате библиотеке и архиве у око 300 сандука из епископских дворова из Пакраца и Плашког, манастира Ораховице, Гомирја и Лепавине привремено су смештене у српску кућу у Прерадовићевој 21 у Загребу.¹⁶⁶⁴ Том приликом Грујић је утврдио да се на државном добру у Божјаковини налази један пун вагон намештаја из Патријаршијског двора из Сремских Карловаца који је припремио за транспорт у Србију. У Крижевцима, како наводи, у двору умрлог унијатског бискупа Шимрета, пронађен је изванредан број предмета из српских цркава и манастира који су том приликом преузети од управника двора каноника Спиридона Петрановића. Пренео је одређене предмете из Дијецезанског музеја Надбискупије загребачке, као и цели иконостас и 12 икона које су потицале из цркве у Иванић Граду која је до темеља порушена током рата. Из библиотеке Капитола и Теолошког римокатоличког факултета преузео је књиге за које је утврђено да потичу из библиотеке Богословије у Сарајеву и библиотеке загребачког митрополита Доситеја. Највеће драгоцености смештене су том приликом у трезор Земаљске банке.¹⁶⁶⁵

У току 1946. године нису били враћени само предмети који су се налазили на државном добру у Божјаковини. Због тога већ у марту 1947. године Грујић је поново покренуо питање преноса ових ствари. Извештава Свети архијерејски синод да и поред неколико његових интервенција још увек предмети са овог државног добра нису враћени и да се у кратком року променило неколико управника овог добра. Предлаже да оде за Загреб и лично интервенише у председништву Владе Народне Републике Хрватске.¹⁶⁶⁶ Грујић је предмете из државног добра у Божјаковини преузео 2. априла,¹⁶⁶⁷ и већ следећег дана отпослао их железничким вагоном за Сремске Карловце.¹⁶⁶⁸ Овим су завршени сви преноси које је Грујић иницирао и организовао, односно враћање у Србију свих нађених културних добара која су током рата 1941–1944. године однети из уништених манастира и цркава на територији Србије.

¹⁶⁶² ОРГ 1319. Патријаршијски управни одбор Радославу Грујићу, бр. 4923, од 10. 8. 1946. године.

¹⁶⁶³ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 27. XII 1946.

¹⁶⁶⁴ Архива САС. Писмо, Високопреосвећени господине Митрополите, од 28. августа 1946. године. Писмо је Радослав Грујић упутио из Загреба.

¹⁶⁶⁵ Исто.

¹⁶⁶⁶ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 19. марта 1947. године.

¹⁶⁶⁷ ОРГ 1319. Записник sastavljen u kancelariji Zemaljskog poljoprivrednog dobra u Božjakovini dana 2. travnja 1947.

¹⁶⁶⁸ Архива САС. Министарство пошта Долазни телеграм, бр. 2965, од 3. 4. 1947. године.

Већ у другој половини 1946. године појачао се притисак државних власти, то јест Министарства просвете Србије да се пристигли предмети класификују и прерасподеле тако да они који имају културно-уметничку вредност буду предати државним институцијама. После одговора Патријаршијског управног одбора Министарству просвете да се изврши прерасподела имовине како је то договорено приликом одобравања кредита за транспорт, одговор Цркве је био да су предмети власништво Српске православне цркве и да приликом тражења кредита није било никаквог договора који би подразумевао да предмети буду одузети Цркви.¹⁶⁶⁹ У даљем тексту дописа Црква се позива на своје власничко, историјско и правно гледиште када је реч о власничком односу у вези са овим драгоценостима. Ђорђе Сп. Радојичић обавештава митрополита Јосифа 15. августа да су чланови државног дела комисије добили усмену наредбу од начелника Одељења за науку, уметност и културу да већ следећег дана почну са преносом предмета који су класификовани, а да исто наставе када буду издвојени и други предмети.¹⁶⁷⁰ Под овим притиском Ђорђе Сп. Радојичић подноси оставку на чланство у црквеном делу комисије, због како је навео, „јасно испољене тежње да се за Народну библиотеку и друге државне научне установе издвоје из тих црквених ствари све што је од научне и уметничке вредности. Како сам ја не само бивши управник већ и оснивач данашње Народне библиотеке, налазим да би у најмању руку било незгодно да и даље останем члан комисије.“¹⁶⁷¹ На усмено саопштену одлуку да ће представници државе започети са преузимањем драгоцености, Српска православна црква је одговорила дописом у коме истиче да је та „изјава без преседана у историји односа Цркве и Државе. Усменим наређењем, без икаквог формалног па ма и незаконитог и неправомоћног решења, органи Министарства просвете хоће да одузму имовину која је тек избављена из усташких канџи и која је вековима припадала Српској цркви.“¹⁶⁷² Министарство просвете Србије је на овај допис одговорило рекапитулацијом целог развоја ситуације са крајњим закључком да се комисији што пре дозволи класификација предмета и распоређивање у одговарајуће државне установе.¹⁶⁷³ Црква је у дужем одговору који је упутио Патријаршијски управни одбор дала своје виђење целе ствари.¹⁶⁷⁴ После уводног историјског излагања о неоспорном власништву Цркве која је током векова најпре од Турака а на крају и од усташа успела да сачува црквене драгоцености, изнета је рекапитулација читавог тока процеса проналажења и враћања предмета из Хрватске. Главни аргумент Министарства просвете Србије било је да се Министарство Хрватске на чијој територији су ствари пронађене по устаљеној процедури обратило молбом Савезном министарству финансија за добијање кредита, а да се по добијању кредита Црква ниједним својим актом није обавезала да ће најзначајније драгоцености предати државним институцијама. На тврдње да је то усмено договорено са црквеним делегатом Радославом Грујићем у одговору се наводи да Грујић ни у једном свом реферату није навео такву могућност, а да он у свом раду није ни имао овлашћења за тако нешто. Црква констатује да ће предмети бити доступни свим заинтересованим странама јер ће бити смештени у Црквеном музеју, те да се на овај начин не искључује сарадња већ напротив, позива на сарадњу која не подразумева уцењивање де се предмети одузму него да се сачувају и учине доступним.¹⁶⁷⁵

¹⁶⁶⁹ Архива САС. Патријаршијски управни одбор СПЦ, Бр. 4924, од 10. VIII 1946. године.

¹⁶⁷⁰ Архива САС. Његовом Високопреосвештенству Митрополиту Скопском Господину Јосифу, од 15. августа 1946. године.

¹⁶⁷¹ Архива САС. Патријаршијском управном одбору, од 20. августа 1946. године.

¹⁶⁷² Архива САС. Патријаршијски управни одбор СПЦ, Бр. 5038, од 15. августа 1946. године.

¹⁶⁷³ Архива САС. Народна Република Србија, Министарство просвете, Кабинет, Бр. 420, од 12. IX 1946. год.

¹⁶⁷⁴ Архива САС. Патријаршијски управни одбор СПЦ, Бр. 6146, од 2. октобра 1946. године.

¹⁶⁷⁵ Исто.

Овај сукоб или размимоилажење између Српске православне цркве и представника Министарства просвете Србије завршен је обимним дописима којима су обе стране изнеле своје гледиште поменутог проблема. Српска православна црква истрајала је на свом праву да не дозволи да предмете од изузетног духовног, уметничког, историјског и културног значаја који су у њеном власништву преузме држава, а представници Министарства су после дугог истрајавања и више покушаја одустали од намере да ове предмете одузму Цркви. Свакако да је крајњи став Цркве био да ће предмети бити доступни истраживачима и да ће бити излагани у Музеју Српске православне цркве, што је довело до спуштања тензија и међусобног прећутног разумевања. Синод је и даље инсистирао на томе да чланови комисије изврше детаљну прераспodelу и сређивање материјала у просторијама Патријаршије. На основу Записника из 1947. године који је Грујић саставио у име чланова комисије види се да је у том тренутку само једним мањим делом била извршена класификација предмета, да је иста била прекидана неколико пута због размимоилажења са ставовима државног дела комисије, али да су чланови црквеног дела комисије ипак успели да већим делом класификују архивску и библиотечку грађу. У записнику се наводи да сама расподела материјала споро тече због непостојања одговарајућих услова за рад и да ће иста моћи да се настави тек када то дозволе временске прилике и припреми се све што је потребно за тај посао.¹⁶⁷⁶

Током 1947. године Грујић није имао пуно активности када је посреди спасавање културних добара. Мало раније изнет је податак да је у марту путовао у Загреб.¹⁶⁷⁷ До октобра урађен је већи део посла на сређивању Патријаршијске, Руварчеве и библиотеке Карловачке богословије. Митрополит загребачки Дамаскин у извештају наводи да је тражио од Грујића и других чланова комисије да заврше преглед материјала који је донет из Загреба, као и да оно што је за богослужбену употребу и није са територије Србије буде расподељено власницима.¹⁶⁷⁸

Позне године и бројне обавезе које је Грујић преузимао на себе условиле су да је овај посао текао спорије него што су то захтевали тадашњи чланови Светог архијерејског синода који су плашећи се да државним властима не падне на памет да се умешају у ову ствар донели одлуку да Радослава Грујића разреше дужности члана комисије за сређивање црквених ствари пренетих из Загреба.¹⁶⁷⁹ Тако ће синодском одлуком 3. новембра 1948. године бити разрешен дужности рада у Комисији која се старала о предметима враћеним из Хрватске. Грујићу ово разрешење није лако пало, јер је био мишљења да је Комисија коју је он предводио ипак урадила огроман посао, нарочито узимајући у обзир чињеницу у каквим је условима радила. Из извештаја који су чланови „Комисије за сређивање црквених ствари пренешених из Загреба, пронађених тамо после усташке пљачке“ доставили Светом архијерејском синоду види се да је већина послова била приведена крају.¹⁶⁸⁰ Комисија је утврдила да су сви сандуци, укупно 365, и предмети који су послати из Загреба стигли у Београд, да су сви спискови срањени уз само неколико техничких погрешака, као и да су предмети смештени по разним просторијама северног крила патријаршијске зграде. Део који се односи на

¹⁶⁷⁶ Архива САС. Записник од 2. јануара 1947. године. ОРГ 1319. Светом Архијерејском Синоду СПЦ. Нацрт записника. У том тренутку у згради Патријаршије није било грејања, како се наводи, и вода се у згради ледила па није било могуће наставити рад.

¹⁶⁷⁷ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 19. марта 1947. године.

¹⁶⁷⁸ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду, од 29/16. октобра 1947. године. Митрополит загребачки Дамаскин.

¹⁶⁷⁹ Архива САС. Записник са седнице САС, бр. 34, одржане 16/3. новембра 1948. године.

¹⁶⁸⁰ ОРГ 1303. Записник Комисије за сређивање црквених ствари пренешених из Загреба, пронађених тамо после усташке пљачке, од 4/17. децембра 1948. године.

разврставање свих предмета по групама одвијао се најспорије. Разлог за то је био како у недостатку простора, тако и у недостатку људства. И поред тога, у извештају се наводе групе по којима је материјал разврстан, при чему су класификоване најдрагоценије ствари, иконе и портрети, текстил, метал, антимици са плаштаницама и друго. Подносећи овај извештај Грујић констатује да му је жао што Синод није увидео да је Комисија дала велики допринос својим радом.¹⁶⁸¹

06.6. РАД НА ОСНИВАЊУ МУЗЕЈА СРБА У ХРВАТскоЈ

Стицај околности је хтео да оснивање Музеја Срба у Хрватској буде један од последњих важнијих музеолошких подухвата Радослава Грујића. Значај овог пројекта још је већи ако се у обзир узму време и околности у којима је предузет. За разлику од тадашње београдске средине у којој су на пољима музеологије, историје уметности и других културних делатности били стари Грујићеви зналци, он је из главних токова друштвених збивања из области културе био већим делом искључен. Међутим, када је реч о загребачкој средини, он ће својим радом и знањем и учешћем у Комисији за повраћај културних добара стећи велико поштовање тадашњих млађих колега музеалаца. Они старији, попут Владимира Ткалчића и Јосипа Матасовића, добро су га познавали. На основу сачуване архивске грађе примећује се да је Грујић са вођама Српског друштва „Просвјета“ из Загреба и најзначајнијим представницима српског народа у државним институцијама Хрватске био у изузетно добрим односима и учествовао у јавном животу.

Радослав Грујић је током читавог свог живота био изузетно везан за просторе Славоније, Хрватске и Далмације. На простору Славоније започео је и своју научну, а на првом месту културну делатност на проучавању сакупљању и заштити драгоцености. У овом периоду свог живота успоставио је велики број контаката са људима са овог поднебља. Ове везе неће бити прекинуте ни његовим преласком у Скопље, и касније у Београд. Сведочанство о његовом укључивању у јавни живот тадашње загребачке средине јесте и изложба коју је заједно са колегама музеалцима организовао у Загребу, а која је била посвећена културном благу српског народа које је током рата било однето у Загреб. Како намера Српске православне цркве да се целокупно црквено, историјско и културно благо у њеном власништву пренесе у Београд није спроведена у целини, велики део остао је смештен у депоима институција културе у Загребу, да би после њиховог враћања цркви велики број предмета био смештен на једном месту али недоступан свим заинтересованим. То био је један од разлога за рађање идеје о прављењу Музеја Срба у Хрватској у коме би било изложено ово културно благо српског народа са подручја Славоније, Далмације и Хрватске.

После извештаја администратора Епархије загребачке епископа Арсенија и Радослава Грујића о преузимању црквених драгоцености које су у власништву Српске православне цркве, а потичу са простора Народне Републике Хрватске, Свети архијерејски синод донео је одлуку да се ова имовина има и даље сматрати у искључивим власништвом Српске православне цркве која има право са њом располагати и да се ово питање „одмах у почетку расчисти са надлежним државним властима НР Хрватске“.¹⁶⁸² Одређено је да се драгоцености привремено сместе у просторије које су обезбеђене захваљујући помоћи Главног одбора Срба у Хрватској.

¹⁶⁸¹ Архива САС. Светом Архијерејском Синоду СПЦ, од 23. децембра. 1948. године.

¹⁶⁸² ОРГ 1304-1310. САС, бр. 606/зап. 40, од 8. III / 23. II 1947. године.

Епископ Арсеније убрзо потом извештава Синод да су хрватске народне власти у Загребу на челу са Српским друштвом „Просвјета“ преузеле акцију отварања „Музеја за Српске црквене утвари, драгоцености и предмете од хисториског значаја“.¹⁶⁸³ У тим тренуцима за Српску цркву ово је сматрано за један од начина да се покретно благо Цркве сачува од даљег пропадања. Колико је било отежано функционисање Цркве на овим просторима види се из молбе да се одређени предмети који су били издвојени за потребе музеја изузму, јер су били неопходни за вршење богослужбених радњи. Постоји више дописа свештеника који су се обраћали за што бржи процес повраћаја предмета црквама у којим су службовали, како би могли да обављају богослужења.

Књиге у власништву Српске православне цркве биле су предате Друштву „Просвјета“ које је основало библиотеку у чији су састав ушле ове књиге, с тим да су и даље остале у власништву Цркве, о чему је потписан реверс. Када је реч о црквеним драгоценостима, највећи део био је смештен у депое црквених објеката у Загребу који су били неодговарајући, а и саме црквене власти због недостатака објеката за своје потребе, тежиле су да се заузете просторије ослободе, и нађе друго решење за чување ових драгоцености. Жеља да се нађе решење за трајни смештај предмета и да се они учине доступним свим заинтересованима, и на тај начин између осталог прикажу као сведоци српског трајања на простору тадашње Демократске Федеративне Републике Хрватске, била је главна водиља Грујићевог ангажмана на подухвату оснивања Музеја Срба у Хрватској.

У тешким послератним околностима било је тешко правити потпуно нови музеј, па се као привремена наметнула идеја да се Музеј Срба у Хрватској организује као једно од одељења Музеја за уметност и обрт. Ова почетна замисао касније ће прерасти у жељу да се ипак оснује засебан Музеј Срба у Хрватској. Један од најангажованијих хрватских музеалаца на овом послу биће др Иван Бах, са којим је Грујић успоставио изузетно стручан и присан однос. Међутим, да он није једини са којим је Грујић имао изванредан однос сведочи и полеђина једне фотографије на којој су се потписали сви запослени Музеја за уметност и обрт:

„Многопоштованом универзитетском професору и другу Дру. Радославу Грујићу, у спомен завршетка даном 21. новембра 1945. прве половине заједничког рада око приредбе изложбе спашених српско-православних културно-хисториских и умјетничких споменика са најбољим жељама за што скорији наставак тог рада у години 1946. У Загребу, 21. децембра 1945. Радни колектив Хрватског народног музеја за уметност и обрт.“¹⁶⁸⁴

Др Иван Бах 2. јануара 1946. године пише Грујићу у име колектива да се нада да ће Грујић у новој години истим младалачким еланом наставити рад на прегледу православних старина које су похрањене у њиховом музеју. Наиме, у овом писму је детаљно описан план поставке будућег Музеја Срба у Хрватској, са молбом да ако Грујић не може да дође у Загреб „ових дана“, пошаље писмене примедбе „на генерални план поставке као и на детаље, за које мислите да би требало бити приказани у овом музеју“.¹⁶⁸⁵ Из овога писма види се да су др Бранко Магарашевић и Бранко Сучевић били упознати са планом уређења Музеја. Простор одређен за Музеј налазио се у Улици бана Јелачића бр. 4. Писмо почиње излагањем концепта

¹⁶⁸³ Архива САС. Православни Митрополит Епархије загребачке, бр. 27-1947, од 1. II 1947.

¹⁶⁸⁴ ОРГ 1305. Фотографија Радослава Грујића са члановима колектива Хрватског народног музеја за уметност и обрт.

¹⁶⁸⁵ ОРГ 1321. Писмо, Врло поштовани господине професоре! Писмо није датовано али на истом постоји Грујићев запис „Одговорио 23. XII 1946“.

којим се предвиђало уређење предсобља музеја. За исто се констатује да је мрачно јер нема прозора, али да ће се појачати електрично осветљење, што би омогућило и да се овај простор корисно употреби за музеј. Тако се овде предлаже излагање графикона, графичких карти и тумачења, како би посетиоци већ у предсобљу могли да се упознају историју Срба од Немањића, па све до пропасти српске средњовековне државе, са приказом развоја Турске од 14. века. Упоредо са тим био би приказан развој Аустрије и Угарске, те њихов коначан сукоб са Турцима. Било је предвиђено да се представи и српска уметност и култура помоћу фотографија. У дворани бр. 2 било је планирано приказивање споменика насталих до 1690. године, као и икона из Далмације и Приморја, текстова и фотографија Ораховице, Марче, Лепавине и Гомирја, фотографије предмета из тог периода који се налазе у Србији и фотографија епитрахила Св. Саве из манастира Крка. У том делу писма Иван Бах каже: „[...] то су детаљи, које ћемо лако договорити овде у врјеме постављања изложбе“, и да је у том тренутку најважније да се споразумеју о генералном плану изложбе. У дворани бр. 3 били би приказани споменици из 18. века који су у вези са Комоговином, Пакром, Св. Аном, Бршљанцем и Бреновцем: антиминос дар Петра Великог, иконе комоговинске школе, радови Јакова из Топуског у Комоговини и Гомирју. Дворана бр. 4 била је предвиђана за предмете из средине 18. века са нарочитим освртом на оне који показују везе са Русима. Ту је било планирано приказивање цркве у Костајници, фотографија уништеног иконостаса Василија од Мале Русије у Слатинском Дреновцу и оригиналне иконе са иконостаса у Костајници. Ту би се изложиле и руске књиге, одежде и посуђе, а у вези са тим било би и текстова који тумаче тадашње односе Срба у Хрватској са Русима и њихове сеобе у Русију. У пролазу између треће и четврте дворане били би изложени предмети од текстила, посуђе, крстићи и слично. У дворани 5 предвиђало се излагање Балтићеве школе у Гомирју и Лици, царских двери које је епископ Герасим Зелић из Кијева 1789. године донео у Крупу и разне друге књиге и утваре које је исти донео са својих путовања у Далмацију. У дворани број 6 био би приказан утицај средњоевропског барока у сликарству, златарству и текстилу на основу оригиналних предмета, а у архитектури на фотографијама. Ту би била и Чешљарева Св. Варвара, Теодоровићев портрет Кирила Живковића, предмети из 19. и 20. века и, између осталог, део Тишевљевог иконостаса из Плашког. Бах даље наводи да је жеља Главног одбора Срба у Хрватској да уз ове предмете у шест соба којима се приказује развој црквене уметности буду изложени документи и фотографије који би приказивали војничке заслуге Срба Крајишника, њихову борбу са Турцима и борбу на другим ратиштима: привилегије, протестне закључке разних зборов, збивања на црквеном сабору 1790. године, те сарадња Срба и Хрвата током 1848. године.

У даљем тексту писма уочава се Бахова обавештеност о томе да је Грујић посетио музеје у Грацу и Инзбурку, у којима је видео одређене предмете који су у вези са Србима Крајишницима и који би можда могли бити узети за музеј у склопу ратне репарације, наводећи даље с тим у вези:

„Код Вас ће се зацело наћи разних фотографија и бељежака са тим у вези, па Вас лепо молим да бисте начинили попис онога што Ви мислите да би се могло употребити у Музеју Срба у Хрватској.“¹⁶⁸⁶

Да је мишљење Грујића уважавано види се и из речи: „Верујемо да ће уз Вашу помоћ бити достојно истакнуте барем најважније ствари.“ Бах пише како ће бити још много питања до коначног решења поставке, јер је све тешко решити на даљину, а да ће коначне одлуке моћи

¹⁶⁸⁶ Исто.

да се донесу тек на лицу места. Бах тражи од Грујића мишљење и поводом једне слике рађене уљем на платну за коју су постојале претпоставке да је рад Данила Петровића, на којој је представљен црквени сабор из 1861. године.¹⁶⁸⁷ До којих је детаља Грујић извештаван о поставци и организацији рада будућег Музеја говори следеће Бахово писмо у ком се он извињава што му није послао план основе Музеја како би могао да има бољи увид приликом прављења концепта изложбе Музеја Срба у Хрватској који му накнадно шаље.¹⁶⁸⁸ У следећем писму из 1947. године пише:

„Оно што је за нас остало у најдражој успомени, то је наш сусрет са Вама, који нам је открио културу једног српског научног радника. Вама је показао настојање хрватских младих музеалаца да заједно са Вашим пријатељем а нашим директором проф. Владимиром Ткалчићем створимо што пријатнију атмосферу заједничке сурадње.“¹⁶⁸⁹

Да је Грујић од самог почетка сматран за део Музеја Срба у Хрватској увиђамо и по честитки коју је Владимир Ткалчић упутио Грујићу. Он га из Дубровника обавештава да Бах и Сучевић припремају просторије за смештај Музеја Срба у Хрватској, и да претпоставља да, када се врати, све ће већ бити спремно за уређивање. Да је Ткалчић Грујића видео као неизоставног учесника на послу уређења Музеја Срба у Хрватској види се из реченице: „код кога ћеш свакако Ти морати бити дионик“, мислећи на његов допринос у уобличавању идеја и организовању послова.¹⁶⁹⁰

Грујићев однос спрам младих колега види се из његовог одговора у ком се захваљује Баху на исцрпном обавештењу о концепту Музеја јер тиме, сматра: „[...] добио сам јасну слику онога што је потребно да знам и о чему још специјално да се размишља“. ¹⁶⁹¹ У даљем тексту он изузетно похвално говори о Баху као човеку, стручњаку и раднику. Пише да се у основи слаже са његовим планом, а да ће детаље разрадити заједно када дође у Загреб.¹⁶⁹²

Грујић је био главна карика у односима између Српског културно-уметничког друштва „Просвјета“, Музеја за уметност и обрт и Српске православне цркве. Он је имао одлучујући утицај да Српска православна црква дозволи да предмети у њеном власништву буду излагани у, како се у том тренутку веровало, Музеју Срба у Хрватској. Грујић је саставио и нацрт споразума између Епархије загребачко-љубљанске и Главног одбора Срба у Хрватској о смештању и чувању у Музеју Срба у Хрватској културно-историјских и уметничких предмета Српске православне цркве у Хрватској.¹⁶⁹³ Споразум је садржао пет тачака. Прве две тачке тичу се власништва Цркве над овим предметима по записнички утврђеним списковима који ће бити предати Главном одбору Срба у Хрватској ради смештања и чувања у Музеју Срба у Хрватској који је, како се наводи, основан по одобрењу Министарства просвете Народне Републике Хрватске при Музеју за умјетност и обрт у Загребу.¹⁶⁹⁴ Предвиђено је да и по потписивању споразума предметима располаже Црква

¹⁶⁸⁷ Исто.

¹⁶⁸⁸ ОРГ 1304-1310. Писмо, Врло поштовани господине професоре! 18. XII 1946.

¹⁶⁸⁹ ОРГ 1304-1310. Писмо. Поштовани и драги господине професоре, Загреб, дне 11. сијечња 1947.

¹⁶⁹⁰ ОРГ 1304-1310. Честитка-разгледница, Драги друже и пријатељу! Владимир Ткалчић, Дубровник од 15. XII 1946.

¹⁶⁹¹ Исто.

¹⁶⁹² МШН кутија 1945. Писмо. Управник Музеја СПЦ, од 21. XII 1946. У писму Грујић даје и своје стручно мишљење о слици за коју се претпостављало да је на њој представљен Благовештенски сабор из 1861. године, за који каже да није рад Данила него је у ствари посреди доста слаба копија исте такве слике Влаха Буковца из 1901. године.

¹⁶⁹³ ОРГ 1304-1310. Споразум. Реч је о руком писаном нацрту споразума између Главног одбора Срба у Хрватској и Епархије загребачко-љубљанске.

¹⁶⁹⁴ Исто.

преко свог повереника, кога ће у споразуму са Главним одбором Срба у Хрватској предложити Министарству просвете Народне Републике Хрватске. Четвртом тачком утврђује се делом и уређење овог музеја, где се наводи да ће стручну бригу и надзор водити кустоси Музеја Срба у Хрватској које ће Министарства просвете Народне Републике Хрватске поставити на предлог Главног одбора Срба у Хрватској, а касније је дописано „по споразуму са управом Музеја за умјетност и обрт“.¹⁶⁹⁵ У петој тачки предвиђено је да све трошкове чувања црквених и других предмета Срба у Хрватској сноси Министарство просвете Народне Републике Хрватске, које финансира и цео Музеј Срба у Хрватској.

На основу нацрта споразума види се Грујићева жеља да заштити интересе Српске православне цркве и да, колико су то прилике дозвољавале, осигура њен утицај у раду Музеја Срба у Хрватској. Овако нешто у том тренутку могао је једино Радослав Грујић да спроведе. Он је један од ретких представника Српске православне цркве поштован и уважаван од већег дела најзначајнијих културних и политичких представника српског народа који су били окупљени око Главног одбора Срба у Хрватској и Друштва „Просвјета“ у Загребу.¹⁶⁹⁶

Као један од првих могућих кустоса Музеја Срба у Хрватској помиње се Србин Федор Маочанин који је 1940. године био апсолвент, али је због усташких прогона морао побећи за Београд, да би се 1946. године вратио у Загреб где ће исте године и дипломирати на историји. Због свог занимања за историју Босне запослио се у загребачкој Гипсотечи ради боље могућности проучавања стећака. Нарочито је била цењена чињеница што је Маочанин научио турски језик који је био изузетно важан за проучавање српско-турских односа и изворних докумената. Пошто Маочанин није могао да се прихвати кустоског посла, он за тај посао предлаже Дејана Медаковића, а опет, са своје стране, Иван Бах тражи Грујићево мишљење о овом питању. Грујић и Главни Одбор Срба у Хрватској тежили су томе да у Музеју Срба у Хрватској запосле личност која је по пореклу Србин из Хрватске. Министарство просвете предложило је за рад у Музеју проф. Еда Ковачевића, академског сликара, који је требало да се бави естетским уређењем музеја, Грујићу по овом питању између осталог пишу: „Бит ће још стотину оваквих упита и молби, али немојте се љутити, јер Ви сте једини, који бисте нам у том послу могли помоћи.“¹⁶⁹⁷

На упит ко би од стручних сарадника Срба из Београда могао да представља трајније решење, као кустос се у том тренутку једино издвојио Дејан Медаковић који је одговорио да би се тек за две године могао прихватити тог места. Сучевић и Магарашевић размишљали су о таквом решењу и донели само начелну одлуку да Медаковић буде примљен, с тим што је Магарашевић изјавио да би се о том питању „највише волео прво консултовати са Грујићем“.¹⁶⁹⁸ У току те године било је тешко запослити одговарајуће стручњаке у Музеју, па

¹⁶⁹⁵ Исто.

¹⁶⁹⁶ ОРГ 1321. Писмо, Народна Република Хрватска Министар правосуђа, од 5. I 1947. Поштовани друже професоре, „Ваш дар и помоћ коју сте указали нашим српским установама у Хрватској, као и нашем народу трајно у нашем сећању, а ради чега смо Вам много захвални“. Потпис Душан Бркић. ОРГ 1304-1310. Писмо Ивана Баха од 20. II 1947. „Дру. Магарашевић ми је јучер рекао да би најволио о тим питањима с вама договорити кад дођете у Загреб.“ Овде се мисли на важна питања која се тичу Музеја Срба у Хрватској. Из великог броја писама Ивана Баха Грујићу види се да су Грујића изузетно поштовали и уважавали Душан Бркић, Бранко Сучевић, др Магарашевић, Рапајић и други.

¹⁶⁹⁷ ОРГ 1304-1310. Писмо, Врло поштовани и драги професоре! Потписао се Иван Бах, није датирано, крај се завршава лепим жељама за Божић и Нову годину, а на истом Грујић је прибележио „Одговорио 23. I 1947“. MSH. кутија 1945. Ово писмо је у ствари одговор на писмо које је Грујић упутио 21. XII 1946.

¹⁶⁹⁸ ОРГ 1304-1310. Писмо, Врло поштовани и драги господине професоре! Иван Бах 20. II 1947. На крају писма руком је дописао да Иван Бах шаље и примерак картице за инвентар предмета тражећи од Грујића и мишљење за неке ставке инвентарног картона.

сам Иван Бах напомиње да рачуна са Грујићевом помоћи како би се боље упознао са различитим аспектима српске историје и културе: „[...] будем ли заиста барем кроз неко вријеме водио послове Музеја Срба у Хрватској.“¹⁶⁹⁹ Грујић на овакву могућност у писму Ивану Баху одговара: „Верујем да ће под Вашим руководством и нови Музеј организовати се и развијати се како треба.“¹⁷⁰⁰ Ткалчић још на самом почетку године пише Грујићу да предрадње на отварању Музеја Срба у Хрватској напредују повољно иако уз велике потешкоће. За напредовање хвали највише Баха наводећи да ће и њима бити лакше када он дође у помоћ, „па чим прође ова најлуђа зима у којој се у неложеним музејским просторијама не да радити, прионут ће и све остало моје музејско ’јато’ – како га Ти називаш – са познатим еланом у изградњу најмлађег одјељења нашег музеја“.¹⁷⁰¹

Занимљиви су Ткалчићеви коментари у вези са запошљавањем кустоса Музеја Срба у Хрватској.

„Уз само питање уређења музеја долази и питање персонала. Зато се мора што прије на чистац извести, да не би тко непозвани хтио загосподарити у том новом храму знаности и просвјете. Најопаснији су дилетанти па били они богзна колико добронамјерни. То смо искусили у прошлости наших музеја а нажалост доживљавамо ту истину још и данас, не само у ’Покрајини’ него и у Загребу, гдје има могућности да то не би требало бити. [...] Но у Загребу је дилетантски дух ’Браће хрватског знања’ јуш увек жив нарочито у управи града па се збивају музеолошка чудеса.“¹⁷⁰²

И сам Бах је обавештавао Грујића о спором напредовању послова потребних за отварање Музеја.¹⁷⁰³ Грујић га је тешио речима да је од брзине отварања Музеја важније то да он буде што је могуће боље урађен.¹⁷⁰⁴ У већем броју писама поред ствари које су у вези са самим Музејем Срба у Хрватској Бах од Грујића тражи одговоре на разна стручна питања која се тичу његовог научноистраживачког рада о одређеним предметима.

Првобитно је било предвиђено да ће до 25. јуна 1947. предмети бити разврстани по просторијама и смештени у одговарајуће витрине, а да би Музеј могао бити отворен за посетиоце половином јула. Ради коначног одобрења изложбене поставке очекивао се долазак Грујића, „који је својим досадашњим радом знатно допринео остварењу овог музеја, јер ће његово мишљење и савет без сумње бити на корист успјеху цјелокупног постава музеја“.¹⁷⁰⁵ Из овог извештаја се види да је Радослав Грујић предложио да се током лета за потребе музеја организује посета екипе стручњака (Грујић, Ткалчић и Бах) севернодалматинским манастирима ради прегледа тамошњих старина у сврху пописивања, фотографисања и проучавања предмета као и евентуалног попуњавања музејских збирки.¹⁷⁰⁶

Нажалост, Музеј није отворен ни до августа, будући да је Српско културно-просветно друштво „Просвјета“ обуставило финансијску помоћ за његово отварање јер је средства

¹⁶⁹⁹ ОРГ 1304-1310. Писмо, Врло поштовани и драги професоре! Иван Бах 11. III 1947. г.

¹⁷⁰⁰ MSH кутија 1945. Писмо, Драги госп. Бах, Београд, од 16. III 1947. г.

¹⁷⁰¹ ОРГ 1321. Писмо, Драги Радославе! У Загребу, 23. I 1947.

¹⁷⁰² Исто.

¹⁷⁰³ ОРГ 1327. Писмо, Драги господине професоре! Писмо није датовано, међутим како у њему обавештава да му се родио син, а Грујић у свом писму од 11. VII 1947. год којим одговара честитајући му рођење сина сведочи да је написано мало пре овог датума.

¹⁷⁰⁴ MSH кутија 1945. Писмо, Управник Музеја СПЦ, од 12. VII 1947. г.

¹⁷⁰⁵ MSH кутија 1946 (пословни архив). Извештај од 13. јуна 1947.

¹⁷⁰⁶ Исто.

морало да преусмери на пресељење Друштва у нове просторије у Бериславићевој улици, а штампарије у Прерадовићеву улицу.¹⁷⁰⁷

Крајем 1947. године Бранко Сучевић биће постављен за руководиоца одјела Музеја Срба у Хрватској, а Феодор Маочанин је из загребачке Гипсотеке додељен на рад у Музеју. За потребе обogaћивања изложбеног дела будућег Музеја планирано је прикупљање и предмета којима би се приказао и световни живот Срба. Нарочито је стављен нагласак на значајне личности из историје српског народа у овим крајевима, па су за излагање одређени панцир-кошуља јунака Синобада, портрети, оружје и други предмети који су у вези са Стојаном Јанковићем, његовим потомцима и друго. На тај начин би се целовито приказао развој културе Срба у Хрватској.¹⁷⁰⁸ У том циљу моле и Грујића да им уступи бар фотографије предмета које поседује, а који би могли дочарати световни живот Срба. Уједно се од Грујића тражи по један примерак његових штампаних и оних дела која су у рукопису, као што је предавање одржано 1940. године о значају Срба у Хрватској. Колико је Грујићев допринос у организовању Музеја Срба у Хрватској био уважаван, сведочи и намера да се и увеличана фотографија Радослава Грујића изложи у Музеју.¹⁷⁰⁹

Уместо да Музеј Срба у Хрватској постане самостална институција, по одлуци Министарства просвете Хрватске из 1948. године он ће постати само један део (одјел) Повјесног музеја, са основним задатком да прикаже историјске споменике Срба у Хрватској. За израду нове поставке Музеја на историјској основи био је задужен Феодор Маочанин. Пошто Музеј за умјетност и обрт није више био надлежан за Музеј Срба у Хрватској, Иван Бах скоро да престаје да се бави пословима Музеја Срба у Хрватској,¹⁷¹⁰ а главне послове на том пољу преузимају Бранко Сучевић и Феодор Маочанин. Грујић ће наставити своју сарадњу са члановима колектива Музеја Срба у Хрватској и позајмљиваће одређене предмете из своје збирке за потребе повременог излагања. Али како је време пролазило и интензитет њехове сарадње се смањивао.¹⁷¹¹

Учешће и заслуге Радослава Грујића потврђене су и у Годишњем извештају Музеја за 1948. годину у којем се на странама 11 и 12 таксативно наводе све особе које су учествовале по времену и области истраживања у оснивању Музеја Срба у Хрватској. Под тачком IV наводе се као личности заслужне за оснивање Музеја:

- „1. Душко Бркић, министар правосуђа Н.Р.Хрватске,
2. Станко Ћаница-Опачић, министар грађевина Н.Р.Хрватске,
3. Главни одбор Срба у Хрватској,
4. Главни одбор српског културно-просвјетног друштва 'Просвјета' у Загребу,
5. Др Радослав М. Грујић, управник Музеја Српске православне цркве,
6. Проф. Владимир Ткалчић, равнатељ Музеја за умјетност и обрт у Загребу и
7. Др. Иван Бах, кустос Музеја за умјетност и обрт у Загребу.“¹⁷¹²

Музеј Срба у Хрватској је као одељење Повјесног музеја отворен јануара 1949. године.¹⁷¹³

¹⁷⁰⁷ ОРГ 1327. Писмо, Врло поштовани и драги господине професоре!, од 14. VIII 1947.

¹⁷⁰⁸ ОРГ 1322. Писмо, Врло поштовани господине професоре, од 23. листопада 1947.

¹⁷⁰⁹ Исто.

¹⁷¹⁰ АС, 47, ф II. Археолошком институту САН 1954. године Грујић предлаже да се за спољњег сарадника изабере др Иван Бах.

¹⁷¹¹ ОРГ 1322. Писмо, Врло поштовани господине професоре!, од 20. III 48. Иван Бах.

¹⁷¹² МSH кутија 1946 (пословни архив). Godišnji izveštaj od 11. veljače 1948. g.

¹⁷¹³ „Музеј Срба у Хрватској“, *Борба*, недеља 16. јануар 1949.

06.7. ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ ЖИВОТА И РАДА 1948–1955. година

После 1948. године у Грујићевом животу долази до великих промена. Иако је те године он већ био у пензији, имао је и даље бројна задужења. До 1948. године био је управник Музеја Српске православне цркве, члан најзначајнијих комисија које су се бавиле утврђивањем ратне штете, проналаском црквених културних добара, њиховим враћањем у Србију, као и спасавањем предмета који потичу са подручја НР Хрватске. Тих година био је заузет пресељењем ствари и предмета Музеја Српске православне цркве и своје богате личне оставине; на крају, морао је у позним годинама да решава и своје стамбено питање. Последњу деценију живота др Радослава Грујића обележиће сарадња са младом генерацијом стручњака и научних радника. Наиме, Грујић ће се по оснивању Археолошког института 4. 6. 1947. године при Српској академији наука интезивно укључити у рад овог новооснованог одељења.¹⁷¹⁴ Такође је од његовог оснивања 15.7.1947. године био и члан Историјског института Српске академије наука.¹⁷¹⁵ У Историјском институту биће члан Секције новог века (XVI, XVII и XVIII).¹⁷¹⁶ У позним годинама Грујић ће се поново окренути теренском и научноистраживачком раду оријентисаном ка просторима Далмације, Славоније и Хрватске и својој првој пасији – проучавању рукописних и старих штампаних књига и осталих културно-историјских предмета на овом подручју.

Историјски институт Српске академије наука

Радослав Грујић ће у Историјском институту Српске академије наука започети капитални пројекат који је требало да представља круну његових скоро целоживотних истраживања свих културних споменика српског народа на подручју Славоније, Далмације и Хрватске.¹⁷¹⁷ Нажалост, пре своје смрти није успео да ово дело приведе крају. Озбиљност овог пројекта и Грујићеве намере видимо и из тога што су чланови секције Српске академије наука за историју 16, 17. и 18. века на седници ове секције одржаној 7. 12. 1950. године усвојили план рада за 1951. годину којим се предвиђало следеће:

„Грујић Радослав – довршиће започету књигу *Споменици културних настојања Срба у НР Хрватској кроз векове*. Наставиће рад на изналагању, преписивању, ексцерпирању и фотографисању докумената и разних других извора за целокупну историју Срба који се налазе у архивама установа у НР Хрватској.“¹⁷¹⁸

У извештају о раду секције у 1950. години стоји:

„Грујић Радослав – наставиће рад на свом делу: рад на *Историји Срба у НР Хрватској*, сређивао је за штампу збирку од око 600 докумената, досад већином пронађених у Хрватској; затим је наставио изналагање и преписивање или ексцерпирање и фотографисање новопронађених писаних споменика, који говоре о прошлости Срба у НР Хрватској. Тај посао рађен је нарочито по мањим архивама,

¹⁷¹⁴ АС, 47, ф. III. Из записника прве седнице Археолошког института САН одржане 22. јуна 1947. године видимо да се Грујић наводи као четврти од седамнаест набројаних чланова.

¹⁷¹⁵ АСАНУ, АБ-III-1985-1. У овом списку чланова Грујић се наводи као девети међу 38 чланова којима је Комитет за научне установе дао сагласност за рад у Историјском институту САНУ као неплаћеним лицима.

¹⁷¹⁶ АСАНУ, АБ-III-1985-116.

¹⁷¹⁷ О овоме је писао и сам Грујић: Радослав Грујић, „Рад на проналажењу докумената за историју Срба у Народној Републици Хрватској“, *Историски часопис II*, 1949–50, 355–356; Радослав Грујић, „Извештај о раду у архивама НР Хрватске (1950)“, *Историски часопис III*, 1951, 424–430.

¹⁷¹⁸ ОРГ 127. План рада Историјског института САН за 1951. годину. Реч је о једном од годишњих извештаја, највероватније за 1950. годину.

библиотекама и музејима источне Славоније и Барање. Установио је да се у тим областима само још где-где може наћи понешто сачуваних споменика, који сведоче о мање или више успелим настојањима не само на политичком, војном и економском пољу, него и на вишим културним подвизима српског народа кроз векове у најзабаченијим крајевима НР Хрватске. Сем тога, констатовано је, да су у току рата као и доцније, после ослобођења, многи жупански, градски, општински, властеоски, војнички, граничарски и други архиви по НР Хрватској уништани. У току испитивања обишао је архиве: државног добра Беље, Епархијски и Конзисторијски у Пакрацу, Архив Бискупије у Ђакову, Пожешки архив и музеј, као и Свеучилишну библиотеку у Загребу и Богишићеву библиотеку у Цавтату. Из свих ових архива и библиотека исписао је сва значајнија документа за историју Срба у Хрватској.¹⁷¹⁹

У својству сарадника Историјског института бавио се проучавањем и сакупљањем докумената за историју Срба у НР Хрватској. Како сам наводи, тај свој наум остварио је на два начина. Први начин био је рад од куће, у његовој личној библиотеци где је сређивао и проучавао раније прикупљену грађу, а други се односио на теренски рад и сакупљање грађе на подручју Славоније и Барање. У тренутку када о тим својим активностима извештава, истиче да је до тада успео да припреми за штампу прву књигу докумената из политичке и опште културне, а посебно из духовне историје Срба по разним областима НР Хрватске.¹⁷²⁰ У једном другом нацрту извештаја који је намењен Историјском институту САНУ Грујић подробније описује шта је успео да уради када је посреди прикупљање стручне грађе за историју српског народа у Хрватској. На првом месту наглашава да је успео да пронађе основне војничке привилегије и статуте Срба у северозападној Хрватској, на основу којих је основан Вараждински генералат, чије је седиште касније из Вараждина пренето у Бјеловар. Даље наводи привилегије аустријских царева издатих током 16, 17. и 18. века приликом сеоба Срба са Балкана у области Хрватске између Драве и Саве. Прво српско средиште у тим областима био је манастир Марча. Грујић скреће пажњу на то да су она документа која нису страдала у борби Срба са римокатоличком пропагандом у жељи да их поунијати била су по спаљивању манастира Марча пренета у ново средиште Срба – Вараждински генералат и у Северин код Бјеловара. Извесна важна оригинална документа из те ризнице, као што су *Statuta Valachorum*, како Грујић наводи у тренутку када је писао своју *Апологију српског народа у Хрватској*, била су недоступна и вероватно изгубљена. Са колико је пажње пратио све што се тичало историјских извора сведочи и следеће:

„Сада међутим, успео сам да сазнам да је нека непозната личност донела у Повјесни музеј Хрвата у Загребу и понудила на продају под именом Чарнојевићевих привилегија и директорка тог Музеја Невенка Просен откупила их је за Музеј.“¹⁷²¹

Чим је за ово сазнао, Грујић је похитао у Загреб да фотографише све откупљено, „нарочито оне уметничке и репрезентативно израђене привилегије из 1630. од цара Фердинанда II и из 1717. од цара Карла VI“,¹⁷²² које су по свом садржају и по богатству украса по Грујићевој оцени доказ колики је значај придаван досељавању Срба. Упоредо са

¹⁷¹⁹ АСАНУ, АБ-III-116. ОРГ 127. Историјски институт САН, бр. 80, од 19. I. 1951. године. Извештај о раду Историјског института САН у току 1950. године.

¹⁷²⁰ ОРГ 1359. Историјском институту САН. Овај нацрт дописа није сигниран ни датован. Рукопис је Грујићев, а по садржају текста датујемо га у 1950-1951. годину.

¹⁷²¹ ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г. 1–17. Историјском Институту САН. Реч је о нацрту дописа који није сигниран.

¹⁷²² Исто.

овим, радио је и у самом Музеју Срба у Хрватској на документима тог музеја. Занимљиво је што на крају текста извештаја наводи да завршава два своја научна рада: један написан за Ткалчићев зборник, под називом „Један иконографски мотив сличан индуском тримуртију у старој српској ликовној уметности“ и други који је у том тренутку довршавао за јубиларни зборник проф. Владимира Петковића, под називом „Остаци епископске катедрале из византијског и српског доба код Пишкопеје у Албанији“.¹⁷²³

Грујић ће до пред сам крај живота радити на овом капиталном делу којим предвиђа издавање и *Историје Срба у Хрватској*. У оквиру активности за 1954. годину планирао је да ова значајна тема буде обрађена у четири књиге, а садржала би следећа поглавља:

- „1. Мапа распрострањености српских насеља по Н.Р. Хрватској.
2. Сеоба Срба са Балканског полуострва у области данашње Н.Р. Хрватске.
3. Оснивање Војних Крајина на територији српских насеља.
 - а) Хрватска или Приморска Крајина, т.зв. Карловачки Генералат на територији југозападне Хрватске.
 - б) Славонска Крајина или т.зв. вараждински Генералат на територији северозападне данашње Хрватске – ондашње Западне Славоније.
4. Организација Војних крајина.
5. Борба Срба крајишника на Крајинама и по свим областима у Европи, где је Аустрија са одбрамбеним и агресивним тенденцијама од XV-XX века војевала.
6. Социјални и економски аграрно правни односи по Крајинама од XVI- до пред XIX. крај века.
7. Развојичење Крајина и ново грађанско уређење.
8. Провинцијал у Словенији и Хрватској.–Организација, аграрно-правни односи, урбани, судство, порези итд.
9. Културна настојања Срба у Хрватској од XV до XX века:
 - а) Црквена уређења православних и унијата, школство и просвећивање уопште, уметност пренета са Балкана под утицајем истока и стварана на терену у Хрватској под утицајем Запада; Рукописни кодекси, српске инкунабуле и прототипи, од XV до XVIII, сачувани по Н.Р. Хрватској; Архитектура српских цркава и других јавних зграда, иконографија и сликарство уопште; Уметнички радови у дрвету, металу, и на текстилу; итд.
10. Специјалне српске културне и друге институције по Хрватској (Привредник, банке, Певачка удружења, итд.).
11. Срби из Хрватске који су се истакли као заслужни радници на разним војним и управним дужностима, на пољу науке, просвете, привреде, уметности, трговине, занатства итд. кроз векове.
12. Статистика Срба у Хрватској.¹⁷²⁴

Грујић овај свој допис Академији потписује на дан 12. новембра 1953. године. Као додатак у постскрипту наводи:

„Знатан део грађе за овај рад већ је прикупљен. Требаће још походити неке архиве и библиотеке у земљи, а неке у Аустрији и Угарској.“¹⁷²⁵

¹⁷²³ Исто. Није нам познато да је овај текст и публикован.

¹⁷²⁴ ОРГ МП 1033. Историјском институту САН, Секција за Нови век, од 12. новембра 1953. године.

¹⁷²⁵ Исто.

Овако капиталан пројекат подразумевао је сагледавање свих аспеката живота српског народа на територији тадашње НР Хрватске, уз темељну припрему и организацију. Под овим је Грујић подразумевао планско и систематско прикупљање података. Од самог почетка је имао у виду да неће само он бити тај који ће прикупљати потребне податке и изворе за писање овако позамашног дела. Због тога је саставио врло детаљна питања чија је намена била прикупљање података о културно-историјским споменицима Срба у Хрватској. Питања су груписана по следећим областима:

- а) Културно-историјски и уметнички споменици.
- б) Културно-историјски и уметнички споменици.¹⁷²⁶
- в) Књиге и архивски материјал.
- г) Натписи и записи.¹⁷²⁷

Прву групу чинила су питања:

- „Да ли у самом месту и околини постоје или су постојали историјски или уметнички објекти од значаја за економски, социјални, културни и политички живот Срба у Хрватској?;
- Где се тачно налазе или су се налазили и који су на пример православна црква, манастир, дом српског друштва или задруге, родна кућа знаменитих Срба, зграда у којој или око које се одиграо неки историјски догађај, водила борба или се вршила делатност од значаја за историју Срба у Хрватској, зграда неке српске културно-просвјетне или привредне установе, знаменитија јавна зграда коју је зидао градитељ Србин или је подигнута средствима Срба (макар служила и за суграђане других народности), карактеристични сеоски домови и господарске зграде етнографског значаја; српски гробови старији од 1881. године; млађи надгробни споменици истакнутих Срба или споменици које је радио мајстор Србин, а имају уметничку вредност, или признати уметник хрватске или које друге народности (Рендић, Валдец, Франгеш, Мештровић, Аугустинчић и други), споменици у ужем смислу, попрсја и спомен-плоче знаменитих Срба или споменици за сјећање на неки историски догађај: куле, утврђења, бедеми, бункери везани за борбу српског народа, нарочито из буна противсветовних и црквених феудалаца, против аустријских и турских власти и уз учешће Срба у Н.О.Б.“¹⁷²⁸

Било је предвиђено пописивање скулптура, рељефа, плакета, медаља, дубореза, сликарских и графичких радова, икона и црквених утвари, уметничког намештаја, метала, текстилних, порцеланских предмета, оружја, звона, печата, етнографских предмета, личних успомена појединаца карактеристичних за епоху. Дакле, у обзир су узимани „уопште сви предмети културно-историског значаја, које су Срби израдили или се њима служили, као и они са којима су Срби представљени или споменути“.¹⁷²⁹ Даље су питања у вези са

¹⁷²⁶ Ова група питања исто је насловљена као и претходна, али је структура питања различита.

¹⁷²⁷ ОРГ 1359. Питања за давање података о културно-историјским и уметничким споменицима Срба у Хрватској. Реч је о куцаном тексту на седам страна који није потписан, али се на полеђини седме стране налази писан црвеном оловком својеручни запис проф. др Радослава Грујића. Не може се рећи са потпуном сигурношћу да је Грујић аутор целог овог текста, али се на основу читавог контекста може закључити да је Грујић имао пресудни утицај у дефинисању текста.

¹⁷²⁸ Исто.

¹⁷²⁹ Исто.

прикупљањем свих релевантних података о регистрованим предметима: по чијој наруџбини су израђени, како, где и у коју сврху; да ли су на првобитном месту, ко је власник и која му је адреса; у каквом су стању, ако су оштећени или рушени, зашто; да ли се могу поправити, шта би требало предузети да би се спречило њихово даље пропадање; да ли је било измена на њима, да ли је предмет раније цртан; израдити фотографију итд.

У вези са књигама и архивским материјалом издвојена су питања:

- „Да ли су у месту или околини постојале старе (углавном до 1850. године издате) или ретке (без обзира на време) књиге које су писали Срби или су писане за Србе или се поуздано зна да су се Срби њима служили, или штампаних у српској штампарији?“¹⁷³⁰

Даље се наводи и прикупљање новина, брошура, пригодних публикација, програма, позивница, формулара и свих других штампаних ствари које би биле од помоћи да се објасни економска, социјална, културна, политичка историја Срба у Хрватској. Од посебног значаја је архивски материјал у вези са животом Срба: повеље, акта судова и других установа, матичне књиге, трговачке књиге, рукописне споменице, дневници, писма, телеграми, фотографије и друго. Предвиђено је било и бележење свих података који су у вези са књигама и архивама, по чијем су наређењу или поруџбини израђени, где и кад; у каквом су стању, да ли су научно обрађени; какво је било њихово кретање, има ли преписа и друго.

Поводом натписа и записа предвиђало се одговарање на следећа питања:

- „Да ли у месту и околини постоје или су постојали натписи и записи од значаја или по старости или по садржају за економску социјалну, културну или политичку историју Срба у Хрватској, на било којем месту или материјалу написани ћирилицом;
- да ли су на српском, старословенском или којем другом језику;
- да ли их има који говоре о Србима, Рашанима, Власима, Моријацима, или уопште о православном становништву?“¹⁷³¹

Затим се предвиђало прикупљање свега што је у вези са њима, од података о њиховом наручиоцу, узимања отисака у гипсу, до стања и заштите, прикупљања података о онима који су уништени, а још увек постоје сведочанства о њиховом постојању и др.¹⁷³²

Све горе наведено најбоље потврђује са коликом је амбицијом Грујић желео да приступи сагледавању живота српског народа на подручју Славоније, Далмације и Хрватске. За жаљење је што у пракси овај његов наум није у потпуности спроведен. Од три наведене области највише је урађено на пољу прикупљања података о рукописним и штампаним књигама. Грујић је у циљу научног проучавања старих српских ћирилских рукописа и инкунабула путовао од Ријеке и Задра до Дубровника и Цавтата,¹⁷³³ као и по североисточној Славонији, Барањи и Жумбереку, са још два сарадника.¹⁷³⁴ Нажалост, своју намеру да објави *Историју Срба у Хрватској* није остварио, а да јесте, то би без сумње представљало најпотпунији историјски преглед живота српског народа на подручју данашње Републике Хрватске.

Археолошки институт Српске академије наука

¹⁷³⁰ Исто.

¹⁷³¹ Исто.

¹⁷³² ОРГ 1359. Питања за давање података о културно-историјским и умјетничким споменицима Срба у Хрватској.

¹⁷³³ ОРГ 127. Н.Р. Србија, САН, Археолошки институт, бр. 551, од 12. VII 1950. године.

¹⁷³⁴ ОРГ 127. Н.Р. Србија, САН, Археолошки институт, бр. 778, од 5. октобра 1950. године.

Археолошки институт Српске академије наука у својој првој деценији рада добиће у лику Радослава Грујића једног од својих најзначајнијих научних прегалаца, који ће се још више укључити у његов рад него што је то био случај са Историјским институтом. Као члан Археолошког института највише ће се бавити рукописном и старом штампаном књигом, а нешто мање покретним културним наслеђем. Видели смо у напред цитираном писму Ивану Баху да је Грујић већ 1947. године планирао да испред института започне научна истраживања на подручју Далмације. Такође из другог документа видимо да му је од стране Археолошког института поверен „*zadatak da odem u Ваčku – пронађем, проучим i paleografski оришем stare rukopisne knjige i inkunabule, naše i ruske.*“¹⁷³⁵ Из наведеног је јасно да је већ у првој години рада Института Грујић планирао и започео интезивну теренску научну делатност.

Иако је са младалачким ентузијазмом планирао 1947. године рад на терену, у писму које је упутио др Ивану Баху јула те године наводи да иако му је Археолошки институт поверио теренска истраживања, он неће у том тренутку моћи да их спроведе због личних обавеза, тако да ће и њихов заједнички пут за Далмацију морати да буде одложен.¹⁷³⁶ Следеће 1948. године као изасланик Археолошког института Српске академије наука Грујић успоставља сарадњу са Југословенском академијом знаности и уметности ради израде фотографија ћирилских рукописа који су део њихове збирке у њиховој фото-лабораторији.¹⁷³⁷

Колико је била свеобухватна Грујићева активност у овом раздобљу сведочи следећи извештај:

„Археолошком институту Српске академије наука
Београд

Пошто сам се пре два дана повратио с пута част ми је известити Вас, да сам, према постављеном програму у петогодишњем плану нашег института, токм ове године, до сада, успео да извршим следеће послове:

- I. – У Загребу – Регистровао сам и палеографски описао све српске кодексе и инкунабуле, које се налазе:
 1. – у Библиотеци реткости, при Архиву Југословенске акад. знаности и умјетности у Загребу;
 2. – у Библиотеци при Председништву, Академије;
 3. – у Свеучилишној Књижници у одељењу реткости
 4. – у Музеју Срба у Хрватској и
 5. – у Библиотеци Срба у Хрватској – у одељењу реткости
- II. – У Љубљани. – Прегледао сам и описао све наше старе рукописне и прве штампане књиге у старој Лицејској библиотеци – у одељењу реткости, а нарочито у чувеној збирци Копитаревој.
- III. – У Горњем Карловцу, у Библиотеци Учитељске школе и
- IV. – У Новом Саду, у Библиотеци Матице српске, успео сам до сада да прегледам и разврстам само мању половину наших српских кодекса и инкунабула.

¹⁷³⁵ АС, 47, ф II. Arheološkom institutu. Beograd, 30. oktobar 1947. god.

¹⁷³⁶ MSH кутија 1945. Писмо, Управник Музеја СПЦ, од 12. VII 1947. године. Грујић Баху.

¹⁷³⁷ ОРГ 1327. Jugoslovenskoj Akademiji znanosti i umjetnosti, Zagreb, 25. kolovoza 1948.

У свему сам до сада, регистровао, прочитао, и описао палеографски 622 наше старе књиге, од којих су 405 рукописна кодекс а 217 инкунабули – књиге штампане у нашим првим штампаријама од 1493–1638. године.

Од тог броја нашао сам по разним институцијама у Загребу – 320 рукописа, од којих су 217 у збиркама Академије знаности и уметности (Архив – 217, Музеј и библиотека Срба 62 рк. и Свеучилишна књижница 51 рко.); а 168 штампаних књига у нашим првим штампаријама.

Љубљана има знатно мањи број примерака. – у њој сам нашао само 28 наших кодекса и 47 примерака инкунабула, већином у збирци Копитаревеј:

са фотографским снимањем ишло је много теже, због потребе савлађивања великих тешкоћа у фотографском материјалу, те сам успео да снимим у Љубљани и Загребу само 136 снимака најкарактеристичнијих наших старих рукописа, како по садржају тако и по облику, с орнаментима, иницијалима и минијатурама, а и без њих.

[...]

Уз то сам настојао, да се нађу цртачи који ће најлепше слике тачно прекопирати у бојама и надам се, да ћу и у том ускоро моћи успети ако се осигурају потребна материјална средства.¹⁷³⁸

Свој извештај Грујић завршава речима да ће се резултати његовог рада у потпуности видети из књиге коју припрема да објави богато илустровану „у издањима Археолошког института 1949. године под насловом: „Српски кодекси и инкунабули по Нар. Републикама Хрватској и Славонији“.¹⁷³⁹ Представљајући резултате пројекта „Стари српски рукописи и кодекси и инкунабуле у НР Хрватској“ који је спровео уз помоћ три сарадника, Грујић је на пленарној седници Археолошког института, одржаној 25. 9. 1950. године, одржао предавање „Стари српски рукописи, кодекси, инкунабуле и прототипи у НР Хрватској“.¹⁷⁴⁰ Из записника са 151. редовног састанка чланова Археолошког института сазнајемо да Грујић:

„pokazuje kopije na pausu i hameru, u boji, minijature inicijala iz mnogih rukopisnih knjiga i jevanđelja srpske recenzije na koje je naišao u Hrvatskoj na tom svom putu. Naročito se zadržava na prikazu Četvorjevanđelja u Zadru, jedne minijature iz manastira u Krki, ornamenata iz jednog Četvorjevanđelja iz 13. veka i drugo. Isto tako pokazuje i crteže korica od kože u kojima su bila povezana sva ta jevanđelja. Na kraju pokazuje fotografske snimke manastira, rukopisa i ikona kao i drugih predmeta iz primenjene umetnosti“.¹⁷⁴¹

У оквиру рада Археолошког института Грујић је као дописни члан Српске академије наука са два сарадника помагача планирао копирање најзначајнијих минијатура, иницијала и других орнамената српских средњовековних споменика, пре свега оних у Војводини и на Косову и Метохији.¹⁷⁴²

¹⁷³⁸ АС, 47, ф II. Археолошком институту, Београд 5.11.1948.

¹⁷³⁹ Исто. Радослав Грујић, „Проучавање старих кодекса и инкунабула по Хрватској и Словенији“, *Гласник САН I*, 1949, 520–522; Радослав Грујић, „Проучавање старих српских рукописних кодекса, инкунабула и прототипа у НР Хрватској“, *Гласник САН II*, 1950, 344. Грујић је у ова своја два публикована извештаја описао рад на пописивању и проучавању рукописа.

¹⁷⁴⁰ ОРГ 127. Археолошки институт, бр. 6, од 5. јануара 1951. године. Годишњи извештај о раду Института у 1950. години.

¹⁷⁴¹ АС, 47, ф III. Zapisnik sa 151. redovnog sastanka članova Arheološkog instituta SAN održanog 25. septembra 1950. godine.

¹⁷⁴² ОРГ 127. Археолошки институт, бр. 1116, од 27. децембра 1950. године. План рада за 1951. годину. „Дописни проф. др Рад. Грујић са два помагача, 60 дана на терену, потребна сума 18.000 дин.“ АС, 47, ф II. Srpska akademija nauka, Arheološki institut, br. 861 7. decembar 1951.

Сам Грујић је већим делом успео да истражи и прикупи архивски материјал који, нажалост, још увек није у потпуности публикован. Када је реч о уметничким споменицима, домети су били мањи, уколико се изузму пописи српских икона у Приморју које је Грујић пописивао обилазећи манастире, цркве и музеје у којима су оне чуване.

*

Без задршке можемо рећи да је Грујић један од првих наших научника у области друштвених наука који је по завршетку Другог светског рата почео да спроводи систематска теренска истраживања. Заправо, Грујић се само вратио својој целоживотној пасији – теренском раду – који је био основа свих његових научних подухвата, а сигурно му је недостајао током ратних година. Наиме, Грујић је током новембра 1947. године пропутовао већи део Далмације, нарочито њен северни део.¹⁷⁴³ За време тог путовања правио је скоро па каталошке јединице о појединим предметима, већином иконама. Каталожки опис садржао је податке о месту иконе, њен назив, димензије, препис натписа на иконама и фотографије иконе.¹⁷⁴⁴ Претпоставка је да је један од разлога за предузимање овог теренског путовања било оснивање Музеја Срба у Хрватској.¹⁷⁴⁵

На основу два сачувана документа јасно је да су описани предмети потицали из цркава у Задру, Шибенику, Исламу Грчком, Книну, Книнском Пољу, Бенковцу и Сплиту. Поред икона, описани су одређени рукописи и књиге, као и већи број разних важних грађевина, грађевинских елемената и записа на споменицима и повељама. Тако је у Книнском Пољу фотографисана кућа у којој је живео Доситеј Обрадовић, у Исламу Грчком грађевине дворова Јанковића и Десница и друго. Грујић је 1947. године или непосредно након тога обишао Крку, Драговић и Дубровник. О томе сведоче бројни записи који су сачувани у његовој Оставини, а у којима је давао кратке описе и бележио записе на рукописима, доносио описе икона, преписе докумената и повеља из Дубровника, и још много тога другог. Све ово је заправо требало да буде део обимне грађе коју је прикупљао за објављивање свог капиталног дела које се бавило Србима у Хрватској.¹⁷⁴⁶ На основу ових путовања јасно је како је интензиван рад Радослава Грујића био и у позним годинама. Иако професор у пензији, његов порив за преношењем знања и жеља да помогне формирању нових генерација научника, нарочито ће се показати у укључивању младих талентованих сарадника у рад на терену. Тако Грујић у извештају о путовању по Хрватској из 1949. године наводи:

„на том путу који сам извршио у два маха – од 2. јуна до 18. јула и од 1. августа до 9-ог септембра о.г. – помагали су ми: професор Милан Радека из Карловаца, Дејан Медаковић, студент историје уметности из Београда, и Феодор Маочанин, асистент Музеја Срба у Хрватској из Загреба“.¹⁷⁴⁷

¹⁷⁴³ ОРГ 1320. Разјашњења негатива и копија са путовања по северној Далмацији у новембру 1947. г. Реч је о свешчици у којој су разне прибелешке поред којих се налази и одређени број негатива и фотографија. Већином су то фотографије икона и одређених објеката или записа на споменицима.

¹⁷⁴⁴ ОРГ 1320. Тумачење фотографија са пута по северној Далмацији у новембру 1947. Реч је о састављеним листовима на којима су под редним бројевима прибележени описани предмети. Ови листови су у вези са претходно наведеном свешчицом и разјашњење су појединих бројева и фотографија који се налазе у њој.

¹⁷⁴⁵ ОРГ 1320. Разјашњења негатива и копија са путовања по северној Далмацији у новембру 1947. На страници 43 наводи се да се на негативу фотографије налазе Бах и Ткалчић.

¹⁷⁴⁶ ОРГ 1320. Коверат Крка, Драговић, Крупа, Задар, Сплит, Дубровник, Цавтат. Посреди су записи на бројним папирима разних докумената, описа рукописа и других предмета српске провенијенције из ових места.

¹⁷⁴⁷ АС, 47, ф II. Извештај о научном раду током 1949. године.

У којој мери се залагао за младе колеге видимо из тога што Грујић предлаже да Милан Радека, др Иван Бах и Дејан Медаковић буду изабрани за спољашње сараднике Археолошког института, похвално се изражавајући и о раду Феодора Маочанина.¹⁷⁴⁸

Један од главних послератних Грујићевих сарадника, посебно када је реч о теренском раду, био је Милан Радека. Грујић је како због своје старости тако и због других обавеза све мање могао да се самостално упушта у теренска истраживања. Међутим, на то га је обавезивала чињеница да је био руководиолац значајног пројекта Археолошког института Српске академије наука чији је циљ био пописивање културних добара српског народа на подручју НР Хрватске. Један од првих његових сарадника на том пројекту био је управо Милан Радека. Радека је свој теренски рад спроводио у договору и под надзором Радослава Грујића. Он је Грујића писмима и извештајима које је достављао обавештавао о свим обављеним планираним теренским истраживањима. На основу писма извештаја које је у августу 1949. године доставио Грујићу открива се којом је динамиком текао рад у тој првој години Радекиног рада под Грујићевим надзором. Теренска истраживања су спроведена од 10. до 24. августа и поред Радеке у њима је учествовао и Дејан Медаковић. Том приликом су обишли манастире Крупа и Крка. Медаковић је отишао из Крке у Скрадин и Шибеник, а Радека је обилаго Бенковац, Мирање, Карин, Биљање, Смилчић, Кашић, Ислам Грчки, Смоковић, Задар и Ријеку. По завршеном теренском раду доставио је Грујићу белешке са резултатима свога рада. Ту наводи да је нашао до 20 рукописних књига, четири старе штампане српске књиге, те разне друге касније штампане књиге и иконе које би требало да прегледају стручњаци.¹⁷⁴⁹

У наредним годинама, па све до смрти Радослава Грујића, трајаће овај пројекат који ће он водити у име Археолошког института. У њему ће главни учесници бити Милан Радека, Дејан Медаковић и Феодор Маочанин. Грујић се и сам укључивао у теренски рад, колико су му то године и обавезе дозвољавале. Тако он 1950. године као хонорарни научни сарадник Археолошког института добија путни налог за путовање у Ријеку, Задар, Дубровник и Цавтат ради истраживања и утврђивања где се налазе стари српски ћирилски кодекси и инкунабуле које је требало пописати, палеографски описати и фотографисати.¹⁷⁵⁰

Као руководиолац пројекта Грујић је врло детаљно планирао свако истраживање и био упућен у теренски рад Радеке. Њих двојица су пре почетка сваког путовања правили план обиласка за ту годину. Грујић је Радеку упућивао у методологију пописивања, а нарочито описивање рукописа. Помагао му је у сређивању теренских извештаја које је достављао Археолошком институту и њему као руководиоцу овог посла. Сам Радека био је изузетно предан и посвећен. Током 1950. године провео је четири недеље на терену обилазећи велики број места и српских споменика по Далмацији.¹⁷⁵¹ Сарадња Грујића и Радеке настављена је током 1951. године када у договору са Грујићем обилази Банију, Лику и Кордун. Радекина жеља била је да у научне сврхе, ако то материјални издаци буду дозвољавали, обиђе и Венецију и Беч.¹⁷⁵²

¹⁷⁴⁸ АС, 47, ф П. Археолошки институт С.А.Н. 6.3.1951.

¹⁷⁴⁹ ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г., бр. 17. Писмо. Господину Др-у. Радославу Грујићу, проф. унив., од 29. VIII 1949. године.

¹⁷⁵⁰ ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г., бр. 17. Н.Р. Србија СНА К. бр. 4677, од 26. V 1950. године.

¹⁷⁵¹ ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г., бр. 17. Писма, дописнице и извештаји упућени Радославу Грујићу од Милана Радеке за 1950. годину.

¹⁷⁵² ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г., бр. 17. Писма, дописнице и извештаји упућени Радославу Грујићу за 1951. годину.

Колику је важност Радека придавао Грујићевом учешћу у овом пројекту сведоче речи из његовог писма Грујићу:

„Међутим, главно је да Ви настојите своје здравље успоставити и одржати у добром стању, јер иначе сви ови напори могу да пропадну или да остану неискоришћени. Ту сам помало личан, кад помислим да би сва ова моја пешачења или презнојавања остала мртво слово без ваше 'посвете', т.ј. без примјене са Ваше стране.“¹⁷⁵³

Из овога се јасно види да Грујић Радеки није само пружао стручну помоћ у унапређивању његовог знања организујући рад на терену, већ је и сам Радека био свестан чињенице да постигнуте резултате само Грујић може да валоризује. У даљем тексту писма Радека саопштава Грујићу како би већину посла требало да пребаци на сараднике које ће он распоређивати и надzirати. Радека је, свакако на Грујићеву сугестију или бар уз његову сагласност, почео да ради на поређењу стања на терену по завршетку Другог светског рата са пређашњим стањем. Наиме, и Грујић и Радека су ове просторе обилазили још пре 1941. године и Радека је по том основу почео да ради и на упоређивању стања насталог током рата.

Руковођење овим пројектом и сарадња са Радеком трајали су скоро до пред сам крај Грујићевог живота. Последње извештаје Радека подноси Грујићу крајем 1954. године. Као важан проналазак 19. 7. 1954. године Радека наводи пример јеванђеља нађеног у цркви Светог Луке у селу Мокро Поље код Книна. Он врло детаљно описује ово јеванђеље, наводећи да се у досадашњим својим истраживањима није срео са сличним рукописом, посебно када је реч о украсу, повезу књиге и воденим знацима листова који су додатак пергаментном делу јеванђеља.¹⁷⁵⁴

Занимљиво је писмо у коме Радека извештава Грујића да ће му крајем године доставити извештај са терена за текућу годину, фотографије и планове за даља теренска истраживања. Писмо завршава желећи Грујићу да се што пре опорави „ради – међу осталим – рада на мемоарима“.¹⁷⁵⁵ Током својих истраживања нисмо пронашли нити Грујићеве мемоаре нити други помен о тој Грујићевој намери. Верујемо да је она постојала, јер је Радека био у блиским односима са Грујићем и доста упућен у његов приватни живот у овом периоду, те поменута констатација сигурно проистиче из њихових усмених разговора. Нажалост, Грујић није стигао да оствари ову своју замисао.

Поред Милана Радеке, међу млађом генерацијом научника са којом ће блиско сарађивати у последњим годинама живота и научног рада, биће Феодор Маочанин, Дејан Медаковић и Душан Кашић. Медаковићу и Кашићу Грујић ће бити и у комисији за одбрану докторске дисертације.

Грујић умире 1955. године на Хвару.¹⁷⁵⁶ Занимљива је чињеница да се за плаћања његових хотелских и погребних рачуна заузео Дејан Медаковић.¹⁷⁵⁷ Целокупне трошкове његовог погребња исплатио је Свети архијерејски синод.¹⁷⁵⁸

07. ОСТАВИНА РАДОСЛАВА ГРУЈИЋА

¹⁷⁵³ ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г., бр. 17. Писмо, Цењ. Г. професоре!, од 2. I 1952. године. Радека Грујићу.

¹⁷⁵⁴ ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г., бр. 17. Извештај, Пергамент, Рукопис, Еванђеље из Мокрог Поља у Далмацији. Извештај се састоји од 14 куцаних страна на којима је веома детаљно описано ово јеванђеље.

¹⁷⁵⁵ ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г., бр. 17. Писмо, Цењ. Г. професоре!, од 16. X 1954. године.

¹⁷⁵⁶ Архива САС. Др. Радослав М. Грујић, професор Универзитета и члан Српске Академије наука. Умрлица.

¹⁷⁵⁷ Архива САС. Priznanica, Hvar, 27. V 1955. god.

¹⁷⁵⁸ Архива САС. Син. бр. 2300/55. Из седнице 11. X 1955. г.

Проф. др Радослав Грујић је за собом оставио изузетно значајно завештање у виду оставине која сама по себи представља један целовити музеј. Богатство и разноврсност фонда Грујићеве оставине најбоље говори о његовој личности и интересовањима. Радослав Грујић је још у најранијим данима свог живота развио свест о значају спасавања и прикупљања грађе и предмета која ће једног дана чинити његову заоставштину српском народу, што ће уједно бити и једно од његових животних завештања поколењима. Сведочанство о тој свести је прикупљање сопствене документације из времена када се школовао, која је и данас део фонда Оставине па све до бројних предмета примењене и савремене уметности.

Као парохијски свештеник у Славонији истраживач, научник, просветни радник и културни делатник Грујић је имао прилику да у време пре избијања Првог светског рата поред оних цркава и манастира који су улазили у састав његове парохије обиђе и велики број светиња и значајних места у непосредној близини, али и на ширем подручју тадашње Славоније, Далмације и Хрватске. С обзиром на то да је имао могућност да се непосредно упозна са стањем културног блага српског народа на тој територији, био је добар познавалац угрожености тог наслеђа, његовог пропадања и нестајања. Уз све наведено, чињеница да је Грујић имао звање званичног „конзерватора“ говори о његовој активној и стручној бризи и занимању за очување и заштиту наслеђа.

Радослав Грујић прикупљао је предмете који ће чинити његову будућу Оставину схватајући важност тог посла за будућност српског народа и његову културу, свестан у том тренутку како добар део наслеђа на различите начине нестаје пред његовим очима. Сматрао је за своју дужност да предузима акције прикупљања, пре свега ради спасавања културног наслеђа. Још у току бјеловарског периода он испољава ту свест сугеришући епископу пакрачком господину Мирону да се на територији те епархије отпочне са прикупљањем свих драгоцености на једно место, што је и почело да се спроводи. Овакву бригу о културном и духовном наслеђу српског народа наставиће и током боравка и рада на простору старе, тј. Јужне Србије прикупљајући предмете који су се налазили у порушеним и напуштеним црквама изложени убрзаном пропадању и нестајању. Пре доласка у Београд његова оставина већ је била формирана као целина.

Први пут завештање своје оставине др Радослав Грујић помиње одлучивши да из Скопља пређе у Београд. У једном од својих дописа Светом архијерејском синоду наводи да је у Музеј Српске православне цркве донео шест макета модела манастирских цркава, што су и први предмети који су ушли у фонд Музеја. Из даљег текста види се и један од начина стварања његове заоставштине:

„Те моделе са историско-уметничком и архитектонском тачношћу дао сам изградити о свом трошку и даривао их Црквеном Музеју. У исто време спремио сам још и других црквено-музејских објеката за 3-4 собе, па сам и њих поклонио Музеју, као и целокупну своју библиотеку, коју сам сабирао више од 40 година. Све се то у 45 сандука спаковано налази у згради Црквеног Музеја.“¹⁷⁵⁹

Из овога се сазнаје више ствари о настанку његове оставине. Најпре, да је Грујић макете које је донео и даровао музеју он сам наручио и исплатио „о своме трошку“. Ово је потребно нарочито нагласити јер је Грујић као личност од науке сопствена средства улагао у проучавање и сакупљање културних добара. У претходним поглављима могло се видети да он више пута истиче да је о свом трошку путовао да би изучавао или пак преносио и опремао простор када је нешто било у служби очувања и презентације културних добара српског

¹⁷⁵⁹ ОРГ 1335. Светом Архијерејском Синоду Српске Патријаршије, од 11. марта 1938. г.

народа. Друга значајна чињеница коју видимо из овог дописа јесте о колико великом броју предмета је реч. Он наводи да је спремио црквено-музејске објекте за 3-4 собе, што јасно указује да је његова оставина још у то време била већим делом формирана и да се до тог тренутка у њој налазио највећи број предмета који су и данас део тог фонда. На крају дописа Грујић истиче да је у периоду од преко 40 година прикупљао оно што ће чинити његову оставину. То значи да је његова оставина почела да настаје најкасније 1898. године, од његове 20 године живота.

У току истраживања јасно се могло закључити да је Радослав Грујић одавно намеравао да своју оставину завешта Музеју Српске православне цркве. У једном допису који је Ђорђе Сп. Радојичић као управник Народне библиотеке упутио Грујићу цитира се обећање које је Грујић дао именованом 1942. године да ће „поклонити Библиотеци своју збирку старих српских рукописа и старих српских штампаних књига (из XV–XVII века), као и целу своју књижницу. Извршавање свог обећања Ви сте условили тиме да библиотека добије зграду.“¹⁷⁶⁰

Даље у допису Ђорђа Сп. Радојичића се наводи нада да ће библиотека ускоро добити своју зграду и да ће јој то донети тако лепу збирку коју поседује Грујић. Разлог за допис тадашњег управника Народне библиотеке била је молба да Грујић достави попис својих књига како библиотека, која је отпочела процес откупа, не би куповала оне књиге које он већ има у својој збирци. Ако узмемо у обзир читав контекст, јасно је да је и душевно и опште стање у ком се Грујић тада налазио као научник и искрени патриота нагонило на овакве планове. Наиме, како је познато, Грујић је био сведок уништавања и спаљивања Народне библиотеке приликом немачког бомбардовања 6. априла 1941. године. Из извештаја смо видели како је драматично и тешко то доживео, може се рећи, скоро у душевном растројству. Проучавајући Грујићеву личност, слободно можемо рећи да је ово био један од најтежих тренутака у његовом животу. Грујић је поред сазнања шта је све трајно изгубљено имао и јасну свест о томе колико је значајна за српски народ Народна библиотека. Био је међу првима који су желели да се иста и обнови. Како је у том тренутку вођена акција за обнову фонда Народне библиотеке, Грујић је као своју научну и патриотску дужност осећао потребу да помогне исту завештањем своје богате збирке рукописних и старих штампаних књига. Да је Грујић био човек великог искуства када је реч о чувању драгоцености те врсте, сведочи најбоље и предуслов који је поставио да би се извршило његово завештање, то јест да Народна библиотека најпре добије своју зграду. Народна библиотека и поред неколико покушаја није успела да добије своју зграду, стога је, с временом, по Грујићевом сведочењу ово обећање постало излишно испунити. Нове власти Грујићу нису уливале довољно поверења да би своју богату књижну грађу могао завештати некој другој установи осим Музеју Српске православне цркве. Да је сам Грујић своје завештање дато 1938. године Српској православној цркви, тј. њеном централном Музеју сматрао готовом ствари, види се и из тога што у допису из 1946. године наводи:

„[...] оно што сам брижљиво сабирао више од 50 година и још 1938. год., ускоро после смрти моје супруге – својим писмом упућеним Његовој Светости патријарху Гаврилу – приликом рада на оснивању Музеја као први његов управник завештао све Музеју Срп. Прав. Цркве у Београду и то поновио у свом поднеску Св. Арх. Синоду од 5. априла о.г.“¹⁷⁶¹

¹⁷⁶⁰ ОРГ 1354. Народна Библиотека, бр. 143, од 9. II 1943. г.

¹⁷⁶¹ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 5, од 17. јуна 1946. год.

Грујић је током Другог светског рата у неколико лимених сандука издвојио најдрагоценије ствари које су чиниле његову оставину и исте чувао у трезору Народне банке. На основу пописа ствари које су том приликом похрањене на чување, постоји и први попис предмета који су чинили његову оставину. Грујићева оставина много је богатија од онога што се тим првим пописом види да је предато на чување Народној банци. Овај попис сведочи и о томе шта је Грујић сматрао највреднијим, тј. шта треба да буде сачувано за будућа поколења. Највећи део предмета који је похрањен у трезору биле су повеље, конфирмације, фермани, берети, синђелије и друга важна акта за историју српског народа. У сандуку бр. I пописано је 38 докумената. У сандуку бр. II пописано је на првом списку 45 докумената, док други списак има још 31 пописани предмет, од тога 14 докумената и 16 рукописних и најстаријих штампаних књига. На основу ова два прва нама позната пописа одређеног броја предмета из Оставине Радослава Грујића јасно је да је Грујић за изузетно важне предмете сматрао повеље, привилегије и друга документа. Мањи део ове похране чиниле су рукописне и старе штампане књиге које су биле репрезент старе српске књижевности.¹⁷⁶² Чак и да је само овај део Грујићеве оставине био сачуван, то би било довољно значајно јер су посреди били артефакти од непроцењивог значаја: оригиналне хрисовуље цара Душана из 1348. године, Вука Бранковића из 1371. године, препис хрисовуље краља Милутина из 14. века и препис хрисовуље цара Душана, повеље влашких кнезова и војвода из 17. и 18. века, руских и аустријских царева и друго.¹⁷⁶³

Послератне године, однос нових власти према црквеној и приватној имовини, и Грујићева друга лична искуства имала су значајан утицај на то да у току 1946. године Грујић интензивно започне питање решавања коначног статуса своје Оставине. Колико га је мучило ово питање најбоље се види по броју сачуваних својеручно написаних завештања из те и наредне године. У допису Светом архијерејском синоду од 17. јуна он напомиње да је у свом поднеску Синоду од 5. априла 1946. године поновио своје завештање дато 1938. године патријарху Гаврилу.¹⁷⁶⁴ Одлуком Светог архијерејског синода из јуна 1946. године бр. 1667/зап. 212 са захвалношћу је примљена лична књижевна и уметничка имовина Грујићева као поклон Музеју Српске православне цркве.¹⁷⁶⁵ Синод је том приликом затражио од Грујића да напише завештајно писмо и детаљан попис целокупне поклоњене имовине и с тим у вези донео одлуку да треба одредити просторије у згради Патријаршије у којима ће бити смештен његов поклон, с тим да би по исказаној Грујићевој жељи, он могао доживотно руковати и управљати овом имовином. Такође је одређено да се у згради Патријаршије Грујићу додели на коришћење бесплатна соба за рад. Одговарајући на ово, Грујић пише да његов поклон Музеју броји око десетак хиљада свезака књига и разних других предмета, а да ће детаљан списак моћи да сачини тек онда када даровани предмети буду пренети у за њих одређене просторије у Патријаршији, односно када се створи могућност за њихово разврставање и попис.¹⁷⁶⁶ Грујић је у прилогу овог дописа Светом архијерејском синоду доставио своје завештајно писмо које започиње речима:

¹⁷⁶² ОРГ 1355. Попис докумената датих на чување у Народну Банку (Лимени сандук I). Попис докумената датих на чување у Народну Банку (Лимени сандук II), Попис докумената датих на чување у Народну Банку (Лимени сандук II). Други и трећи списак носе исти наслов, али садржај и попис предмета су различити.

¹⁷⁶³ Исто.

¹⁷⁶⁴ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 5, од 17. јуна 1946. год. У својим истраживањима нисмо пронашли овај Грујићев поднесак Синоду.

¹⁷⁶⁵ ОРГ 1320. САС. СПЦ, бр. 1667/Зап. 212, од 21/8. јуна 1946. год.

¹⁷⁶⁶ ОРГ 1320. Светом Архијерејском Синоду, од 10/23. јуна 1946. године, Радослав Грујић рукопис. У синодској архиви сачуван је куцани документ.

„При здравој свести и по својој слободној вољи завештавам као поклон у неутуђиву својину Музеју Српске Православне Цркве у Београду – чији сам организатор и први управник – сву своју књижевну и уметничку имовину, коју сам ревносно прибрав од своје ране младости до сада, пуних 56 година. Та имовина броји сада око десет хиљада свезака књига, а за тим копије фресака и архитектонске макете наших средњовековних цркава и манастира, слика, гравура и икона, цртежа и фотографија, израђених клишета, оригинале и преписе старих писама и докумената из разних наших области и области у којима живе или су некад живели поједини делови нашег народа, као и разних других предмета из наше народне прошлости, а донекле и садашњице. Удовац сам без деце и сасвим слободно располажем наведеном имовином.“¹⁷⁶⁷

Грујић у даљем тесту свог завештајног писма наводи да ако којим случајем Музеј Српске православне цркве престане функционисати као посебна научна установа, сва завештана имовина прелази у неутуђиво власништво Српске патријаршије.

Радослав Грујић је током 1945-1946. и 1947. године највише био заузет проналажењем и враћањем предмета које су усташе однеле у Загреб. У исто време, колико је могао да стигне, бавио се и пресељењем Музеја и своје заоставштине која се налазила у Конаку кнегиње Љубице у зграду Патријаршије. Нажалост, те 1947. године долази и до покушаја да се Грујићева Оставина завештана Музеју Српске православне цркве истом одузме. Наиме, априла 1947. године основана је посебна комисија Министарства просвете Народне Републике Србије. Тадашњи Министар просвете Митар Митровић донео је одлуку да се при Одељењу за заштиту културно-историјских споменика образује комисија која ће извршити преглед и попис приватне збирке и библиотеке проф. др Радослава Грујића. За чланове комисије одређени су: Татомир Вукановић, професор универзитета, Ђорђе Мано-Зиси, кустос Уметничког музеја и Нада Андрејевић-Кун, референт Министарства просвете.¹⁷⁶⁸ Приликом састављања ове комисије Министарство просвете позивало се на пропис Закона о заштити споменика културе и природних реткости Демократске Федеративне Југославије из 1945. године. Јасно је да је позивањем на овај Закон комисија била формирана с циљем да се Оставина одузме његовом власнику. Каква је атмосфера владала најбоље сведочи то да је званична одлука о формирању Комисије донета 22. априла, а да су њени чланови већ истог дана у 9 сати и 40 минута били испред стана Радослава Грујића у Богојављенској бр. 8.¹⁷⁶⁹ За то време успели су и да замене члана комисије Татомира Вукановића новим чланом Ђурђем Бошковићем.¹⁷⁷⁰ Посреди су били добри Грујићев предратни зналци, једино је Нада Андрејевић-Кун била Грујићев послератни познаник, јер ју је Народна Република Србија била одредила за члана комисије приликом враћања драгоцености из Загреба. Поред чланова Комисије попису су присуствовали и делегат Среског суда за I рејон града Београда, судија Дамјан С. Лисица и записничар Радмила Ђорић. Колико је излазак Комисије на терен било изненађење види се из првих речи у Записнику да чланови Комисије нису затекли у том тренутку Грујића у стану, већ само његову сестру Даринку, која је том приликом изјавила да је њен брат пре кратког времена отишао на пошту. Чланови комисије нису нашли за сходно да

¹⁷⁶⁷ ОРГ1320. Завештајно писмо, У Београду 10/23. јуна 1946. год. Рукопис. Архива САС. Исто, куцани текст.

¹⁷⁶⁸ ОРГ 1321. Народна Република Србија, Министарство просвете, Одељење за науку, уметност и културу, IV, бр. 2096, од 22. IV 1947. године.

¹⁷⁶⁹ Архива САС. Записник од 22. IV 1947. год.

¹⁷⁷⁰ ОРГ 1321. Народна Република Србија, Министарство просвете, Одељење за науку, уметност и културу, IV, бр. 2096, од 22. IV 1947. године. Татомир Вукановић био је Грујићев стари зналац; он је један од првих студената Грујићевих у Скопљу, сарадник у Музеју Јужне Србије. Не треба искључити могућност да је сам тражио своје изузеће.

сачекају Грујића, већ су његовој сестри Даринки уручили решење и отпочели са радом. Већ у 10 сати и 45 минута комисија је констатовала да је власник збирке Радослав Грујић дошао и он је том приликом упознат са радом Комисије и њеним задатком. Комисија је свој рад завршила у 15 часова истог дана. Том приликом прегледана је просторију на спрату у којој је била смештена библиотека, и просторија у приземљу у којој је била Грујићева радна соба. Пописано је 207 ставки, при чему се у појединима подразумевало и више предмета. Занимљиве су изјаве Грујића на крају пописа одређених целина да су оне власништво Музеја Српске православне цркве, одређених епархија и друго. Овај попис садржи највећим делом рукописне и старе штампане књиге, као и повеље, привилегије и друге врсте докумената, као и мањи број предмета примењене уметности. У овим списковима међу повељама из фонда Оставине наводи се и повеља краља Вукашина, мада претпостављамо да је у ствари реч о повељи Вука Бранковића.¹⁷⁷¹ У записнику се констатује да је Грујић током рада Комисији пружао стручну помоћ.

Долазак државне Комисије у Грујићев стан био је јасан знак у ком правцу могу да се развију намере државе. Између осталог, може се претпоставити да је то био разлог да Грујић поново напише даровно писмо и да приложи нови поднесак о завештању Музеју Српске православне цркве. Како је те године Музеј Српске православне цркве и сам Грујић са станом и својом оставином требало да буду исељени из Конака кнегиње Љубице, Грујић подсећа Свети архијерејски синод да је потребно да испуни своје обећање о одређивању просторија у згради Патријаршије за Музеј и његову Оставину, као и да обезбеди опремање простора за њен смештај, после чега ће он моћи да попише и достави тачан списак предмета које завештава.¹⁷⁷² Истим поводом Грујић се обраћа Светом архијерејском синоду после непуних 19 дана ради хитности пресељења и одобравања кредита у те сврхе.¹⁷⁷³

Вероватно да су ова Грујићева инсистирања довела до тога да Синод донесе нову одлуку којом се претходна синодска одлука о поклону Радослава Грујића Музеју Српске православне цркве ставља „ван снаге пошто иста ни до данас није извршена, а г. проф. Грујићу саопштити, ако жели да своју библиотеку поклони Срп. Православној Цркви то може учинити али без икаквих услова и ограничења“.¹⁷⁷⁴

Грујић је у септембру 1947. године известио Свети архијерејски синод да је сву своју књижевну и уметничку имовину коју је даровао Музеју пренео у зграду Патријаршије.¹⁷⁷⁵ У том тренутку су биле и одређене просторије у згради Патријаршије у којима је требало да се смести његова заоставштина. Пренете сталеже из Конака кнегиње Љубице нису одговарале новом простору, тако да је било неопходно набавити нове или преправити старе.

Грујић се 3. августа обраћа тадашњем патријарху Гаврилу Дожићу даровним писмом у коме наводи да налазећи се у 74. години живота на вратима дубоке старости, а немајући ни жене ни деце, сматра да му је дужност да се постара о својој књижевној и уметничкој имовини коју је ревностно прикупљао скоро цео живот. Наводи да је сам дошао на мисао да своју имовину дарује Музеју Српске православне цркве, како наводи „нашој најмлађој и уметничкој институцији којој предстоји знатна улога у целом даљем развијању и унапређењу целокупне наше духовне културе, као одличној очигледној вези прошлости, садашњости и

¹⁷⁷¹ Архива САС. Записник од 22. IV 1947. год.

¹⁷⁷² Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 6, од 4. јула 1947. године.

¹⁷⁷³ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 7, од 23. VII 1947. год.

¹⁷⁷⁴ МСПЦ 1950. Син, бр. 2358/зап. 618, од 29/16. јула 1947. год.

¹⁷⁷⁵ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 21, од 30. септембра 1947. год.

будућности“.¹⁷⁷⁶ Грујић као једини услов у свим завештајним и даровним писмима понавља молбу да му се омогући доживотни приступ завештаној грађи. Као главни разлог за то наводи да му је то неопходно како би несметано наставио своје дотадашње студије користећи се својом пробраном историјском и уметничком грађом, а да би што пре и успешније могао довршити своје животно и научно дело *Историју Српске православне цркве*, у којој како истиче, „на чисто научним основама, а речју и сликама, жели да изложи све заслуге наше народне Цркве за све Србе у свим правцима нашег народног, духовног и културног, живота уопште кроз векове“.¹⁷⁷⁷ На крају моли патријарха Гаврила да се његов дар Српској цркви прими и да се овим његовим „даровним писмом“ повлачи његово раније дато „завештајно писмо“.¹⁷⁷⁸

Пресељење Грујићеве заоставштине није било лако јер није требало само опремити нови простор опредељен за те потребе, већ је било нужно обезбедити неопходна материјална средства у тешкој економској послератној ситуацији. Из синодских преписа записника види се да скромна средства која је Свети архијерејски синод опредељивао за те намене нису била довољна да се одлука спроведе, па је долазило до прекорачења утрошених средстава, на шта је Синод реаговао одлукама о забрани прекорачивања истих. Ради увида у стање које је настало пресељењем Музеја Српске православне цркве и Оставине Радослава Грујића, Свети архијерејски синод образовао је комисију коју су чинили митрополит скопски Јосиф, епископ злетовско-струмички Викентије и професор богословије и управник Патријаршијске библиотеке Богољуб Ћирковић.¹⁷⁷⁹ Поред прегледа стања и места где су смештени предмети, ова комисија је имала задатак да прегледа завештану Грујићеву библиотеку и процени докле се стигло са пописивањем исте. Грујић је имао и личан разговор са митрополитом скопским Јосифом и епископом штипским Викентијем о овом питању. На основу тог разговора Грујић је саставио писмени одговор у три тачке: у прве две тачке већим делом понавља садржај свог завештајног и даровног писма. Најзанимљивија је трећа тачка овог дописа у којој он образлаже идеју да је повезивање стручних библиотека са музејима потпуно природна и разумљива ствар у културном свету истока и запада. За то наводи и примере московског Румјанцевског музеја, софијског Црквеног музеја, бугарског Светог архијерејског синода у чијим се библиотекама налазе, како он каже, многе наше старе рукописне и штампане књиге. Даље наводи и пример Британског музеја у Лондону у коме се такође налазе драгоцене илустроване рукописне књиге.¹⁷⁸⁰ Разлог за ову детаљну Грујићеву аргументацију треба тражити у идеји која се појавила да се завештана Грујићева библиотека изузме из целине његове оставине и прикључи Патријаршијској библиотеци.¹⁷⁸¹ Наиме, Свети архијерејски синод је у међувремену донео одлуку да се библиотека Радослава Грујића као посебна целина под именом њеног дародавца прикључи Патријаршијској библиотеци. Из напред изложеног одговора закључујемо да се Грујић успротивио оваквој намери и тај свој став додатно образложио. Чланови Комисије митрополит Јосиф и епископ Викентије 11. децембра 1947.

¹⁷⁷⁶ ОРГ 1320. Њег. Св. Срп. Патр. Г. Гав. Дожићу, Београд, од 3. августа 1947. год. Руком писано даровно писмо.

¹⁷⁷⁷ ОРГ 1320. Њег. Св. Срп. Патр. Г. Гав. Дожићу, Београд од 3. августа 1947. год. Руком писано даровно писмо. Архива САС. САС. СПЦ, бр. 2444, од 4. VIII 1947. год. Куцани препис.

¹⁷⁷⁸ Исто.

¹⁷⁷⁹ Архива САС. Свети Архијерејски Синод СПЦ, бр. 3195/зап. 868, од 14/1. октобра 1947. године.

¹⁷⁸⁰ Архива САС. Високопреосвећеном Господ. Јосифу, Митрополиту Скопском и Преосвећеном Госп. Викентију, Епископу Штипском, од 22. новембра 1947. год.

¹⁷⁸¹ Архива САС. Син., бр. 3836/47. Извод записника из Синодске седнице одржане 20. XI. Донета је одлука да Грујић што пре инвентарише премете и за те потребе да му се додели као помоћника Светозар Душанић, у том тренутку хонорарни помоћник Патријаршијске библиотеке.

године подносе извештај Светом архијерејском синоду да је Грујић „узнат са ствари о којој се ради“.¹⁷⁸² Овде се највероватније мисли на одлуку да се његова лична библиотека прикључи Патријаршијској библиотеци, која му је изложена, али коју он није прихватио јер је „изјавио да остаје при свом даровном писму од месеца августа 1947. године“.¹⁷⁸³ Ово значи да је он своју Оставину даровао Музеју Српске православне цркве као јединствену целину коју није могуће распарчавати и његову одлуку мењати. Из Грујићевог извештаја од 23. новембра 1947. године јасно је да се он коначно иселио из Богојављенске бр. 9 у Лисинског бр. 10.¹⁷⁸⁴ Ово потврђује да Грујићева молба да му се нађе стан у Патријаршији није услишена, због чега се сели на друго место.¹⁷⁸⁵ Из Грујићевих извештаја Светом архијерејском синоду сазнајемо да је цела његова Оставина у тренутку пресељења била пренета у Патријаршију, али је на основу каснијих докумената јасно да је Грујић део своје Оставине пренео и у свој нови стан. Разлоге за ово треба тражити у томе што иако у поодмаклим годинама, Грујић се интензивно трудио да настави свој научни рад и да по завршетку обавеза на послу настави да ради и код куће. Радослав Грујић је 1948. године разрешен дужности управника Музеја СПЦ и посла који је вршио на повраћају опљачканих културних добара. Те новонастале околности дозвољавале су му да има више времена и да се посвети научном раду и својој оставини. Грујић и сам после разрешења каже да су ови послови „ломили много моје живце и одузимали ми врло много времена од мог ужег научног рада, а нарочито од довршавања мог животног дела – Велике илустроване Историје Српске Цркве“.¹⁷⁸⁶ Он се том приликом жали што му у згради Патријаршије није обезбеђена топла соба, где би у близини своје библиотеке могао боље да настави свој научни рад.¹⁷⁸⁷ У наредним годинама Грујић ће у згради Патријаршије, у крилу у ком је била смештена његова оставина имати свој кабинет у коме ће радити и користити Оставину у научне сврхе. Један мањи део његове Оставине у том периоду налазиће се и даље у његовом стану у Лисинског бр. 10.

Овако стање трајаће све до његове смрти 1955. године. Богатство Грујићеве заоставштине била је опште позната ствар у стручним круговима. Раније смо изложили епизоду у којој је Државна Комисија пописала део предмета који су били у његовом власништву, а које је он завештао Музеју. Грујићевом смрћу 25. маја 1955. године отпочеће судски процес у вези са његовом Оставином, који ће бити окончан тек 1961. године. Пет дана после Грујићеве смрти, 31. маја јавни правобранилац града Београда обавештава Суд о смрти Радослава Грујића.¹⁷⁸⁸ Наиме, Први средњи суд за град Београд на челу са судијом Љубишом Стокићем донео је у циљу обезбеђења културно-историјских вредности из заоставштине покојног Радослава Грујића решење да се „изврши вештачење свих културно-историјских вредности из заоставштине, и да се у ту сврху именују Ђурђе Бошковић, Ђорђе Мано-Зиси, и Нада Андрејевић-Кун који ће у згради Патријаршије и у Грујићевом стану извршити преглед предмета на дан 13. јуна 1955. године“.¹⁷⁸⁹ Свети архијерејски синод је на ову одлуку одговорио да је у име Српске православне цркве примио Грујићев поклон и да је он као власништво Цркве припојен Музеју Српске православне цркве.¹⁷⁹⁰ Судску одлуку о попису и

¹⁷⁸² Архива САС. Свети Архијерејски Синод, бр. 3836, од 11. децембра 1947. године.

¹⁷⁸³ Исто.

¹⁷⁸⁴ Архива САС. Музеј СПЦ, бр. 23, од 23. новембра 1947. год.

¹⁷⁸⁵ Исто.

¹⁷⁸⁶ ОРГ 1303. Светом Архијерејском Синоду, од 24. децембра 1948. године.

¹⁷⁸⁷ Исто.

¹⁷⁸⁸ МСПЦ 1950. Први средњи суд града Београда, Р. 1341/55, од 1. јуна 1955. год.

¹⁷⁸⁹ Архива САС. Први средњи суд за град Београд, Р. 1341/55, од 6. VI 1955. год.

¹⁷⁹⁰ МСПЦ 1950. Свети Архијерејски Синод, СПЦ, бр. 1245, од 10. јуна 1955. године.

печаћењу просторија у којима се налазила библиотека и у којима је Грујић радио Српска црква сматрала је за неумесну, јер је Радослав Грујић још за свога живота ту библиотеку поклатио Српској православној цркви, те је она његовом смрћу аутоматски постала својина Цркве. Због тога је затражено да се уради само попис предмета који ће остати на чувању у Музеју Српске православне цркве.¹⁷⁹¹ Овај став Цркве делом је уважен и Први средњи суд у Београду је под председништвом судије Бранка Добричанина донео решење којим се наређује да се изврши попис свих предмета из Грујићеве заоставштине која се налази у његовом стану и у згради Патријаршије, с тим да се Суд неће упуштати у оцену питања припадности права својине „или каквих других права над тим стварима, све док се инвентарисање истих не заврши“.¹⁷⁹² Као судске вештаке и стручна лица за обављање ових послова суд је одредио Мираша Кићевића, библиотекара Народне библиотеке у Београду, Светозара Душанића, управника Музеја Српске православне цркве, Богољуба Ћирковића, управника Патријаршијске библиотеке, Родољуба Николића, кустоса Завода за заштиту споменика културе и Веру Васић, библиотекара Универзитетске библиотеке у Београду. Решењем је донета одлука да пописивање треба отпочети најкасније до 20. септембра.¹⁷⁹³

Чланови комисије су за 42 радна дана, од 26. септембра до 15. новембра 1955. године, пописали читаву Оставину Радослава Грујића. Уместо Мираша Кићевића у попису је учествовала Ксенија Лазић. Сам попис имао је око 500 куцаних страна. Урош Јаковљевић, који је до тада од суда био одређен за стараоца над стварима, разрешен је те дужности, а за новог стараоца постављен је Светозар Душанић управник Музеја Српске православне цркве са правом да се стара само о стању предмета у простору у коме су били смештени до коначне одлуке.¹⁷⁹⁴

О питању Оставине Радослава Грујића суд је донео коначну одлуку 16. марта 1961. године под председништвом судије Тихомира Караулића да се признаје право својине Српске православне цркве над Оствином Радослава Грујића која се има чувати у Музеју Српске православне цркве.¹⁷⁹⁵

Горе наведена судска комисија урадила је први пут и до сада најдетаљнији попис Оставине Радослава Грујића. Из овог пописа јасно се сагледава колика је вредност Грујићеве заоставштине. У обимном пописном извештају наводи се да Оставину чине: 333 рукописне књиге, 531 инкунабула и стара штампана књига и лична библиотека са око 10.000 вредних књига и часописа, око 1373 архивалије (документи, слике, белешке), преко 1500 музејских предмета. Лични архивски фонд Радослава Грујића обухвата 69 архивских кутија (13,8 т архивске грађе) од којих 53 архивске кутије садрже документа, 13 архивских кутија чине музејски предмети и 3 архивске кутије чине предмети нађени у стану др Радослава Грујића.

08. Закључак

Циљ ове дисертације био је да се открију нова и преиспитају, систематизују, продубе и реинтерпретирају постојећа знања о проф. др Радославу Грујићу како би се дошло до јасније слике о његовом доприносу српској музеологији, историји, историји уметности,

¹⁷⁹¹ Архива САС. I Средњом суду за град Београд, од 10. јуна 1945. године. Документат нема заглавље нити потпис и наводи се да је у његовом прилогу достављен препис Грујићевог завештајног писма.

¹⁷⁹² Архива САС. Први средњи суд у Београду, О-бр. 497/55, од 14. септембра 1955. год.

¹⁷⁹³ Архива САС. Први средњи суд у Београду, О. 497/55, од 19. децембра, 1955. год.

¹⁷⁹⁴ Исто.

¹⁷⁹⁵ МСПЦ 1950. Записник, О. Бр. 16/59.

археологији и очувању културног идентитета, уметничког и духовног наслеђа српског народа. У претходним поглављима обрађене су теме: биографија, школовање, катихетска и свештеничка служба и почетак научног рада Радослава Грујића, међуратни период у вези за оснивањем и радом Филозофског факултета у Скопљу, Музеј Јужне Србије, археолошка делатност, Скопско научно друштво, Црквени музеј у Скопљу, као и београдски период деловања Радослава Грујића, у току и после Другог светског рата, када се оснива Музеј српске православне цркве, током рата ради на спашавању моштију срба светитеља, пописивању уништеног и начинима за спашавање културног наслеђа, у послератном добу спроводи повраћај културних добара, пописује српске споменике културе на територији Републике Хрватске, планира оснивање Музеја Срба у Хрватској и др. Све поменуто недвосмислено сврстава Радослава Грујића у ред најзначајнијих међуратних, ратних и послератних културних делатника када је реч о проучавању, ископавању, прикупљању, представљању и очувању покретног и непокретног културног наслеђа српског народа. Тај сегмент његовог доприноса стицајем разних околности у прошлости није био довољно истражен, вреднован и презентован. Иако је по образовању био теолог, правник и историчар, у целокупном његовом раду провејава велики допринос српској историји уметности и музеологији. До сада објављени чланци и књиге не пружају пуну слику о правој улози Радослава Грујића као културног посленика посвећеног прикупљању, заштити и очувању културног и уметничког наслеђа српског народа. Грујићева мултидисциплинарност, како по образовању тако и по истраживачким и организационим методама које је примењивао, дала је јединствене резултате који воде ка научно утемељеним закључцима. Радослав Грујић је један од најзначајнијих сакупљача културних и уметничких старина свог времена, оснивач Филозофског факултета у Скопљу, Скопског научног друштва, Музеја Јужне Србије, Музеја Српске православне цркве, учесник у оснивању Музеја Срба у Хрватској, а у српској историји представља јединствену личност по доприносу који је дао у области спасавања српског културног наслеђа. Прикупио је 333 рукописне књиге, скоро исти број старих штампаних књига, велики број архивских докумената, повеља, привилегија, турских докумената и изузетан број музеолошких предмета, што све заједно представља фонд достојан озбиљног засебног музеја. Његова Оставина коју је завештао Музеју Српске православне цркве је од непроцењивог значаја за проучавање средњовековне историје, културе, књижевности и уметности српског народа.

Ова дисертација је пре свега заснована на подацима из архивских докумената и грађе која се први пут објављује, с намером да се на основу поузданих извора првог реда осветли допринос Радослава Грујића прикупљању, проучавању, представљању и очувању културног и уметничког наслеђа српског народа. Стога су у самој дисертацији често навођене Грујићеве речи и писани закључци, или су анализирани документи који пружају могућност да се реконструишу и сагледају одређене тематске целине и проблеми у вези са њима. Један од циљева био је да се на овај начин стави на располагање другим истраживачима грађа за даље проучавање.

Темељна знања и искустава у вези са заштитом културних добара Грујић стиче већ у српским просветним школама у Аустроугарској монархији, што му је веома користило у даљем развоју. Још тада се уверио колико велики значај историја и култура једног народа имају за очување националне свести, а у то се додатно уверио у додиру са бјеловарском средином. Његов непрекидан и непосредан контакт са културним наслеђем српског народа изнова је показивао колико има непознатог и необјављеног материјала, због чега је неуморно

радио и истрајавао и у тешким околностима. Неретко је на лицу места имао прилике да сагледа размере уништавања, нестајања и ненадокнадивог губитка за српски народ изузетно вредног наслеђа. Изражени антагонизми у европским токовима тог времена без сумње су имали извесни утицај на Грујића. Међутим, његово формирање као научника превасходно се доводи у везу са токовима српске науке тога доба и личностима са којима је блиско сарађивао у најранијим данима, међу којима се посебно издваја Димитрије Руварац. Током Првог светског рата Радослав Грујић сведочио је да у рату не страдају само људи, већ се врло често прво на удару нађе оно што чини један народ: његова историја, духовност и културна добра. У годинама после Првог светског рата Грујићево искуство је већ богато. Доласком у Јужну Србију, средину која је под сличним околностима као у северним крајевима била предмет вишевековног страног владања, указала се прилика да пренесе достигнућа напредног света у области културе у средину која је највише заостајала за осталим областима у којима је живео српски народ. Оснивање Филозофског факултета у Скопљу представља темељ и почетак свих просветних и културних акција које су спровођене на простору Јужне Србије у међуратном периоду. Колико далекосежан значај је имало оснивање једне овакве институције говори чињеница да је тај факултет поред центра просвете и науке постао стожер и покретач свих најзначајнијих културних збивања и дешавања у Јужној Србији. Скоро да није било важније институције, покрета, организације ни публикације у којима није било неког од професора овог факултета. Значај Филозофског факултета у Скопљу потврђује се и у овој дисертацији чињеницом да су из Филозофског факултета изнедрени Скопско научно друштво, Музеј Јужне Србије и Народни универзитет, као и најзначајније периодичне публикације као што су *Гласник Скопског научног друштва*, *Вардар*, *Јужни преглед*, многе монографије и текстови у којима су професори овог Факултета објављивали резултате свог научноистраживачког рада. Филозофски факултет у Скопљу, иако посматран као „мали провинцијски Факултет“,¹⁷⁹⁶ био је жива научна средина у којој је зачас могла да „плане и да се разбукти расправа“.¹⁷⁹⁷ Како пише Светозар Радојчић, „једини и заиста једини који је знао да стиша хаос и организује научни живот био је – у тадашњем Скопљу – Радослав Грујић“.¹⁷⁹⁸ Овај факултет био је место где су професори супротстављали мишљења, али у коме се научни допринос сматрао главним мерилом успеха и рада. Управо је та жеља професора за научним изражавањем и доказивањем учинила Филозофски факултет у Скопљу у међуратном периоду интернационалним научним центром у коме ће се, иако се налазио на рубу тадашње државе, активно и на самим изворима проучавати српска историја, архитектура, рукописно наслеђе, фреско-сликарство, археолошко наслеђе, примењена уметност и друго.

У току боравка Радослава Грујића у Скопљу основане су и институције које ће бити главни носиоци развоја српске музеологије. Иако су почеци у Скопљу били тешки, нису постојале стеге које су могле да обавезују и коче развој институција дужег трајања, тако да је Историјско-археолошки – потоњи Музеј Јужне Србије, представљао најсветлији пример развоја и достигнућа када је реч о укључивању у токове најсавременијих дешавања и промишљања у музеолошкој пракси тога доба. Радослав Грујић је руководећи Музејом Јужне Србије током скоро две деценије његовог постојања покренуо бројне пројекте с идејом да се напишу сви културно-уметнички споменици на тлу Јужне Србије и да, колико је то могуће,

¹⁷⁹⁶ Светозар Радојчић, „Успомени Радослава М. Грујића“, *Зборник за ликовне уметности – Споменице Радослава Грујића*, бр. 5, Нови Сад 1969, нумерисане странице.

¹⁷⁹⁷ Исто.

¹⁷⁹⁸ Исто.

они у ризику од пропадања и уништавања буду пренети у музеј ради чувања. За она културна добра која није било могуће пренети било је предвиђено фотографисати их и проучити. Када је реч о непокретним споменицима културе, предвиђало се да се сваки има стручно обрадити. Област деловања музеја у међуратном периода била је много разгранатија него што је то данас случај у околностима када постоје и други институционални видови заштите. Поред основне музеолошке активности, делатност Музеја Јужне Србије подразумевала је све видове заштите и очувања споменика културе, чиме је овај музеј представљао и својеврстан покрајински завод за заштиту покретног и непокретног наслеђа, обављајући делатност која ће се касније уско специјализовати: конзервацију и рестаурацију, скидање фресака, копирање предмета као вид презентовања непокретног културног блага, пописивање етнографског наслеђа, па и наслеђа које се по данашњим мерилима сматра нематеријалним наслеђем. Изузетно достигнуће Радослава Грујића на пољу музеологије јесте развој идеје о фотографисању и бележењу обичаја, пракси, музичких инструмената и музике, свега онога што је затечено у том тренутку на живописном тлу Јужне Србије, а било је још увек живо у свакодневици и традицији народа, а што је стицајем нових друштвених околности и уласком у савремене индустријске токове претило да нестане или је пред очима савременика већ нестајало.

Многи од Грујићевих сарадника који су стасавали као службеници и кустоси Музеја Јужне Србије касније ће бити истакнуте личности у различитим областима. Војислав Радовановић, иако географ и антрополог, радећи као кустос и управник Етнографског одељења Музеја Јужне Србије, постаће по завршетку Другог светског рата оснивач Етнографског одељења САНУ. Период живота и рада Светозара Радојчића у Скопљу под Грујићевим покровитељством био је темељ његовог каснијег обликовања као истакнутог научника, професора Филозофског факултета у Београду и истраживача српских старина. И личности које су се краће време задржале у Музеју Јужне Србије, попут Христифора Црниловића, Татомира Вукановића, Олге Бенсон и других, као значајно раздобље свог живота издвајале су рад или сарадњу са Музејом Јужне Србије и Радославом Грујићем као његовим управником и руководиоцем. О развијености Музеја Јужне Србије на свим пољима сведочи чињеница да је делатност овог музеја била изванредна чак и по данашњим критеријумима за успешност једне музејске институције. Музеј је као засебна одељења имао Етнографско-антропогеографско и Зоолошко одељење, Галерију фресака и модела, Античку збирку и Лapidаријум, са идејом да се оснују одељења попут Ратног, Школског и друга. Повремено је постојала тежња да ова одељења делују као самостални музеји, а по својој развијености, поједина су то могла и да буду. Иако је археолошка делатност Радослава Грујића и Музеја Јужне Србије од савременика повремено била оспоравана, са данашње временске дистанце, допринос Радослава Грујића на пољу археологије добија на свом значају. За разгранату археолошку активност Музеја Јужне Србије постојала су два основна разлога: први је неисцрпно богатство истражених и неистражених археолошких споменика којима је обиловала Јужна Србија, а други је свест Радослава Грујића о значају археологије, која је учинила Музеј Јужне Србије једним од главних носилаца археолошких истраживања и ископавања у српској средини међуратног периода. Колики је Грујићев допринос на овом пољу потврђује чињеница да је он један од првих нама познатих српских археолога који је имао прилике да проучава српске споменике у данашњој Албанији у Пишкопеји, у нимало лаким условима, без техничке опреме и материјалних ресурса као главних предуслова за ову врсту истраживања. И поред изузетно тешких прилика, Грујић је непосредно после рата међу

првима успео да покрене археолошка истраживања. Пример опсежно спроведених ископавања најзначајније српске средњовековне задужбине цара Душана, Светих Арханђела код Призрена, најбољи је пример оваквог Грујићевог ангажовања, за које Слободан Ненадовић каже:

„Кад год се помене манастир Светих Арханђела – каже др Слободан Ненадовић – историчари одмахују руком: Ах, то је Грујић упропастио! Шта је упропастио? – питам се ја. Ништа. Учинио је велико дело и задужио нашу историју“.¹⁷⁹⁹

На основу докумената и архивске грађе закључили смо да је било и других, недовољно успелих и недовољно систематичних покушаја да се покрену ископавања Светих Арханђела, као што су бугарска у ратном периоду и послератна призренских гимназијалаца. Иако су неки истраживачи на почетку прихватили задужење да врше ископавања, нису били кадри да их спроведу.¹⁸⁰⁰ Тек је са Радославом Грујићем овај не само национални, већ и значајан државни пројекат заживео, а његова достигнућа нису била мала. Нажалост, пример ископавања Светих Арханђела као да одсликава Грујићев усуд. Наиме, Грујићев рад на ископавању Арханђела могуће је сагледати тек помоћу обимне архивске грађе и многих фрагмената са локалитета, а то је материјал који до данас не Грујићевом кривицом, већ стицајем ратних и поратних околности и небриге није доступан, а није познато ни шта све постоји сачувано, јер је велики део ископаног материјала изгубљен.

Колики је значај Радослава Грујића за оснивање Скопског научног друштва читава се у томе што је он личност која је имала одлучујући утицај у процесу писања правила овог Друштва, у шта смо се уверили на основу првих сачуваних руком писаних правила Скопског научног друштва у Оставини Радослава Грујића, на којима су се својеручно потписали оснивачи Друштва. Друштво је свој процват и највећи полет доживело реформом коју је Грујић спровео 1925. године. Његовим покретањем *Гласника* као јавног гласила Друштва и каснијим уређивачким радом успео је да од овог часописа направи једну од најпрестижнијих међуратних научних периодичних публикација. Обимна преписка из Оставине сведочи да је у рад Друштва и *Гласника* Радослав Грујић успео да укључи не само научну и интелектуалну елиту Јужне Србије, већ и велики број научника из области друштвених наука у земљи и иностранству и да их покрене на изучавање тема, објеката и предмета који се тичу простора Јужне, тј. Старе Србије. У многим међународним научним радовима текстови *Гласника Скопског научног друштва* референтна су литература од непроцењивог значаја која се цитира и данас и још увек најбоље и најсистематичније брани српске интересе и идентитет српског културног наслеђа.¹⁸⁰¹ Колико је велику жељу Грујић имао за гранањем публикација Скопског научног друштва потврђује податак да је започео оснивање још једног гласила – *Зборника за историју Јужне Србије и суседних области*, чије је излажење Грујићевим пресељењем за Београд заустављено.

Другим доласком Радослава Грујића у Београд започеће нова етапа у његовом животу. Њу ће обележити оснивање нових музејских институција, писање законодавних решења у области музеологије и брига за спасавање културног блага у ратним и поратним приликама. Оснивањем Музеја Српске православне цркве Радослав Грујић се по други пут уписује међу главне осниваче једне музејске институције, која ће за разлику од Музеја Јужне Србије остати да живи до данашњег дана. Оно што овај његов допринос чини јединственим јесте

¹⁷⁹⁹ Н. Мијатовић, М. Станисављевић, „Цар Душан по други пут међу Србима“, *Свет*, бр. 605, 25. V 1968, стр. 6.

¹⁸⁰⁰ Мијатовић, Станисављевић, „Цар Душан по други пут међу Србима“, стр. 6, 25.

¹⁸⁰¹ Филозофски факултет – еден век високо образование, еден век државотворност, ур. Б. Илиевски и др., Скопје 2020, 177, 231, 267.

чињеница да је Музеј Српске православне цркве прва централна музејска институција установљена под окриљем Цркве. Она по свом устројству представља прелаз од вишевековне традиције црквених ризница ка научном и организованом приступу проучавању, чувању и излагању црквених старина. Тај Грујићев подухват није био нимало лак: започео је свој рад у средини која се држала искустава црквених великодостојника, монаха и свештеника, који су се током историје ревносно и успешно старали о црквеноуметничком наслеђу српског народа. У тако традиционалном окружењу требало је направити искорак и применити нову музејску праксу у брзи о културном наслеђу, спровести је тако да покаже да постоје разлози да се ови предмети и даље чувају у Цркви тако што ће њихове ризница бити доступне свим заинтересованим и организоване тако што ће прихватити сва савремена музеолошка достигнућа у заштити и представљању културних добара. Грујић ће првих година оснивања Музеја Српске православне цркве заједно са Лазаром Мирковићем полетно започети теренски и научноистраживачки рад, планирање изложби, обезбеђивање простора за Музеј, уређење, формирање и обогаћивање збирки, и још много тога. Нажалост, избијањем Другог светског рата све ово ће на извесно време бити заустављено. И у ратним приликама, не напуштајући Музеј, Радослав Грујић је био један од најзначајнијих посленика кроз акције преношења моштију и праћења судбине културно-уметничких предмета, пописивања покретних и непокретних добара, сачињавањем стратегија шта је потребно предузети када је реч о примењеној уметности и рукописном наслеђу и свом покретном и непокретном културном наслеђу.

Радослав Грујић је јединствен у српском народу као личност која је после Првог и Другог светског рата дала немерљив допринос проналажењу српског културног блага и спасавању и враћању у ратним приликама отетог културног наслеђа. По значају и броју спасених предмета његов подухват спроведен после Другог светског рата превазилази све до тада познате случајеве у региону. Чињеница да је Грујић све ове активности спроводио несебичним личним залагањем и жртвом, користећи сопствено искуство и драгоцену познанства, врло често без подршке и разумевања институција, ово његово дело чини још изузетнијим. Да бригу о културном наслеђу није схватао као посао, већ као животни позив, Радослав Грујић је потврдио и својом делатношћу у време када је већ био у пензији, на крају радног века. Учествоје у оснивању и раду Археолошког и Историјског института Српске академије наука и уметности. Иако у позним годинама, води и спроводи теренска научна истраживања од простора Косова и Метохије до Далмације. Поред свега налази снаге и воље да неуморно ради на оснивању Музеја Срба у Хрватској као институције која је имала за циљ да штити, вреднује и чува благо српског народа на просторима на којима је у то доба оно до само пре неколико година било затирано. Ако се узму у обзир чињенице да је Радослав Грујић радио на оснивању Црквеног музеја у Пакрацу, да је основао и водио Историјско-археолошки музеј и Музеј Јужне Србије, да је учествовао у оснивању Црквеног музеја у Скопљу, да је један од главних оснивача и управника Музеја Српске православне цркве у Београду, и да је на крају учествовао у оснивању Музеја Срба у Хрватској, јасно је да се Грујић сврстава у најзаслужније личности за развој музеологије на овим просторима, као и да се убраја у ред најзаслужнијих управника музеја. Шта је надањивало Грујића да у позним годинама по ко зна који пут прионе на спровођење овако тешког задатка наговештава Дејан Медаковић, учесник у овом Грујићевом подухвату:

„Он је био савршено свестан шта за српски народ у Хрватској представљају те његове вековне реликвије. [...] Повлачењем целокупног црквеног инвентара у Београд, остао би народ у Хрватској без својих тапија.“¹⁸⁰²

Цитирајући Грујићеве речи о значају културног блага Срба у Хрватској, Медаковић пише:

„Нека се види да су наши преци били кадри да кују прекрасне сасуди, да зидају цркве, да илуминирају рукописе.“¹⁸⁰³

После колективног искуства још једног грађанског рата деведесетих година 20. века, и свега што се после тога десило, тек данас у потпуности разумемо од коликог би значаја било да је идеја о оснивању Музеја Срба у Хрватској заживела, за данас малобројни српски народ на простору Републике Хрватске. Грујић непосредно после Другог светског рата 1947/48. године креће на теренски научноистраживачки рад у Далмацију, Славонију и Хрватску; труди се да што више црквених старина попише и опише и тако их сачува од нестајања. У овом периоду Грујић је успео у остварењу још једног вредног дела: стварао је и за собом оставио настављаче свог дела – Милана Радеку, Дејана Медаковића, Душана Кашића и Федора Моачанина.

Изненадна смрт проф. др Радослава Грујића представљала је велики губитак за српску научну заједницу. Његова жеља да састави свеобухватну културну историју Срба у Хрватској и сопствене мемоаре није се остварила. Ове и многе друге намере Радослава Грујића прекинуте његовом смрћу представљале су велики губитак за историју, историју уметности и културу српског народа уопште. Његово целоживотно сакупљање расутих напуштених старина препуштених пропадању имало је за резултат да је у току скоро 60 година успео да формира јединствену збирку архивских докумената, рукописних и старих штампаних књига, богату личну библиотеку и збирку вредних музејских предмета, што свеукупно чини један репрезентативан музеј за себе. Завештавши ову своју изузетну Оставину Музеју Српске православне цркве, исказао је уверење да ће они темељи које је поставио црквеној музеологији у своје време донети и плодове, те да ће се испунити и једна од основних мисија овог Музеја, да буде Просветни завод и „Институт за достојну репрезентацију наше црквене активности на пољу духовне, националне, културне просвете и цивилизације уопште“.¹⁸⁰⁴

¹⁸⁰² Дејан Медаковић, *Ефемерис: Хроника једне породице III*, 277.

¹⁸⁰³ Исто, 277–278.

¹⁸⁰⁴ ОРГ 1334. 16. VIII 1937. Високопреосвећени Господине Митрополите.

09. ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

АРХИВА ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

АРХИВА СВЕТОГ АРХИЈЕРЕЈСКОГ СИНОДА

АРХИВ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ДРЖАВНИ АРХИВ РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ

ДРЖАВНИ АРХИВ СРБИЈЕ

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ГРАДА БЕОГРАДА

МУЗЕЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Оставина Радослава Грујића

ОРГ Предмети нађени у стану Р. Г.
ОРГ Музејски Предмети
Архива Оставине Душана Кашића

HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ, Dokumentarna zbirka Muzeja Srba u Hrvatskoj

Списак литературе:

Борба, недеља 16. јануар 1949, „Музеј Срба у Хрватској“.

Васић, М., „Српско Историјско археолошко друштво“, *Бранково коло*, год. XIV, 1908, бр. 49, стр. 779–782.

Време, 21. септембар 1924. „Ископавања у Јужној Србији, Трагови римског града код Прилепа, Скопски музеј обogaћен је многобројним прилозима“.

Време, четвртак, 19. маја 1927. С. Краков. „Историјска открића г. др Грујића поводом нађене плоче са гроба краљице Теодоре, мајке цара Душана“.

Време, 2. фебруар 1931. године. „Данас Философски факултет у Скопљу прославља 10-годишњицу“, „Прослава 10-годишњице Философског факултета“.

Време, 11. август 1932. године. „Куршумли-хан у Скопљу“.

Време 27. август 1933. године. „Музеј Јужне Србије, стручно уређен и обogaћен новим објектима, свечано ће бити отворен почетком идуће године“.

Време од 3. новембра 1937. год. „Цела Јужна Србија је један непрегледан национални и културни музеј“

Гавриловић, Љ., Миленковић-Вуковић, Б., *Снови о прошлости и традицији: Олга Бенсон*, Београд, Етнографски институт САНУ, 2019.

Говор којим је отворио прву седницу привремени председник др. Тихомир Остојић, Скопско Научно Друштво, Скопље 1921. г. Прва Српска Штампарија „Вардар“.

Грујић, Р., *Српски Сион IX* (1899), 740–745.

Грујић, Р., „Предговор уз превод Фенелоних *Разговора о речитости*“, *Богословски гласник III* (1903), 85–88.

Грујић, Р., „Прилози историји српских банатских манастира у другој половини XVIII века“, *Богословски гласник VIII*, 1905, стр. 387–407.

Грујић, Р., „Српске школе у Београдско-карловачкој митрополији“ (1718–1739). *Гласник ПЦКС VII* 1906. стр. 425–442, 524–538, 568–576, 681–695.

Грујић, Р., *Српске школе (од 1718–1739. г.): прилог културној историји српског народа*, издање Задужбине И. М. Коларца. Београд 1908. године

Грујић, Р., „О музеју за народне везове“, *Нови Васпитач*, двадесет и друга година (1909), 15–16.

Grujić, R., „Plemenski rečnik ličko-krbavske županije. Po službenim podacima krajem 1915. godine“, *Zbornik NŽOJS* 21/2, Zagreb 1917, 273–364.

R. Grujić, „Топографски рјечник госпићког котара“, *Zbornik NŽOJS*, Zagreb 1917, 125–256.

Грујић, Р., „Скопско Научно Друштво“, *Јужна Србија*, бр. 49 за 1924/25. годину, Скопље, стр. 54–55.

Grujić, R., „Skopsko Naučno Društvo“, *Narodna starina* III–IV (1924–1925), str. 75.

Грујић, Р., „Скопско Научно Друштво“, *Црква и Живот*, бр. 4, септембар-октобар 1925. године, Скопље, стр. 367–369.

Грујић, Р., „Откопавање Светих Арханђела код Призрена“ (Прелиминарни извештај), *Гласник СНД*, Књига III, Скопље 1928, стр. 239–274.

Грујић, Р., „Слутње у ’Оптужници’ државног тужиоца у Загребу 1909. год. о цепању Аустро-Угарске монархије“, *Књижевни север V* (1929), стр. 165–170.

Грујић, Р., „Институције и публикације с којима Скопско научно друштво измењује своја издања“, *Гласник СНД XV–XVI, 1935–1936*, стр. 443–447.

Грујић, Р., „Српски црквени, културно-историски и уметнички споменици сачувани у Загребу од усташког уништења“, *Гласник СПЦ XXVII*, 1946, 9–11.

Грујић, Р., „Српски културно-историски и умјетнички споменици сачувани у Загребу од усташког уништења“, *Просвјета*, календар за 1947, 162–169.

Грујић, Р., „Проучавање старих кодекса и инкунабула по Хрватској и Словенији“, *Гласник САН I*. 1949, 520–522.

Грујић, Р., „Рад на проналажењу докумената за историју Срба у Народној Републици Хватској“, *Историски часопис II*, 1949–50, 355–356.

Грујић, Р., „Проучавање старих српских рукописних кодекса, инкунабула и прототипа у НР Хрватској“, *Гласник САН II*, 1950, 344.

Грујић, Р., „Извештај о раду у архивама НР Хрватске“, *Историски часопис III*, 1951, 424–430.

Грујић, Р., *Зверства над Србима у НДХ од стране усташког режима 1941 – 1942. године*; рукопис у Музеју Српске Православне Цркве у Београду – Оставина Радослава Грујића бр. 1303.

Грујић, Р., *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, приредио С. Милеуснић, Београд 1993.

Грујић, Р., *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*, приредила Татјана Суботин-Голубовић, СКД Просвјета, Загреб 2016.

Грујић, Р., *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, Загреб 2002.

- Душанић, С., „Протојереј-ставрофор Др Радослав Грујић професор универзитета у пензији“, *ГСПЦ* 34, бр. 6. 1955, стр. 104–107.
- Ђуровић, С., „Личност, рад, списи, педагошка схватања др Радослава Грујића“, дипломски рад одбрањен 1992. године на Филозофском факултету у Београду, Одељење за педагогију и андрагогију.
- Ивић, А., „За оснивање српског историјско-археолошког друштва“, *Бранково коло*, год. XIV, 1908, бр. 44, стр. 709–710.
- Јаковљевић Д., „Зачеци српског школства у Угарској“, *Годишњак факултета за културу и медије*, бр. 7 (2015), 512–513.
- Јовановић, М., „Народни Универзитети“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937. г., стр. 1013–1014.
- Југословенски гласник*, 2. фебруар 1931. године. „Десетогодишњица Универзитета у Скопљу“
- Кашић, Д., „Др Радослав Грујић. Био-библиографија“, *Богословље* 24 (39) 1980, стр. 47–72.
- Кашић, Д., (1914–1990), „Библиографија“, у: *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1996, 381–394.
- Комненовић, Н., „Галерија фресака у Београду“, *Зборник Народног музеја* XIII/2 (1987), стр. 237–254.
- Костић, М., „О српском историјско-археолошком друштву“, *Бранково коло*, год. XIV, 1908, бр. 45, стр. 715–716.
- Костић, М., *In memoriam, Д-р Радослав Грујић*, Историјски Часопис, књ. VI, 1956, стр. 259.
- Краков, С., *Генерал Милан Недић, књига II, Препуна чаша чемера*, Минхен, 1968.
- „Летопис Филозофског факултета. Филозофски факултет у Скопљу“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета II (1931–1933)*, Скопље 1938, стр. I–IV.
- Марковић, К., Ивановић, Ј., „Школство Јужне Србије од 1912. до 1937.“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, стр. 907–956.
- Марковић, И., „Прота др Радослав Грујић у свом и нашем времену – поводом рехабилитације“, *Богословље* 1, 2014, стр. 161–173.
- Медаковић, Д., *Ефемерис: Хроника једне породице*, том III, Београд 1992, стр. 277–278.
- Медаковић, Д., „Животни кругови Радослава М. Грујића“, *Даница – српски народни илустровани календар*, 2000, стр. 86–94.
- Мијатовић, Н., Станисављевић, М. „Цар Душан по други пут међу Србима“, *Свет*, бр. 605, 25. V 1968, стр. 6, 25.
- Милеуснић, С., *Три сахране протојереја-ставрофора Радослава Грујића*, Календар Српске Православне Патријаршије Црква 1999, Београд 1998, 92–96.

Милковик, Г., *Прилог кон историјата на музејското дело на територијата на социјалистичка Република Македонија*, Скопје 1982.

Mitrović, M., „Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu“, u: *Desničini susreti 2009*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2011, стр. 177–187.

Никић, Љ., *Библиографија радова др Радослава М. Грујића*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука, св. 12, Нови Сад 1956, стр. 110–124.

Никић, Љ., Жујовић, Г., Радојчић-Костић, Г., *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске Краљевске академије 1841–1947*, Београд 2008.

Политика, 2. фебруар 1931. године, „Скопски Филозофски факултет прославио је јуче свечано десетогодишњицу свога рада“.

Политика, 11. јануар 1932. године. „Знаменитости Јужне Србије, Куршумли-хан у Скопљу“,

Политика 4. јануар 1933. године „Кроз Музеј Јужне Србије – Галерија средњевековних фресака и модела задужбина – лапидаријум у Куршумли-Хану. Изјава г.др. Радослава Грујића о програму рада Музеја у 1933 години.

Поповић, Б., „Стварање збирке копија фресака и српско стручно мњење XX века“, *Зборник Народног музеја*, стр. 511–518.

Правда, 2. фебруар 1931. године. „Данас је у Скопљу свечано прослављена десетогодишњица филозофског факултета“

Правда, 3. новембра 1937. године. „Данас су свечаности у Скопљу крунисане просветно-културним манифестацијама“.

Радовановић, В., „Оснивање организација и рад Скопског Научног Друштва од 1921. до 1928. године“, *Скопско научно друштво, Годишњак I-VIII, 1921–1928*. Скопље, 1928, стр. 6.

Радовановић, В., „Скопско Научно Друштво“, *Гласник Скопског научног друштва (XVII-XVIII), Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, стр. 1007.

Радовановић, В., „Музеј Јужне Србије“, *ГСНД (XVII-XVIII), Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, стр. 1008–1011.

Радовановић, В., „Почеци рада Радослава Грујића на прикупљању и обради старог српског књижног наслеђа“, *Археографски прилози* 43 (2021), стр. 121–140.

Радојчић, С., *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље, 1940. Ограничено издање из 1969. године.

Радојчић, С., „Успомени Радослава М. Грујића“, *Зборник за ликовне уметности – Споменице Радослава Грујића*, бр. 5, Нови Сад, 1969 (ненумерисане странице).

Радојчић, Ј., *Срби западно од Дунава и Дрине – биографије* (1. том), Нови Сад, Прометеј, 2009.

Renić, Z., „Bjelovarske čitaonice i knjižnice početkom 20. stoljeća“, u: *Radovi zavoda za znanstveno istraživački i umjetnički rad u Bjelovaru I* (2007), str. 147–160.

Saria, V., *Radoslav M. Grujić (1888–1955)*, *Südost-Forschungen* 16 (1957), стр. 449–450.

„Садашњи наставници факултета“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* бр. I, Скопље 1930, стр. 315–318.

Свет бр. 605, 25 V 1968. Н. Мијатовић, М. Станисављевић, „Цар Душан по други пут међу Србима“, *Свет*, бр. 605, 25. V 1968, стр. 6.

Сланкаменац, П., „Народни универзитет у Скопљу и Јужној Србији“, Извештај о раду Народног универзитета у Скопљу и Јужној Србији 1923–1928, Скопље 1928. године.

Сланкаменац, П., „Филозофски факултет у Скопљу 1920–1930“, *Годишњак Скопског Филозофског факултета I*, Скопље 1930, стр. 1–16.

Стојановић, А., *Српски цивилни/културни план владе М. Недића*, Београд: Институт за новију историју Србије 2012.

Филозофски факултет – еден век високо образование, еден век државотворност, ур. Б. Илиевски и др., Скопје 2020, 177, 231, 267.

Биографија

Владимир (Радомир) Радовановић рођен је 1979. године у Истоку. Богословију у Призрену завршио је 1998. године. Теолошки факултет Универзитета у Београду уписао је 1999. године, а дипломирао на Богословском институту у Београду 2007. године. Студије историје уметности уписао је 1999. године на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Основне студије завршио је 2006. године одбраном дипломског рада на тему „Портрети поглавара Српске православне цркве у средњем веку“. Докторске студије на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду уписао је 2008. године под менторством проф. др Миодрага Марковића.

Од 2008. године запослен је у Музеју Српске православне цркве, где је на месту управника Музеја од 2010. године. Рукоположен је за ђакона 2015. године. Био је члан Националног комитета за нематеријално културно наслеђе Министарства културе Републике

Србије и Комисије за међудржавни повраћај културних добара у Републику Хрватску. Референт Великог црквеног суда је од 2018. године. Од 2021. године уредник је *Службеног гласника* Српске православне цркве и старешина придворног храма Светог Симеона Мироточивог при Патријаршији српској.

образац изјаве о ауторству

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Владимир Р. Радовановић

Број индекса 6i080020

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

РАДОСЛАВ М. ГРУЈИЋ И ЊЕГОВ ДОПРИНОС ОЧУВАЊУ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА СРПСКОГ НАРОДА

- резултат сопственог истраживачког рада;

- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

образац изјаве о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Владимир Р. Радовановић

Број индекса 6i080020

Студијски програм докторске академске студије

Наслов рада: РАДОСЛАВ М. ГРУЈИЋ И ЊЕГОВ ДОПРИНОС ОЧУВАЊУ КУЛТУРНОГ
НАСЛЕЂА СРПСКОГ НАРОДА

Ментор: др Миодраг Марковић, редовни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада. Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутор

У Београду, _____

образац изјаве о коришћењу

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

РАДОСЛАВ М. ГРУЈИЋ И ЊЕГОВ ДОПРИНОС ОЧУВАЊУ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА СРПСКОГ НАРОДА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе

садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада

дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.